

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 6.293

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

MARGINALIZED SOCIAL ELEMENTS IN INDIA : CHALLENGES AND SOLUTIONS

(Special Issue No.92)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Manohar Totare

Principal,

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya,

Mukhed, Dis.Nanded

Co-Editors

S.S.Doibale

Dr.Y.D.Kalepwar

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.92

21st March 2020

Disclaimer

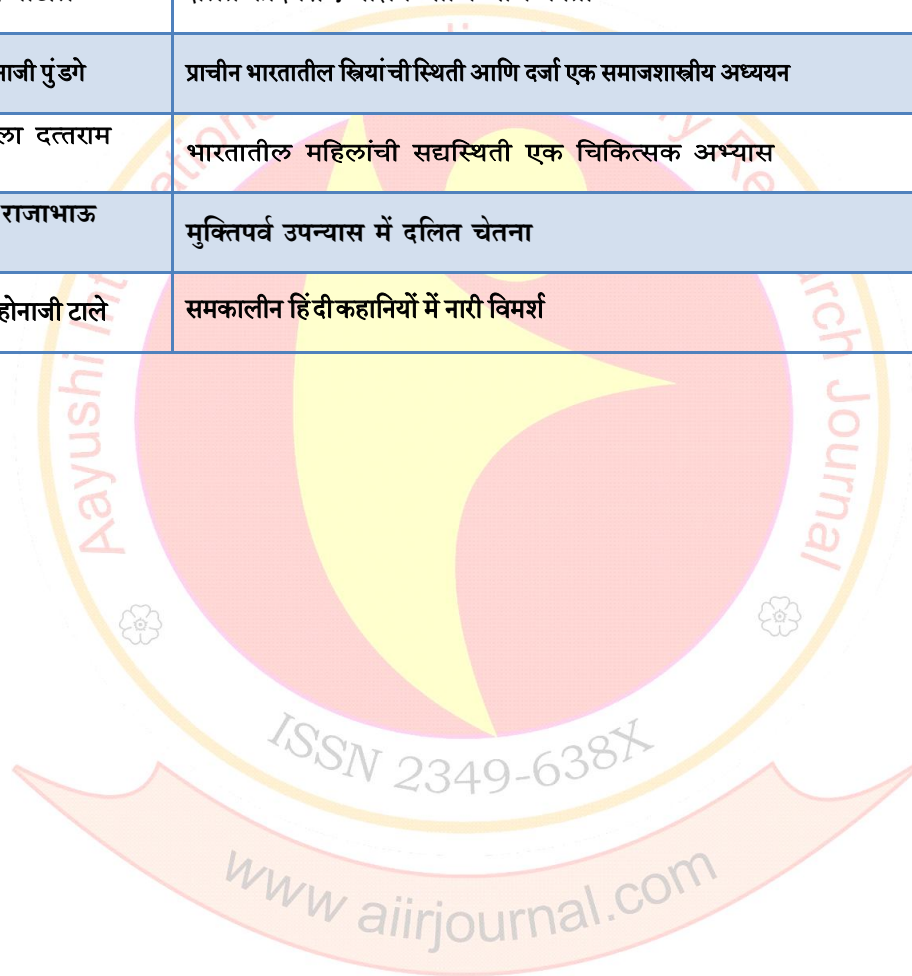
Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr.Y.D.Kalepwar	Muscle Dysmorphia Disorder in Bodybuilders	1
2.	Dr. S.S. Mukhedkar K.S. Mukhedkar	Appraisal of Seasonal and Polluting Effect on the Quality of Godavari River Water in Nanded	4
3.	Chondikar Prakash Nilkanthrao	Challenges in Implementing Innovations in Academic Libraries	7
4.	Dr Vijaykumar B Gopale	Communication Tools for Knowledge Management in Web 2.0 Era	10
5.	Shilpa Namdevrao Shendge	Dalit and the African-American Narratives: A Fresh Review	14
6.	Dr.Sureshkumar Kundlik Kamble	Dalit Literature : A Perspectives on Caste System	28
7.	Ranvirkar S.G.	Disagreement, Pains and Sufferings in Datta Bhagat's Play Whirlpool	30
8.	Dr. Mrs. Tasneem Anjum	Ecofeminism	33
9.	Gorgile V.T.	Effect of Different Phon Incidence of Fusarium Species From Sesame Seeds	35
10.	Lakde H. M., Aithal S. V	Effect of leaf extracts of various plants on seed mycoflora and seed germination in some soybean [Glycine max (L.) merill.] varieties	38
11.	Dr. Govind A. Karhale	Effect of Pollution on Earth	41
12.	Dr. G. A. Karhale	Effect of Science And Technology on Marginalized Society	46
13.	S. V. Badgire	Existence The Solution of Random Integral Equation	49
14.	Bhise Madhukar Vikram	Feminist Thought in Literature Initiated by Indian Writers: A Study	52
15.	Dr.Sudam Shankar	Injustice to women in Education : A brief Study	55
16.	Dr.G.Ramana Reddy	Marginalization of Women in Patriarchal Society: With reference to Sashi Deshpande's The Dark Holds no Terrors	56
17.	Ramakant D. Mundhe	An Outsider: A Reflection of Ethos and Pathos of Marginalized Society	59
18.	Rajkumar U. Pokalwar	One pot synthesis of α -aminophosphonates using DBU Catalyst	62

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
19.	Dr.Mahesh Bachewar	Physico-Chemical Analysis of Soli Collected From Mukhed Region, Dist. Nanded (M.S)	66
20.	Dr. Suresh V. Dhanwade	Discrimination & Exclusion Problems of Dalit: A Glance	71
21.	K.Saideepti Haribabu	Women Empowerment to Women Led Empowerment	73
22.	Waghmare M.N. Junne Kiran S.	Scientific Belief in Marginalized Society	75
23.	Bipen Kumar Dr.Shivanand Patil	Skills And Technologies in Cricket and Various Benefits of Cricket	78
24.	Dr.Shyam Pundlikrao Patil	State Socialism in Indian Context: Dr. Babasaheb Ambedkar	80
25.	Bipen Kumar S/O Man Singh	Study of Impact of Sports on Youth	83
26.	D.M. Wadekar Vivek H.Thaware	Study Of Physico Chemical Properties And Biological Characteristics Of Kundrala Dam In Mukhed Taluka Dist. Nanded (M.S)	86
27.	Kendre Vitthal Ranba	Subaltern Status of Women Character in Girish Karnad's the Fire and The Rain	88
28.	G.K.Patil	The Great Mathematician Brahmagupta's:- A Study	92
29.	Dr. Chandrakant W. Gajewad	The Status of Women Entrepreneurs- An Overview	95
30.	Mr. Waghmare Prakash J.	Women and Patriarchy in Contemporary India	97
31.	Dr. P. Susheela Sriram	Women's Attitudes Towards Gender Discrimination in Yasmina Khadra's Novel 'The Swallows of Kabul'	100
32.	रिता श्रीमंतराव कदम	डिजिटल ग्रंथालयाची संकल्पना व व्याप्ती	103
33.	प्रा.डॉ.महावीर उदगीरकर	यशपाल जैनकी 'धर्मचक्रवर्ती' कहानी में व्यक्त जैनदर्शन	105

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
34.	शिवाजी कराळे	शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 : वास्तव आणि अपेक्षा	107
35.	प्रा.डॉ. सादिकअली हबिबसाब शेख	समकालीन हिंदी उपन्यासों में स्त्री : विमर्श	112
36.	डॉ. व्यंकट पाटील	मीडिया और स्त्री	114
37.	जगदीप खंडेराव गायकवाड	दैनंदिन जीवनात संगणक एक मुलभूत गरज व अविभाज्य घटक	116
38.	डॉ.मा.ना.गायकवाड	बाजार बंद है ! उपेक्षित नारी का दस्तावेज	119
39.	प्रा. पाडदे शिवाजी संभाजी	भारतातील मदरतेरेसा यांचे योगदान	122
40.	रत्नपारखे शिवशंकर अशोकराव	एकविसाव्या शतकातील स्त्री जीवन : एक चिकित्सक अभ्यास	124
41.	डॉ.एस.बी. बुरडे	भारतातील स्त्रियांचा दर्जा	127
42.	कु.मांजरमकर सोनी श्रीरंगराव	भारतीय समाजात प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे स्थान-एक अध्ययन (संदर्भ किनवट तालुका)	132
43.	प्रा. चंद्रकांत गौतम गजभारे	महानुभाव पंथीयस्त्रियांच्या आर्थिक, जिवनाचा आढावा एक समाज शास्त्रीय अभ्यास	134
44.	डॉ.अल्का बाबाराव सोमवंशी	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची स्थिती	136
45.	प्रा. डॉ. पुल्लागोर बी. व्ही.	महिलांचे राजकीय सबलीकरण	140
46.	प्रा.मुंढे सतिश भानुदास प्रा.डॉ.चामले सचिन सुभाष डॉ.शिवानंद पाटील	मानसिक तणावाचे स्वरूप व उपाय	142
47.	डॉ. लोकरे गुरुदास आदीनाथ	मानसिक स्वास्थ्य और संगीत	144
48.	प्रा. दत्ता रामकिशन मुंडे	शारीरिक शिक्षण व खेळातील शरीरमापन	146
49.	प्रा. मधुबाला गंगाधर हुडगे	स्त्री : काल आज आणि उद्या	148
50.	डॉ. अशोक विश्वनाथ अंधारे	हिंदी भाषा और दलितसाहित्य	150
51.	प्रा. डॉ. सिध्देश्वर शेटकर	ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रियांच्या समस्या	152
52.	प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे	माडिया गोंड आदिवासी जमातीचे विवाहातील परिवर्तन	156
53.	प्रा.डॉ.खुशाल पांडुरंग वाघमारे	खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास	160

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
54.	प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे	जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	162
55.	प्रा. डॉ. मेथेवाड विजयकुमार बाबाराव	जैव विविधतेत परिसंस्थेतील घट	165
56.	डॉ. मनोहर तोटरे	स्त्री जीवन आणि कौटुंबिक हिंसा	167
57.	प्रा. शिवराज पुरुषोत्तम बाजुळगे	अश्मयुगीन कालखंड ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांचे सामाजिक जीवन	173
58.	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	आहे हे असं आहे कथासंग्रहातील मध्यवर्गीय स्त्रीजीवनचित्रण	178
59.	प्रा. डॉ. केशव पाटील	दलित कादंबरी : आशय आणि अभिव्यक्ती	183
60.	कु. विशाखा सोनाजी पुंडगे	प्राचीन भारतातील स्त्रियांची स्थिती आणि दर्जा एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	188
61.	प्रा. सत्वशिला दत्तराम वरगटे	भारतातील महिलांची सद्यस्थिती एक चिकित्सक अभ्यास	192
62.	प्रा. डॉ. पवार राजाभाऊ श्रीहरी	मुक्तिपर्व उपन्यास में दलित चेतना	198
63.	डॉ. शिवसर्जन होनाजी टाले	समकालीन हिंदी कहानियों में नारी विमर्श	201

Muscle Dysmorphia Disorder in Bodybuilders**Dr.Y.D.Kalepwar**

Director, Physical Education

SAS College, Mukhed

Maharashtra

Abstract:

Background: From ancient time aesthetic body has its own value. But having one body built in beautiful manner is not a simple job. Trainees should have a proper approach and trainers should have wide knowledge with proper workout plans for their trainees. Trainers and trainees must put on their mind about the need of time to have a sound body.

Objective: To describe what is muscle dysmorphia and approach to its cure for knowledge of trainers and trainees

Method: Review from journals, articles, books and other literature available

Conclusion: Urgency in developing body has own complications in which muscle dysmorphia is one which leads to development of complications in an individual. Counselling is the best way to diagnose or treat dysmorphia disorder. The earlier it is diagnosed it is easy to find a way out of it or else medication may have to be used.

Introduction

Importance is more given to good looks in this modern era. Every individual in every aspect of life give more attention to their body image. Several factors like societal behaviour, environment in which we live, nature of work place affects directly on the mind of individual to concentrate on their body image. The media nowadays plays a big role in changing the mind of the youth towards their physical looks. Individual without knowing gets addicted to many activities for maintaining the body image which may affect negatively on their psychology and lead to lot of problems. In sports field many sporting events require a particular type of physique. To gain achievement at the higher level many participants in sports try to maintain their body in a particular manner for which they have to indulge in vigorous physical activities and continue on a specific diet regularly. The aim of achieving makes them think more about their body image and this becomes an addiction if not handled properly. Body building is one such type of sport which is directly related to physical look and involves lot of physical activity as well as diet plans. Studies suggest that Muscle Dysmorphia is a disorder which is more likely to affect body builders and it is necessary for coaches, physical trainers should have knowledge about it.

Body Image

Body image is the perception that a person has of their physical self and the thoughts and feelings that result from that perception. These feelings can be positive, negative or both, and are influenced by individual and environmental factors.

Disorder related to body image

There are many types of body image disorders which include Bulimia Nervosa and Anorexia Nervosa. The disorder related to over eating is called Bulimia Nervosa and disorder related to avoiding eating for maintaining body image is called Anorexia Nervosa. The disorder Anorexia Nervosa is found most in women. In sports many athletes can be affected by Anorexia Nervosa due to their affection towards body image and the need of the sport. The need of the sport affects both the genders.

Bodybuilding

Bodybuilding is the use of progressive resistance exercise to control and develop one's musculature for aesthetic purposes. An individual who engages in this activity is referred to as a bodybuilder.

Aesthetic Bodybuilding

Proportion, symmetry, shape, and balance form the basis of aesthetic bodybuilding. Aesthetic bodybuilders also model for endorsements and compete in professional bodybuilding events, but in different categories depending on height, body weight, etc. Arnold Schwarzenegger, Frank Zane, Sergio Oliva, and Serge Nubret are some of the most renowned aesthetic bodybuilders.

The term aesthetic bodybuilding was coined by combining the words 'aesthetic' which means beautiful and 'bodybuilding' a muscle building exercise. It can help you achieve a defined and symmetrical physique with round muscular shoulders, six-pack ripped abs, and largely developed glutes and quads. While training nowadays concentrates mostly on individual factors like muscle size, strength, and power, an aesthetically perfect physique can be as satisfying as strong performance. But building a proportional, symmetrical body is not easier than any other kind of bodybuilding. Pulling heavy deadlifts is not the only exercise involved in its training. It also needs a special kind of workout regimen as well as diet. Aesthetic bodybuilders have an amazing V-taper, a small waist, and incredible, large quads that make their knees look small. Like other kinds of bodybuilding, you need to focus on maximizing muscle mass and minimizing fat for an aesthetic body.

Dysmorphia

This is a mental illness in which a person cannot come out or stop thinking about a flaw in appearance or a physical defect. This flaw in appearance may not be noticeable or may be a minor thing for any other person. At times the flaw may be a imaginary one and the person tries to correct it spending lot of time and money.

A subcategory of body dysmorphic disorder, Muscle Dysmorphic Disorder involves a specific dissatisfaction with muscularity rather than the body as a whole, with a discrepancy between the imagined and actual self.

This is a disorder where a person thinks some muscle, part of body is too small or not developed although it looks normal to other.

In a study published in the International Journal of Eating Disorders, a total of 139 men consisting of 43 bodybuilders, 48 runners, and 48 martial artists were surveyed with standardized measures of body dissatisfaction, drive for thinness, drive for bulk, bulimia, self-esteem, depression, maturity fears, and perfectionism. They were also given questionnaires designed to measure attitudes toward steroids and rates of steroid use. Bodybuilders reported significantly greater body dissatisfaction with a high drive for bulk, high drive for thinness, and increased bulimic tendencies than either of the other athletic groups.

Behaviours associated with Muscle Dysmorphia (Dawes J, 2004)

- Disordered eating patterns
- Being away from social commitments due the work out session
- Diet with high protein and low fats
- Overtraining
- Training despite the presence of injuries or illness
- Use of anabolic steroids
- Excessive use of dietary supplements

Taking into account the symptoms a trainer or a coach can counsel a person by asking some questions related to the above

Questions the Athletic Trainer Can Ask to Determine Whether Muscle Dysmorphia is Present

1. How often have your relationships with others been affected by your exercise and diet regimens?
2. Do you frequently miss school or work or avoid social activities because of your appearance concerns?
3. Do your concerns about your appearance affect your sex life?
4. What portion of each day do you spend grooming yourself?
5. How much time is spent daily on exercises with the specific intent of bettering your appearance (eg, abdominal exercises, weightlifting) rather than improving your performance in sport?
6. How much of your day is taken up with actively worrying about your appearance?
7. How frequently does your appearance make you feel distraught, depressed, or anxious?
8. How commonly do you diet, ingest certain foods or take supplements with the explicit aim of enhancing your appearance?
9. What portion of your salary or other income is devoted to items and practices to better your physical appearance?
10. Have you at any time taken a drug to drop pounds or increase muscle mass?

11. Aside from drugs, have you pursued other methods of enhancing your appearance, such as over exercising or attempting your normal training regimen despite an injury; fasting, purging, or other detrimental nutritional activities; or unproven methods for increasing muscle mass?

Muscle Dysmorphia and use of steroids

Many bodybuilders who are dissatisfied with their physique usually find ways to develop muscles either by strenuous workout along with use of anabolic steroids or use of other substances. This may affect physically as well as psychologically. This will have direct implications on the self esteem, they will become emotionally weak and physical problems emerge out without the knowledge of bodybuilders who is more concentrated on building the muscle due to muscle dysmorphia illness.

Useful Techniques for the Athletic Trainer Treating an Athlete with Muscle Dysmorphia

Reassure the athlete that talking about his or her feelings is beneficial.

1. Remind the athlete that others share the same concerns with physical appearance.
2. Encourage the athlete to avoid jumping to conclusions about what others may think.
3. Dissuade the athlete from “all or nothing” thinking.
4. Reject the idea that the athlete’s negative body image cannot be changed.
5. Discard the notion that the media and advertisements dictate how people should look. Every person is an individual.

Usually counselling is the best method to treat muscle dysmorphia at an early stage. But if not diagnosed early it can lead to depression to the individual. At a later stage proper medication must be taken to come out of depression caused by muscle dysmorphia. Certain anti-depressant is useful for treating this disorder.

Conclusion

Bodybuilding is an art to mould our body aesthetically, but developing it may be not possible to everyone who intends to have it. Systematic training is needed and it needs lot of time to have a desired body structure. But due to lack of knowledge sometimes people develop urgency in making up their body comparing themselves to other bodybuilders which causes ill effects both physically and psychologically. Trainers should have knowledge of systematic approach about bodybuilding and try to inculcate it to the trainees and should encourage them that they are going in a right way. They have to recognize individuals who are being affected by muscle dysmorphia disorder in an earlier stage so that it can be treated only through counselling or a with a minor treatment. Trainers and trainees always must have in mind that steady and slow wins the race.

Bibliography

1. association, A. P. (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*.
2. B., C. (2001). Muscle dysmorphia: a critical review of the proposed criteria. *Perspect Biol Med* , 565-574.
3. Dawes J, M. T. (2004). Muscle dysmorphia. *Strength Cond* , 26, 24,25.
4. Escalante, G. (2015, November 04). *are-bodybuilders-prone-to-body-dysmorphia*. Retrieved March 23, 2019, from Body Building.com: www.bodybuilding.com/fun/are-bodybuilders-prone-to-body-dysmorphia
5. HG, P. (1993). Anorexia nervosa and reserve anorexia nervosa among 108 male bodybuilders. *Comprehensive Psychiatry* , 406-409.
6. KA, P. (1996). The broken mirror: understanding and treating body dysmorphic disorder. *Oxford University Press*
7. Lantz CD, R. D. (2002). Muscle dysmorphia in elite-level power lifters and bodybuilders: a test of differences within a conceptual model. *Journal of Strength and Conditioning* , 649-655.
8. Leone, J. E., Sedory, E. J., & Gray, K. A. (2005). Recognition and Treatment of Muscle Dysmorphia and Related Body Image. *Journal of Athletic Training* , 352-359.
9. Phillips, K. A. (2001). Body dysmorphic disorder in men. *BMJ* , 1015-1016.
10. Ravaldi, C. V. (2003). Eating disorders and body image disturbances among ballet dancers, gymnasium users and body builders. *Psychopathology* , 247-254.
11. Rosa Behar, M. A. (2015). Body image disorders: anorexia nervosa versus reverse anorexia (muscle dysmorphia). *Revista Mexicana de Trastornos Alimentarios (Mexican Journal of Eating Disorders)* , 121-128.

Appraisal of Seasonal And Polluting Effect on the Quality of Godavari River Water in Nanded.

Dr. S.S. Mukhedkar

K.S. Mukhedkar

Swanandmukhedkar@gmail.com

Associate Professor and head,
of department chemistry Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed
Dist . Nanded . Maharashtra.

Abstract :-

Physico-chemical variable have been analyzed in the water, sample collected from three sampling station located along the section of 10 km of Godavari river. Affected by man made and seasonal influences.

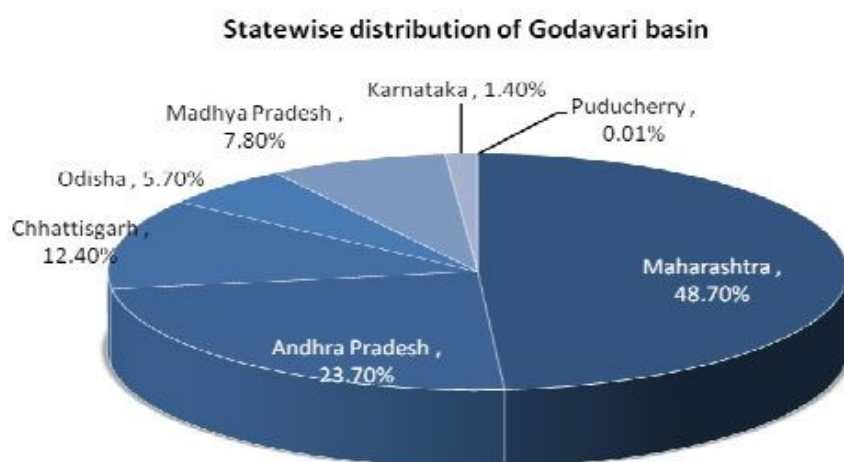
Exploratory analysis of experimented data have been carried out by principal component analysis. The pattern recognition in an attempt to discriminate sources of variation of water quality.

The pollution by organic matter and nutrient originate from anthropogenic sources such as industrial waste water, municipal corporation waste water it has been pointed out an attempt has been made to access the extent of pollution and its impact on potable water quality on different parameters in the river water.

In this work the identification of mineral content, man made pollution and water temperature is considered.

Key word :- Industrial influence, pollutant, principal component analysis.

Introduction :-

In The 21st century sciences is developed much more faster than time, There are so many compounds produced daily the side products is released in the water, environment and it causes new problem to ecosystem.

The problems are raising awareness about the importance of water quality , water conditioning can be major factor in removal of hazardous chemicals which are not degraded produced by industries.

Farmers put fertilizers and pesticides on their crop so that they grow better, but these fertilizers and pesticides can be washed through soil by rain and end up in river if large amount of fertilizer drained out in river then the river eco system is polluted.

Water is important constituent on earth it plays vital role in day to day life. It is necessary to every human that he/she must not contaminate water.

In current investigation, we have made analysis is of Godavari river in various Aspect.

Material & Method:-

In this study three locations were preferred for the analysis determination.

- Sampling location A- This area is located at Shankar sager dam.
- Sampling location B- This area is located at Old Bridge.
- Sampling location C- This area is located between dhanegaon and degloor naka.

To assess river water quality and ground field visiting and sample collection were carried out at location. The collection, Preservation and analysis of sample were done as per the method given in the manual of American public health association (APHA) and each water sample were analyzed for below physico-chemical parameter.

pH

a scale of acidity from 0 to 14. It tells how acidic or alkaline a substance is. More acidic solutions have lower PH. More alkaline solutions have higher PH. Substances that aren't acidic or alkaline (that is, neutral solutions) usually have a pH of 7. Acids have a pH that is less than 7. Alkalis have a pH that is greater than 7.

pH is a measure of the concentration of protons (H^+) in a solution. S.P.L. Sørensen introduced this concept in the year 1909. The p stands for the German *potenz*, meaning power or concentration, and the H for the hydrogen ion (H^+).

Pure water is neutral. When an acid is dissolved in water, the pH will be less than 7 (25 °C). When a base, or alkali, is dissolved in water, the pH will be greater than 7. A solution of a strong acid, such as hydrochloric acid, at concentration 1 mol dm^{-3} has a pH of 0. A solution of a strong alkali, such as sodium hydroxide, at concentration 1 mol dm^{-3} , has a pH of 14. Thus, measured pH values will lie mostly in the range 0 to 14, though negative pH values and values above 14 are entirely possible. Since pH is a logarithmic scale, a difference of one pH unit is equivalent to a tenfold difference in hydrogen ion concentration.

The pH of neutrality is not exactly 7 (25 °C), although this is a good approximation in most cases. Neutrality is defined as the condition where $[H^+] = [OH^-]$ (or the activities are equal). Since self-ionization of water holds the product of these concentration-

$[H^+] \times [OH^-] = K_w$, it can be seen that at neutrality $[H^+] = [OH^-] = \sqrt{K_w}$, or $pH = pK_w/2$. pK_w is approximately 14 but depends on ionic strength and temperature, and so the pH of neutrality does also.

Pure water and a solution of NaCl in pure water are both neutral, since dissociation of water produces equal numbers of both ions. However the pH of the neutral NaCl solution will be slightly different from that of neutral pure water because the hydrogen and hydroxide ions' activity is dependent on ionic strength, so K_w varies with ionic strength.

Result & Discussion:-

Month	Paramaters	Location A	Location B	Location C
June	pH	7.2	7.8	7.95
	CO ₂	2.1	11.6	14.3
	Dissolved O ₂	6.8	7	7.2
	Dissolved Cd	0.02	0.09	0.13
	Dissolved Pb	0.01	0.07	0.09
	pH	7.4	7.9	8.1

July	CO ₂	2.8	13.4	14.9
	Dissolved O ₂	7	7.3	7.7
	Dissolved Cd	0.13	0.18	0.24
	Dissolved Pb	0.15	0.12	0.27
August	pH	7.9	8.3	8.4
	CO ₂	3.7	15.8	17.3
	Dissolved O ₂	6.4	6.6	6.9
	Dissolved Cd	0.18	0.15	0.31
	Dissolved Pb	0.13	0.28	0.29

The result obtained from the different location of river water were represented in table 1.

From this study it is observed that increase level of Cd & Pd in month of August is recorded high at location C, than the other two locations.

The free CO₂ Level increases at location B & C drastically and it minimum at location A & maximum at location C.

In Observation River water maintained its alkaline pH it is more alkaline water at location C than A and B.

The drainage of municipal wastage discharge water by locality enter in the river at location C due to which. Physic chemical parameter varies.

In the season of mansoon the river bring soil, pollutant and industrial waste with it flow due to this reason quality of water reduced.

Conclusion :-

From the data it can be concluded that the industrial waste water municipal corporation drainage water decreases the purity of water and waste chemical products of industries are harmful for marine life as well as human and animals.

Resolution :-

- Reuse and recycle of treated wastewater for construction, gardening etc. Purposes should be implemented through formulation of new byelaws.
- Activities such as soil excavation, brick making on the bank of river is seriously affecting the quality of river water, Hence such activities should be strictly prohibited up to 500 m. from high flood line.
- It is recommended to implement River Regulation Zone policy strictly to restrict activities in the river bank.
- Encroachments, depositions, construction or any kind of developmental activities on the bank of rivers should be banned.

Acknowledgement :-

The authors are thankful to Principal Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya, Mukhed for providing laboratory facilities and encouragement for this work.

References :-

1. Mohanta B.k. and Ptra A.K. (2000) Studies on the water quality index of river Sanamachhakandana at Keonjhar Garh, Orrisa, Indian Poll. Res., 19(3)377-385.
2. APHA (2000) Standard Methods for the examination of water and wastewater, 18th edition, APHA, AWWA, WPCF, New York.
3. WHO (1988) International standard for drinking water quality.. Vol.I recommendations, World Health Organisation, Geneva, 130 p.

Challenges in Implementing Innovations in Academic Libraries

Chondikar Prakash Nilkanthrao

Librarian

Sahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed

Dist.Nanded Maharashtra

Abstract

Academic Libraries today are on a verge of transformation from traditional to digital libraries. Innovation has become a need for survival of academic libraries rather than just a thought. Innovations are a must for keeping pace with the growing trend of digitization of reader services. Printed sources have found a back seat paving way for electronic reading material. Keeping pace with this is a challenge for a librarian.

Innovation in a library helps improving the quality of services delivered to its users, mainly, the faculty and students in a college campus.

Innovative in library activities is the automation and mechanization of technological processes. But implementation of innovations in academic libraries has its own constraints and hurdles.

Hurdles in adopting innovations in small sized academic libraries are budget constraints and changing technologies. Bringing in innovation in academic libraries in Colleges with limited personnel and budget and rising cost is a challenge in itself.

In this backdrop the present paper is an attempt to understand innovations in library services, their importance and need to upgrading academic libraries, the shortcomings in their implementation and concludes with identifying feasible solutions and possibilities in adopting innovations in academic libraries at a college level.

Keywords: Academic Libraries, Innovations, Digitization, ICT.

Introduction

Academic Libraries today are on a verge of transformation from traditional to digital libraries. Innovation has become a need for survival of academic libraries rather than just a thought. Innovations are a must for keeping pace with the growing trend of digitization of reader services. Printed sources have found a back seat paving way for electronic reading material. Keeping pace with this is a challenge for a librarian. Innovation in a library helps improving the quality of services delivered to its users, mainly, the faculty and students in a college campus. Innovative in library activities is the automation and mechanization of technological processes. But implementation of innovations in academic libraries has its own constraints and hurdles. Hurdles in adopting innovations in small sized academic libraries are budget constraints and changing technologies. Bringing in innovation in academic libraries in Colleges with limited personnel and budget and rising cost is a challenge in itself. Innovations if brought in use helps serve a limited as well as a large chunk of readers and users. And the role of the librarian becomes crucial. He has to serve as not only a librarian but also an IT provider, coordinator of library services, e content provider. Innovations introduced become successful only with the judicious use of finance and knowledge of a librarian.

In this backdrop the present paper is an attempt to understand innovations in library services, their importance and need to upgrading academic libraries, the shortcomings in their implementation and concludes with identifying feasible solutions and possibilities in adopting innovations in academic libraries at a college level.

Objectives

1. To understand the importance of innovation for the growth of academic libraries
2. To identify the hurdles faced by academic libraries in adopting innovations
3. To find feasible ways to bring in innovations to college academic libraries with limited resources.

Methodology

The paper is prepared using secondary sources of reference lists from relevant articles. Sources were collected from articles, abstracts and reports published in reputed journals available on search engines.

Innovation

Innovation is a complex process of creation, distribution and usage of novelties in order to enable library development as a social institute and enhancement of library performance. Library innovation is a system of new ideas proposed by creatively thinking professionals or by a team.

Rogers defined innovation as “an idea, object, or practice that is perceived as new by an individual or organizational unit”(Curtis Brundy 2015)

Innovation is defined as “a change toward renovation or adoption of something new and useful in the practice”. (Chinnaswamy Baskaran 2018)

Innovations In Academic Libraries: Importance

Jan Molendijk, Manager of the Utrrecht University Library in his keynote address opined on the need for innovations in Libraries as “Do not reinvent the wheel”, but even something as simple as a wheel can be re-engineered and improved. Innovation in libraries can be as simple as perfecting that wheel! (Robert Elves 2015) He stated three reasons why libraries must innovate:

1. The first being need for adapting to the changing environment of information technology where most of the reading material is being digitalized
2. The second being the need for improving the existing services
3. The third being the need for exploring new opportunities so as to innovate libraries

The era of digitization has new challenges to face, there a ample e content resources available at the disposal of the users but its awareness and usage is limited to large sized libraries. Its usage has not spread to small academic libraries located in colleges due to its own constraints and challenges. In the delivery of innovations, there are pragmatic hurdles and challenges as identified:

1. problems of adequate skilled manpower: a digitally equipped librarian who is interested in bringing in innovations in the library assisted with other library personnel and staff who are equally trained in implementing and using innovative services in day to day library activity.
2. Problem of access and bandwidth and connectivity: providing high speed internet and wifi facility for students and faculty
3. Funding: lack of financial assistance to libraries in government run and management run academic libraries is the major hurdle
4. Digital literacy: for the users, the students and faculty who are provided with innovative services is a challenge.
5. Cost implication: the cost of subscribing and installing the library software services is also a constraint in adopting innovations in academic libraries
6. Good governance: at the institution level is the basic prerequisite for adopting and dispensing funds towards library innovations.

Recommendations

Innovations help improve library services. There are several challenges in implementing innovative services in a college library. The hurdles that need to be overcome are:

1. Training the service providers: the foremost step to be taken is to train Library professionals regarding modern innovative services through orientation, refresher courses and workshops.
2. Research: pertaining to the innovative services must be in a way so as to suit the functioning of a college library which is cost effective and easily adaptable.
3. Training to library staff and personnel handling library services on a day to day basis is needed to cope with the new technology and innovation introduced.
4. The users of the services, basically students and faculty must also undergo orientation and awareness programme regarding the usage of newly introduced library services with ease. Information literacy awareness programmes must be organised for the users.

5. The staff and library personnel must undergo training programmes to help better functioning of the newly innovated library services.
6. The role of all the stakeholders right from the policy makers to the college administration, staff and students is crucial for its successful implementation.
7. Adequate funding and uninterrupted power and internet facility is a must for the success of innovative library services to work effectively.
8. Above all to support all this, a well-furnished and equipped library infrastructure is a prerequisite.

Conclusion

Adapting to the changing environment is a must for the survival of the modern day libraries. Irrespective of their size, be it a college library or a university library, introducing innovations has become inevitable. If all the stakeholders play a positive role in promoting innovation in libraries, the process would be accentuated further and would help in improving the services. For this a judicious mix of a librarians endeavour, government budgetary support and cost effective software suitable to small sized libraries could help in effectively implementing innovations in college academic libraries.

References

1. Jharotia, Anil Kumar. 2018. Innovative Technologies and Services in Libraries: An Overview, Research Gate, pp.45-63.
2. Anuradha, P, 2017. The impact of digital technologies on academic libraries: challenges and opportunities, IP Indian Journal of Library Science and Information Technology, 2(2), pp. 46-50.
3. Tiwari, Kiran. 2016. Librarians: An Innovative Approach to Library Service: A Case Study on Technical University Libraries In India, International Journal of Digital Library Services, 6(1), pp. 104-112.
4. Brundy, Curtis, 2015. Academic Libraries and Innovations: A Literature Review, Library Innovation, 6(1), pp. 22-39.
5. Meeramani, N & Krishnamurthy, M, 2015. Emerging and Innovative Services in Management School Libraries in Bangalore University: A Case Study, International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies, 3(7), pp. 22-29.
6. Muthu, M, Rameshbabu and Baskaran, Chinnasamy. 2015. Rethinking of Innovative LIS Services for Libraries in Digital Era, Knowledge Librarian, 2(2), pp. 31-66.
7. Chunli, Wu & Jinmin, Hao. 2011. Innovative Information Services in the Digital Age, IFLA Puerto Rico, pp. 1-14.
8. Arora, Jagdish. 2009. Library 2.0 : Innovative Technologies for Building Libraries of Tomorrow, Open Access to Textual and Multimedia Content : Bridging the Digital Divide, pp. 49-65.

Communication Tools for Knowledge Management in Web 2.0 Era

Dr Vijaykumar B Gopale

Librarian

Government First Grade College

Chitguppa-585412 Dist Bidar Karnataka

Abstract

Knowledge has established itself as a key part of many organization's knowledge strategy. It tries to provide the means to capture distribute and reuse knowledge both for explicit and tacit knowledge. Knowledge Management is mainly carries the idea that a group of people who share a common interest working together over an extended period to explore ways of working in a specific area of knowledge and such knowledge which learned from shared experiences needs tools for their appropriate application in an organization. The main aspect of the paper provides an awareness of communication tools which is used to build knowledge management 2.0. Cognitive, social, and organizational learning processes are essential to the success of knowledge management strategy. The concept of web 2.0 tools will be used throughout the paper replacing the conventional communication tools for the management of knowledge.

Introduction:

Knowledge management is a multi-disciplinary platform that is frequently fitted into a neat technology wrapper. It portrays the role of knowledge in an organization's success and it depicts the key activities and responsibilities for its management. The full scope of Knowledge Management is not something that is universally accepted. It is about making the right knowledge available to the right person. Knowledge Management is the harmonization and utilization of organizational knowledge resources, in order to create benefit and competitive advantage.

Knowledge Management the systematic management of an organization's knowledge assets for the purpose of creating value and meeting planned deliberate requirements; it consists of the initiatives, processes, strategies, and systems that sustain and enhance the storage, assessment, sharing, refinement, and creation of knowledge. Knowledge management

therefore implies a strong tie to organizational goals and strategy, and it involves the management of knowledge that is useful for some purpose and which creates value for the organization where and in what forms knowledge exists; what the organization needs to know; how to promote a culture conducive to learning, sharing, and knowledge creation, how to make the right knowledge available to the right people at the right time; how to best generate or acquire new relevant knowledge; how to manage all of these factors so as to enhance performance in light of the organization's strategic goals and short term opportunities and threats.

Efficient knowledge management is not only a competitive advantage but a significant activity for every organization. Two different phase of knowledge must be considered and managed. Those are explicit knowledge and tacit knowledge. Explicit knowledge is knowledge that is already available in the form of technical reports, meeting protocols, products specifications, etc. Tacit knowledge is the knowledge that employees have in their brains in form of individual experience, design rationales, best practices and lessons learned. Because of increasing specialization, increasing product complexity, fierce competition and a constant brain-drain of experts, knowledge management is regarded as the driving force for successful operations in the future.

Communication tools for knowledge management

The step by step development of information technology for organisations has shaped many successful tools that manage well-defined knowledge management system. But systems to manage ill-defined, knowledge intensive processes have met with less success. Knowledge Management experts use a wide range of IT tools to share, create, codify, and share knowledge. The trend in the development of IT for organisations is toward more

communication and collaboration tools. Knowledge management tools are technologies, which enhance and enable knowledge generation, Knowledge codification, and Knowledge transfer.

The phase of **knowledge generation** consists of acquisition, synthesis and creation. The next step is knowledge codification. Representation of knowledge is an important aspect as it reflects the whole process. It covers mainly knowledge-Bases, knowledge maps, organizational thesaurus and dictionary. The final step is knowledge transfer. The transfer of knowledge is mainly based on temporal distance, physical distance and social distance.

Web 2.0 introduces new communication tool that improve knowledge workers. These communication tools are commonly used for sending messages and files, including email, web publishing, wikis, file sharing, etc. Video/audio conferencing, chat, forums, etc. are examples of Conferencing tools. Collaborative management tools are considered for managing group activities, e.g. organizational work systems, project management systems, workflow systems, information management systems, etc.

Knowledge in different aspect

Knowledge Bank

Providing easy and access to mass of accumulated knowledge, leading practice etc. Repositories of stored knowledge, captured through various tools and techniques, and shared via websites and toolkits. A bank of experience and skills which attained through knowledge management can be utilised by everyone across the organisation.

Knowledge Cafe

Knowledge cafes are meant for keeping up-to-date and relevant issues in a constantly changing environment. Getting a better understanding of the perspectives of colleagues and dealing with topics where debate is required in order to build consensus. Bring people together in an informal context and setting where they can have an open, creative conversation on topics of mutual interest which will help with making more informed decisions, validating new ways of working or devising new ideas. The limitation of this concept is acquiring time/space to do this process.

Knowledge Centre

Knowledge centres ensuring efficiency and usefulness in KM activities. In such institution establishes a core team to provide leadership and a framework to underpin collection, organisation and distribution of knowledge and information through guidance, expertise and co-ordination.

Knowledge Audit

It is used for understanding the knowledge environment of an organisation or project in order to identify and deal with knowledge gaps. The main aspect is to collate an inventory of available knowledge assets and information resources through surveys, process maps, interviews, analysing competencies etc.

Knowledge Exchange/Exit interviews

Knowledge exchange or exit interviews can be done when there is risk of losing knowledge because of a staff member leaving an organisation. Here is the importance of a structured process to capture an individual's knowledge, experiences and contacts before they move on. Where possible, put the individual leaving into a mentoring/training role for the duration of their notice period. But it may be difficult to capture in a useful way. It requires active focus on synthesising and dissemination.

Knowledge Management Model:

KM model attempts to offer a more realistic overview of the communication tool and KM process. KM Model can expand collective intelligence by linking knowledge extraction. KM model, defines the process that build the strategy for management to create, manage, and enhance knowledge assets. It is a model that emphasizes the "why" and "when" aspects. The strengths of this model rest on its strategic focus, which essentially puts knowledge management action into context. It is also worth noting that the notion of "divestment" is included - something which is often missing from KM models. KM initiatives are the result of the response to tactical and strategic changes and needs. The model provides a great overview of the strategy

behind KM but it does not include any deeper insight into what initiatives are suitable in a given instance. KM model presents a general theoretical framework, as well as specific guidelines for implementation.

Tools requirements for knowledge management can be categorised as knowledge acquisition, knowledge organization, knowledge exchange, knowledge presentation, knowledge retrieval. The scope of communication gives main emphasis on sharing of information. It can be done through chatting, messages, discussion forums etc. The collaborative activities are net meetings, outlines and drawing. Closely connected to the general structure of the knowledge management are the communication tool and its role within the organization.

The term knowledge management describes a massive set of methods and tools attained from information technology to social sciences. In knowledge management communication tools are used for different purposes like tools for socialization, externalization, combination, internalization and software for collaboration. Video conferencing, web conferencing, digital whiteboards, bulletin boards etc. are the tools for socialisation. The externalization tools include expert systems, yellow pages, knowledge maps, data warehouse and intelligent agent-based tools. Tools for knowledge combination consist of intranets, groupware, forums, workflow management systems and balance scorecards. Neural net works and case based reasoning are treated as knowledge tools for internalization. Software for collaboration includes tacit active net, tacit knowledge mail etc.

Knowledge management 2.0

In recent years, the term web 2.0 has appeared to describe the increasingly popular tools that promote two way communications on the internet. These social tools include blogs, wikis, social bookmarking, commenting, shared workspaces, micro blogging and polling. They differ from traditional publishing since they put the knowledge sharing power in the hands of the users themselves. The web 2.0 tools that applied in any field have been called second generation of web and even more recently; the mapping of these principles to knowledge management has been dubbed KM 2.0. Web 2.0 smoothen the progressive development of social resources through knowledge contribution, which in turn increases the potential to create intellectual capital. Here the social capital exists as the total resources across social networks. However the adoption of social media has not been supported the KM to the point that one might anticipate.

The application of web 2.0 will be effective when people working together and teams need to collaborate across distance and time. The sharing of knowledge is mainly depends on temporal distance, physical distance and social distance. The blog is an important web 2.0 tool for Individuals or teams to assist in organisational level. Keep accessible record of developments or action undertaken, updated on a regular and frequent basis.

The Folksonomies and tagging clouds helps for insightful tagging of resources, to help other people find appropriate information. Encourage people to tag their resources such as web pages, documents, images etc. with their own commonsensical labels to assist set them and other useful resources in future. Share these tags with the wider audience. The tool RSS helps to aggregate information from a lot of different sources into one place, so you don't have to visit many different places to get the information you require. As a web 2.0 tool, to set up an RSS reader on the internet is not an easy task. This tool is used to read the feeds anywhere one have internet access on the computer. Hence the user can read a local version at their leisure time. Now a day social networking sites carrying a major role as a communication tool for the improvement of knowledge management.

Conclusion:

The effective Knowledge management workers have tackled the issue of communication tools. A number of KM tools are available in the field which may not build to be as KM tools but it is helpful to achieve the overall goals of KM. Content management systems, collaboration tools and decision support systems are active tools in this area. The trend for web 2.0 tools, especially those that contribute to KM, is towards creating more communication and collaboration among the users as well as practitioners. The best examples for such tools are wikis. The new tools like web3.0 are unique because they are web-based applications that are above

the expectation of user's participation. They are tools that support individual knowledge work through semantic web interactions.

References:

1. Garcia, Blanca's., (2010). An emerging knowledge-generative network of practice in the Web 2.0. The journal of information and knowledge management systems. 40, 39-61. doi: 10.1108/03055721011024919
2. Zhen, Lu., Wang ,Lin., Li, Jian-Guo. (2013). A design of knowledge management tool for supporting product development. Information Processing and Management. 49, 884-894. doi:10.1016/j.ipm.2013.01.008
3. Ribiere, Vincent.M., Tuggle, Francis.D., Fostering innovation with KM 2.0. The journal of information and knowledge management systems. 40, 90-101. doi: /10.1108/03055721011024955
4. Eijkman, Henk., (2010). Reframing Web 2.01 as a disruptor of traditional academic power-knowledge arrangements. Campus-Wide Information Systems. 27, 173 – 185. doi: 10.1108/10650741011054474
5. Earl, Michael (2001). Knowledge management strategies: Toward a taxonomy. Journal of Management Information Systems. 18, 215-233. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40398522>.

Dalit and the African-American Narratives: A Fresh Review**Shilpa Namdevrao Shendge**

(Dept. of English) Gramin Mahavidyalaya, Vasantnagar

Email: shilpanamdevraoshendge@gmail.com

Abstract:

It is observed that Dalit and African American, both the societies are engaged in similar kinds of liberation movements. Given that the two societies are different in terms of place and time, it is understandable that there should be certain limitations and differences in their literatures. On the other hand, there are similarities too. While the negritude movement among the Blacks helped them face the tide of racism and colonialism, a similar movement among the Dalits of India may have helped build confidence. Dalits in India have several times been compared to the condition of colonized African slaves. However, the Dalits have led life under a far more sinister culture, mostly oppressed by upper classes of India. Africans were captured, brought to America and sold since August 1619. With this the slavery of African Americans began. Dalit society, on the other hand, has experienced slavery since ancient times. Unlike the Blacks, whose motherland is Africa, from where they were captured to be sold in America, India is the motherland of the Dalits. They are not from somewhere outside. Racism originated as an ideological support for slavery. Slavery was not born of racism: rather racism was the consequence of slavery. In America the practice of slavery supported and perpetuated racism. White Americans who enslaved Africans for hundreds of years would develop a doctrine of inferiority to nationalize the oppression. Once the concept of slavery and subordination developed, a symbolic and mutually reinforcing relationship evolved. Not only black characters in American fiction, but even the black writers are on the search for identity. For many blacks, their history as legally mandated second class citizens, which is scarcely two generations old, is more than a historical footnote. The history of the South, with her code of honour, the white Goddess cult, the imbalance legal system and the pathological pre-occupation with the past has kept aside the blacks as second class citizens and they cannot brush aside their history as a historical foot-note. Just like racism which is a prominent factor in dividing people in Western history, the caste system, a deep-rooted factor which is a shame for Indian culture, affects the socio-economic and socio-cultural systems of Indian society.

Key Words: Dalit, Black, Untouchables, Aryans, Slavery

Social scientists like Vilfredo Pareto and Gaetano insist that in this world there has always been an elite section which is to be differentiated from the rank and file. Pareto suggests,

The elite is a small number of individuals who in each sphere of activity have succeeded and arrived at a higher echelon in the professional hierarchy.¹

According to him, each society can be divided in two strata—lower and higher. The people belonging to the higher stratum are at the top and they govern and exploit the people belonging to the lower stratum.

Nothing has been more provocative of international ill will than the problems springing from, and directly and indirectly related to, the phenomena of caste, class and race. From one point of view, the World War II was fought to decide the validity of the claims of Hitler's gang that their — racial background entitled them to recognize Europe and the world under the leadership of the —superior Nazi Aryans.

Similarly, the Japanese Jingoists fought the war in order to prove to themselves and to the rest of the world that they had the right to dominate the Asiatic continent as a super-racial.

If the Dalit is the protagonist of India's boycotted society, the African American is the protagonist of Black America. One is robbed and degraded by the White society and the other by Savarna society. One is brought and sold from their own home land and the other was called untouchable by birth.

As observed by D. Gnaniha:

There are ample grounds to compare and contrast the brief history of the Blacks in USA and the age long ancient history of misery of Dalits in India. There are numerous similarities of both these black peoples especially in their sufferings and miseries, legal and illegal violence, segregations and ghettos, whippings and punishments, destitution and hunger, brainwashing and punishments, livelihood, employment, education and

culture, denial of entry into Churches and Temples, un-touchability and apartheid, housing and civic facilities, suppression and oppression, above all total exclusion from the social order. ²

Untouchables are the most exploited and unwanted ones. Not only economically, they are also culturally and politically suppressed and oppressed ones. Some scholars believe that the Aryans, a fair-skinned race which invaded India had controlled and subjugated the dark-skinned aborigines placing them at the lower strata of society. They also forced the aborigines to be in the margin of the society and called them untouchables.

Another theory is based on *The Rigveda*, the sacred text of Hindus, humanity is divided into four *_varnas*, namely Brahmins, Kshatriyas, Vaisyas and Shudras. In the social hierarchy, first come the control people from the rest three *_varnas*. Then come Kshatriyas who are rulers and warriors. Vaisyas form the third segment who is land owners and merchants. In the last lap of hierarchy is the servants and others, especially artisans. These were the most oppressed and exploited people.

Some specific professions were identified like butchers, leather workers, launderers and latrine cleaners, who were labeled untouchables.

It is important to understand that caste and race are distinct and not mirror images of each other in nature. But economic situation of the lower castes in India often resembles that of blacks in the US.

Both the systems have provided an integral base for the local histories. Major events based on racial differences have punctuated USA's social, political and economic

history. Similarly the caste system has served as the foundation of India's socio-economic history for several centuries. But one of the major differences was that the race and the racial differences got support from the pseudo-scientific section of the society while the caste difference got the *_Brahminical Hinduism* support in India.

Moreover, although both the Dalits and the African Americans are *_distinctive groups that occupy a similar position in their respective societies- the bottom of the socio-economic hierarchy.*

But even these hierarchies are different in nature. Here are two different societies-America's first/ developed identity with its *_urbanization, affluence, industrialization* and India's so-called Third world / developing world identity, with its poverty, over-population and a wide gap between rural and urban lives.

Thus, the Dalit, occupying the lowest position in Indian society, is in an absolute position quite below the average *_African American*.

The Blacks who were captured and brought like cattle also had to take violent armed raids which were carried out against African settlements. Those captured were gathered like animals. Blacks were subjected to a lot of torture.

The captives were beaten to death, or buried alive; they were hung by being nailed to the wall, or their ears were cut off and fed to them. Pregnant Black women suffered abortions from being assigned extremely difficult tasks. Black children, while still in their mothers' wombs were distributed as reward. Creditors became owners of unborn children upon non-payment of debts.

The Afro-American race was ghettoized, persecuted and viciously outlawed from all avenues of decency, hope, progress and livelihood. Racism is like life threatening, non-nurturing force which exists even today. Black writers of both sexes have dealt with this theme extensively, either directly or indirectly.

Male writers such as Richard Wright, Ralph Ellison, James Baldwin and Paul Lawrence Dunbar, find in racism a major theme of their novels. Women writers like Nella Larsen, Ann Petry, Toni Morrison and Alice Walker also talk to this basic reality.

Whites were always in fear of Blacks being more in number and the possible revolt. So children were separated from mothers, wives from husbands, and their families were destroyed. Owners regularly used to re shuffle slaves for the fear that if they live together for a longer period, they will become united and might start working against Whites.

Slaves started running away from their masters for the fear of being sold again and again. Racism began in America when masters brought the African slaves in chains to work in coffee plantations. Then began the class exploitation of blacks, which is also linked to Capitalist ideology of America.

This has divided society into two classes: 'master' and 'slave'. The Whites have been the monopoly class under this system while the blacks have been the Marginal class. The blacks have suffered due to their status in society, as a poor marginal group.

According to Walter Rodney , — Africans were enslaved for economic reasons so that their labor power could be exploited.³

As he observes, the enslavement of the Africans had everything to do with — the cheapness labor|| not the color of the laborer's skin:

Racial difference made it easier to justify and rationalize Negro slavery...Finally this was the decisive factor, the Negro slave was cheaper. The Money which procured the White man's service for ten years could buy a Negro for life...⁴

Black literature, also called African American literature, is literary work created by Americans of African descent or literary work written about the African experiences.

Black literature reflects the development and history of the United States through the eyes and perspectives of African Americans. The term Black Literature covers a wide range of works, from slave narratives of the 19th century to contemporary black literature. Black literature is generally traced to the late 18th century.

Two hundred years later, the field of Black literature has evolved to the point where there is no questioning its role in American history and culture.

In America, Blacks were deprived of all the opportunities and fundamental rights which would have been theirs as human beings. What they got from their new owners is the bestial treatment and deprivation of human dignity, they were not only denied their African culture to pass it to their children but they were also not given a chance to absorb the American culture.

This was executed systematically : they were denied access to education, laws and social institution of their new land. They were not allowed to participate in politics and were thrown to live in social and cultural limbo that eliminated their past and offered them neither present nor future.

There are many caste stereotypes in Indian society. The caste system provides for the ordering of groups in society for all time. There is no provision for initiating change; and when change becomes inevitable it must be explained away.

Conscious striving among persons to enter new functional fields or to achieve advanced social position is taboo. The idea of progress is almost entirely absent in the philosophy of Hinduism. It is inimical to the caste system and its rational.

The Indian scenario was also not very different.

As Shivaji Sagar observes it;

In India, Dalits were not legally enslaved like the African Americans in America, but their plight was worse than that of the Black slaves. Until recently, they were denied the right to education; they were forced to live outside the villages; and the public places and temples were closed for them. The monster of segregation was all powerful, discrimination among the people on the basis of their castes. The lower class, Shudra, comprising lower castes, was treated as if it did not belong to the human race. The evil custom of untouchability was practiced and it was believed that the mere touch or even the shadow of a Shudra spoils the sanctity of the Savarna.⁵

On the Indian front, dalits were branded untouchables and remained outcast. The Hindu varna system imposed slavery on them. They were tortured for a very long time. Such was the condition of these troubled communities that they had neither a village, nor a home. Crime or begging was their only means of livelihood. The Adivasis lived in the forests and caves. But as Eleanor Zelliot observes:

Two questions relate the situation of Dalits to the theme of race and racism: are Dalits considered by higher castes to be an inferior race? Do dalits think of themselves as a race? We should note that the Indian languages have no general word for 'race' as it is used in the West. The determining factors in the hierarchy of castes are purity and pollution, and the Untouchable is the most polluting, i.e, not to be touched. ⁶.

Despite the idea that — all men are created equal, stated in the Declaration of Independence, throughout the history of United States there has been racial discrimination against minority groups.

The racial conflict in the US goes back to the mistreatment of the Native Americans and the African slaves by the European settlers. Blacks were given no rights under slavery, and were treated violently and as inferior race. The Civil Rights Act 1866 was the beginning of the movement towards equality and it made citizenship rights available to everyone, and made it illegal to remove anyone of these rights based on discrimination.

However, this did not solve the issue of racial discrimination as Blacks were still suffering through segregation and separation from the Whites.

Although racial discrimination in the United States and caste in India create similar outcomes, there are also differences between the two. Racism, in this case in the United States, is based on individual prejudice against a race due to the association between actions and appearance.

It is the belief in superiority over a group of people whether it is intentional or not. However, caste in India is not based on appearance or skin color, but rather is determined by occupation, hereditary and endogamous. Dissimilar to racism, this system does not involve ascribing certain characteristics to the different castes.

There is little class mobility; unlike in the United States where citizens can freely move between classes with little difficulty. The caste system in India is also affiliated with religion, in particular Hinduism. This suggests the caste discrimination is based on religious grounds and beliefs, with the higher castes even being considered 'priestly'. Despite the differences in the race and caste systems, the issues have been addressed through similar actions and policies which are very affirmative in nature.

In both these cases of Dalits and Blacks, God did not ordain the slavery. Human beings created it. Having imposed slavery on Blacks and Dalits, Whites and Savarna Hindus forcibly extracted labor from them.

In America, Whites assigned separate educational institutions, separate eating places, separate spaces in trains and buses, and separate residential areas to African Americans. In India, untouchables were kept outside the village. Arrangements were made for them to have separate settlements, separate river banks and separate cremation grounds.

Since low caste people were denied any right to education by the Hindu caste system, the question of separate educational institutions did not arise. Later, during the British rule, when they were allowed to get education, they had to sit in a separate corner or outside the threshold of the class room.

It is interesting to know that there was a direct influence of Blacks on dalits and Dalits on Blacks. It got reversed in the late 1960s and 1970s when the militant Black Panthers and their claims of Black Power motivated a group of young dalit poets and activists to compose outrageous art in order to shatter the complacency of Brahminical ideologies. They proudly called themselves Dalit Panthers.

In the late 1960s through 1970s the Black Power and Black panther movements not only gave rise to a militant resistance to white oppression but it also witnessed the emergence of anti-white establishment art.

Adapting to similar ideology, in 1972 a group of young Marathi Dalit artists in India called themselves the Dalit Panthers and embraced violent politics and aesthetics to resist caste supremacy. They were the first to use the word —Dalit which became an accepted term for the untouchables. but there is a contextual difference between the treatment they received from their respective society.

Sharan Kumar Limbale observes certain differences in the treatment rendered towards both:

The plight of African Americans and Dalits can be compared in number of ways. While the African Americans were slaves, they could buy their freedom with money. Though Dalits were technically not slaves, they could not even pay to rent a house. The White masters were responsible for looking after the Black slave. Since untouchables were not slaves, the savarnas had no concern for them. Untouchables are societal slaves. The cause of the African slavery was economic. The cause of the Dalit's untouchability is social. African American can do any type of labor but their labor was not considered undignified, while dalits can perform the lowest type of the job but his

*labor is always termed undignified'. While African American cannot hide the color of his skin, dalit cannot hide his caste.*⁷

Dr. B.R. Ambedkar, in 1920 began to lead the movement against untouchability in the Western State of Maharashtra. He himself was a son of Mahar (one of the Untouchable communities) who received his high-school education in Bombay.

He believed in the power of education and considered it as a major tool to abolish the untouchability from India. His first hand experiences at Manhattan where he has seen harlems of vast African –American communitiues also helped in his increased sensitivity towards this marginalization.

In 1946, he wrote to W.E.B.Du Bois, the prominent African-American scholar:

*There is so much similarity between the position of the untouchables in India and of the position of negroes in America that the study of the latter is not only natural but necessary. I was very much interested to read that the Negroes of America have filed a petition to the U.N.O.(United Nations Organisations). The untouchables of India are also thinking of following suit.*⁸

There are similarities in their histories also. The African –American literature is known as —Literature of Slaves which is as old as the history of human civilization. Even in Asop's stories, it is mentioned that Asop was a slave in the ancient Greece, toiled for his masters and composed those stories whenever he could find time and inclination to write.

Black American literatures is also as old as American civilization. The slaves who were brought from Africa to work on the plantations of the white men, sang to themselves the songs of their miseries and spiritual yearnings. These songs which came down from generation to generation in the oral form are known as blues'. These blues were the source of inspiration to many poets of the Harlem Renaissance of this century like Langstaon Huges, Claude Mackay, Countee Cullen etc. these blues also inspired many composers of Jazz music in America during 1920s.

The first book to be published by a slave in America was _An Evening Thought Salvation by Christ with Penitential Cries' by Jupitar Hammon in 1760. He was followed by a girl named Philis Wheatly who produced a fair amount of poetry and won the attention of George Washington and Thomas Jefferson.

Another slave who was employed in the home of the president of University of North Carolina was George Moses Horten who composed poems and published them in 1829. His biography by Richard Walser was published in the 1970s under the title _The Black Poet'.

In 1940s and 50s, three Black writers made invaluable contribution to what at that time was called _Literature of the Blacks in America' and to the American Literature in general. Native Son' by Richard Wright, _Invisible man' by Ralph Ellison and _Go tell It on the Mountain' by James Baldwin produced new vistas for mapping racial prejudice through a genre which subverted all the accepted notions about the blacks in America. As R. Bhongle observes:

*The three novels are the record of a common experience. They reveal attitudes of the whites towards the blacks and its devastating effects on the psychology of the blacks. They expose what Richard Wright calls, _Bigger Thomas' Behavioristic Pattern' resulting out of frustration and alienation.*⁹

There are also many cultural influences between African Americans and Dalits. _nvisible Man' by Ralph Ellison was very popular in India and it was also translated in Indain languages. LeRoi Jones's drama _Slave' was performed in Hindi by a Dalit youth group in 1994. _Dalit Panthers' in India was directly inspired by the _Black Panthers' of America.

Historical background of Dalit writers in India is interwoven with the term _Dalit' in the life, literature and history of India. Dalits have no literary history of their own and they had produced no literature till the last quarter of the nineteenth century.

The names, however, like Shambuka in the Ramayana, Eklavya in the Mahabharata, Valmiki, the great composer and poet of the Ramayana and a few others in the ancient times and Chokhamela, Rohidas and some others in the medieval period could be considered the predecessors of the present Dalits. But we don't have any literature created by these people who could furnish some account of their own and their people.

Dalit literature is one of the most important literary movement to emerge in post-independent India. The transformation of the stigmatized identity of the untouchables to a self-chosen identity as a Dalit is described in the collective writings over centuries.

Dr. Ambedkar and Mahatma Jotirao Phule were the pioneers to appropriate the word Dalit' as a noun and an adjective. The term 'Dalit Literature' was first used in 1958, at the first dalit conference held in Bombay. But the term 'Dalit' came into recognition in 1972, when a group of young Marathi writers-activists founded an organization called Dalit panthers.

The name suggests their feelings for kinship and solidarity with Black Panthers who started a radical fundamental struggle for African-American rights in the U.S.A.

The Literary fronts of dalits and African American also have many similarities. Though African American and Dalit movements have proceeded along different paths and taken different shapes, the core of both the movements was the same. Both are struggles for human rights and in-human wrongs.

Despite differences of countries, society, language, region and economy, the similarities in the life experience of the two communities derives from the fact that both were targets of excess, injustice and slavery- their experience of pain is of a world-scale.

There are similarities in the feeling of ownership, entitlement and superiority demonstrated by White and Savarna Hindu societies, on the one hand, and of revolt against slavery by African Americans and Dalits, on the other.

According to an order of the US government issued in 1863, all African Americans became free as of 1865. Similarly, in India, Dalits launched a movement in June 1927, to gain entry into the Kala Ram temple in Nasik. V.D.Sawarkar then put forward a proposal to build a separate temple for dalits.

But Dr. Babasaheb Ambedkar opposed this idea of 'separate but equal'. In 1954, the US Supreme Court judgment declared racial segregation to be unconstitutional. After this event, African American ridiculed the word 'Negro' and called themselves 'Blacks'. Similarly Dalits have ridiculed the term 'Harijan' and named themselves 'Dalit'.

African American changed their names in order to give up the names received from their masters, as those symbolized their slavery. Dalits, too, have abandoned the inauspicious and uncivilized names thrust upon them by the Hindu religion. African Americans underwent religious conversion with a view to end slavery. Dalits, too, converted due to their exasperation with untouchability.

There are many different aspects apart from socio-cultural and historical connections between the dalits of India and the African Americans of America. Their subaltern identity in India and America are fractured because of the way caste works in India and how race operates in America.

There are several movements in both the societies which have achieved some goals of rights and equality. But the success of any form of resistance in unequal social hierarchies is always balanced by the fact of ongoing suppression.

As observed by M.D.Nalavade:

Hindu literature, one has to admit, is not all-inclusive and deals with life and aspirations of Brahmins. It does not talk about the life and aspirations of the Shudras, especially of the down-trodden people, even if they form nearly one-fourth of the Hindu population. Since the dawn of Hindu civilization, the art of writing has monopolized by the Brahmins and because Brahmins stand on the highest top of Hindu society, they never cared for others in Hindu society.¹⁰

In India, in all periods except the Buddhist period, the non-Brahmins and untouchables have been prevented from learning. Hence, no writers were produced in these periods of the history. Individual writers from among the untouchables appear as early as the 13th century. Chokhamela, a marashtrian saint, was born in the second half of the thirteen century.

In his 'Abhangs' (Bhakti songs), he writes about his despised place in society. This is how the saint gives vent to his anguish in one of his 'Abhangas';

*" O God, my caste is low; how can I serve
you? Everyone tells me to go away; how*

*can I see you? When zi touch anyone, they
take offence Chokhamela wants your
mercy.”¹¹*

Saint Namdev and Saint Tukaram were also a part of the same tradition and raised their voice against the fact that the untouchables were deprived of reading the Vedas because of their caste. The tradition of Dalit writing gave birth to an intellectual tradition which journeying through the followers of Buddhism and Siddhas and Naths reached the Dalit saints in the medieval period.

This dalit consciousness pioneered by Chokhamela and Kabir continued influencing almost all the native languages of India.

In the second half of the nineteenth century, during the British regime in India, for the first time non-Brahmins started writing. Next to Mahatma Phule comes Kishanrao Bhalekar who started a non-Brahmin newspaper *Deen Bandhu*¹² in 1888 from Mumbai. The movement was further strengthened by Shahu Chhatrapati,¹³ the ninth king of Kolhapur, in Maharashtra. He is the pioneer of social democracy.

From the last quarter of the nineteenth century, dalits started writing and publishing their agonies, hardships and inhuman treatment given to them by the Brahmins and caste Hindus through pamphlets and small booklets. In Maharashtra, Gopal Baba Valangkar¹⁴, a Mahar by caste, wrote and published his first booklet with the title *Vital Vidransak Pustika*.

In pre-Ambedkar period, in Maharashtra there were some writers like Pandit Kondhiram, Kisan Phagoji Bansod, Shivram Janaba Kamble from Pune etc. but their contribution to literature was not significant.

But this added into the cumulative impact on the overall Indian sensitivity towards such writings. India is a nation with many linguistic regional groups and in each of such groups the untouchables have the language of that region and sometimes their own. It is therefore difficult to study all the languages and find out names of Dalit writers of different regions in India in pre-Ambedkar times.

This was the period when Dalits remained un-unified and no movement either of the literary activity or social reform took place as it did after the rise of Dr. B.R. Ambedkar. But surprisingly, even for Dr. Ambedkar, it was not his mother tongue Marathi which helped him, it was through English language that he created a united front and a unifying force for all the Dalits in India.

However, it is found from the writings of Dalits in different parts of India, that there is the same voice and expressions of agonies and tragedies under the religious slavery of Hindus. Some small scale efforts were started at scattered places.

For example, in the then ZHyderabad state of Nizam, next to Bombay Presidency, Dalits had started their social and literary activities in pre-Ambedkar times. Under the leadership of M.V. Bhagya Reddy,¹⁵ Arigya ramaswamy, M.L. Andiah and others, organizations like —Jagar Mitra mandil, —Manyang Sangham, this was later named as the —Adi-Hindu Social Service League of Hyderabad was found and schools started imparting primary education to the children of Mala community.

In the field of social reforms as well as in the literary field, because of the constraints of time and age-old sense of inferiority among the Dalits, no dalit writer stood on all-India-level to inspire and instruct others to stand erect to seek their legitimate rights in the Indian society. The Dalits (Untouchables) still continued the life of slavery under the Hindus.

As D.P. Das observes,

*The Indian Untouchables from a thick crust of faceless and nameless human anthill which has no singer of its own agonies. In social arena, it is the high caste Hindu reformers who were for them.*¹⁶

He further writes that there is a tremendous vacuum in literature in regards to the viewpoint of the underdogs. In Hindu literature there is formidable tragedy of the pitiable absence of the life of the untouchables. He again states how the untouchables have no rich heritage in the literature as it is in American Literature like Paul Dunbar, Langston Huges, Andre Rezakarifo; Claude Mackey who wrote in his White House:

*Your door is shut against my tightened face.
I am sharp as a steel with discontent.*¹⁷

There are many contrasts between Blacks in America and the dalits in India. The former has only 400 years of history, but the later, more than 3000 years history. One was a product of modern Capitalism, its ruthless drive for profits, super profits, search for cheap labour and also based on racism and Colonialism.

The latter was a result of hereditary division of labor in an ancient subsistence level economy which was also based on a form of ancient racism as enforced by invading White Aryan immigrants against native Black peoples legalized by a sacred law and a written constitution, probably the first in history, (Manu Code in Manusmriti) of the then sociopolitical order ordained by a divine religious theology (Vernashram Dharama), all in the name of gods.

As D.Gnaniah observes,

*A basic contrast between the two is that former was based upon actual possession as property, by the master with the right of trade, buying and selling of human slaves with complete authority over the life of the slave including death penalty. On thither hand the latter was although not personally possessed by an individual master as a property, yet was a collective possession of the white Aryans as a form of slavery under the control and authority of a small group of upper class elites, the Brahmins.*¹⁸

Another important difference between these two black people is their geographical difference and distance. While the slaves in America were violently hunted, pursued and caught in their far away native land in Africa, and sold to White masters in America, where as Dalits and Untouchables are indigenous natives of India as Red Indians of America.

The different methods of slavery in different periods in history naturally led to different forms of struggles for emancipation. The Blacks in America violently responded through revolts and rebellions to break out of their bondage in a period when whole of mankind was moving fast towards freedom, democracy and human rights. On the other hand Dalits in ancient India meekly submitted to a divine order which got deeply ingrained in the very psyche of the victims themselves.¹⁹

American Blacks as well as Indian dalits were the sons and daughters of darkness journeying through untold sorrows and sufferings. Dalits are the native sons of India. But unfortunately they were disowned by the high caste Hindus for centuries together.

*Today the Dalit writer asks: What is India to me? An enigmatic land, a dream , or a nightmare? Or a puzzling riddle? He is in search of answers to these questions. What it means to be an Untouchable or a pariah? He knows very well that his forefathers sprang out from the same womb as Brahmins. Why then was he rejected by the Mother? Why and How? Who is responsible for this inhuman act? His questions are many. They issue forth from what, who, why, and how. The questions he asks seems to be simple but their answers are amazingly complex.*²⁰

The American Black writer faces the same dilemma. What is America to me? But he knows at the same time that forefathers were brought to America in chains and auctioned on the shores of Atlanta. The Black Americans have irrigated the fertile land of liberty with their blood, tears and sweat.

The white settlers defied their women and lynched them to death. The development and progress of America owes a lot to their labor. They increased the fertility of the American agricultural land and made it a Cotton King. They also strengthened the industrial output of America and made it what it is today- a land of crowning glory.

In early colonization period, a collective negativity was observed towards the black population. White European inhabitants exercised their cultural superiority powers over the blacks who were brought as slaves from Africa.

African American faced a cruel system that brutalized them but whites justified their stand by putting negative imaging of blacks during the slavery.

Just like India, America is also a plural society. There are several cross-currents operating within the nation. People from different nations of Europe had come to settle down in America in the 16th century.

Though they practiced the same religious faith and had similar racial features and appearances, they had brought with them the national identities and ethos which in each case is unique. In this already existing

heterogeneity was added the black race with the Negroid features. It was, as it seems now, a mole on a beautiful bright face of raw virgin land.

For many years in America, the Blacks and their 'Race' was the taboo of the society. Their idea about the concept of Race' is summed up in the following lines of Invisible Man' by Ralph Ellison:

To Whom It May Concern: Keep this Nigger-Boy Running'. (Ellison 33). For many years the blacks continued to be strung along and constantly assured that their rights will be protected, while in reality ensuring that true progress will not be achieved.

The law of the land in America also was not very much in favor of Blacks. The Declaration of Independence bluntly stated that all men are created equal, yet all across America Blacks were treated as property and assets, to be bought and sold. In the due course, the 13th, 14th and 15th Amendments were supposed to ensure that Blacks made a successful and complete transition into an equal citizenship from the age-old slavery.

But these amendments also could not achieve much. It was only during the Civil Rights movements after almost a century that all the promise of equal citizenship were fulfilled and the 'Right to Vote' was extended to the Blacks.

In their own country, Africa, the White racism towards Blacks has been observed for centuries. It was very systematically spread among the White off springs. The concept of 'Mulatto' babies (off springs of black woman and white man) came into existence because of the wide spread sexual trafficking practiced by Whites for the African slaves.

These Mulattos, due to the resentment instilled by their fathers, grew up to resent the race of their mothers. This was one of the main methods by which Whites were able to spread their prejudice and hatred for the people of African lineage. In the later years, till almost 1900, this racist attitude continued in the American society without any protest.

In the early 20th century, this racism was spread out from just being a social stigma into an economic opportunity. Dwight Eisenhower's actions in Congo were based on American greed that exploited Africa for its natural goods. Once again Americans were stealing from Africa, not just the manpower but all its natural resources. In this process Eisenhower overthrown the Congolese elected president to secure his profit.

As William Chancellor observes:

*perhaps the most astonishing aspect of Caucasian racism in Africa was how whites were able to use it to maintain their absolute dominance over the continent and its people. The white man used their off springs as a wedge in order to keep it weak. Africa was conquered for the whites by the blacks.*²¹

Although this systematic subjugation of an entire race is so heavily entrenched across the globe, there were also many efforts to curb and end it. One of the main ways Whites were so able to obtain and maintain such control over blacks is that they won the battle for the mind. They worked upon Black psyche.

In the process, the blacks themselves came to feel inferior and to hate themselves and all of their kind. It was successful and the victory was long lasting. The well planned efforts of whites to convince blacks at a mass level about their inferiority worked very well for the whites and they gained lots of social and economical edge over poor blacks.

The writes of black American literature took it up to the to combat this racism and to reverse the trend and show that we are all equals and that blacks have accomplished some tremendous things throughout their history. They stressed upon black history and their roots and spread awareness about blacks' rich civilization.

African Americans have attempted to protest against these prejudices and to reposition their place in society through writing their literature and their culture. In this process, they contested the commonly accepted stereotypes about their race tried to put light on the dynamics of their lives.

As penny Koutsky has remarked in the essay 'Literature as a Means of Fighting Against Racism and Discrimination':

We always need to bear in mind the different factors that shape mentalities and attitudes in various countries so as to appreciate the various hues a term can take. The U.s. became the country of opportunities for people coming from Europe, building around its name the myth of the American Dream. The dream for the

*better future was disrupted by the slave institution which, however, did not resemble the former slave trades practiced in the past. White settlers exercised their power over the African slaves emphasizing their supremacy to justify their act of brutalization. During the twentieth century, segregation laws, known as jim Crow laws, based on the dogma of 'separate but equal' kept blacks and whites separate promoting the belief that African Americans are second class citizens.*²²

Historically, America has always cherished the dream of liberty, equality and happiness. These are the irreducible and inalienable rights of the citizens of the country which were given to them by the Constitution.

But for Blacks, this American dream remained allusive and illusive. Blacks had always cherished under their bruises, swollen faces and thick bleeding lips. This racial dilemma remained unresolved for many centuries. This was a typical confusion of the entire race, they were caught between the American Dream and the American Dilemma. Black literature is a mirror of this predicament of a Negro which is perplexing and entangling him.

Interestingly, the relation and the similarities between Caste and Race came at a very later stage in the studies of Dalit literature. The concept of identifying casteism and untouchability as a form of racism came in 2001.

It was in the 'Conference on racism, racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance' held in Durban, South Africa. Same as Black Americans, Dalits in India are forced with the socio-religious slavery imposed by social norms, customs and traditions.

The case Hindus outcast them and pushed them beyond the periphery of Hindu religion and culture. The Indian Dalit laments as though in anguish and anger,

*What did I do
To be so outcast*

This cry echoes in today's Dalit literature which was till date remained a cry in wilderness. For ages together, untouchability has been an Indian dilemma with no possible tracing of its 'raison d'être'. Emergence of Dalit literature has a great historical significance in India.

It is noticed here that all the other marginalized and oppressed groups of people are under its sway and sweep. It has struck a note of the consciousness for their lost identity.

Other marginalized groups like Tribals and Nomadic communities. We have many prominent writers today like Laxman Mane, laxman Gaikwad, Kishore Kale who have made a big impact for their communities through their writings.

They have asked similar questions like any other oppressed class across the world, like Blacks in America; Who are we? What is our place in Indian society and history? Why is our situation so marginal? From where do we find our roots?

Another very important phenomenon to be observed in the rise of this literature is its originality. The writes are celebrating their heritage in their own idioms. They have their own aesthetics. Their dance, music and folklores, all are included and celebrated in their voices. The American Blacks have their own black aesthetic theory.

The Indian Dalits have tried to develop their own aesthetics which can mirror their perception of life and the world around. A black bourgeois class gradually emerged from the black masses. Similarly, a Dalit bourgeois class has started emerging from the dalits.

They all are awakening from their slumber. They are trying to re-write their history with new analysis of their past and their present.

Historically, America has a very brief history of race-class syndrome slavery. But India has a long ancient civilizational history of caste-class syndrome slavery although its founding base too was a race syndrome- Aryans versus Drawidians and non- Aryan natives.

Martin Luther King Jr., MalcomX, Frederic Douglass and Dr. W.E.B. Du Bois – all rolled haphazardly into one is Dr. Ambedkar. There are some similarities between Dr. Ambedkar and Dr. W.E.B. Du Bois as both had a revolutionary theory and action with a profound vision. Du Bois was a generation older (1968) than Ambedkar (1891).

Both were highly educated, one with Ph.D. doctorate from the prestigious Harvard and the other from Columbia University and a Law degree from London. Both were pioneers in representing the militant autonomous struggles of the Blacks and the Dalits. Both had life-long confrontations with Marxism and formulated powerful theories of race or caste to supplement the revolutionary theory of class struggle leading to global emancipation of man and abolition of economic inequalities.

As G. Ganaiah observes;

In the great debate to base versus superstructure they both [Du Bois and Dr. Ambedkar] had to argue which is the most oppressive empirically and which has to be destroyed as a priority task to successfully handle the other.²³

Du Bois was in and out of Marxist movement. His major works; *The Philadelphia Negro* (1899), *The Souls of Black Folk* (1907), and *Black Reconstruction* are all profound works of sociology of empirical studies of the life of slaves, black farmers, artisans- all of five or six generations- all under the operative frame work of Capitalism and Empire building.

For him the race-class question did not blur each other, one did not provide a cover for the other despite deliberate stirring of white-black conflict.

In India, the problem was more intense as Dalits were not the outsiders, they were one of the society. But in India Communists gave importance to class issue while Ambedkar to caste issue. Indian peoples' class consciousness is overwhelmed by caste consciousness. Class consciousness in Indian Dalit is has always been weak and *alien*. Caste consciousness is indigenous and basic social phenomena but also with a class feeling.

On the other hand Du Bois in America did not face such a complex maze and despite intermittent differences with communists, he was focused on the problems of the Blacks and in his later part of life, he became a full fledged international spokesman for anti-imperialism and Pan Africanism.

Both Dalits and Afro-Americans have protested against religions which perpetuated their enslavement. Even after the abolition of slavery White American has continued to hold the black man in —enslavement by keeping alive a series of distorted psychological image of *Blackness*.

Alice Walker and Toni Morrison have shown in their fictions these sensitive portrayals of the self-hatred and experiences. The image of Dalit is similarly geared at keeping him in eternal bondage and slavery.

Hindu society continues to function within the rigid frame work of caste and has kept alive the image of the dalit as untouchable, polluted and unclean, undesirable in contrast to god's own people – upper castes.

Dalit Literature and Black American writings are propagandist in nature because they are written to bring about social change and the experience is articulated in a collective form.

Both are full of anger because of the torments of marginalized life can not be expressed in sweet poetic stanzas. These marginalized people who suffer from many disabilities such as Blacks suffering from slavery, apartheid, racism, colonialism; dalit suffering from untouchability, humiliation, oppression, casteism; proletariat suffering from joblessness, poverty and hunger; aborigine and indigenous people suffering from loss of nationality, the tribals suffering from dispossession, dislocation and loss of identity- all these subaltern groups are included in the wider context of marginalized writings.

When Dr. Ambedkar says;

The Hindus wanted the Vedas and they sent for Vyasa who was not a caste Hindu. The Hindus wanted an Epic and they sent for Valmiki who was an Untouchable. The Hindus wanted a Constitution, and they sent for me.²⁴

As Dalits in India has their own culture, Blacks in America has developed their own Jazz culture. Sudarshan Kapoor, one of the researcher on this issue notes in *Raising Up a Prophet: the African-American Encounter with Gandhi* comments on the history of the well-known relationship between Gandhiji's satyagraha (Non-violent resistance to British rule in India) and Dr. Martin Luther King's nonviolent Civil Rights movement in the USA during the 1950s-1960s to much earlier connections between the African American community and Gandhiji's through the 1920s.

He argues that — discovery of Gandhi in his seminary...in 1950 (two years after Gandhi's assassination) not only illustrates the early awareness in USA that *struggles for transformation may be shared*

across cultural and political boundaries' but also exposes the 'elitist approach towards the history of the Civil Rights movement that often silences the story of the common man'²⁵

African American were prepared for a gandhian non-violent resistance when martin Luther King took over the leadership. W.E.B. Du Bois and marcus Garvey communicated to the African American the idea of a shared struggle with all colored peoples of the world under the influence of the European colonialism at the time.

Many post World war II African American journals like 'The Crisis', 'Journal of Negro Education', 'Chicago Defender' etc have extensively covered Gandhi's leadership and India's path to freedom.

There were many exchanges in the early twentieth century between African American and Indian leaders. There are many common references where racism and casteism are blatantly compared and one is judged to be worse than the other.

Some of them think that the Hindu caste system was much worse than the racism in the United States. While several noted Indian thinkers including gandhiji compared the structures of caste in India and race in USA and found the latter worse off.

Nico Slate, in his article —Race, Caste, and Nation: Indian nationalists and the American Negro, 1893-1947²⁶ examines similar exchanges between Indian leaders and African American leaders and demonstrates how the Indians insisted that untouchability was a better condition than racism in USA. Several Indian leaders including Gandhiji, Lajpat Rai, Netaji Bose, Vivekanand and tagore attempted to illustrate how the race structure in USA, including slavery, was a far worse condition than that of Untouchables or the caste system in general in India. Ambedkar was of the opinion that the Untouchable condition was worse than racism in USA but he might have overlooked the racial tension in pre-1920s America that he witnessed first hand as a graduate student there.

But above all, it is difficult to judge which system of socio-political and economic structure is more repressive and which leaders took what stand on the comparison. The most crucial aspect here is that these structures have existed and continued to do so.

The toll they have taken on the identity, grace and dignity of the oppressed people is more important to note and to rectify in future generations.

As it is observed by some critics: — In spite of the differences in the perspective hierarchies, the similarities of dalits and African Americans are striking and intriguing. Even today, despite the Civil Rights Movement in USA, the abolition of the caste system in 1950 by the Indian Constitution, and affirmative actions in both USA and India, these groups, on an average, are characterized by — less education, lower status jobs and lower income than the 'dominant' Hindu groups- whites and caste- Hindus.

On the creation of a free India in 1947, universal suffrage was a right given to all its citizens, irrespective of class, caste and gender. So, while the Dalits (then known as Untouchables and called 'Harijans' by Gandhi) could vote, their social identities and acceptance did not change with their political identities.

Similarly, while 'equality for all' as an American ideology was articulated in the Declaration of Independence, slavery and subordination of African Americans (then known as negroes) and native Americans was a common practice.²⁷

It can be seen that there are strong similarities between the outcome of the racial discrimination in the United States, and the caste discrimination in India. Both systems resulted in suffering by the minority groups and unfair treatment that has led to current social economic problems.

However, the differences between racial and caste issues is important to note to have a sound understanding, as they are different types of discrimination. Although America has been successful in reducing the effects of racial discrimination, it has not been eradicated completely.

There are also some prominent authors and critics who have opposed the comparison of African American and Dalit literatures. Gangadhar Pantwane believes that the two literatures can not be compared. Speaking at a seminar on Dalit literature in Kirti College, Mumbai, on 6th february 1977, he said: "African American literature is referred to in the context of Dalit literature. But Blacks are not untouchable. Untouchability is a denial of humanity. This makes a big difference between these two literatures."

As per this theory, Blacks are not Untouchable but they occupy an inferior place in White society. They are also given a confirmed place in the social hierarchy. They are mis-treated because they are Black.

They were assigned separate ghettos. They had to sit in the back of a bus and use separate dining places in the public dining places like restaurants. They were allowed to move only in particular area of their masters' house. African-American may not be untouchable but it must be acknowledged that their pain is as severe as that caused by untouchability. It is not appropriate to say that Blacks have not been denied their humanity.

The root cause for their endless pain and suffering was not their fault. The cause and the damage lies in the denial of humanity to Black people.

As Sharan Kumar Limbale points out:

Dalit literature placed before itself the ideals of African American literature. As a result, this foreign influence gained a stronghold on dalit literature. This is the criticism of Bhausaheb Adsul. To him, this inspiration is 'un-Indian'. Mahatma Phule dedicated his book Gulamgiri', to Black people.. Does this mean that Phule's inspiration was un-Indian? ²⁸

To conclude we can argue that African American and dalit societies and their literatures are very much alike. The reason for this resemblance is that the emotional worlds of the two societies are similar.

There are commonalities in their pain, their rebellion, their hopes and desires. Though their languages are different, the state of mind and the emotions expressed through these literatures are parallel. Besides, the histories of these societies, literatures and movements share a common direction.

Both the literatures are searching for self-identity. The experiences narrated in both literatures are based on inequality and have been drawn from social life. Both the literatures are life-affirming and resulted from their authors' commitment. The language of both literatures is the language of Cultural Revolution which is in search for new cultural values.

References:

1. Pareto, Vilfredo. 'The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology'. London: Penguin, 1950. P-212
2. D. Gnaniyah, 'Obamas of America and Dalits of India- Saga of two Black people', New Delhi, Pragun Publication, 2011, p-3
3. Walter Rodney, 'Capitalism and Slavery', G.P.Putman's, New York. 1944. P-18-19.
4. Ibid. p-65
5. Shivaji Sergar, 'African American and Dalit Autobiography', 'The Criterion, An International Journal in English, Vol III, Issue II, ISSN 0796-8165
6. Eleanor Zelliot, 'India's Dalits: Racism and Contemporary Change', Global
7. Sharan Kumar Limbale, 'Towards an Aesthetic of Dalit Literature'. Trans. Alok Mukherjee, orient Longman Private Limited, New Delhi, 2004. P-86
8. W.E.B. Du Bois, 'The Paers Microform of W.E.B. Du Bois) Stanford N .C.: Microfilming Corporation of America, 1980), reel 58, frame 000-467
9. R. Bhongle, 'Dalit Literature and African Literature: A Comparative Study', in N. M. Aston, ed. 'Dalit Literature and African American literature', New Delhi, Prestige Books, 2001, p-28
10. M.D. Nalavade, 'Dalit Literature: A Historical background, in N. M. Aston, ed. 'Dalit Literature and African American literature', New Delhi, Prestige Books, 2001, p-41
11. Balakrishna Lakshman Pathak, Chokhamela, 'Abhang Gatha', Bomby
12. Keer Dhananjaya, Mahatma Jyotiba Phule, Mumbai, Popular Prakashan, 1964, pp 146-147
13. Keer Dhananjaya, 'Shahu Chhatrapati, Mumbai, Popular Prakashan, 1976, p-203
14. Gopal baba Valankar belonged to Ravdhal village in Konkan region of Maharashtra. After his retirement as a hawaldar from the British Army in 1886, he worked as an associate of Mahatma Phule and also started an independent organization for the upliftment of his people. The organization Anarya Dosha Pariharak Mandali was established by him in 1893
15. M.V. Bhagya Reddy, a Mala by caste had adopted his name from the original Madari Bhagiah. P.R. Venkatswamy, 'Our Struggle for Examination', Vol I,
16. D.P. Das, 'The Untouchable Story, New delhi: Allied, 1985, Introduction, p xi

17. D.P.Das, 'The Untouchable Story, New delhi: Allied, 1985, Introduction, p xi
18. D.Gnanniah, 'Obamas of America and Dalits of India: saga of two black people', New Delhi, Pragun Publication, 2011, pp-3-4
19. D.Gnanniah, 'Obamas of America and Dalits of India: saga of two black people', New Delhi, Pragun Publication, 2011, p-4
20. J.M.Waghmare, 'Literature of Marginality', in 'Dalit Literature and African American Literature', ed., N.M.Aston, , New Delhi, Prestige Books, 2001, p-20
21. William Chancellor, 'The Destruction of Black Civilization, Chicago: Third World press, 1987, p-24
22. Penny Koutsy, 'Literature as a Means of Fighting Against Racism and Discrimination'
23. G. Gnanaiah, 'Obamas of America and Dalits of India : saga of two black people', Pragun Publication, New Delhi, 2011. P. 440-441
24. Dr. B.R.Ambedkar, 'Castes in India-Their Mechanism, Genesis and
25. Sudarshan Kapoor, 'Raising Up a Prophet: The African American Encounter with Gandhi', Boston, Beacon Press, 1992. P-33
26. Nico Slate, —Race, Caste, and Nation: Indian Nationalists and the American
27. Verba, Sidney, Bashiruddin Ahmed, and Anil Bhatt. Caste, Race, and Politics: A Comparative Study of India and the United States. Beverly Hills and London: Sage Publications, 1971. P- 89
28. Towards an Aesthetic of Dalit Literature', Sharan Kumar Limbale, Orient Longman, New Delhi, 2004. P-101-102

Dalit Literature : A Perspectives on Caste System**-Dr.Sureshkumar Kundlik Kamble**

Assistant Professor in English

Late-Venkatrao Deshmukh College Babhalgaon Tq.& Dist.Latur

E-mail: sureshkumarkamble@gmail.com.

The Dalit Literature movement started in the 19th and 20th century in India. It received its most substantial impetus from Dr.B.R. Ambedkar's call for the conversion of Dalits to Buddhism in 1956. Dr. Ambedkar saw Buddhism as a means to end the caste-system in India. Buddhism was once dominant in India but it had rejected in India due to a number of reasons. Obviously, the Buddhist revival began in India in 1891. The Sri Lankan Buddhist leader Anagarika Dharmapala founded the Maha Bodhi Society. Such Society attracted upper-caste people in India.

In Lucknow, Bodhanand Mahastavir (1874-1952) advocated Buddhism for Dalits. Mukund Prakash born in a Bengali Brahmin family. He was an orphan boy. He was initially attracted to Christianity but he became a Buddhist after a meeting with Buddhist monks from Ceylon at a Theosophical conference in Varanasi. In 1914, Prakash began preaching Buddhism in Lucknow. He founded the Bharatiye Buddh Samiti in 1916 and set up a Vihara in 1928. The great social reformer Acharya Ishvardatt Medharthi of Kanpur supported the cause of the Dalits.

At the Yeola conference in 1935, the prominent Indian social reformer and first Law Minister of Free India Dr.B.R. Ambedkar declared that he would not die a Hindu, saying that it perpetuates caste injustices. Dr. Ambedkar was approached by various leaders of different communities. Meetings were held to discuss the question of Dalits and the pros and cons of conversion. As a result on 22 May 1936 an "All Religious Conference" was held at Lucknow. It was attended by prominent Dalit leaders. Then Buddhist monk Lokanatha visited Ambedkar's residence at Dadar on 10 June 1936 and tried to persuade Dr. Ambedkar to embrace Buddhism. Many Dalits employ the term 'Ambedkar Buddhism' to designate the Buddhist movement.

Dalit Literature always touches to the pivot part of Indian custom and tradition. Indian society is divided into thousands of communities according to the hierarchical system of 'graded inequality' that stigmatizes people for life based on their birth. At least 160 and 200 million people in India belong to the Dalit community. Such lowest social group known as the 'Untouchables'. As per the Caste-system these people are deemed to be impure-less than human. Hence the subject matter of Dalit Literature is economic exploitation, poverty, discrimination and violence. Dalit people are mostly publicly humiliated, paraded naked, beaten and raped with impunity by upper Hindus seeking to keep them in their place.

Now a day most of the Dalit writers and social reformers raised their voice against the contemporary traditions and customs. They gave a new dimension to such flaw of movement. With few resources, people from the Dalit community are working to improve their living conditions, realize the Civil rights promised by the Indian constitution. and live with dignity free of caste oppression. Today, Dalit people are working to put the Buddha's teaching into practice as a living spiritual tradition that balances personal development with positive social engagement. In short, the message of Dalit Literature is to revolt against the tyranny of the idea of God, existing as the supreme force and preached that man is a sovereign being. It was the revolutionary step especially at a time when Brahmanism was at the peak of its progress.

Many scholars and writers have stated the moral and ethical cannons of the world since the Buddhist monks in their pursuit of 'nirvana' follow the vow of celibacy strictly and so are beyond the reach of any common individual in terms of worldly pleasures and familial obligations. Consequently it is true that civilized society undoubtedly needs division of labour. But in no civilized society is division of labour accompanied by the unnatural division of labourers, which is quite different. This division of labour is not spontaneous and it is not based on natural aptitudes. Hence, caste becomes a direct cause of much of the employment we see in the Country. The division of labour has no individual sentiment and individual preferences. If is purely based on the dogma of predestination. But it is said that the object of caste was to preserve purity of race and purity of

blood. In this connection. Dr. B.R. Ambedkar says, there is hardly a class or caste in India which has not a foreign strain in it. There is an admixture of alien blood not only among the warrior classes.

Dalit Literature always stresses on the effect of caste system. Caste has killed public spirit and motives. It has destroyed the sense of public charity. But in an ideal society there should be many interest consciously communicated and shared. Similarly the principle of social justice should follow because this principle is based upon equality, liberty and fraternity of all human being. Actually, the aim of social justice is to remove kinds of inequalities passed upon caste, race, sex, power, position and wealth, the social justice brings equal distribution of the social, political and economical resources of community.

However, Dalit writers expressed their view regarding the caste system. In Hindu religion, the existing caste system and its religious texts are male dominant, hatred spreading and suppressing female interests. They hope that the inter caste diming and inter caste marriage is not sufficient to annihilate the caste system. But the real solution of breaking up the caste system is to destroy the religious notions upon which caste is based. They further said that we must not only discard the “Shastras” we must not deny their authority as Buddha and Nanak did. In fact Lord Buddha and Guru Nanak spread the message of unity, equality and uniformity in India against the caste ridden society.

But the Indian casteism is neither natural nor contemporary in existence. As per Dalit scholars it is a continuous process. It was present yesterday, it is effective today and it is likely to continue in future. Finally they argued that the Indian society tried to make an attempt to eradicate the caste system. Such awareness can bring much desired change in human society for reformation of the society is impossible without the reformation of the individual inner self.

In brief, the Dalit Literature compel to every untouchables to follow the way of Buddhist teaching. Buddha's philosophy emphasizes on Karma. It indicates plainly that a fundamentally moral life is a necessary prerequisite for finding our minds of negative emotions for transforming them into selfless compassion for all. We should remember to be constantly mindful of our own mental attitude. Again they said that one of the problem of modern society is that the Karma. We are no less responsible for the environmental poisoning which is added on food. Finally they claim that we need to develop and maintain special experience of inner peace. The only way we can do this is by training our mind through spiritual practice gradually reducing and removing our negative, disturbed states of mind and replacing them with positive, peaceful states.

References:-

1. Dr. B.R. Ambedkar (1944) Third Edition Annihilation of Caste: Samata Prakashan.
2. Ahuja M.L. (2007) Dr. Babasaheb Ambedkar: Eminent Indians: Administration and Political Thinker, New Delhi, Rupa P.P. 1922-1933 ISBN 8129111071.
3. Venu Gopal, P. Social Justice and Reservation.
4. Medmwar, Shekhar (edited) Dr. Ambedkar social and Economic Thoughts, Article Vikrant Shah, Ambedkar and Buddhism P.538-544.
5. S.R.Bakshi (Editor) B.R. Ambedkar his Political & Social Ideology Ehugh, Publications-2, Strachey Road, Civil Lines, Allahabad (India).Copyright Author, First Published 1986.
6. <http://buddhism.about.com/mbody.htm>

Disagreement, Pains and Sufferings in Datta Bhagat's Play *Whirlpool***Ranvirkar S.G.**

Madhavrao Patil College, Palam

Dist. Parbhani.

Dept. English

Datta Bhagat is one of the conscious dramatists in Dalit literature. Datta Bhagat published a collection of one act plays titled *Avart Ani Itar Ekankika (Whirlpool and Other One Act Plays)* after 1970. This collection comprises the following four one act plays titled *Ekti, Shodh, Parabhav* and *Avart*. These plays depict the pains and sufferings in the life of the Dalit community.

Whirlpool (Avart) (1978) is a typical play having combination of *Loknatya* and *Sanskrit* play. Datta Bhagat has derived Songadya (Jester) and Sutradhara (Stage Manager) from *Vagnatya* and *Sanskrit* drama. The playwright has made successful attempt to present the social problems in the society through traditional *Loknatya*. It has traditional forms of Tamasha and Dindi. It deals with the subjects like casteism, sufferings of the Dalits, struggle for social justice, exploitation of the poor Dalits and dominance of the upper caste people in the village etc. It has proved more successful in Marathi theatre. The Marathi play *Avart* has been translated into English as *Whirlpool* by George Nagies, Vimal Thorat and Eleanor Zelliot.

Disagreement, Pains and Sufferings in the Play:

Indian social system has made discrimination among the people on the basis of caste, creed, religion and language. The Dalits have been oppressed by this social system. They have been humiliated as the untouchables. Their touch is regarded as impure touch. They suffered for centuries together for their no fault. Dalit literature is the product of this age long atrocities imposed upon them. Dalit literature challenges age long tradition, customs, rituals and social discrimination. It is the speciality of dalit plays that the protagonists of these plays revolt against the social norms which have denied them equal right in the society. Thus, disagreement, pains and revolt are the important factors of Dalit plays.

1. Disagreement:

Dalit community has rejected all those norms which are responsible for their pains and sufferings. They have rejected Vedic tradition, creed, culture, Gods, rituals, Vedas, spirituality and age long bad customs deeply rooted in the Indian society. Dr. B. R. Ambedkar and Mahatma Phule have rejected the social system which does not allow human beings to live with dignity. Dalit community strictly followed the footsteps of these social reformers. The sense of disagreement is an important aspect of Dalit plays which has come up from discrimination based on birth, caste, creed and religion. It is the rejection of age long slavery.

The protagonist of the play *Whirlpool*, Manohar rejects the Vedic culture, oppressive customs of the society, traditions, superstition, Gods and so called spirituality. Tukaram's father had touched the feet of Chintaman Maharaj with reverence. Later on, however, Chintaman Maharaj died and Tukaram's father was held responsible for this disaster and was thrown in the pond to appease the Goddess. Knowing this incident Manohar is deeply moved. He decides to change the mentality of the society. He rejects the caste duties in the village and asks the boys of his community to give up eating fish and meat. He plans to enter Hanuman temple but his plan is destroyed by Joshi telling the false date of lunar mansion. Entire village was against his plan to enter the temple and to worship the deity but Tukaram is agree with his plan with reference to the saints. TUKARAM: What Is his fault? Jnanoba, Cokhoba, Savata, didn't they all sit in one row? (*with the upper caste people, at a meal.*) (Bhagat, Datta: 2000: 660). Further Manohar says.

MANOHAR: *Therefore their conduct should be exemplary for us. We should follow in their footsteps. Going to the Pandharpur temple together with my people, I will worship the deity. God lives in all of us. So how can our touch desecrate the God?*

(Bhagat, Datta: 2000: 660)

Thus, Datta Bhagat has portrayed the rebellious character of Manohar in the play *Whirlpool*. Manohar feels that the age long traditions are baseless therefore one has to reject them. Datta Bhagat says in this regard in his article on disagreement and sufferings as follows:

This attitude towards human life is based on the values such as equality, liberty, justice and fraternity and at the same time, it rejects all the hurdles of the system. This attitude strengthens the bondage between individuals and destroys the old system. That's why, Dalit literature does not have portrayal of revenge but has pains and sufferings of Dalits. (trans.)

(Bhagat, Datta: 1992: 61)

The above expression indicates that Dalit plays obviously focus on humans and humanity instead of revenge. The playwrights frankly present pains and sufferings of the dalit community through their plays. Manohar's rejection in the play *Whirlpool* is an example of this fact. Dalit plays depict Dalit life effectively so Datta Bhagat has made an attempt to present the sense of rejection in the play *Whirlpool* effectively. Manohar disagreement is reflected in the further expression. He says:

MANOHAR: What Maharaja? Devotion to whom? Do what you think is right for you. Shall we look on silently, whatever happens? A deity that is desecrated by your touch is not our deity. That religion that keeps us away is not our religion. It's better to live for one day the life of a lion than to live a thousand days as meek sheep, that's the message that was given to us.

(Bhagat, Datta: 2000: 667)

2 Pains and Sufferings in the Play:

Dalit literature is the literature of pains and sufferings. The Dalit life has been made painful by the worst traditions in the society. They were prevented from worshipping the deity in the temple. Their touch was considered unholy. They were supposed to take out the dead cattle from the village. It was mandatory for them to perform caste duties. They were not allowed to fetch water from the well reserved for the upper caste people. They had to bear the punishment pronounced by the upper caste panch (village judges). The following conversation between Mahadu and Kisan reflects the story of Dalit atrocity.

MAHADU: When the deity is enraged it'll become known. When Tukaram's father had touched Cintaman Maharaja's feet the whole village was shaken because of the cholera.

KISAN: I was too little at that time.

MAHADU: But I understood a bit.

KISAN: What happened then?

MAHADU: What should have happened? Police Inspector Candar Patel is very dangerous man. He was feared when there was the tyranny. He summoned the Potraj. Through the Potraj there was a message from the Devi, and the message was: "I want Tukaram's father offered as a sacrifice. he is at the root of all the sin.

KISAN: The mother Devi really said so?

MAHADU: How stupid are you? What mother Devi . . . ? The Patel had intimidated the Potraj. What power has the Potraj to contradict the Patel.

KISAN: Well, well, And then . . . ?

MAHADU: And then what? With array and pomp, striking up music, they all went to Tukaram's house. There Piraji tied his hands and feet and threw the sinner into the deep well there.

(Bhagat, Datta: 2000: 663-664)

Conclusion: -

Thus, Datta Bhagat has depicted the heat touching story of Tukaram's father who was killed for no offence. Once Tukaram was beaten by the servant of Candar Patel for speaking in favour of Baji, even when Candar Patel was at wrong. Thus, the play *Whirlpool* presents the protagonist who tries to destroy the age long social system based on social evils. Here, the playwright is optimistic that the awareness among the Dalit community will change the social scenario in time to come.

Reference:

1. Dr. Kshirsagar, R. K. *Pratibimb*, Pune: Sugava Prakashan, 1990.
2. Prof. Shailesh, Tribhuvan. *Datta Bhagat Yanci Natke*, Pune: Papillion Publishing House, 2001.
3. Shirsath, Shivdas. *Dalit Natak Ani Datta Bhhagat Yanche Natak Vishva*, Aurangabad: Kailash Publication, 2009.
4. Bhagat, Datta. *Vata –Palvata (Routes and Escape Routes)*, Pune: Continental Publication, 1988.
5. Bhagat, Datta. *Routes and Escape Routes*, Ed. by Erin B. Mee, New Delhi: OUP, 2002.
6. Rahegaonkar, Madhukar. *Vata- Palvata: Kalan Ani Aklan*, Aurangabad: Kailash Publication, 2003.
7. Bhagat, Datta. *Whirlpool*, “Modern Indian Drama: An Anthology” edited by G. P. Deshpande, Sahitya Academi, New Delhi: Sita Fine Arts Pvt. Ltd., 2000.
8. Prof Gaikwad & Yadav. *Dalit Natak Ani Dalit Rangbhumi*. Parbhani: Newman Publication, 2015.
9. Bhagat, Datta. *Dalit Sahitya: Disha Ani Dishantar*, Nanded: Abhay Prakashan, 1992.
10. Bhagat, Datta. *Marathi Dalit Ekankika*, Sahitya Academi, 2013.

Ecofeminism**Dr. Mrs. Tasneem Anjum**

M.Sc., M.A., B.Ed., PGDTE, Ph.D.

Head, Department of English

Pratibha Niketan College,

Nanded – 431601

Abstract:

Ecofeminism fuses ecology and feminism into one and seeks to draw parallels between the exploitation of the environment and the exploitation of women. It believes that the earth is interconnected, and nature does not recognize human boundaries. It holds that one of the reasons for the destruction of the Earth is that patriarchy only values the masculine traits of conquering and dominance and devalues the 'feminine' traits of life-giving and nurturing. The patriarchal culture has been habitual to see women and nature as 'objects'

Ecofeminists believe that male-dominated culture thrives on sexism, racism, class-exploitation, and environmental destruction. Exploitation of women and nature is severely protested by the ecofeminists world over.

Ecofeminism calls upon women and men to re-conceptualise world, in non-hierarchical ways. In this, the feminist movement and the environmental movement are seen to work together, on the assumption that they both stand for egalitarian, non-hierarchical systems. Indeed the liberation of women and of nature is seen as intimately linked.

In practice, there is enormous evidence historically of women's subordinate position. These inequalities relate in particular to three aspects: 1) the gender division of labour; 2) property rights, especially in land; 3) juridical authority and access to public decision-making forums. In Indian context, all three types of inequalities continues in the present period and critically influences where women are placed in relation to institutions for environmental change today.

These three elements of gender inequality not only underline in substantial degree the noted negative gender effects of environmental degradation, they underlie the little attention being given to women's concerns even in the emergent village institutions for environmental protection. The gender division of labour underlies the increase in women's time and energy in fuel and fodder collection. Women's lack of ownership in private land critically increases their dependence on common property resources. And their marginal representation in public decision-making forums makes them mostly takers no makers of laws and rules for natural resources management being framed.

Ecofeminists feel that a more promising approach for an ethics of nature would be to remove the concept of rights from the central position it currently holds and focus instead on less dualistic moral concept such as respect, sympathy, care, concern, compassion, gratitude, friendship and responsibility.

Browsing the literature we find ecofeminism variously described as a political stance, a take-it-to-the streets movement, a feminist spiritual affirmation, an inspirational wellspring for women's activism, a retrieval of womanist earths wisdom, a feminist theory, an applied scholarship, a feminist rebellion within radical environmentalism, an oppositional positionality, a praxis, and a remapping of women's relationship to place and ecology.

The very term ecofeminism typically invokes strong reactions - and generally precipitates a rush to 'for' or 'against' camp making. There are three touchstone issues that separate ecofeminism- embracers from ecofeminism distancers : the prominent association of ecofeminist thought with womanist spirituality, the (putative) essentialism of the ecofeminist affirmation of a meaningful nature woman connection, and the old gown/town split between the presumptive sophistication of theory building and the presumptively a theoretical naivete of social movement and activist practices.

As conceptualized by ecofeminist pioneers such as a Ynestra King, ecological feminism held promise as a bridge across the analytical divide between radical cultural and social feminism. King identified

ecofeminism as a 'third direction', neither serving the connection between woman and nature nor reinforcing it: "the liberation of women is to be found neither in serving all connections that root us in nature nor in believing ourselves to be more natural than men." Early articulations of the intersectional and interdependent oppressions of ecology, race, sex and class pointed to a path that transcended the dichotomous rendition of the human / nature relationship, the classic subject / object split at the heart of Western philosophical inquiry. By the late 1970's, then, ecofeminism was on a roll, full of promise and intellectual excitement.

For many women, the eco-focused feminism emerging in the 1980s was necessarily rooted in a reawakening of earth honoring and earth caring, involving a rehabilitation of nature-centered traditions and invoking anew salience of earth goddess, women - wise spirituality. For these women, the central project of what they called ecofeminism was reclaiming the sacred and celebrating women's nurturing – and special – relationship with earth forces and life forces. Ecofeminism put spirituality, earth goddesses, nature / culture identities, and debates about essentialism, antiessentialism and maternalism on the feminist front burner.

As this school of thought emerged under the rubric of ecofeminism, a peculiar elision occurred. Inexplicably, even as the association of ecofeminism with a spiritually inclined school of thought became more fixed, that word also remained in circulation as a term to refer indiscriminately to all manner of feminist environmentalisms. The word ecofeminism thus became a dual signifier, both meaning the specific spiritually centered school of environmental thought and also being used as a generic term for all feminist environmentalisms.

This meant that by the late 1980s 'ecofeminism' had become a fighting word. For every woman who reveled in the association of ecofeminism with earth goddesses. There was one who winced. Many women rejected ecofeminism, particularly academics in social and biological sciences whose engagement with environmentalism was forged in a rationalist tradition, and who feared that talk of goddesses and life forces would undermine their hard-won but precarious professional credibility. For many political feminists, ecofeminism was a word to define against; the spiritual side of ecofeminism was derided as mystical bunk, dangerously apolitical and atheoretical.

The contributions of ecofeminism to feminist environmentalism are myriad, and ecofeminism itself is clearly an enduring part of the feminist environmental mix. Contemplation and contestation of the issues provoked by ecofeminism have produced a robust and challenging literature: on anthropomorphism, on the 'sex – typing' of the planet, on encounters between feminism and deep ecology, on the nature of nature. The philosophy of ecofeminism is a well – developed field.

'Ecofeminism' as a term indicates a double political intervention, of environmentalism into feminism and feminism into environmentalism, that is as politically important as the designations 'socialist feminism' and 'black feminism' were. Most feminists who pursue scholarship and activist work on the environment – whether from 'ecofeminist' portions or not – share common interests, among them a commitment to illuminating the ways in which gender, class and race mediate people's lived experiences in local environments; an interest in examining the ways in which human – environment perceptions and values may be mediated through 'gendered' lenses and shaped by gender roles and assumptions; an interest in examining the gendered nature of constellation of political, economic and ecological power in institutions that are instrumental players in the state of the environment; and interest in exploring the interconnectedness of systems of oppression and domination. The best of the recent feminist environmental scholarship engages with and extends transnational, postcolonial and poststructuralist deconstructions and challenges.

References:

- 1) Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination*. Harvard: Harvard University Press, 1996.
- 2) Meeker, Joseph. *The Comedy of Survival: Literary Ecology and Play Ethics*. Arizona: University of Arizona Press, 1997 edition.
- 3) Rueckert, William. *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism*, 1978 rpt. Glotfelty and Fromm. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. U of Georgia P, Georgia, 1996.
- 4) Mies, M. & Shiva, V. *Ecofeminism* London: The Zed Press, 1993.
- 5) Plumwood, V. 'Feminism and Ecofeminism: Beyond the Dualistic Assumptions of Women, Men and Nature'. *The Ecologist* Vol.22, No.1, pp. 8-13, 1992.

Effect Of Different Ph on Incidence of *Fusarium* Species From Sesame Seeds.**Gorgile V.T.**

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed,

Dist. Nanded(MH)

Abstract

It is most important oil seed crop and is extensively cultivated in tropical and sub tropical climate in India. It is utilized both for edible and medicinal purposes. The incidence of seeds –borne pathogens depends on the environmental conditions under which the seed crops are produced in the field. Similarly, storage conditions enhance to develop various types of seed damages due to the associated seed-borne pathogens. Study has been carried out to know the effect of pH on incidence of *Fusarium* species from Sesame seeds and 14 *Fusarium* species were isolated. The maximum number of *Fusarium* species was yielded in pH range from 5.0 to 6.0 and least number of *Fusarium* species was observed in pH 3.0 and 9.0.

Keyword :- *Fusarium*, Sesame, pH, Incidence

Introduction :-

About 90% of world food crops are produced by using seeds and they are also responsible for transmission of diseases and micro-organisms.

Neergaard (1977) reported several types of abnormalities due to associated seed mycoflora which mainly includes seed abortions, shrinking of seeds, reduction in seed size, seed rotting, sclerotisation of seed, seed necrosis, loss in germinability, seed discoloration, toxification and other physiological disorders. Similarly, the association of the *Fusarium* species adversely affects the seed health and seedlings resulting into several seed abnormalities and seedling diseases. Therefore such seeds are rejected in seed industries as they are poor in the germinability due to the toxification of *Fusarium* species and harmful to consumers.

Kumar and Singh (1984) reported *F. moniliforme* on Sesame seeds during storage. While, Valand *et.al.*, (1985) reported 16 different seed-borne fungi on Sesame which includes *F. semitectum* and other *Fusarium* species. Vaidehi and Lalita (1985) isolated *F. oxysporum* from the seeds of Sesame. Saxena and Karan (1991) recorded *F. moniliforme* as deteriorant pathogen on Sesame seeds. Wasnikar *et.al.*, (1991) reported *F. oxysporum* on the seeds of Sesame. similarly, Chavan and Danai (1993) isolated *F. oxysporum* and *F. equiseti* from discoloured seeds of Sesame. Wagmare (1996) isolated *F. equiseti*, *F. moniliforme*, *F. oxysporum*, *F. nivale* and *F. solani* from seeds of Sesame.

Materials & Methods :-**Collection of seed samples :-**

Oil seeds samples were collected as per the method described by Neergaard (1977). Accordingly, random samples of different varieties of oil seeds were collected from field, store houses, market places from Mukhed and oil seed research center Latur. A composite sample of each variety was prepared by mixing the individual samples together and was preserved in cloth bags in the laboratory during the studies.

Detection of seed mycoflora :-

The seed mycoflora was isolated by using standard Blotter plate method (BPM) and Agar plate method (APM) as recommended by International Seed Testing Association, ISTA (1966), Neergaard (1977) and Agarwal (1981).

Identification of *Fusarium* species and associated mycoflora :-

For the identification of different *Fusarium* species associated with oil seeds, temporary slides were prepared and observed under the research microscope. The identification was made with the help of different keys, Dodge (1928), Wollen Weber and Reinking (1935), Bessey (1950), Joseph Gilman

(1960), Ramnath *et.al.*, (1970), Booth (1971), Gerlach and Nirenberg (1982), Dube (1990), Mukadam (1997), Keith (2002) and Mukadam *et.al.*, (2006).

Experimental Results :-

Effect of different pH on incidence of *Fusarium* species from Sesame seeds.

It is clear from the results given in table below, that all the isolated species of *Fusarium* have ability to grow variably in different range of pH from 3.0 to 9.0. The maximum number of *Fusarium* species was yielded in pH range from 5.0 to 6.0 and least number of *Fusarium* species was observed in pH 3.0 and 9.0. The maximum incidence of *F. Oxysporum* was observed in presence of pH range 4.0 and 9.0. The maximum incidence was observed in pH 8 followed by pH 6 and 9. Least count of *F. graminearum*, and *F.semitectum* was observed in pH 5.

Species of <i>Fusarium</i>	pH					
	3.0	4.0	5.0	6.0	8.0	9.0
	Percent incidence					
<i>F. avenaceum</i>	-	10	20	30	-	-
<i>F.clamydosporum</i>	-	-	10	30	10	-
<i>F. culmorum</i>	10	20	20	30	-	-
<i>F. equiseti</i>	-	10	10	20	-	-
<i>F. graminearum</i>	-	-	-	-	-	-
<i>F.moniliforme</i>	-	-	20	30	10	-
<i>F. napiforme</i>	-	-	-	-	-	-
<i>F. nivale</i>	-	-	10	20	-	-
<i>F. oxysporum</i>	-	10	10	30	40	20
<i>F. poae</i>	-	-	-	-	-	-
<i>F. roseum</i>	-	-	-	20	10	-
<i>F. semitectum</i>	-	-	-	-	-	-
<i>F. solani</i>	-	-	10	20	20	10
<i>F. udum</i>	-	-	-	-	-	-

-- = absent

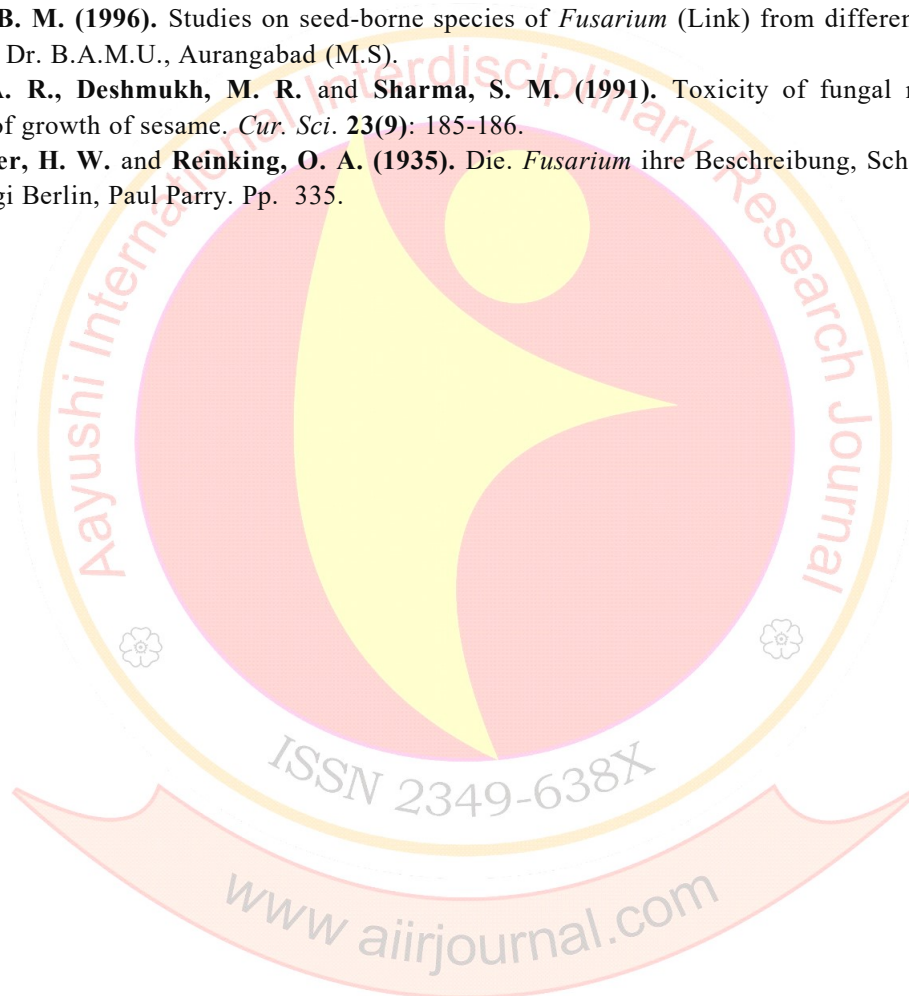
Conclusion :-

The results concerned with the role of physical factor pH in isolation of *Fusarium* species are found to be variable. The incidence of different *Fusarium* species was found with a very narrow range of pH and was interesting to note that *F. oxysporum* could grow even at the pH range of 3.0 to 9.0 and the maximum count was noticed at pH 6.0 and pH 8.0.

References :-

- 1) Agarwal, V. K. (1981). Seed borne fungi and viruses of some important crops. G.B. Pant University of Agriculture and Technology, Pant nagar (Nainital), U. P. *Res. Bull.* **108**: 85-97.
- 2) Bessey, E. A. (1950). Morphology and Taxonomy of fungi. The Blakistan Co. Philadelphia (reprint 1971), A Hafner Pub. Co. New York.
- 3) Booth, C. (1971). The genus *Fusarium* commonwealth Mycological Institute. 237.
- 4) Chavan, A. M. and Sunita P. Danai (1993). Fungi occurring on discoloured seed of pulses and oil seeds. *Ind. Bot. Repr.* **12(1+3)**: 87-89.
- 5) Dodge, C. W. (1928). Morphology and Taxonomy of fungi McGraw Hill, New York. Indian subcontinent Edition. Maheshwari J. K. 359-362
- 6) Dube, H. C. (1990). An introduction to fungi, Vikas Publishing House, New Delhi.
- 7) Gerlach, W. and Nirenberg, H. (1982). The genus *Fusarium* a Pictorial Atlas. Mitt. Biol. Bund. Land-forest: 209-406.

- 8) **Joseph, C. Gilman (1960).** A Manual of soil fungi, The Iowa State College, Press.
- 9) **Keith (2002).** Fuskey *Fusarium* Interactive key. Agr. *Agri-food*. 1-65.
- 10) **Kumar, K., Singh, J. and Saxena, H. K. (1984).** Fungi associated with Sesamum seeds their nature and control. *Ind. Phytopath.* **37(2)**: 330-331.
- 11) **Mukadam, D. S. (1997).** The illustrated kingdom of fungi, Aksharganga Prakashan Aurangabad. (M.S.), India.
- 12) **Mukadam D. S. (2006).** The illustrated fungi, Saraswati Printing Press, Aurangabad. (M.S.), India.
- 13) **Neergard, P. (1977).** Seed Pathology, Vol. 1. John. Wiley and Sons, New York.
- 14) **Ramnath, K., Neergaard, P. and Mathur (1970).** Identification of *Fusarium* species on seeds as they occur in Blotter Test. Proc. Inst. Seed Test Asso. *Ind. Phytopath.* **35**: 121-144.
- 15) **Saxena, N. and Karan, D. (1991).** Effect of seed-borne fungi on protein and carbohydrates content of sesame and sunflower seeds. *Indian Phytopath.* **44**: 134-136.
- 16) **Valand G. B., Gaikwad, N. Y. and Patel, A. J. (1985).** Seed-borne fungi of some sesame varieties. *Ind. J. Mycol.Pl. Pathol.* **13**: 363-364.
- 17) **Vaidehi B. K. and Lalitha, P. (1985).** Fungal succession in sesame seeds. *Ind. J. Bot.* **8**: 39-48.
- 18) **Waghmare, B. M. (1996).** Studies on seed-borne species of *Fusarium* (Link) from different plants seeds, Ph.D. Thesis, Dr. B.A.M.U., Aurangabad (M.S).
- 19) **Wasnikar, A. R., Deshmukh, M. R. and Sharma, S. M. (1991).** Toxicity of fungal metabolites on germination of growth of sesame. *Cur. Sci.* **23(9)**: 185-186.
- 20) **Wollen Weber, H. W. and Reinking, O. A. (1935).** Die. *Fusarium* ihre Beschreibung, Schadwirkung and B. Kamp fungi Berlin, Paul Parry. Pp. 335.

Effect of leaf extracts of various plants on seed mycoflora and seed germination in some soybean [*Glycine max* (L.) merill.] varieties.

Lakde H. M., Aithal S. V¹.

Department of Botany, Degloor College Degloor

Tq. Degloor Dist. Nanded - 431717

1. Department of Botany, V.Dhunda Maharaj Degloorkar College Degloor.

Tq. Degloor Dist. Nanded - 431717

Abstract:

Different varieties of Soybean including MACS-13, JS-335 & PK-472 were screened for seed mycoflora. Fourteen fungi were isolated from these varieties. The effect of leaf extracts of various plants were studied for seed mycoflora & seed germination percentage in these varieties of Soybean.

Key Words: Seeds of soybean, mycoflora, plant extract.

Introduction:

Soybean (*Glycine max* (L)) is native of eastern Asia. Soybean contains 40-44% protein, 20% oil, 8.77% fats, 27.12% nitrogen and 5.6% fibers and is also adequately rich in both major and minor minerals.

As soybean cultivation expanded throughout the world and number of diseases has also been increased with their severity. More than 700 pathogens including fungi were known to infect soybean of which about 35 are economically important (Sinclair, 1982). Leaf spot, leaf blight, pod spot, seedling rot, pod and collar rot, charcoal rot, downy mildew, root and stem rot and antracnose are some of the common diseases of soybean (Mukharjee and Bhasin, 1986). More than 30 fungi and 3 bacteria are associated with soybean seed (Thapiliyal and Pant, 1995). The seed mycoflora of soybean were detected and 16 fungal species were found from soybean seed (Tripathi and Singh, 1993). The pathogenic fungi of soybean associated with seed and seedling were *Rhizoctonia solani*, *Sclerotium rolfsii*, *Macrophomina phaseolina* and *Aspergillus* sp. Were isolated from affected seeds (Panth & Mukhopadhyaya, 1998.)

Materials And Methods:

The seed samples of soybean [*Glycine max* (L.) Merrill] of varieties MACS-13, JS-335 and PK-472 were collected from soybean research station, Vasantrao Naik Marathwada Agriculture, University Parbhani. Different methods used for detection of seed borne fungi were direct inspection of the seeds, Blotter paper, Agar plate, Moist sand and Rolled towel methods (Muskett 1948, De Tempe 1953, Suryanarayanan and Bhombe 1961, Deshkar and Khare 1975, Paul Neergard 1977, Khare 1996). For the detection of seed mycoflora 400 seeds were selected randomly.

- I. **Blotter Paper Method:** In this method three layers of blotter paper equivalent to the size of petridish were soaked in distilled water and kept in petridish. Seeds of MACS-13, JS-335 and PK-472 were selected for isolation of seed borne fungi. For the isolation of internal seed borne fungi seeds were surface sterilized by dipping in 0.1% mercuric chloride for one to two minutes and washed in three changes of sterile water. Five seeds per plate were placed at equidistant on the three layers of moist blotter paper in petridish. The external seed borne fungi were isolated by placing unsterilized seeds on three layers of moist blotter paper in petridish. All petridishes were incubated at $28 \pm 1^{\circ}\text{C}$ for seven days. After seven days seeds were examined. The percentage of individual seed mycoflora was recorded based on morphological characters (Kamat 1961, Paul neelgard 1977, Hawksorth et. al. 1985, Jha 1993 and Mukadam 1997).
- II. **Agar Plate Method:** Presterilised petridishes were poured with 20 ml of autoclaved PDA medium having pH 5.6. The incubation process and other details were same as described earlier in the blotter paper method. From the seed sample, five seeds were placed in the petridish having equal distance. The seed examination was carried out after seven days and seed mycoflora was recorded.
- III. **Rolled Towel Method:** For this method from the seed sample of fifty seeds were placed on towel paper, covered with polythene paper and rolled carefully by avoiding disturbance to the seeds. After seven days seeds were observed and recorded the seed mycoflora.

IV. Moist Sand Method: From the seed sample five seeds were placed in petridish containing sterilized moist sand at equal distance. Isolation method was similar as described in blotter paper method. After seven days the seeds were observed and seed mycoflora was recorded.

For the study of effect of plant extracts seven common plants were selected. Their identification was confirmed using the flora of Marathwada (Naik, 1998). These plants were surface sterilized with 0.1% HgCl₂ and washed repeatedly with sterile distilled water for three times. For this investigation 5% concentration of each plant were used.

Results And Discussion:

In order to detect the seed mycoflora of Soybean varieties MACS-13, JS-335 & PK-472, blotter paper, Agar plate, Rolled towel and Moist sand method has been used. Among these method blotter paper method was found to be more suitable as it shows higher seed mycoflora as shown in table no.1

Soybean varieties MACS-13 was associated with 12 fungi i.e. *Alternaria alternata*, *Alternaria tenuissima*, *Aspergillus flavus*, *Cladosporium cladosporioides*, *Colletotrichum dematium*, *Colletotrichum truncatum*, *Curvularia lunata*, *Fusarium moniliforme*, *Fusarium oxysporum*, *Macrophomina phaseolina*, *Nigrospora oryzae*, *Verticillium cinnabarinum*.

In JS-335 variety of Soybean 13 fungi were isolated which are *Alternaria alternata*, *Alternaria tenuissima*, *Aspergillus flavus*, *Cladosporium cladosporioides*, *Cladosporium herbarum*, *Colletotrichum dematium*, *Colletotrichum truncatum*, *Curvularia lunata*, *Fusarium moniliforme*, *Fusarium oxysporum*, *Macrophomina phaseolina*, *Sclerotium rolfsii*, *Verticillium cinnabarinum*.

Soybean variety PK-472 was found to be associated with 13 fungi *Alternaria alternata*, *Alternaria tenuissima*, *Aspergillus flavus*, *Cladosporium cladosporioides*, *Cladosporium herbarum*, *Colletotrichum dematium*, *Colletotrichum truncatum*, *Curvularia lunata*, *Fusarium moniliforme*, *Fusarium oxysporum*, *Macrophomina phaseolina*, *Nigrospora oryzae*, *Sclerotium rolfsii*.

Effect of different plants extracts were observed on seed mycoflora and seed germination. The plant extract of *Allium cepa*, *Azadirachata indica*, *Glassocordia bovsalla*, *Eucalyptus cidriodora*, *Ocimum sanctum*, *Polyathia longifolia*, *Zingiber officinale* were used during the study. It was noted that the plant extracts of *Allium cepa*, *Ocimum sanctum* and *Azadirachata indica* was more effective as compare to other plant extracts to reduce seed mycoflora and increase in seed germination as shown in table no. 2.

References:

1. De Tempe, J.(1953) : The blotter method of seed health testing programme, int. Seed testing assoc. 28:133-151.
2. Deshkar M.V. and Khare M.N. (1975): Paper towel method a rapid technique for testing susceptibility to *Rhizoctonia bataticola* (Taub.) J.V.K.V.V. Research Journal 7(4):300-301.
3. Jha, D.K. (1993): Seed Pathology, Vikas Publishing House Pvt. Ltd, New Delhi 110014.
4. Kamat M.N. (1961): Handbook of Mycology, Part I and II, Prakash Publishing House, Budhwar Peth, Pune-2.
5. Mukatam, D.S. (1997): The illustrated Kingdom of Fungi (Some selected fungi) Akashganga Prakashan, Aurangabad.
6. Mukharjee, K.G. and Bhasinjayani (1986): Plant diseases of India A Source book, Tata McGraw Hill Publishing Company Limited, New Delhi.
7. Muskett, A.E. (1948): Technique for the examination of seed for the presence of seed borne fungi, trans. Brit. Mycol. Soc. 30:74-83.
8. Pant, Rajiv and Mukhopadhyaya P.N. (1998): Biological Seed treatment with *Gliocladium virens* and *Trichoderma Harzianum* for management of seed and seedling rot complex of Soybean J. Indian Phytopath Ab. 549.
9. Paul Neergard (1977): Seed Pathology, Vol. I and II the Macmillan Press Ltd. London and Basingstoke.
10. Sinclair J.B. (1982): compendium of Soybean diseases 2nd edition, American Phytopath Soc. St. Paul Minnesota, USA p. 41-47.
11. Sinclair J.B. (1993): Discolouration of Soybean seeds and identification of quality, Rev. Plant path. 72(3):172.
12. Suryanarayan, D and Bhombe B. (1961): Studies on the fungal flora of some vegetable seeds, J. Indian Phytopath, 14:30-31.

13. Thapiliyal, P.N. and Pant, G.B.(1995): Integrated Management of Soybean diseases, Indian J. Myco. Pl. Pathol. 25(172):81.
14. Tripathi, D.P. and Singh, B.R. (1993): Mycoflora of Soybean and their control, Rev. Pl. Path 72(11):1172.

Table No.1 : Seed mycoflora on different varieties of Soybean [*Glycine max* (L.) Merrill]

Sr.	Fungi Isolated	MACS-13				JS-335				PK-472			
		Blotter Paper	Agar Plate	Roller Towel	Moist Sand	Blotter Paper	Agar Plate	Roller Towel	Moist Sand	Blotter Paper	Agar Plate	Roller Towel	Moist Sand
01	<i>Alternaria alternata</i> (Fr.)	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
02	<i>Alternaria tenuissima</i> (Nees.)	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	-
03	<i>Aspergillus flavus</i> (Link.)	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	-	-
04	<i>Cladosporium cladosporioides</i> (Fres.)	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+
05	<i>Cladosporium herbarum</i> (Pers.)	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+
06	<i>Colletotrichum dematium</i> (Pers:Fr)	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+
07	<i>Colletotrichum truncatum</i> (Schw.)	+	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+	+
08	<i>Curvularia lunata</i> (Walkkar.) Boedigm	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
09	<i>Fusarium moniliforme</i> (Sheldon.)	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-
10	<i>Fusarium oxysporum</i> (Schlecht.)	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+
11	<i>Macrophomina phaseolina</i> (Tassi.) Goid	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	+	+
12	<i>Nigrospora oryzae</i> (Berk. & Broome.)	+	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-
13	<i>Sclerotium rolfsii</i> (Saccardo.)	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+
14	<i>Verticillium cinnabarinum</i> (Nees.)	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-

+: Presence of respective seed borne fungi.

:- Absence of respective seed borne fungi.

Table No. 2 Effect of leaf extracts of various plants on seed mycoflora and seed germination in some varieties of Soybean [*Glycine max* (L.) Merrill]

Sr.	Name of the Plants Concentration (5%)	Seed mycoflora (%)			Seed germination (%)		
		MACS-13	JS-335	PK-472	MACS-13	JS-335	PK-472
01	<i>Allium cepa</i>	7.60	8.15	8.00	98.60	90.00	92.30
02	<i>Azadirachta indica</i>	10.13	10.00	10.50	90.00	91.00	92.00
03	<i>Glossocardia boysalla</i>	13.50	12.00	12.80	88.00	85.00	87.00
04	<i>Eucalyptus citriodora</i>	13.80	14.00	13.00	88.40	80.50	83.80
05	<i>Ocimum sanctum</i>	8.50	8.90	8.00	92.30	91.80	95.00
06	<i>Polyalthia longifolia</i>	12.50	11.80	12.00	89.30	87.50	88.20
07	<i>Zingiber officinale</i>	13.00	12.50	13.60	89.00	90.80	88.50

Effect of Pollution on Earth**Dr. Govind A. Karhale***

Madhavrao Patil Arts, Commerce and Science College,

Palam Dist. Parbhani (MS), India.

Email: karhalega@gmail.com

Abstract:

The burning of fossil fuels. Sulphur dioxide emitted from the combustion of fossil fuels like coal, petroleum and other factory combustibles are one the major cause of air pollution. In the present paper we discuss about the effect of pollution on Earth in 21 century. The formation and initial phases of Earth. The effect on Air, Water, Soil, different types of pollution such as, Water pollution, Air pollution, Soil pollution, Thermal pollution, Radioactive pollution and light pollution its causes and effect. The formation and effect of acid rain on the Earth. The study shows that, increase in pollution due to industries, e-wastage, sewage, mining, leakages of oil on ocean, use of chemical fertilizers, pesticides in farming are very harmful to living things.

Key words: Earth, Acid rain, Sulphur dioxide, Co₂, Radioactive, Thermal pollution.

Introduction:

When the solar system settled into its current layout about 4.5 billion years ago, Earth formed when gravity pulled swirling gas and dust in to become the third planet from the Sun. Like its fellow terrestrial planets, Earth has a central core, a rocky mantle and a solid crust. Approximately one-third the age of the universe, by mass from the solar nebula. Volcanic outgassing probably created the primordial atmosphere and then the ocean, but the early atmosphere contained almost no oxygen. The formation of the Earth occurred after this initial phase happened for our Sun. After the Sun was formed, we know from observations and other indirect evidence that there were left over gases and heavier elements. The gravity of the Sun helped to compress these left overs into a disk and start to fuse them together.

Earth's tilted axis causes the seasons. Throughout the year, different parts of Earth receive the Sun's most direct rays. So, when the North Pole tilts toward the Sun, it's summer in the Northern Hemisphere 1.

The Earth's interior is composed of four layers, three solid and one liquid—not magma but molten metal, nearly as hot as the surface of the sun. The deepest layer is a solid iron ball, about 2,400 kilometres in diameter. Above the inner core is the outer core, a shell of liquid iron.

Pollution is the introduction of contaminants into the natural environment that cause adverse change. *Pollution* can take the form of chemical substances or energy, such as noise, heat or light. Pollutants, the components of *pollution*, can be either foreign substances or naturally occurring contaminants. It is something introduced into the environment that is dirty, unclean or has a harmful effect. Toxic waste dumped into the water is an example of pollution.

The contamination of air, water, or soil by substances that are harmful to living organisms. Pollution can occur naturally, for example through volcanic eruptions, or as the result of human activities, such as the leaking of oil or disposal of industrial waste 2.

There are different Types of Pollution:

- Air Pollution.
- Water Pollution.
- Soil Pollution.
- Thermal Pollution.
- Radioactive Pollution.
- Noise Pollution.
- Light Pollution.

1. Air Pollution:

Air pollution is caused by solid and liquid particles and certain gases that are suspended in the air and formation of acid rain. These particles such toxic gases carbon dioxide can come from car and truck exhaust, sulphur dioxide, Nitrogen oxide, cadmium, factories dust, pollen, volcanoes and wildfires. The solid and liquid particles suspended in our air are called aerosols.

High levels of air pollution can cause an increased risk of heart attack, coughing, and breathing problems, and irritation of the eyes, nose, and throat. Air pollution can also cause worsening of existing heart problems, asthma, and other lung complications.

2. Water Pollution:

Various Causes of Water Pollution

- Industrial waste.
- Sewage and waste water.
- Mining activities.
- Marine dumping.
- Accidental oil leakage.
- The burning of fossil fuels.
- Chemical fertilizers and pesticides
- Leakage from sewer lines.

The main problem caused by water pollution is that it kills organisms that depend on these water bodies. Dead fish, crabs, birds and sea gulls, dolphins, and many other animals often wind up on beaches, killed by pollutants in their habitat.

3. Soil pollution :

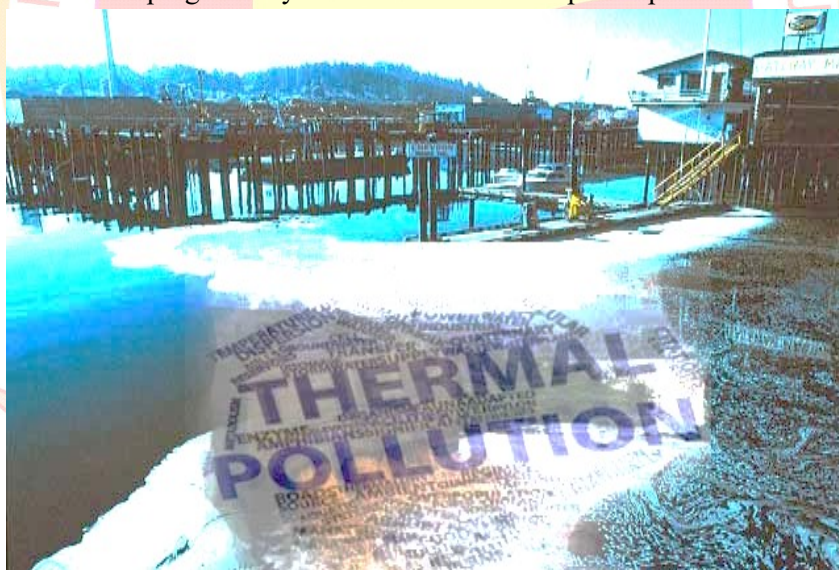
Soil pollution is the presence of toxic chemicals or contaminants in soil, in high enough concentrations to posture a risk to human health and the ecosystem.

Soil pollution refers to anything that causes contamination of soil and degrades the soil quality. The soil contamination can occur due to the presence of chemicals such as pesticides, herbicides, ammonia, petroleum hydrocarbons, lead, nitrate, mercury, naphthalene, etc in an excess amount.

4. Thermal Pollution:

Thermal Pollution is that heat released into rivers, streams, lakes, or reservoirs by use of surface water as a coolant lowers the quality of the habitat, and is thus thermal pollution. Estimates are that 50% of the surface water in the developing country is used as a coolant in power plants or other industrial uses.

Heated water from the industries can treated before discharging directly to the water bodies. Heated water from the industries can be treated by the installation of cooling ponds and cooling towers. Industrial treated water can be recycled for domestic use or industrial heating.

5. Radioactive Pollution:

The physical pollution of living organisms and their environment as a result of release of radioactive substances into the environment during nuclear explosions and testing of nuclear weapons, nuclear weapon production and neutralizing, mining of radioactive ores.

Radioactive pollution has various effects such as the alteration of cells. The bodies of living organisms are unique in that there are millions of cells in one single body, where each has its purpose to fulfil. Radiation changes the cells present leading to permanent damage of the various organs and organ systems.

6. Noise Pollution:

Noise pollution, also known as sound pollution, is the propagation of noise with harmful impact on the activity of human or animal life. The source of outdoor noise worldwide is mainly caused by machines, transport, and propagation systems. Poor urban planning may give rise to noise breakup or pollution, side-by-side industrial and residential buildings can result in noise pollution in the residential areas. Some of the main sources of noise in residential areas include loudly music, transportation such as traffic, rail, airplanes, grass care maintenance, construction of buildings, construction of roads, electrical generators, explosions, and people.

Unwanted noise can damage physical health. Noise pollution can cause hypertension, high stress levels, tinnitus, hearing loss, sleep disturbances, and other harmful and disturbing effects³.

7. Light Pollution:

The light pollution, also known as luminous pollution, is the excessive use of outdoor lighting. Lighting alters the colour and contrast of the night-time sky, eclipses natural starlight, and disrupts daily times, which affects the environment, energy resources, humans and astronomy research. The danger of light pollution continues to grow as the demand for artificial light increases day-by-day.

Photo pollution is not a new phenomenon. Over the last 50 years, in the developing countries, demand for outdoor lighting increased and light pollution spread beyond the city limits and into suburban and rural areas. This form pollution is now spread in all over world⁴.

Use of compact fluorescent lamps (CFL) and Light Emitting Diodes (LED) bulbs that produce warm white lighting. Many LED lights emit a blue short wavelength light that scatters easily into the atmosphere, which causes eyestrain, impairs night vision and adds to light pollution. Choose street lamps that are shielded, meaning there is a solid cap above the light bulb that prevents light from being emitted directly to the sky, to minimize sky pollution.

Conclusions:

The above study shows that, the Effect of pollution on Earth in 21 century, Day-by- day, remarkable increase of pollution affects the living things on Earth. The formation of acid rain due to toxic gases harmful for Earth. We have to minimize the percentage of carbon dioxide, sulphur dioxide, CFC in the air by plantation of large number of trees. Minimum uses of vehicle and keeping the rivers clean.

References:

1. Earth and Mystry – G. W. Tyreel
2. Fundamental of Earth – H. D. Thompson.
3. Environmental pollution – Niranjana Ghate, Maheta Publication, Pune.
4. Environment Education – K. K. Shrivastav, (New Delhi)

Effect of Science and Technology on Marginalized Society

Dr. G. A. Karhale*

Madhavrao Patil Arts, Commerce and Science College, Palam Dist.

Parbhani (M.S) India.

Email: karhalega@gmail.com

Abstract:

In the present paper we are discuss about the effect of Science and Technology on Marginal Society. Ancient human living style, the development and effect of science on marginal society, the role of technology on marginal society, communication system, ancient education and present education system for marginal society. Here we concluded that, the science and technology play vital role for mankind and marginalized society.

Key words: Science, Technology, Communications tools, Education system, Marginalized Society,

Introduction:

In the ancient period, humans lived in caves or simple huts and were hunters and gatherers. They used basic stone and bone tools, as well as crude stone axes, for hunting birds and wild animals. The humans have categorised as follows on their behaviour such as, Homo habilis i.e. handy man, Homo erectus i.e. upright man, Homo neanderthalensis is called as Neanderthal, The Denisovans, Homo floresiensis is the hobbit and naledi i.e. Star man. But the curiosity of human, to discover the new things in nature which help the better life style of society plays important role. Science in its original sense was a word for a type of knowledge, rather than a specialized word for the pursuit of such knowledge. In particular, it was the type of knowledge which people can communicate to each other and share. For example, knowledge about the working of natural things was gathered long before recorded history and led to the development of complex abstract thought. This is shown by the construction of complex calendars, techniques for making poisonous plants edible, community at national scale, and dikes, and buildings such as the Pyramids. However, no consistent conscious distinction was made between knowledge of such things, which are true in every community, and other types of communal knowledge, such as mythologies and legal systems. The material age was known in prehistory, and earliest known producer of bronze-like alloys. It is thought that early experimentation with heating and mixing of substances over time developed into experiment.

Technology plays important role in development of Society:

Technology can be most broadly defined as the entities, both material and immaterial, created by the application of mental and physical effort in order to achieve some value. In this usage, technology refers to tools and machines that may be used to solve real-world problems. No matter how clever or artificially intelligent computers get, and no matter how much they help us advance, they will always be strictly machines and we will be strictly humans. When we finally do extend the living range of humanity throughout near space, possibly throughout the entire solar system and out to the stars, it will be done in cycle with advanced computers that will be as intelligent as we are, but never intelligent in the same way that humans are.

Uses of Technology :

With the advent of the world Wide Web, use of the Internet has grown at a rate unseen for technology-today, it is estimated that more than 100 million users around the world, most of whom never heard of the internet four years ago, now depend on it for communication, shopping, research, and a host of other purpose. Technology skills will continue to become a necessary part of the education and workforce experience for most students and marginal society. The digital devices will continue to replace older analog technology as sound, video, and data communication merge with the rapid growth in high-bandwidth systems. Therefore, individuals will have increasingly direct access to services and information and the power of technology will increasingly allow products and services².

The following technologies made drastic changes into the society these are, stone wheel, fire, archery, medicine, engine, radio, aeroplane, Television, mobile, laptop etc.

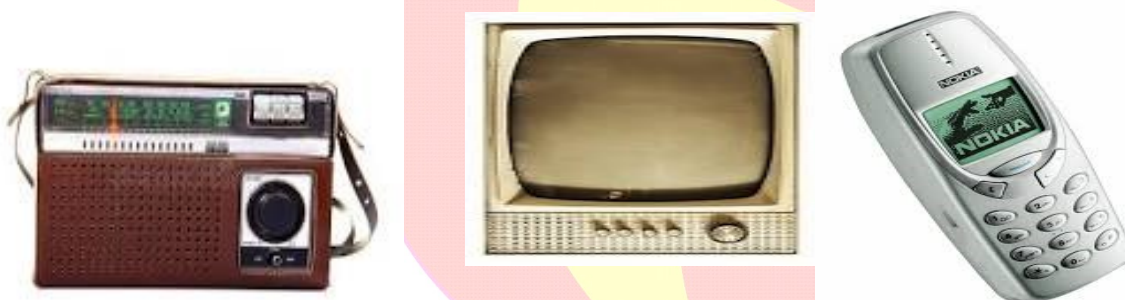
1. Stone Wheel and wooden wheel age.

The earliest wheels were used as potter's wheels. The ancient man designed the stone wheel for the transportation, which was used for the bullet cart. Such types of stone wheel were used for grinding and mixing of sand and lime for construction. Due to the size and heaviness of stone wheel. Then the modification of stone wheel becomes wooden wheels they were simple wooden disks with a hole for the axle. Some of the earliest wheels were made from horizontal slices of tree trunks. Because of the uneven structure of wood, a wheel made from a horizontal slice of a tree trunk will tend to be inferior to one made from rounded pieces of longitudinal boards.

2. Communication tools:

In older days the communication was based on signal, horse messenger who was the messenger that was already established by their prehistoric ancestors. They communicated through writing by various forms of media, metal, stone, wood, pottery and wax. But, in modern age radio, Tv, Newspaper, magazine, Mobile are very powerful tool to give the knowledge and information to marginalized society for their upliftment.

3. Change in Education system:

The roots of the ancient Indian system of education may be traced in the works of Vedic literature, namely, the Vedic Samhitas, the Aranyakas, and the Upanisads. In fact these works are the products of the educational system which they revell.

The education system of ancient period has unique characteristic and qualities which were not found in the ancient education system of any other country in the world. Gurukul was a type of school in ancient India, residential in nature, with learners living in closer to the teacher³. Rabindranath Tagore's education system was one of the unique which connected to the nature. Presently, the impact of Science and Technology becomes drastic changes in teaching, learning in the modern society. Now the society changes with digital learning resources such as, Moocs, Moodle, E-learning, Swayam, Swayamprabha, National Digital library and the education reach to every corner of marginalized society.

Conclusions:

Day-by-day the impact of science and technology made the drastic changes in marginalized society in overall development. Using various electronic tools definitely, we can use our societies life better.

References:

1. Society in Ancient India – Shiv Gajrani (Commonwealth Publications Pvt. Ltd., New Delhi).
2. Multicultural Teaching with the Internet – Sunil Chavan (Rajat Publications, New Delhi).
3. Education in Medieval India – R. K. Purthi (Sonali Publications, New Delhi).

Existence The Solution of Random Integral Equation

S. V. Badgire

Department of Mathematics, Azad Mahavidyalaya,
Ausa-413520, Maharashtra, India
Email: sanjayvbadgire@gmail.com

Abstract:

In this article, the existence results are proved for random solution for a nonlinear Volterra type random integral equation.

Introduction:

Let R be the real line and let R^+ be the set of nonnegative real numbers, that is, $R^+ = [0, \infty) \subset R$. Let $C(R^+, R)$ denote the class of real-valued functions defined and continuous on R^+ . Given a measurable space (Ω, A) and for given a measurable function $x : \Omega \rightarrow C(R^+, R)$, we consider the nonlinear random integral equations (in short RIE) of Volterra type,

$$x(t, \omega) = q(t, \omega) + \int_0^{\beta(t)} f(t, s, x(\gamma(s), \omega), \omega) ds \quad (1.1.1)$$

for all $t \in R^+$ and $\omega \in \Omega$, where $q : \Omega \rightarrow C(R^+, R)$, $f : R^+ \times R^+ \times R \times \Omega \rightarrow R$ and the functions $\beta, \gamma : R^+ \rightarrow R^+$ are continuous and are anticipative and retardatory respectively, that is, $\beta(t) \geq t$ and $\gamma(t) \leq t$ for $t \in R^+$.

By a random solution of the RIE (1.1.1) we mean a measurable function $x : \Omega \rightarrow C(R^+, R)$ that satisfies the equation in (1.1.1).

1.2 Auxiliary Results:

Let E denote a Banach space with the norm $\|\cdot\|$ and let $Q : E \rightarrow E$. Then Q is called compact if $Q(E)$ is a relatively compact subset of E . Q is called totally bounded if $Q(B)$ is totally bounded subset of E for any bounded subset X of E . Q is called completely continuous if is continuous and totally bounded on E . Note that every compact operator is totally bounded, but the the converse may not be true. However, both the notions coincide on bounded sets in the Banach space E .

1.2.1 Measure of non compactness

The axiomatic way of defining the measures of noncompactness has been adopted in several papers in the literature; see, for example, Akhmerov et al. [5], Appell [2], Banas and Goebel [4], Dhage [1] and the references therein. In this chapter, we adopt the axiomatic definition of the measure of noncompactness in a Banach space given in Definition 6.2.4 below (see Banas and Goebel [3], Dhage [1], and the references therein). We first need to introduce the following concepts from multi-valued analysis.

Let E be a Banach space and let $P_p(E)$ denote the class of all non-empty subsets of E with the property p . Here p may be $p = \text{closed}$ (in short cl), $p = \text{bounded}$ (in short bd), $p = \text{relatively compact}$ (in short rc), etc. Thus, $P_{cl}(E)$, $P_{bd}(E)$, $P_{cl, bd}(E)$ and $P_{rcp}(E)$ denote respectively the classes of closed, bounded, closed and bounded, and relatively compact subsets of E , respectively.

A function $d_H : P_{bd}(E) \times P_{bd}(E) \rightarrow R^+$ defined by

$$D_H(A, B) = \max \left\{ \sup_{a \in A} d(a, B), \sup_{b \in B} d(b, A) \right\} \quad (1.2.1)$$

satisfies all the conditions of a metric on $P_{bd}(E)$ and is called a Hausdorff-Pompeiu metric on E , where $d(a, B)$ is given by $d(a, B) = \inf \{\|a - b\| : b \in B\}$.

It is known that the hyperspace $(P_{cl}(E), d_H)$ is a complete metric space.

Definition 1.2.1. A sequence $\{A_n\}$ of non-empty sets in $P_{bd}(E)$ is said to converge to a set A in $P_{bd}(E)$, called the limiting set, if $d_H(A_n, A) \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$.

Definition 1.2.2. A mapping $\mu : P_{bd}(E) \rightarrow R^+$ is continuous if for any sequence $\{A_n\}$ in $P_{bd}(E)$ we have $d_H(A_n, A) \rightarrow 0$ implies $|\mu(A_n) - \mu(A)| \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$.

Definition 1.2.3. A mapping $\mu : P_{bd}(E) \rightarrow R^+$ is nondecreasing if $A, B \in P_{bd}(E)$ are any two sets with $A \subseteq B$, then $\mu(A) \leq \mu(B)$, where \subseteq is the order relation by inclusion in $P_{bd}(E)$.

Now we are equipped with the necessary details to define the measures of noncompactness for a bounded subset of the Banach space E .

Definition 1.2.4. A function $\mu : P_{bd}(E) \rightarrow R^+$ is called a measure of noncompactness if it satisfies

- $\emptyset = \mu^{-1}(0) \subset P_{rep}(E)$,
- $\mu(A) = \mu(\bar{A})$, where \bar{A} denotes the closure of A ,
- $\mu(\text{Conv } A) = \mu(A)$, where $\text{Conv } A$ denotes the convex hull of A ,
- μ is nondecreasing, and
- if $\{A_n\}$ is a decreasing sequence of sets in $P_{cl,bd}(E)$ such that

$\lim_{n \rightarrow \infty} \mu(A_n) = 0$, then the limiting set $A_\infty = \lim_{n \rightarrow \infty} A_n$ is nonempty.

The family $\ker \mu$ described in 1° is said to be the kernel of the measure of noncompactness μ and $\ker \mu = \{A \in P_{bd}(E) \mid \mu(A) = 0\} \subset P_{rep}(E)$. Observe that the limiting set A_∞ from 5° is a member of the family $\ker \mu$. In fact, since $\mu(A_\infty) \leq \mu(A_n)$ for any n , we infer that $\mu(A_\infty) = 0$. This yields that $A_\infty \in \ker \mu$. This simple observation will be essential in our further investigations. Now we state a key fixed point theorem of Dhage [1] which will be used in the sequel. Before stating this fixed point result,

we give a useful definition.

Definition 1.2.5. A mapping $Q : E \rightarrow E$ is called **D-set-Lipschitz** if there exists a continuous nondecreasing function $\varphi : R^+ \rightarrow R^+$ such that $\mu(Q(A)) \leq \varphi(\mu(A))$ for all $A \in P_{bd}(E)$ with $Q(A) \in P_{bd}(E)$, where $\varphi(0) = 0$. Sometimes we call the function φ to be a **D-function** of Q on E . In the special case, when $\varphi(r) = kr$, $k > 0$, Q is called a **k-set-Lipschitz** mapping and if $k < 1$, then Q is called a **k-set-contraction** on E . Further, if $\varphi(r) < r$ for $r > 0$, then Q is called a **nonlinear D-set-contraction** on E .

Theorem 1.2.1 (Dhage [1]).] Let C be a non-empty, closed, convex and bounded subset of a Banach space E and let $Q : C \rightarrow C$ be a continuous and nonlinear D-set-contraction. Then Q has a fixed point.

Remark 1.2.1. Let us denote by $\text{Fix}(Q)$ the set of all fixed points of the operator Q which belong to C . It can be shown that the set $\text{Fix}(Q)$ existing in Theorem 1.2.1 belongs to the family $\ker \mu$. In fact if $\text{Fix}(Q) \neq \emptyset$, then $\mu(\text{Fix}(Q)) > 0$ and $Q(\text{Fix}(Q)) = \text{Fix}(Q)$. Now from nonlinear D-set-contraction it follows that $\mu(Q(\text{Fix}(Q))) \leq \varphi(\mu(\text{Fix}(Q)))$ which is a contradiction since $\varphi(r) < r$ for $r > 0$. Hence $\text{Fix}(Q) \in \ker \mu$.

1.3 Random fixed point theory:

In order to introduce further concepts about the random analysis, we further assume that the Banach space E is separable, i.e., E has a countable dense subset and let β_E be the σ -algebra of Borel subsets of E . We say a mapping $x : \Omega \rightarrow E$ is measurable if for any $B \in \beta_E$, $x^{-1}(B) = \{\omega \in \Omega \mid x(\omega) \in B\} \in \mathcal{A}$.

Note that a continuous map f from a Banach space E into itself is measurable, but the converse may not be true. Let $Q : \Omega \times E \rightarrow E$ be a mapping. Then Q is called a random operator if $Q(\omega, x)$ is measurable in ω for all $x \in E$ and it expressed as $Q(\omega)x = Q(\omega, x)$. In this case we also say that $Q(\omega)$ is a random operator on E . A random operator $Q(\omega)$ on E is called continuous (resp. compact, totally bounded and completely continuous) if $Q(\omega, x)$ is continuous (resp. compact, totally bounded and completely continuous) in x for all $\omega \in \Omega$. The details of completely continuous random operators on Banach spaces appear in Itoh [6,7]. We employ the following random fixed point theorem in proving the main result of this paper

Definition 1.3.1. A random operator $Q : \Omega \times E \rightarrow E$ is called **D-set-Lipschitz** if there exists a continuous nondecreasing function $\varphi_\omega : R^+ \rightarrow R^+$ such that $\mu(Q(\omega)(A)) \leq \varphi_\omega(\mu(A))$ for all $\omega \in \Omega$ and for all $A \in P_{bd}(E)$ with $Q(\omega)(A) \in P_{bd}(E)$, where $\varphi_\omega(0) = \varphi(\omega, 0) = 0$ for all $\omega \in \Omega$. Sometimes we call the function φ to be a

D-function of $Q(\omega)$ on E . In the special case, when $\varphi_\omega(r) = k(\omega)r$ for some measurable function $k : \Omega \rightarrow (0, \infty)$, $Q(\omega)$ is called a **k-set-Lipschitz** and if $k(\omega) < 1$ for all $\omega \in \Omega$, then $Q(\omega)$ is called a **k-set-contraction** random operator on E . Further, if $\varphi_\omega(r) < r$ for $r > 0$ and for all $\omega \in \Omega$, then $Q(\omega)$ is called a **nonlinear D-set-contraction** random operator on E .

Theorem 1.3..1. Let X be a closed, convex and bounded subset of a separable Banach space E and let $Q : \Omega \times X \rightarrow X$ be a continuous and nonlinear random D-set-contraction. Then Q has a random fixed point.

Proof. Let $\omega \in \Omega$ be fixed and define a multi-valued map $F : \Omega \rightarrow P_p(E)$ by

$$F(\omega) = \{x \in X \mid Q(\omega)x = x\}. \quad (1.3.1)$$

Clearly, $F(\omega)$ is non-empty for each $\omega \in \Omega$. Moreover by Remark 1.2.1, $F(\omega)$ is a compact subset of X for each $\omega \in \Omega$. To finish, it is enough to prove that F is measurable on Ω . Let C be a closed subset of X . Denote

$$L(C) = \bigcap_{n=1}^{\infty} \bigcup_{x_i \in C_n} \{\omega \in \Omega \mid \|x_i - Q(\omega)x_i\| < 2/n\} \quad (1.3.2)$$

Where $C_n = \{x \in X \mid d(x, C) < 1/n\}$ and $d(x, C) = \inf\{d(x, c) \mid c \in C\}$.

Obviously $L(C) \in \mathcal{A}$. We shall prove that $F^{-1}(C) = L(C)$. It is easy to prove that $F^{-1}(C) \subset L(C)$. Now proceeding with the arguments similar to than in the proof of Theorem 2.1 of Itoh [6], it is proved that $L(C) \subset F^{-1}(C)$. As a result $F^{-1}(C) = L(C)$. Hence F is measurable on Ω . Since $F(\omega)$ is compact for each $\omega \in \Omega$, it has closed values on Ω . Now an application of measurable selector theorem of Kuratowski and Ryll-Nardzewskii (see Itoh [6] and the references given therein) yields that F has a measurable selector, that is, there is a measurable mapping $\xi : \Omega \rightarrow X$ such that $\xi(\omega) \in F(\omega)$ for each $\omega \in \Omega$. This further by definition of $F(\omega)$ which implies that

$$\xi(\omega) = Q(\omega)\xi(\omega), \forall \omega \in \Omega.$$

This completes the proof.

References:

- 1- B. C. Dhage, On Global existence and attractivity results for nonlinear random integral equations, PanAmerican Mathematical Journal 19 91) (2009), 97{111.
- 2- J. Appell, Measures of noncompactness, condensing operators and fixed points: An application-oriented survey, Fixed Point Theory 6 (2005),157-229.
- 3- J. Banas and B. C. Dhage, Global asymptotic stability of solutions of a functional integral equation, Nonlinear Analysis 69 (2008), 1945-1952.
- 4- J. Banas and K. Goebel, Measures of Noncompactness in Banach Space, in: Lecture Notes in Pure and Applied Mathematics, Vol. 60, Dekker, New York, 1980.
- 5- R. R. Akhmerov, M. I. Kamenskii, A. S. Potapov, A. E. Rodhina and B. N. Sadovskii, Measures of noncompactness and Condensing Operators, Birkhauser Verlag 1992.
- 6- S. Itoh, Random fixed point theorems with applications to random differential equations in Banach spaces, J. Math. Anal. Appl. 67 (1979),261-273.
- 7- S. Itoh, Random _xed point theorems with applications to random differential equations in Banach spaces, J. Math. Anal. Appl. 67 (1979),261-273.

Feminist Thought in Literature Initiated by Indian Writers: A Study**Bhise Madhukar Vikram**

Ph D Research Student (English)

SLLCS, SRTM University, Nanded.

Email: bhise1005@gmail.com**Abstract**

All of us be acquainted with that women have been exploited in the whole world throughout the generations. All the writers cum thinkers in India derived some conceptions from there text which itself proved as the manifesto of feminist thought. This research paper also focuses feminist writer and their writing who present egalitarian social order through their writings. For the explaining this idea this paper divided in to Six parts like, Introduction, Emergence, Saint Literature, Dalit Literature, Development and last Conclusion. At the concluding part it is found that all the literary writing which stand to represent the existing social, economical, educational and political status of women. The conceptualisation of the terms derived from Jotirao Phule's and Tarabai Shinde's work stand as a manifesto the feminism in nineteenth century India.

Key Words: Feminism, Gender, Class, Emancipation etc.

Introduction:

One of the most outstanding features of feminism is that it has a long history and unbroken continuity. Women were/are considered inferior to men. They were always mistreated however, women were not considered as inferior compared to men in Buddhism. They were thought to be equal entities. The Buddha emphasised the role of women in family, she should plays role of good mother and wife for success of family. In a family, both husband and wife are expected to share equal responsibility and discharge their duties with equal dedication. Man should be a friend, partner and companion of his wife. In fact, a wife was expected to have some information about the trade, business or industries in which the husband engaged. So she would be in a position to manage his affairs in his absence. This shows that the wife occupied an equal position with husband in the Buddhist society. Buddhism did not restrict either the educational opportunities of women or their religious freedom. During the Buddhist period, women of India attained a remarkable success and achieved glory in the sphere of education, culture and spiritual potentialities.

Emergence of Feminist Thought in India:

Feminist thought in India has a long history. It can be traced out right from the ancient period. It is argued that, in the Buddhist period, the feminist thoughts were initiated. In the Buddha's time women were not despised and looked down upon but, on the contrary, they were respected and had a place of honour in family. Some prominent thinkers succeeded to spread the doctrine derived from the Buddhist tradition; for example, various saints in the *Bhakti* sect, thinkers like Jotirao Phule, Dr. Babasaheb Ambedkar; also the feminist thought with the help of Hindu Code Bill, and there are so many contemporaries.

While looking for the emergence of feminist thought in India, one cannot neglect the thoughts and movement led by Jotirao Phule. However, it is widely argued that the emergence of feminist thought was initiated by Jotirao Phule and his contemporaries. Roots of the feminist thought in India can be found in these writing. A good idea of depth and quality of women's protest and the level of consciousness can be gained from the writings which stand as a manifesto of the Indian feminism.

Saint Literature:

When we study the women saint poet, we come to know that, among the mass of the people in all parts of Maharashtra, mostly in the *Varkari* sect and its traditions remain a source of inspiration and comfort. As Delcury, French ex- Jesuit scholar, has pointed out, it is not a church but a movement. It played a role similar to that of the Protestant movement in Europe. A.K. Ramanujan has made it clear that,

“Bhakti movements are also social movement. Women of all castes and religions in Maharashtra; such as Janabai, Muktabai, Gonai, Kanopatra, were important women Bhakti movementers. Through their activities in the movement, these women developed a kind of the feminist thought at the ground level.”

The movementers composed many songs, poems and sermons. Manujacharya founded the *Bhakti* cult in India. Moreover, the *Bhakti* movement influenced the suppressed sections of the Indian social system, such as women and lower caste sections. The *Varkari* movement produced a long line of female saints. These female saint poets have left a rich body of Literature. Bahinabai was the last great woman saint in this tradition. Even though she was Brahmin by birth, she accepted Tukaram, a great *Varkari* saint of shudra origin, as her guru. That is why her husband prepared to leave her. On the other hand, *Bhakti* literature is different from branded Brahman or Hindu.

Dalit Literature:

The literature, which presents the image of Indian oppressed classes, is known as Dalit literature. There are various genres to present the issues of oppressed Indians such as poetry, drama, intellectual writing, novel and autobiography. Mulk Raj Anand, one of the well-known Indian novelists, initiated the expression of Dalit in his literary works. In 1935, Anand published his famous work *Untouchable*; the other contemporary Indian writers such as Mahashweta Devi, Namdev Dhasal, Bama, Sharankumar Limbale, Laxman Gaikwad, Om Prakash Walmiki, Arundhati Roy, etc. followed him. Like Bama, P. Sivakami, Pomani and some other, the writers have presented subalternity and gender discrimination in the literary works.

Development of Feminist Thought in India:

Roots of the Indian women's movement can be traced back to the early nineteenth century. Beginning with Raja Ram Mohan Roy (1772-1833), the social reformers focused on the issues of women. Roy condemned the tradition of *Sati*, *kulin* polygamy and took the favour of women's property rights. He held the condition of Indian women as one of the factors responsible for the degraded state of Indian society. Roy is remembered for his anti-sati movement. Like Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar (1820-91) is often remembered for the campaigning of widow remarriage. Following these thinkers and movementers the activists improved the condition of women, which became one of the tenets of Indian social reform movement. Through their writings, many of the thinkers documented the issues of Indian women such as enforced seclusion, early marriage, deplorable state of the widows, restriction on education of girls, etc.

Indian literature of the twentieth century is a memorable record of the triumph as well as of the tragedy of Indian people involved in the struggle for independence of India. For example, through their writings some of the writers put forth this engagement of the Indian activists in more crucial issue, namely the struggle for independence. Feminism in this period focused on the age-old tradition of gender differentiation. It also attempts to explore and find a new social order based on an egalitarian philosophy.

The feminist thought disclosed the fact that the Indian woman has always been projected as secondary and inferior human being. Feminist thought has been articulated differently in different parts of the world by various authors. This articulation is based on the caste-class-gender based differentiation, and also mirrored in the socio-cultural-political-economic background of the society. It can be argued that the feminists supposed aim is to provide an altogether new awareness of woman's role in the modern complex world. Feminism in the late twentieth century is to analyse the complexities of an emerging feminist thought in Indian context.

Conclusion:

At the concluding part of these research paper it is found that though Indian feminism is a modern phenomenon, its roots are found in the history of ancient India. It is observed through various studies that the ancient Indian social order was based on the matriarchal ideology. After the Buddhist period, the influence of matriarchy had begun to decline. Through various *Smritis* the male dominance was established and also maintained. The recognition and acceptance of the literary texts produced by women was based on the male perspective. Therefore, the writing was overlapped by the patriarchal literature.

It is widely observed that the development of feminist thought in India occurred in the eighteenth century. In the Indian social setup, the male experiences are supposed as the superior to that of the women. The writings produced by men were primarily accepted and recognised as the reflection of the existing social order. Because of the male dominance, the literary works of Indian women were marginalised and, at times, suffered an uttered negligence. With the production of such writings the world of feminist ideology began to influence the Indian literature. In the twentieth century, writing was considered a powerful medium of modernism and feminism. Indian writers also have contributed a new dimension to Indian English literature.

References:

- 1- Anil Sharma. "Women Emancipation in India", *International Journal of Research in Economics and Social Sciences*, 3:1. 2013.
- 2- K. Sri Dhammananda, 'Status of Women in Indian Society: A Socio- Historical Perspective'.
- 3- Kumar DasSisir. *A History of Indian Literature; Western Impact: Indian Responses* Sahitya Akademi, New Delhi 1991.
- 4- Umesh Bagade. *Maharashtratil Prabodhan Ani Vargajatiprabhutva*. Sugava, Pune. 2006.
- 5- Vidya Bhagwat. *Women's Studies Interdisciplinary Themes and Perspectives*. Diamond, Mumbai 2012.

Injustice to women in Education : A brief Study**Dr. Sudam Shankar,**

Associate Professor, Dept. of English

Shri Shivaji College, Kandhar.

E-mail : sudamshankar@gmail.com

Since the dawn of human history, education has been continued to evolve, diversity and extend its coverage to meet the challenges of the times. And hence every country develops its education system to express and promote its unique socio-cultural identity. So education occupied a very significant place and has become a premier instrument for the achievement of economic, Social and political development. Unfortunately the male dominated patriarchal society a women, though equal in number with man, merely plays second fiddle falling prey to an age-old retrogressive socio-political and religious ideology. So it is a basic requirement for creating awareness among the people of the male dominated society that education is vital for the accelerated and effective participation of women. Women must become full fledged participants in national development, and other developmental goals. Thus women's education is necessary

But, unfortunately, all over the world, women's education is far short of being universal and is less than that of men in the country. Often illiteracy is the cause as well as the consequence of poverty and underdevelopment. Hence, the universalisation of education and the removal of illiteracy among women becomes imperative for their development. Women are under the sense of dependency, inhibition and powerlessness. Education liberates them from their own psychological and sociological constraints. Again it helps in breaking the physical and psychological isolation of women. Education obviously help them to face and overcome the negative impact that the culture and religion, cast and class determined factors have generated. It helps them to look at life and themselves scientifically and rationally and negate the notions of biological impurity, inferiority and powerlessness. Thus education is an instrument for freeing women from a state of subordination and exploitation and enables them to play the role of agents for social transformation.

In the context of women's development the important goal and role of education is to inculcate the values of gender equality and gender justice for removing the discriminatory attitudes and practices against women. But the irony is that women's education continued to be a source of serious concern in India " after famous social reformers like Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar, M. G. Ranade and others had worked tirelessly for social equality" (Susheela Kaushik p.93). They realised that it was the extreme illiteracy and economic dependence of women (on men) were responsible for the low social esteem of women that led to the perpetration of crimes like child marriage, widow burning (Sati) etc. By keeping this in mind, the social reformers worked hard and tried to spread an awareness among the general public on the need for educating women. The government in its part has tried to adopt special incentives and specific measures like free education, free uniform, books facilities, free mid- day meals etc. in order to attract as well as retain the children, and girls in particular, in the schools. That, it is hoped, will help in preventing and reducing the huge drop-out rate of girls from schools, particularly in the rural areas of the country.

The biggest obstacle to women's education, may be, is the social attitude which feels and treats it as being unnecessary, irrelevant, and unrelated to her future roles as a wife, mother and home maker. So, resocialisation process is necessary which is to be achieved through the intervention and introduction of women's studies in the curriculum, approaches to extra curricular activities at the school and higher education levels. Thus, women's studies have to be recognized and adopted as a very important area for educational development. Susheela Kaushik's statement gives importance to this idea: "If education has to serve the needs of women and help in bringing brighter tomorrow for them, the values of gender equality and gender justice should become very much part of the curriculum and regular university activities like research, seminars and teaching" (Susheela Kaushik p.95). It is obvious that education should be used as an agent of basic change in the status of woman. The national educational system must play a positive and interventionist role in the empowerment of women, which will certainly foster the development of new values among the women.

References

- 1) Susheela Kaushik. 'Women in Education'. In Professional Competency in Higher education. Edited by N. K. Uberoi. Prepared by : C P D H E university of Delhi, 1995.

Marginalization of Women in Patriarchal Society: With reference to Sashi Deshpande's***The Dark Holds No Terrors*****Dr.G.Ramana Reddy**

Head, Dept. of English

ShahirAnnabhauSatheMahavidyalaya,

Mukhed, dist. Nanded

Abstract

Women in all ages are suffered by the patriarchal social norms. The situation is same irrespective of their class or status. SashiDeshpande is well known for her serious writings. All her novels deals with social issues like Gender inequalities, subjugation or marginalization of women in patriarchal society. In the novel The Dark Holds No Terrors she explains the position of women and their psyche in patriarchal society and also various aspects of human life. This paper aims to focus on authority of the patriarchal society in the novel The Dark Holds No Terrors.

Key words. Women, gender preferences, patriarchal, human aspects.

Sashi Deshpande is well known for her serious writings. Most of protagonists are well educated women exposed to western ideas. She was born in 1938 in Dharwad. She completed her graduation from University of Mumbai. Later she studied journalism. She did her post graduation in English literature at University of Mysore. Her notable works are *That Long Silence*(1988), *The Bidding vine*(1994), *The Roots and Shadows*, *The small Remedies*(2000). Besides SahityaAkadami Award in 1990, she received many awards. The awakening of women's consciousness in her novels deserves to assess her novels in the feministic point of view.

Sashi Deshpande's novel *The Dark Holds No Terrors* is about the struggle against women subjugation. The major character Saritha in her early life goes through gender oriented struggles and latter on struggle against women oppression and violence. Saritha had the cold relationship with her parents in her child hood. She was neglected by her parents as she is a girl and her brother Dhurva has been always given preference in her family. Her mother's deep love and respect for Dhurva represents the preference of a boy over a girl in most of the patriarchal societies. Once unluckily her brother Dhurvadies by drowning. She is accused of intentionally letting Dhurva die. That was crucial moment faced by ignorant Saritha. In her college days, she falls in love with boy named Manu. She felt Manu as redeem of love. Her parents deny their marriage. She decides to get married with him with a hope to get love which she could not get from her parental home. Saru's marital life goes well for few years. But her success as a prominent doctor and high status in the society becomes the root cause of fault line in her conjugal life. Manu feels inferior because of being an underpaid lecturer. He feels inferior and ignored when people respect and greet Manu as a doctor. The behaviour of Manu worsen the situation between them. At night he starts to behave as a rapist. He sexually assaults her and tries to gain a sense of masculine. She passes her days in nightmares. She endures all these physical and psychological torture to save her marital relationship. She tolerates all the inhuman acts and humiliation silently. She makes a visit to her parental home as an escape from immoral acts of masculine superiority of Manu and explains her father about her return after fifteen years of time. Eventually she realizes that escape is not the solution and takes the courage to face Manu and struggle to break the conventional identity of submissive wife.

The novel of Sashi Deshpande *The Dark Holds No Terrors* reflects Patriarchy as the major form of dominance, oppression and subjugation. The first hardship of Saritha is that she faces from her own parents. She teaches her daughter to be humble among men to stay quite within the four walls of house. Just because of her gender her mother ill treats her. Sashi Deshpande sketches the mother character as a bad treatment to her daughter and as a mother of victimizer in the patriarchal society. It is shameful to all women that a mother teaches her female child to be inferior to men and her son. Saritha's mother feels unhappy for becoming a mother of a girl child. She loves her son and hates her own daughter. After the death of Dhruva the mother curses Saritha by saying "Why did not you die? Why are you alive when he is dead? (29-30) because she

misunderstands that Saritha is responsible for his death. Gender discrimination is aptly presented here. When Saritha expresses her interest in studying Medicine, her mother criticizes her. Here we remind the words of AshaChoubey's words "Mothers being women, were themselves conditioned by their mother's first and the society at large next. Mothers consider it is a duty to train their girl child for the expectations of the patriarchal society. The sooner the process begun, the better it is for the daughter" (Choubey113). This novel exhibits the silence of Indian women against the patriarchy society. The novel unfolds the life of Saritha the major female protagonist. Thus the theme of the novel is the search of female identity and emancipation from patriarchy society.

After the marriage Saritha is also not happy with their married life. Their family life ran smoothly for few days. When she became a doctor, she was given respect everywhere. Her husband Manu was a temporary college teacher. He felt inferiority when her wife got a higher status than him. He further humiliated by the cruel remark of his colleague's wife and those of who interviews Saritha. So he began to humiliate Saritha. Saritha is assaulted by her husband every night. She becomes a victim of marital rape. She had thought to have a happy and pleasant life but gets trauma instead. Our society views women as subordinate to men so a woman has to be a step behind in all the steps. Saritha narrates the fact to her father about the brutal attack of her husband every night. She says that he attacks her like an animal every night. He hurts Saritha with his hands, teeth and his whole body. "Every night is fearful to her. She mentions that her husband's hurting hands, savage teeth and monstrous assault makes her nightmare every night. She struggles to be free from her husband's assault but everything goes in vain. She is completely paralyzed for a while and her struggle remains silence and can do nothing against the robust body (112).

She experiences that a professional women cannot become a successful women in the patriarchal society. SashiDeshpande explores that patriarchal society is responsible for the misery of Saritha. And she also projects that the patriarchal society demands a man to pay superior role over woman even only the wife earns. Of course Manu understands Saritha's individuality, but his ego does not permit.

One more thing SashiDeshpande wants to project through this novel that the education could not change the psyche of male. Saritha after becoming a doctor gains her identity but she failed to become an ideal wife of a traditional husband.

Marriage does not make men and women equal instead it becomes a monstrously unbalanced equation, lopsided, unequal and impossible (42).

Saritha is living in silence with her husband which means a part of women subjugation.

Saritha mentions that real love is no real at all. It is a disguised form of sex. Achieving a real love is like a dog scrabbling for a long buried bone. She has lost her happiness of attaining a happy life and a real love. She believes that "she had lost forever... the eternal female dream of finding happiness through a man. It would never come alive for her again" (124).

Sashi Deshpande describes the meaning of marriage through the protagonist. Saritha clearly puts her opinion that no partnership can be equal. Women have inferior status in the society. A society always searches a woman for marriage who is inferior to a man. A woman should always be a step behind than a woman. That's only the rule to follow if you want a happy marriage. This represents marriage as a means to trap women like an animal or bird into a cage.

A woman's identity is always on circulation. She gets her name and surname changed after marriage in most of the cases. The novel also speaks about the Identity crisis through which the subjugation of women can be easily traced out. Saritha realizes the fact that women are born to suffer and has to bear the physical and psychological torture. Marriage robs an identity of a woman and legalizes a man to suppress women.

The novel also describes the superstitions imposed by patriarchal society. Saritha during her menstruation is not allowed to enter the kitchen and puja room. She was not only compelled to sleep on the straw mat covered with thin sheet but also was served food from the distance place. Her touch was seemed as pollution. With a kind of shame when she asked her mother the reason behind such inhuman act. Her mother replied that, "You are women". (62) Thus subjugation against women and inferior feelings are incubated

through the family members. Parents create a form of discrimination against girls through different norms and culture.

To conclude Sashi Deshpande presents the problems faced by women in the Indian patriarchal society. She also portrays a life of financially sovereign and educated women who endures in various forms of subjugation due to patriarchy. Her intention appears to ridicule the useless norms or codes. The writer seems to want that women should eventually take the challenges to break the pertaining social custom in her novel *The Dark Holds No Terrors*. So in this view it is a feminist novel which speaks on women's problems and their unkind status in patriarchal society.

References

1. Deshpande Sashi. *The Dark Holds No Terrors* New Delhi: Penguin Books 1990
2. Choubey Asha. *Mothers and Daughters: A Comparative Critique of Fasting Feasting and Difficult Daughters*. Indian Writing in English. Ed. Ramu Kundu. New Delhi. Atlantic 2003
3. Krishnaswamy Shantha, *The Woman in Indian fiction in English*, New Delhi, Ashish, 1984.
4. Krishnaswamy Shantha, *The Woman in Indian fiction in English*, New Delhi, Ashish, 1984.

An Outsider: A Reflection of Ethos and Pathos of Marginalized Society

Ramakant D. Mundhe,

Head, Department of English,
Sant Tukaram College, Parbhani (MS)

How?

*How do we taste milk in this town
Where trees are planted to venom?
Enemies invite nothing but enmity
How can we share a drink of friendship?
How can I know this town as my own
Where workmen are slaughtered daily?
How do I burn to light the path at this turn
Where hutments are set on fire?
They all partake of fruits of faithlessness
How can I twist the shape of a newborn babe?
I see the clash of prisoners
Trained in schools of welfare
They did, how am I to survive here?*

(Bhau Panchbhai translated by Charudatta Bhagwat)

This paper is an attempt to focus on the new areas in Indian English Literature. It is a sincere attempt to focus Dalit Literature as a new trend in Indian English Literature. The above cited poem explicates the ethos and the pathos of marginalised people. Dalit literature tries to mark the revolt and negativism and it hopes for the freedom of oppressed, suppressed, depressed and tortured people who as untouchables who once became the victims of social, cultural and economical inequality. Mahatma Phule, Rajarshi Shahu, Dr. B. R. Ambedkar are painstaking as the pioneers of Dalit revolt in Maharashtra. There are various theories related to the origin of Dalit literature. Lord Buddha, Chokhamela, Mahatma Phule are treated as originators. "The term 'Dalit Literature' can be treated to the first literary conference in 1958, which passed a resolution defining the term: However, this conference went almost unnoticed, thus proving beyond doubt that the Dalit class was indeed neglected" (Dangle 1992: 11) In recent generation, in contemporary writing of Dalit literature we can notice some chief exponents who gave a great force to the writing of Dalit literature. Few of them to be mention here are Daya Pawar, Baburao Bagal, Namdev Dhasal, Shankar Kharat, Sharankumar Limbale and Laxman Mane. The present research article is concerned with the ethos and sufferings in Dalit literature through the autobiographical saga by Laxman Mane's *An Outsider (Upura)*.

India achieved its freedom on 15th August, 1947. People were celebrating festivals of freedom. National leaders were preparing the structure of Indian Constitution. Maximum care was taken that the lower-strata will get facilities. On one hand, India was talking of progress and development and on the other hand, they were forgetting the nakedness of Indian lower class society. Dr. B. R. Ambedkar framed Indian constitution. Central view, in his mind, was of the lower and down trodden people. Finally, Dr B. R. Ambedkar with the respective members of Indian Constitution Committee has submitted Indian Constitution to Government of India on 26th January, 1949.

After independence, India, the Nation, has to witness another struggle of freedom. It was the struggle between upper caste and lower caste. On the other hand, semantically confusing and politically incorrect and possibly dubious motivation to understand Dalit all the backward classes (those thrown by mechanisms of modern unequal development towards the margin of society or kept at the back, for want of education, health, work and other basic human rights), that is to say, all 'the deprived' of the Indian society, those euphemistically

labelled as 'the poor' or the 'have-nots'. To include all the marginalised under the term Dalit does anyway correspond to no historical linguistic phenomenon. Such an attempt is suspected of tending to cover up or forget the specificity of the types of suppression and exclusion meted out by various socio-cultural ideological set-ups, and not only as a consequence of socio-economic constraints and deprivation, denies a full status of human being to particular communities or individuals.

In *An Outsider* (1997), Laxman Mane tried to focus on the problems of people who are living in slums, on pavements, on the outskirts of villages and those who do not have even such places who are suffering in miserable conditions in the vales and valleys, hills and rocky planes. They have neither work nor opportunities, neither facilities nor support, neither shelter nor protection. They do not have even two meals a day! Laxman Mane expects that the readers of the book should succeed in understanding the sufferings of the nomadic tribes who have been moving from one place to the other for generations. It is the goal of the book.

The autobiography, *Upara*, originally written in Marathi and its translated into English, entitled *An Outsider* is a landmark in Dalit literature. It is an autobiographical narration, which describes about Mane's own life and community. It is a tale of the tribal particularly Kaikadi community. This narration gives a realistic picture of the life of the downtrodden, authenticity of experience and its strong plea for social justice. The life span in the narration is from writer's childhood to youth. It also narrates about the struggle of Kaikadi community women from their birth to death.

Laxman Mane in the retrospection of his autobiography mentions a noteworthy declaration-"What shall I say about the book? Whatever I lived, experienced and saw, I poured into my writing." (Mane 1997: 06). The writer explores the pathos, sufferings, and struggle of the nomadic tribes who live out their lives, generation after generation, carrying hearth and home on the backs of the donkeys, whom they resemble in many ways. While focusing on the reality of the tribal life, he made plea to mainstream society to understand the sorrows and sufferings of the tribal. He decides to give up a begging bowl and the stigma of 'criminality' and ask for a shelter, some work, something to wear and something to eat on behalf of his community.

At the outset of this autobiography, the writer narrated his early struggle at his childhood. He was the elder in the family his father used to collect canes from nearby hills then he used to cut it. Writer's mother Anvari and his father then were preparing cane baskets and Anvari was selling it in the village and collecting food from the villagers in her begging bowl. The village women gave her some torn clothes and it was used to cover their body. Writer was responsible to take the donkeys to the outskirts.

As it was the early routine life of the writer, he narrated one incident. His father wished to admit him to school so; he would come out from their poverty and would become a teacher or an officer. In their stay in one village, the schoolmaster permitted him to attend the school and writer's father declared that from next day he would attend the school. Then the writer has taken the donkeys to the outskirts and writer was thinking about the school as his father told him to attend the school. A resounding box on his ear brought him to his senses. "You lazy bum! Your donkeys have ruined my haystack and you are pissing into your own mouth! Oh! You beggars! May you die! You are plague on our village!" (Mane 1997:18) The donkeys strayed through a woman's fencing and she abused him in the ill manner. People of the time were not sympathetic towards nomadic tribes like Kaikadis. It was also believed that these people were engaged in criminal activities during their stay in the villages. They were doubted for thefts. When they were living from one place to another place, the villagers checked their bags. While entering in another village they have to inform to the village chief about their stay, men, women, children, animals and all the possible things they carry with them. Several times when there was a theft in village, even Kaikadi women in doubt was beaten by the villagers and occasionally put in front of the Panchayat and were punished.

The novel is full of these kinds of incidents which the writer realistically faced in his life only due to his caste- Kaikadi. The inherent occupation of the Kaikadis was responsible to move them from one place to other for the sake of their bellies. Due to these wanderings, they were always in doubts of the villagers.

Writer in this novel narrated one incident. They were not getting sufficient canes for making the baskets. They were moving from a Vadi (a small village) to another village. In their path, Dagdya Ramushi who was responsible to check their bags crossed them. Writer's father felling at his feet and was begging him

not to force him to untie all his bags for inspection at an odd place in the hills. Dagdya refused to oblige repeating that he would be held responsible for any theft that might have occurred in the village. Father unwillingly put his hand into his pocket and fished out some money only. He insisted: "I have to search all your bags. What do I know about you? Beggars that you are! Mother fuckers! Who knows whether you have stolen anything from someone in the village?" (Mane 1997:29) Writer's father folded his hands before him. He took down a hen from a donkey back and handed it over to him. Writer's uncle Jaisingea had also given him some money. And Dagdya stepped aside.

These kinds of torturing were common in Kaikadi tribal. They were even not treated as human beings by the upper class society. The Kaikadi families live a tattered life. They make their temporary settlements at the centre of the twelve villages by the side of a stream with enough water and near the hills with lots of canes. If it rains, they can take shelter in the temple nearby. "While moving from villages to village, they stay at the burial or cremation grounds or in the places where villager relieve themselves." (Mane 1997:59)

Mane narrated such a realistic picture of his community through his autobiography *An Outsider*. He also focused on women's torturing in their domestic life. The husband only is responsible to take the decision and a *Kaikadi* woman has to follow it. Even she was not permitted to ask him anything. Since her birth, she was supposed for to be torturing and tolerance.

This trivial caste unfortunately also not permitted to get education in those days. The evil society was not ready to accept a Kaikadi boy or girl inside the classroom. The writer focused on the untouchability in the society. When he was admitted to school, he was also used to sit outside the door of the classroom so that he would not touch other students. Everywhere he fought with the caste based marginalisation in his life due to his caste Kaikadi.

Laxman Mane presented a real struggle of nomadic tribes like Kaikadi through his autobiographical novel *An Outsider*. In real sense, *An Outsider* is an icon of Dalit literature. It raises sound against caste, untouchability, inherent occupation, women torturing, poverty, hunger and so many unsolved problems of the nomadic tribes.

Works Consulted:

Primary Source:

1. Mane, Laxman. 1997. *An Outsider* (*An Outsider*, Trans. by A. K. Kamat). New Delhi: SahityaAkademi.

Secondary Sources:

1. Ahmed, Aijaz. 1992. *In Theory: Classes, Nations, Literatures*. Oxford: Oxford University Press.
2. Ambedkar, B. R. 1989. *Dr Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches*. Vol. 5, compiled by Vasant Moon, Education Department Government of Maharashtra: Bombay.
3. Bokil, Milind. 2002. *De-notified and Nomadic Tribes: A Perspective in Economic and Political Weekly*, January 12.
4. Dangle, Arjun. 1992. ed. *Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature*. Hyderabad: Orient Longman.
5. Rodrigues, Valerian. 2002. *The Essentials Writings of B.R. Ambedkar*. New Delhi: Oxford.

One Pot synthesis of α -aminophosphonates using DBU Catalyst

Rajkumar U. Pokalwar

Department of Chemistry, Degloor College,
Degloor, S. R.T. M. University,
Nanded- 431717 (M.S.) India.
E-mail: rajupokalwar@rediffmail.com

Abstract:

A simple one pot and high yielding method was developed for the synthesis of α -aminophosphonates from 2-chloroquinoline-3-carbaldehyde, aniline and triethylphosphite in the presence of 1,8-Diazabicyclo-undec-7ene (DBU) as catalyst. All the synthesized compounds were characterized by IR, ¹HNMR and Mass spectroscopy.

Keywords:

2-chloroquinoline-3-carbaldehyde, aniline, triethylphosphite and DBU.

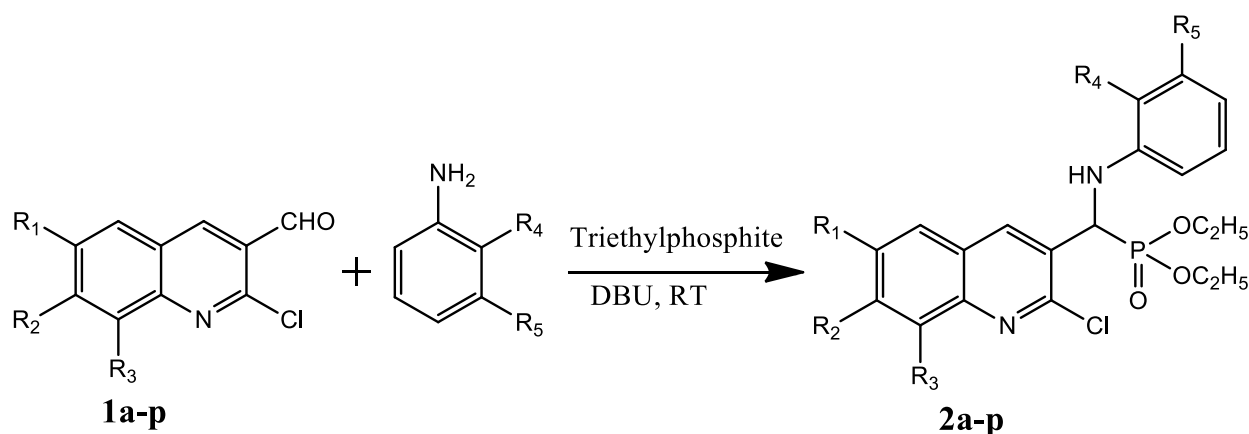
Introduction

Quinoline ring systems represent a major class of heterocyclic compounds in which benzene ring is fused with pyridine heterocyclic ring system. Quinolines are known also as benzo[b]pyridine and 1-azanaphthalene with one nitrogen atom in one benzene ring and none in the other ring or at the ring junction. Heterocycles containing a nitrogen atom possess high and interesting medicinal and pharmaceutical properties.¹⁻⁴ Montelukast is a drug used as an antiasthma agent.⁵ In addition, quinolines are the main core of many types of natural products,^{6,7} drugs,⁸⁻¹⁰ and were found in many synthetic heterocyclic compounds in order to enhance the biological and medicinal properties. Compounds incorporating quinoline ring system exhibited various biological,^{11,12} and pharmaceutical activities e.g. anti-tuberculosis,¹³ antiplasmodial,¹⁴ antibacterial,^{15,16} antihistamine,¹⁷ antifungal,¹⁸ antimalarial,^{19,20} anti-HIV,²¹ anticancer,²² anti-inflammatory,^{23,24} anti-hypertensive,²⁵ and antioxidant activities.²⁶ In addition, the use of quinolines as tyrosine kinase PDGF-RTK inhibitor,²⁷ inositol 5⁰-phosphatase (SH₂),²⁸ DNA gyrase B inhibitors as *Mycobacterium tuberculosis*,²⁹ and DNA topoisomerase inhibitors,³⁰ were reported.

Generally, α -aminophosphonates are prepared in the presence of Lewis acids or bases by the addition of phosphorous nucleophiles to the imines. Lewis acids such as SnCl₄, SnCl₂, ZrCl₄, ZnCl₂ and MgBr₂ have been used as catalysts for such reactions.³¹⁻³³ Recently, Lewis and Bronsted acids such as LiClO₄,³⁴ InCl₃,³⁵ lanthanide triflates,³⁶ TaCl₅-SiO₂,³⁷ montmorillonite clay-MW,³⁸ Al₂O₃- MW,³⁹ CF₃COOH⁴⁰ were found to be effective in the preparation of α -aminophosphonates. However, many of these procedures require expensive reagents, long reaction times and suffer from poor yields. These reactions cannot be carried out in one-step by the reaction between a carbonyl compounds, an amine and dialkylphosphite.⁴¹

Result and Discussion

In continuation of our work related to phosphorus chemistry,⁴²⁻⁴⁷ we were earlier synthesized α -aminophosphonates using quinoline moiety in two steps. In the first step, imines of 2-chloroquinoline-3-carbaldehyde were synthesized from 2-chloroquinoline-3-carbaldehyde and aniline then converted to α -aminophosphonates using TMSCl and triethylphosphite in the next step. Now we were synthesized α -aminophosphonates from 2-chloroquinoline-3-carbaldehyde and aniline using triethylphosphite in the presence of DBU as catalyst (Scheme -I, Table-I). All the compounds were synthesized using this methodology in excellent yields. All the compounds synthesized were unequivocally characterized based on analytical data.

Scheme-I: DBU Facilitated Synthesis of α -Aminophosphonates

Table-I: DBU Facilitated Synthesis of α -Aminophosphonates

Entry	R ₁	R ₂	R ₃	R ₄	R ₅	Reaction Time min	Yield %	M.P. °C
2a	H	H	H	H	F	60	92	146–148
2b	CH ₃	H	H	H	F	65	95	136–138
2c	H	CH ₃	H	H	F	60	96	163–165
2d	H	H	CH ₃	H	F	60	94	113–115
2e	OCH ₃	H	H	H	F	55	95	153–155
2f	H	OCH ₃	H	H	F	55	96	155–157
2g	OC ₂ H ₅	H	H	H	F	60	94	160–162
2h	H	H	C ₂ H ₅	H	F	60	92	159–161
2i	H	H	H	CH ₃	H	65	93	139–141
2j	CH ₃	H	H	CH ₃	H	60	95	104–106
2k	H	CH ₃	H	CH ₃	H	55	96	143–145
2l	H	H	CH ₃	CH ₃	H	60	94	160–162
2m	OCH ₃	H	H	CH ₃	H	60	94	98–100
2n	H	OCH ₃	H	CH ₃	H	55	96	126–128
2o	OC ₂ H ₅	H	H	CH ₃	H	60	94	146–148
2p	H	H	C ₂ H ₅	CH ₃	H	60	93	133–135

Experimental:

2-Chloroquinoline-3-carbaldehydes were prepared in the laboratory by the reported procedure and were purified by column chromatography over silica gel (60–120 mesh). 3-fluoroaniline, 2-methylaniline, triethylphosphite, DBU were procured from Lancaster. All melting points were determined in open capillaries on Kumar's melting point apparatus. ¹H NMR spectra were recorded on Mercury Plus Varian in CDCl₃ at 400 MHz using TMS as an internal standard. IR spectra were recorded on a Perkin-Elmer FTIR using KBr discs. Mass spectra were recorded on Micromass Quattro II using electrospray Ionization technique, showing (m+1) peak as a base peak. The test for the purity of products and the progress of the reactions were accomplished by TLC on Merck silica gel plates.

2a) Diethyl (3-fluorophenylamino)(2-chloroquinolin-3-yl)methylphosphonate:

To a mixture of 2-Chloroquinoline-3-carbaldehyde (0.95 g, 5 mmol), 3-fluoroaniline (0.65 g, 6 mmol) and triethylphosphite (1.66 g, 10 mmol) was added DBU in catalytic amount. The progress of the reaction was monitored on TLC using Hexane: Ethyl acetate (8:2) as the solvent system. After the completion of the reaction, poured ice cold water in the reaction mass to get the solid product. Filtered the solid and washed with water and dried in oven at 50 °C for 8.0 h (dry wt. 1.93 g, yield 92 %).

2a) Diethyl (3-fluorophenylamino)(2-chloroquinolin-3-yl)methylphosphonate:**IR (KBr):** 3311 cm⁻¹ (-NH); 1234 cm⁻¹ (P = O); 1032 cm⁻¹ (P- O - C)**¹H NMR (CDCl₃, δ ppm):** 1.05 (t, 3H, O-CH₂-CH₃); 1.35 (t, 3H, O-CH₂-CH₃); 3.7 (m, 1H, O-CH₂-CH₃); 3.9 (m, 1H, O-CH₂-CH₃); 4.2 (m, 2H, O-CH₂-CH₃); 5.4 (d, 1H, -NH-CH-P=O); 6.3–6.5 (m, 3H, Ph-H, C₂, C₄, C₆); 7.0 (dd, 1H, Ph-H, C₅); 7.5 (t, 1H, Quinolin-H, C₅); 7.69 (t, 1H, Quinolin-H, C₆); 7.75 (d, 1H, Quinolin-H, C₇); 7.99 (d, 1H, Quinolin-H, C₈); 8.34 (d, 1H, Quinolin-H, C₄).**ES-MS:** m/z 423.1 (m+1) and 425.1 (m+3).**2b) Diethyl (3-fluorophenylamino)(2-chloro6-methylquinolin-3-yl)methylphosphonate:****IR (KBr):** 3305 cm⁻¹ (-NH); 1230 cm⁻¹ (P = O); 1022 cm⁻¹ (P-O-C)**¹H NMR (CDCl₃, δ ppm):** 1.05 (t, 3H, O-CH₂-CH₃); 1.38 (t, 3H, O-CH₂-CH₃); 2.48 (s, 3H, Quinolin-CH₃); 3.68 (m, 1H, O-CH₂-CH₃); 3.88 (m, 1H, O-CH₂-CH₃); 4.22 (m, 2H, O-CH₂-CH₃); 5.16 (s, 1H, -CH-NH-Ph); 5.35 (d, 1H, -NH-CH-P=O); 6.28–6.42 (m, 3H, Ph-H, C₂, C₄, C₆); 7.02 (dd, 1H, Ph-H, C₅); 7.5 (d, 1H, Quinolin-H, C₇); 7.6 (s, 1H, Quinolin-H, C₅); 7.9 (d, 1H, Quinolin-H, C₈); 8.3 (d, 1H, Quinolin-H, C₄).**ES-MS:** m/z 437.1 (m+1) and 439.2 (m+3).**Conclusion:**

In conclusion, a new methodology was developed for the synthesis of new α-aminophosphonate derivatives from 2-chloroquinoline-3-carbaldehydes and aniline using triethylphosphite and DBU as catalyst. All the reactions were performed under mild reaction conditions, shorter reaction time and in quantitative yields (Table-I). The methodology developed will be of much use to combinatorial chemist.

Acknowledgement:

The authors are thankful to the IICT Hyderabad for providing mass, NMR analysis and also thankful to Degloor College, Degloor for providing laboratory facilities.

References:

1. B. Nammalwar and R. A. Bunce, *Molecules*, **2014**, 19, 204–232.
2. M. J. Mphahlele and A. O. Adeyoye, *Molecules*, **2013**, 18, 15769–15787.
3. N. H. Al-Shaalan, *Molecules*, **2007**, 12, 1080–1091.
4. O. Afzal, S. Bawa, S. Kumar and R. K. Tonk, *Molbank*, **2012**, M748.
5. J. Jaware and S. Borhade, *Indo Am. J. Pharm. Res.*, **2014**, 4(5), 2496–2502.
6. J. P. Michael, *Nat. Prod. Rep.*, **2004**, 650–668.
7. J. P. Michael, *Nat. Prod. Rep.*, **2003**, 476–493.
8. A. A. Alhaider, M. A. Abdelkader and E. J. Lien, *J. Med. Chem.*, **1985**, 28, 1394–1398.
9. S. F. Campbell, J. D. Hardstone and M. J. Palmer, *J. Med. Chem.*, **1988**, 31, 1031–1035.
10. D. Wu, *Tetrahedron*, **2003**, 59, 8649–8687.
11. N. J. P. Subhashini, J. Amanaganti, L. Boddu and P. A. Nagarjuna, *J. Chem. Pharm. Res.*, **2013**, 5(1), 140–147.
12. W. Gao, J. Liu, Y. Jiang and Y. Li, *Beilstein J. Org. Chem.*, **2011**, 7, 210–217.
13. R. S. Keri and S. A. Patil, *Biomed. Pharmacother.*, **2014**, 68, 1161–1175.
14. S. Vandekerckhove, S. V. Herreweghe, J. Willems, B. Danneels, T. Desmet, C. de Kock, P. J. Smith, K. Chibale and M. D'hooghe, *Eur. J. Med. Chem.*, **2015**, 92, 91–102.
15. N. C. Desai, G. M. Kotadiya and A. R. Trivedi, *Bioorg. Med. Chem. Lett.*, **2014**, 24, 3126–3130.
16. R. Vlahov, J. Parushev, P. Nickel and G. Snatzke, *J. Pure Appl. Chem. Res.*, **1990**, 7, 1303–1306.
17. A. Srivastava, M. K. Singh and R. M. Singh, *Indian J. Chem.*, **2005**, 45B, 292–296.
18. S. Pramilla, S. P. Garg and S. R. Nautiyal, *Indian J. Heterocycl. Chem.*, **1998**, 7, 201–204.
19. S. Vandekerckhove and M. D'hooghe, *Bioorg. Med. Chem.*, **2015**, 23, 5098–5119.
20. M. A. Lyon, S. Lawrence, D. J. William and Y. A. Jackson, *J. Chem. Soc., Perkin Trans. 1*, **1999**, 437–442.
21. N. Ahmed, K. G. Brahmabhatt, S. Sabde, D. Mitra, I. P. Singh and K. K. Bhutani, *Bioorg. Med. Chem.*, **2010**, 18, 2872–2879.
22. V. Spano, B. Parrino, A. Carbone, A. Montalbano, Salvador, P. Brun, D. Vedaldi, P. Diana, G. Cirrincione and P. Barraja, *Eur. J. Med. Chem.*, **2015**, 102, 334–351.

23. S. A. El-Feky, Z. K. Abd El-Samii, N. A. Osman, J. Lashine, M. A. Kamel and H. Kh. Thabet, *Bioorg. Chem.*, **2015**, 58, 104–116.
24. M. A. Kerry, G. W. Boyd, S. P. Mackay, O. Meth-cohn and L. Platt, *J. Chem. Soc., Perkin Trans. 1*, **1999**, 2315.
25. H. P. Heinz, H. C. Milhahn and E. Eckart, *J. Med. Chem.*, **1999**, 42, 659–668.
26. B. Vivekanand, K. M. Raj and B. H. M. Mruthyunjaya swamy, *J. Mol. Struct.*, **2015**, 1079, 214–224.
27. M. P. Maguire, K. R. Sheets, K. McVety, A. P. Spada and A. Zilberstein, *J. Med. Chem.*, **1994**, 37, 2129–2137.
28. C. M. Russo, A. A. Adhikari, D. R. Wallach, S. Fernandes, N. Balch, W. G. Kerr and J. D. Chisholm, *Bioorg. Med. Chem. Lett.*, **2015**, 25, 5344–5348.
29. B. Medapi, J. Renuka, S. Saxena, J. P. Sridevi, R. Medishetti, P. Kulkarni, P. Yogeewari and D. Sriram, *Bioorg. Med. Chem.*, **2015**, 23, 2062–2078.
30. J. A. Spicer, S. A. Gamage, G. J. Finlay and W. A. Denny, *J. Med. Chem.*, **1997**, 42, 2383–2393.
31. Z. H. Kudzin, P. Lyzwa, J. Luczak, and G. Andrijewski, *Synthesis*, **1997**, 44.
32. J. S. Yadav and B. V. S. Reddy, K. Sarita Raj, K. Bhaskar Reddy, and A. R. Prasad, *Synthesis* **2001**, 2277.
33. S. G. Lee, J. H. Park, J. Kang, and J. K. Lee, *Chem. Commun.*, **2001**, 1698.
34. M. R. Saidi and N. Azizi, *Synlett*, **2002**, 1347.
35. B. C. Ranu, A. Hajra, and U. Jana, *Org. Lett.*, **1999**, 1, 1141.
36. C. Qian, and T. Huang, *J. Org. Chem.*, **1998**, 63, 4125.
37. S. Chandrasekher, S. J. Prakash, V. Jagadeshwar and C. Narsihmulu, *Tetrahedron Lett.*, **2001**, 42, 5561.
38. J. S. Yadav, B. V. S. Reddy, and C. Madan, *Synlett*, **2001**, 1131.
39. B. Kaboudin and R. Nazari, *Tetrahedron Lett.*, **2001**, 42, 8211.
40. T. Akiyama, M. Sanada, and K. Fuchibe, *Synlett*, **2003**, 1463.
41. J. Zon, *Pol. J. Chem.*, 1981, 55, 643.
42. R. U. Pokalwar, R. V. Hangarge, P. V. Maske, M. S. Shingare, *Arkivoc* **2006**, xi 196-204.
43. R.U. Pokalwar, R.V. Hangarge, B. R. Madje, M. N. Ware, M. S. Shingare, *Phosphorus, Sulfur, Silicon Relat. Elem.* **2008**, 183, 1461-1470.
44. R. U. Pokalwar, R.V. Hangarge, A. H. Kategaonkar, M. S. Shingare, *Russian Journal of Organic Chemistry*, **2009**, Vol. 45, No. 3, pp. 430–433.
45. R. U. Pokalwar, S. A. Sadaphal, A. H. Kategaonkar, M. S. Shingare, *Green Chemistry letters and reviews* **2010**, 1-6.
46. R. U. Pokalwar, P.V. Shinde, A. B. Chidrawar, M. S. Shingare, *Chemistry and biology interface* **2012**, 2, 1, 31-37.
47. R. U. Pokalwar, A. B. Chidrawar, *Chemistry and biology interface* **2013**, 3, 5, 339-345.

Physico-Chemical Analysis of Soli Collected From Mukhed Region, Dist. Nanded (M.S)

Dr. Mahesh Bachewar

Department Of Chemistry,
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Taluka Mukhed Dist. Nanded.

Abstract :

The present study has been undertaken to investigate the physical and chemical characteristics samples collected from ' Mukhed Region', Dist Nanded . The soil characterization was carried out for the parameter like particle size distribution, bulk density, maximum water holding capacity, available water capacity, hydraulic conductivity soil pH, electrical conductivity, cation exchange capacity, free calcium carbonate, and organic carbon During the course of study period fluctuation in the various parameters were recorded. The variety of values were observed in the different parameters due to the soil quality in different places.

Introduction:

Soil is derived from the Latin word "Solum" which means earthly material which plant growth takes place. Soil is a dynamic natural body consisting of layers (Soil horizons) of mineral constituents of variable thicknesses, which differ from the parent materials in their morphological, physical, chemical and mineralogical characteristics. It is composed of particles of broken rock that have been altered by chemical and environmental processes that include weathering and erosion. Soil is essential for survival of the living world, especially for human being. Soil is dynamic medium made up of minerals, organic matter, water air and living creatures including bacteria and earthworms. It was formed and in forever changing due to soil forming the parent material, time climate, organisms relief.

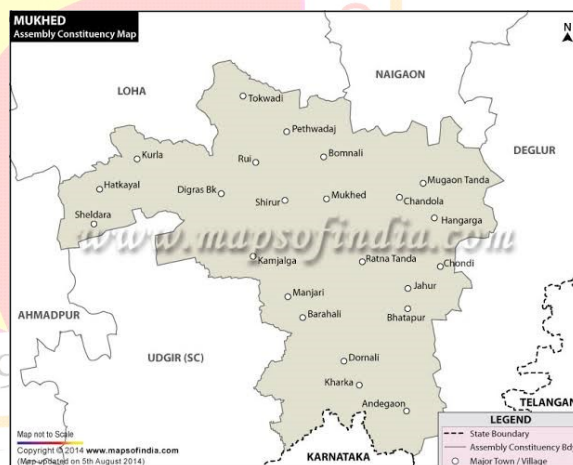
The Nanded district is famous for cotton. So it is an important district of Maharashtra. The main crops cultivated in this district are cotton, soybean, Javari. Bajras, sugarcane, etc. The yield and quality of crop depends upon the fertility and productivity of the soil. The soil condition is of great importance it is a universal medium for plant growth, which supplies essential nutrients to the plants. These are supplied to the soil by giving the different fertilizers such as urea, Sulphate, phosphate, manures, etc. In Nanded district, season wise crop are taken i.e. In Rainy season there is Javari, cotton, soybean, in winter season, there is wheat and in summer analyses the soil quality.

In India, now a day, large numbers of fertilizers are used instead of manures.

Due to this the crop productivity is increases speedily but the quality of Soil decreases. So it becomes essential to analyse the soil parameters i.e. It is a real time to carry out the physic-chemical analysis of soil because as with the increasing use of chemical fertilizer to the soil, it is difficult to control the adverse effects of the chemicals fertilizer to the soil, plants animals and human being.

Materials And Methods :

The study area in 'Mukhed Region', Dist. Nanded was marked for the physic-chemical characterization of soil samples. From the selective villages, Sample were collected in the depth of 0-30cm. from the surface of soil, which were taken in- polythene bags. The soil, sample were collected in the month of March 2012 from the various sampling stations. The ten sample stations are used in the 'Mukhed Region' [S1, S2, S3, S4, S5, S6, S7, S8, S9 and S10].

These sample were brought to the laboratory for the study of physic-chemical properties soil. The physical properties like Particle size distribution, Bulk Density, Maximum Water Holding Capacity, Available Water Capacity and Hydraulic Conductivity, of the soil was analysed by the standard methods Black (1965) and Richards (1945) respectively. The chemical properties like soil pH, Electrical Conductivity, Cation Exchange Capacity, free Calcium Carbonate, and Organic Carbon were determined by appropriate methods of analysis Piper (1966)

Results And Discussion :

Particle size distribution (Soil texture):

Soil texture is concerned with the relative proportions of mineral particles of various sizes in a given soil. These particles are grouped into three basic categories : sand, silt and clay. Sand particles are the largest ones in soil other than slit or clay. Intermediate sized particles are called silt. The very fine particles in soil are clay. The soil texture greatly influences water availability. The sandy soil can quickly be recharged with soil moisture but in unable to hold as much water as the soils with heavier textures. As texture becomes heavier, the wilting point increases because fine soils with narrow pore spacing hold water more tightly than soils with wide pore spacing. The texture of soil on the basis of water holding capacity was found to be loam sandy. Regarding physical characteristic of soil, data on particle size distribution is presented in Table-2. The soil samples were fractioned into sand, slit and clay. The range of sand content in soil under study was 15.42% to 42.88%. The slit content of soil range from 18.20% to 29.60% and clay content of soil ranged from 28.92% to 62.10%. From the above data of soil texture, it was found that soil texture varied from clay to clay loam with predominance of clay clay texture.

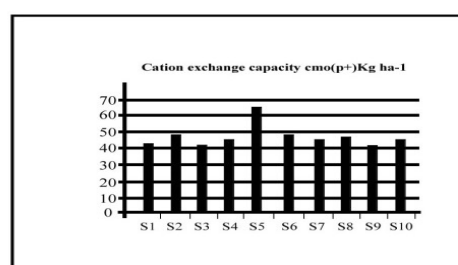
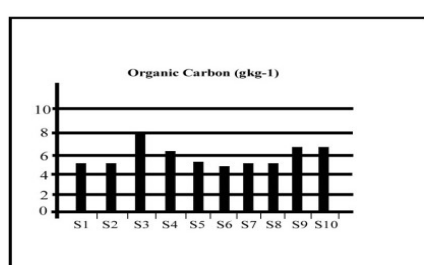
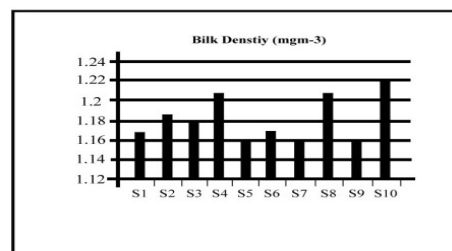
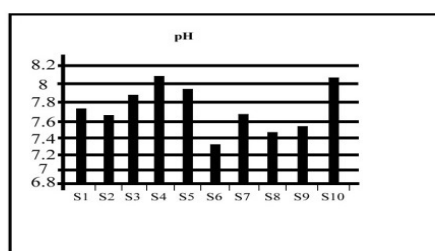
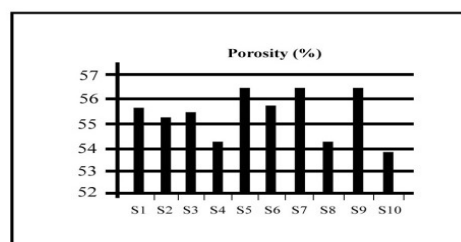
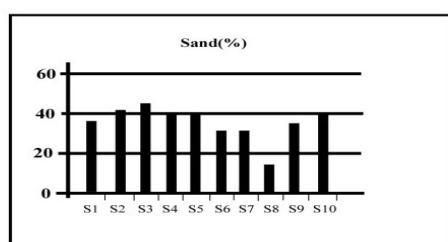
Bulk density and porosity :

The bulk density of soil indicates the degree of compactness of the soil and is defined as the mass per unit volume which includes space

Table 2: Physico-chemical parameters of different soil sample

SN.	Sample	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10
1	Sand(%)	36.39	41.38	42.88	40.70	41.18	28.48	28.38	15.42	35.20	40.37
2	Slit (%)	18.20	29.60	21.80	24.30	23.50	27.50	26.30	22.40	22.40	22.45
3	Caly(%)	45.41	28.92	35.32	35.00	35.32	44.02	45.32	62.10	42.40	37.18
4	Textural Class	C	CL	CL	CL	CL	C	C	C	C	C
5	Bilk Density(mg ^{nr} 3)65.70	1.17	1.19	1.18	1.21	1.16	1.17	1.16	1.21	1.16	1.22
6	Porosity (%)	55.80	55.10	55.40	54.30	56.20	55.80	56.20	54.30	56.20	53.90
7	Maximum Water Holding Capacity (%)	65.70	70.32	59.57	58.60	58.60	62.70	59.30	66.68	57.50	68.72
8	Available Water Capacity (%)	16.92	14.41	15.33	15.20	17.35	12.08	13.38	14.20	13.60	13.80
9	Hydraulic Conductivity (cm ^{hr} -1)	0.39	0.32	0.34	0.37	0.34	0.93	0.28	0.29	0.34	0.39
10	pH	7.75	7.70	7.90	8.10	7.95	7.35	7.65	7.45	7.55	8.10

11	Electrical Conductivity (dSm-1)	0.20	0.26	0.28	0.31	0.24	0.17	0.27	0.18	0.18	0.26
12	Organic Carbon (gkg ¹)	5.3	5.2	8.1	6.3	5.5	4.8	5.3	5.4	7.0	6.9
13	Calcium Carbonate CaCo ₃ (%)	7.70	7.60	7.60	10.00	11.50	5.59	15.19	8.90	15.09	11.20
14	Cation exchange capacity cmol (p+) Kg ha ⁻¹	42.38	49.32	41.70	45.50	64.60	49.32	46.37	47.68	42.32	45.80

Occupied by solids and pore space. It decreases with increases in organic matter. Bulk density of studied region varied from 1.16 to 1.22 mgm-3. Lower bulk density value was recorded from the sample site S5, S7, S9 and higher bulk density value recorded from the sample site S10. Porosity of soil sample ranged from 53.90 to 56.20%. The lower observed porosity was 53.90 in the sample site S10 and higher porosity value observed was 56.20 in the sample site S5, S7 and S9.

Maximum Water Holding Capacity and Available Water Capacity :

The water holding capacity is an index of a number of physical properties of soil. Good water holding capacity shows the good physical condition of soil.

The maximum water holding capacity was observed from 57.05 to 70.32 %. Lower maximum water holding capacity was recorded from the sample site.

S9 and higher maximum water holding capacity recorded from the sample site S2. Available Water Capacity of soil sample ranged from 12.08 to 17.35%. For the samples lower Available Water Capacity observed was 17.35 in the sample site S5.

Hydraulic conductivity :

The saturated hydraulic conductivity depends upon clay content and size of soil. The hydraulic conductivity values ranged from 0.28 to 0.93 cmhr⁻¹. The lower hydraulic conductivity value was observed in sample site S7 and higher hydraulic conductivity value was observed in sample site S6.

pH and Electrical conductivity :

pH is an important parameter as it helps in ensuring availability of plant nutrients e.g. Fe, Mn, Zn and Cu are more available in acidic than alkaline soil condition. The pH range of 6.5 to 7.5 of the saturation extract is considered as the pH range in which most of the soil nutrients are available to plants. The pH value of analysed soil sample ranged from 7.35 to 8.10. The lower pH observed was 7.35 in the sample site S6 and higher pH value observed was 8.10 in the sample soil S4 and S10. The measurement of electrical conductivity is for measurement the current that gives a clear idea of soluble salt present in the soil. Conductivity depends upon the dilution of soil suspension. The EC values ranged from 0.17 to 0.31 dSm⁻¹. The lower EC value was observed 0.17 in sample site S6 and higher EC value was observed 0.31 in sample site S4.

Organic carbon :

Organic carbon is the index for nitrogen content on Soil. The source of organic carbon in the cultivated soil included crop residue, animal manure, cover crops, green manure and organic fertilizer etc. Organic carbon values were recorded in between 4.8 to 8.1 gkg⁻¹. The lower organic carbon value was reported from the sample site S6 and higher organic carbon value was reported from the sample site S3.

Calcium Carbonate and cation exchange capacity :

Impure calcium carbonate locally known as kankar usually occurs in natural state in irrigation soils. The presence of calcium carbonate in the soil is due to climatic factors. The effect of carbonate on soil fertility is not uniform. The Calcium Carbonate values ranged from 5.59 to 15.19 %. The lower Calcium Carbonate value was observed in sample site S6 and higher Calcium Carbonate value was observed in sample site S7. The cation exchange capacity (CEC) denotes the ability of a soil to hold nutrient cations in readily available forms. It is the quantity of nutrient cations present in exchangeable form. CEC influences the pH of soil solution and its salt composition. It is the direct source of mineral nutrition to plants. It affects the physical properties of soils. It is an index used in the diagnosis and classification of soils. The cation exchange capacity values ranged from 41.70 to 64.60 cmol(p⁺) kg ha⁻¹. The lower cation exchange capacity value was observed in sample site S3 and higher cation exchange capacity value was observed in sample site S5.

Conclusion:

It is concluded that the physico-chemical analysis of soil samples under study shows different concentrations of various parameters at different sites. The values of different physico-chemical parameters were : The texture of soil ranged between clay to clay loam with slightly alkaline in nature, Bulk density (mgm⁻³) ranged between 1.16 to 1.22, porosity (%) ranged between 53.90 to 56.20, maximum water holding capacity (%) ranged between 57.50 to 70.32, available water capacity (%) ranged between 12.08 to 17.35, hydraulic conductivity (cmhr⁻¹) ranged between 0.28 to 0.93, pH ranged between 7.35 to 8.10, Electrical conductivity (dSm⁻¹) ranged between 0.17 to 0.31, Organic carbon (gkg⁻¹) ranged between 4.8 to 8.1, calcium carbonate (%) ranged between 5.59 to 15.19 and CEC [cmol(p⁺) Kg ha⁻¹] Ranged between 41.32 to 64.60.

References:

- 1] A.N. Kulkarni, J.V. Balkhande, B.D. Waghmare, P.U. Ratnakar and V.S. Kanwate, Studies of some physicochemical factors of teak forest kinwat area Nanded, (MAHARASHTRA), International journal of life science (2011) Page 437-438

- 2] P.R. Bharambhe, B.C.Awasarwal, P.R Ambegaonkar and P.G Rodge, Characterization of soil in relation to inigation in Jayakwadi command area J. Indian soc. Soil Sci Sci 38(3) 1990 Page488-49+4
- 3] C.A Black, Method of soil analysis, Part-1, Amar Soc.A graon.Inc.Argon.No.9; Madison, USA,1965
- 4] A.P.Deshpande, U.A. Thakre, Ultrasonic study of soil. Journal of Soils and Crops (2010) Page- 253-255
- 5] S.P. Ingole, A.U.kakde and J.D.Dhote, Regression analysis of soil sample in Amaravati distric Maharashtra (India), (2012) Page- 10-19
- 6] jagdish Prasad, Nagaraju, Raveev Shrivastava, S.K.Ray and P. Chandran, Characteristic and classification of some soil in Nagpur district I.India Soc.Soil Sci 49(4) 2001 Page 735-739
- 7] K.K. Deshmukh, Studies on chemical characteristic and classification of soil from Sangamner area Ahmedragar Distric, Maharashtra, Rasayan Jorنال of chem.: Vol. 5-No.-1- January-March 2012 Page -75-80
- 8] C.L.Patil, H.O.Deore, R.S. Lokhande, Physico-chemical analysis of soil collected from Dhule district (Maharashtra state)., International Journal of Chemical Sciences (2009) Page – 1421-1420
- 9] B.S. Patel, H.R. Dabhi, Physico- chemical studies of soil sample of tribal area surrounding Dahod, Gujarat, India., Asian Journal of Chemistry(2009) page 1155-1158
- 10] S. R. Narkhade, S.R. Bhirud, N. S. Patil and R. R. Chaudhari , Physicochemical analysis of soil collected from chorwad Teshil, Bhusawal Dist jalgaon (M.S), Int. J. Chem.Sci.: (2011) Page- 1973-1978

Discrimination & Exclusion Problems of Dalit: A Glance**Dr. Suresh V. Dhanwade**

Associate professor and Head,

Department of Sociology,

A.C.S. College, Shankarnagar,

Tq. Biloli. Dist. Nanded 431 736 (Marathwada)

E-mail: sureshdhanwade@gmail.com**Abstract:**

In every society, some people have a greater share of valued resources- money, property, education, health and power- than others. These social resources can be divided into three forms of capital- economic capital, cultural capital and social capital in the form of networks of contacts and social associations. Often, these three forms of capital overlap and one can be converted into the other. Social discrimination and social exclusion are impact on Dalit society.

Key Words: Discrimination, Exclusion, Problems, Dalit, Gender, Religion, Ethnicity, language, Caste, Disability, Education, Health, Transportation, Insurance, Social security.

Introduction:

In this paper Discrimination and Exclusion are very important concepts in Dalit society. We discuss social exclusion and discrimination as though they pertain to differential economic resources alone. This however is only partially true people often face discrimination and exclusion because of their gender, religion, ethnicity, language, caste and disability. Thus women from a privileged background may face sexual harassment in public places. A middle class professional from a minority religious or ethnic group may find it difficult to get accommodation in middle class colony even in a metropolitan city. People often harbor prejudices about other social groups.

The objectives of the present research paper are as follows.

1. To search the family background of the Dalit society.
2. To study the social development of Dalit society.
3. To take information about the welfare schemes of the Govt. undertaken for the benefactor of the Dalit society.

Keeping in view the objectives of the research some hypotheses have been accepted in the present study as below:

1. The impact of social factors on Dalit society.

A descriptive research design has been used for this research paper in this research paper. Primary sources have been used in this research paper, Reference book, Journals, Govt. articles, Newspapers, Studios articles, websites have been used for this.

Discrimination refers to actual behavior towards another group or practices that disqualify members of one group from opportunities open to others as when a person is refused a job because of their gender or religion. Discrimination can be very hard to prove because it may not be open or explicitly stated. Discriminatory behavior or practices more justifiable, reasons rather than is refused a job because of their gender or religion. Discrimination can be very hard to prove because it may not be open or explicitly stated. Discriminatory behavior or practices may be presented as motivated by other, more justifiable, reasons rather than prejudice. For example. The person who is refused a job because of their caste may be told that they were less qualified than others, and that the selection was done purely on merit.

Social exclusion refers to ways in which individuals may become cut off from full involvement in the wider society. It focuses attention on a broad range of factors that prevent individuals or group from having opportunities open to the majority of the population. In order to live a full and active life, Individuals must not only be able to feed, clothe and house themselves, but should also have access to essential goods and services

such as education, health, transportation, insurance, social security, banking and even access to the police or judiciary. Social exclusion is not accidental but systematic- it is the result of structural features of society.

It is important to note that social exclusion is involuntary- that is, exclusion is practiced regardless of the wishes of those who are excluded. For example, rich people are never found sleeping on the pavements or under bridges like thousands of homeless poor people in cities and towns. This does not mean that the rich are being 'excluded' from access to pavements and park benches, because they could certainly gain access if they wanted to, but they choose not to. Social exclusion is sometimes wrongly justified by the same logic- it is said that the excluded group itself does not wish to participate. The truth of such an argument is not obvious when exclusion is preventing access to something desirable.

Conclusion:

Prolonged experience of discriminatory or insulting behavior often produces a reaction on the part of the excluded who then stop trying for inclusion, for example, 'upper' caste Hindu communities have often denied entry into temples for the 'lower' castes and specially the Dalits. After decades of such treatment, the Dalits may build their own temple, or convert to another religion like Buddhism, Christianity or Islam. After they do this, they may no longer desire to be included in the Hindu temple or religious events, but this does not mean that social exclusion is not being practiced, this point is that the exclusion occurs regardless of the wishes of the excluded. India like most societies has been marked by acute practices of social discrimination and exclusion. At different periods of history protest movements arose against caste, gender and religious discrimination. Yet prejudices remain and often, new ones emerge. Thus, legislation alone is unable to transform society or produce lasting social change. A constant social campaign to change awareness and sensitivity is required to break them.

References:

- 1) Deshpande, Satish. 2003. *Contemporary India: A sociological view*. Penguin Books. New Delhi.
- 2) Ellison, R. 1952. *Invisible Man*, Modern library, New York.
- 3) Fuller, C. J. ed. 1996. *Caste Today*. Oxford University press, New Delhi.
- 4) Giddens, Anthony. 2001. *Sociology*. 4th edition, polity press, Cambridge.
- 5) Karna, G. N. 2001. *Disability studies in India: Retrospect & Prospects*, Gyan publishing House, New Delhi.
- 6) Mander, Harsh. 2001. *Unheard Voices: Stories of forgotten laws*, penguin India, New Delhi.

Women Empowerment to Women Led Empowerment

Research Scholar
K.Saideepti Haribabu

“There is no tool for development more effective than the empowerment of women”.

–Kofi Annan

A woman is a full circle, within her rests the power to create, nurture, transform and develop. Women empowerment has gained currency in the past few decades and has become more evident in practice. It is believed that women are the most untapped reservoirs of talent in the world; hence it is possible only through their development.

Women, unlike in the past have asserted for equal spaces, dignity, freedom, eliminating gender gaps in work and distribution of resources. As it is said that, ‘a journey of thousand miles begins with a single step.’ Similarly women development is a big journey which has to begin with empowering them. The women have undergone a huge transformation, the modern women are no longer willing to confine to the four walls of the house, and they have started realizing their potential & capabilities. Name any field the modern women have mastered it & have broken the glass barriers- say the sports, academics, space science, armed forces, business, entrepreneurship, research politics, International organisations, etc. given a chance they start mastering it and lead it. Almost every fifth woman is an Entrepreneur (both urban & rural), Every fourth worker in India is a women.

For a country to flourish it requires the support and investment of all the sections. The development of a country is similar to the flight of a ‘ Bird’, the bird can fly only when both the wings are healthy and in synchrony, the two wings symbolize the male and female; when 50% of the population is neglected and denied their basic rights, how is it possible to dream of a ‘ Inclusive Developed India.’

The women have taken giant strides right from building the society to preserving it. Women are the architects of the society in numerous ways. Today we have big names that have set examples for future generations. Right from Rani Laxmi Bai to the all women sea crew who have circumnavigated the globe. Here & there we find numerous examples of women who have fought against all odds and stood strong.

India. The entrepreneurs like Indira Nooyi, Sudha Murthy, Shobha Kamineni, etc; the political leaders like Indira Gandhi, Sitaraman, Mamta Banerjee, Jaya Lalita. India was made proud in the Olympics by women. When we gaze at sports, we have women ruling the tournaments and grounds- Mary Kom, Karnam Malleshwari, Saina Nehwal, Harika, etc. The various other big names are Kalpana Chawla, Ela Bhatt, Kiran Bedi, Fatima Beera, Bachendri Pal, Harita Kaur Deol, & many more.

Women have broken the stereotypes and have joined the armed forces; they have fought a sincere battle and made the permanent service commission come into being. Another significant aspect that has led to women empowerment is the globalization. These global trends have been an eye opener for women of our country. They have been made aware of their rights. Feminist movements became more prominent and the global outrage against sexual harassment and demand for equal rights have influenced the Indian women. The success story of women empowerment also has another feather in its cap that is, the Mission Mangal was led by women members.

Safety in Workplace:

Indian Government has come up with two steps to ensure safety & security of women –

- 1) Sexual harassment of women at workplace Act, 2013.
- 2) Compulsory Registration of Marriage Act, 2006.

Other steps being establishing online complaint system, SHE teams, Swadhar Griha etc. Because no civilised society tolerates any kind of injustice towards the women of the country.

Financial Empowerment:

New schemes like Beti Bachao, Beti Padhao programme address the patriarchal mindsets the Sukanya Samruddhi Yojana helps Maintaining affordable bank accounts at higher rate of Interests. The PM Jan Dhan Yojana have ensured financial Inclusion. Financial Independence is the first step towards Women Empowerment.

Entrepreneurship Empowerment :

The women in India have always demanded a dignified self – reliant life. The PM – MUDRA Yojana provides credit to small entrepreneurs so that budding business women are encouraged. The SHGs have been promoted under National Rural Livelihood Mission (NRLM) & the PM- Kaushal Vikas Yojana has ensured skill certification and development for the youth & women. These schemes have increased the workforce to the nation and hence led to empowerment of women and development of nation.

Education & Health :

These two factors play a crucial role for the country to develop. The Maternity Benefit Act has extended the maternity leave to 26 weeks. The PM- Matru Vandana Yojana has provided cash incentives to the pregnant & lactating mothers. A lot of NGOs have been set up to look after the issues of women. The Sarva Siksha Abhiyan is a milestone in the Journey of education. India has achieved the universal goal of primary education for all; this corresponds to the SDGs of United Nations. The increased literacy rate from 9% during independence time to 65.46% is a decent achievement. There are miles to go but Women Empowerment is an ongoing process.

But the flip side is still a sorry picture. The women are still ruled by patriarchal mindsets. Their independence is still questioned by narrow- mindsets. In most of the cases they do not have their own voice; they experience gender equality at home and outside world. The modern women are also exposed to crimes like rape and violence. The number of crimes against them is on increase. They are subjected to domestic harassment at home and sexual harassment at workplace. They are still the victims of child marriages, dowry deaths, acid attacks and negligence. The patriarchal society still dominates and it resulted into a skewed sex ratio, the society still favors a male child and views a boy as an asset and a girl as a liability. Gender bias is the elephant in the room which is neglected. The safety & security is questioned & in the same manners women are discriminated at work places with respect to the salary and the job opportunities. Women in certain pockets of India are still seen as ‘objects’ and treated as ‘second grade citizens’, the presence of Khap Panchayats narrates the same.

The skewed representation of women in politics and legislators is also disappointing. The women reservation bills are being introduced but never passed. The condition of minority women, women belonging to SC, STs is even worse, they are get to be brought to main stream. The women still demand for basic human rights & the independent is still a distant dream for many. The women education is still a distant dream for many. Their health is the most neglected in the family, the high MMR shows the same. Though a lot of policies have been introduced but the fault in bringing out the ‘right policies and implementation’ of these holds crucial.

Government is taking all possible steps to ensure no women is left behind & every tear from every woman’s eye is wiped out schemes like Mahila Shakti Kendras, UJJAWALA have instilled a lot of confidence in women. The attempt is being made to bring the women at the bottom of the pyramid a quantum jump in status and opportunity.

Conclusion:

The way forward lies in having a woman led development rather than just women empowerment. Women should be made the pioneers in their own development. To quote Sheryl Sandberg, " We need women at all levels, including the top, to change the dynamic, reshape the conversation, to make sure women's voices are heard and heeded, not overlooked and ignored." Women led development is the need to make women the leading force of development to achieve the New India.

Sources Books:

- 1) Telugu Academy Book
- 2) Yojana Magazine.

Scientific Belief in Marginalized Society

Waghmare M.N.Asst. Prof. Dept. of Physics
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya
Mukhed Tq. Mukhed Dist. Nanded**Junne Kiran S.**Lecturer Dept. of Computer Sci.
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya
Mukhed Tq. Mukhed Dist. Nanded**Abstract:**

The meeting was not intended to define an official North American position; rather, participants were invited in their capacity as professional scientists, to present their personal perspectives on the changing role of science in society and governance in an open forum. From this frank and penetrating exchange, a number of general observations and conclusions emerged that are relevant to the concept and agenda of the World Science Conference. These are accompanied by suggestions for action recommended by some or several participants.

Introduction

The influence of science on people's lives is growing. While recent benefits to humanity are unparalleled in the history of the human species, in some instances the impact has been harmful or the long-term effects give causes for serious concerns. A considerable measure of public mistrust of science and fear of technology exists today. In part, this stems from the belief by some individuals and communities that they will be the ones to suffer the indirect negative consequences of technical innovations introduced to benefit only a privileged minority. The power of science to bring about change places a duty on scientists to proceed with great caution both in what they do and what they say. Scientists should reflect on the social consequences of the technological applications or dissemination of partial information of their work and explain to the public and policy makers alike the degree of scientific uncertainty or incompleteness in their findings. At the same time, though, they should not hesitate to fully exploit the predictive power of science, duly qualified, to help people cope with environmental change, especially in cases of direct threats like natural disasters or water shortages. The current trend toward privatization in many countries is influencing the focus and practice of science. While in some instances the net result may be to increase research capacity and knowledge in selected areas, there is major concern that the trend may be undermining public-sector science, especially fundamental research and efforts to solve socially important problems of no interest to commercial enterprises. Patent protection of private intellectual property, for example, makes the job of public research more difficult. There is also concern over the social implications of private ownership and control of technology, and its effect on broad public scientific literacy, and on options for public choice.

A major challenge for global science is to find institutional arrangements conducive to success. The proliferation of international networks and programs, the so-called "acronym jungle", reflects a rather ad hoc approach, necessitated in part by the narrowness of purposes of established scientific institutions and the lack of strategic, integrated support by national governments in areas like global change or international aid. What is needed is the formation of true international partnerships that allow scientists in different disciplines and countries to fully support each other's aims and share resources and management duties to mutual advantage.

Recommendations

Scientists and scientific institutions should

- promote multidisciplinary approaches to research, encourage cooperation between the social and natural sciences, and draw lessons from the humanities, local knowledge systems and aboriginal wisdom;
- encourage a holistic approach to problem solving that takes into account a realistic range of socioeconomic conditions and effects, as well as multiple time and space scales, where appropriate;
- carefully explain the implications and the inherent limitations of their research findings to the public;
- fully exploit the predictive power of science to serve social needs with candid awareness of the limitations of scientific predictions;

2. Communication and Education

Within the general public, there is certain measure of mistrust and even fear of science and technology (S&T). Some is based on public experience, but much is the consequence of a significant communications gap between scientists and society. Many reasons are advanced for these attitudes: public ignorance or misunderstanding of science, inaccurate or biased media coverage, uneven distribution of the costs and benefits of science among different sub-groups in society, lack of public control over the applications of S&T, and the inability of some scientists to communicate ideas in plain language. The issue of nuclear waste disposal is one example of how the gap between scientific findings (which, in this case, suggest that safe disposal technologies exist that are at least as safe as other industrial risks accepted by society) and public opinion and behavior (continuing opposition to the use of such technologies) may sometimes appear intractable, that is, not amenable to solution simply through improved communication or further technical research.

Apart from communication by the mass media which is largely unidirectional, communication in the sense of an ongoing dialogue between scientists, the public, and policy-makers is also important. This may take many forms: public policy consultations and review committees, science fairs, open houses, and public information services provided by universities, research institutes and private companies. As the demand for transparency and accountability in science grows, communication of this type — as well as public participation in decision making about the applications of S&T — becomes imperative. Unfortunately, resources for such dialogue are lacking not only among scientific institutions but among those groups in society who have a particular stake in scientific developments and therefore something to gain through contact with scientists. Increasing privatization of scientific activity also discourages open communication of scientific findings and uncertainties.

Furthermore, students need to be more fully involved in public discussion of science and its applications. Not only are they the ones who will be most affected by the current direction of science, they are also the scientists and policy makers of tomorrow.

Recommendations

- *To improve* the quality of science journalism, the mass media should engage more journalists with scientific training. At the same time, the mass media and specialized educators should be enlisted to help train scientists or their spokespersons in the fundamentals of public communication and to familiarize them with the expectations and operating parameters of the mass media.
- The concept of scientific clearing houses — services to help journalists interpret scientific data, decipher technical language, and distinguish scientifically credible claims from unsubstantiated ones — should be promoted. UNESCO national commissions should also consider setting up scientific information services aimed at improving the quality and quantity of science stories in the media and ensuring that differing viewpoints are presented.
- Science community partnerships -- for example, between research institutes, private firms, the media, and governments — are an effective and practical way to share the costs of communicating science to the public. These should be encouraged.

3. Ethics and Science Policy

A major concern is that recent advances in health sciences will lead to the "gentrification of medicine", that is, a trend toward understanding and explaining human beings and human health largely in terms of genes and their interactions. A worry here is that the role of environmental and social factors will increasingly receive insufficient attention, leading to a one-dimensional view of diseases and disabilities.

A further ethical issue for science is what has been referred to as the "commodification" of basic human needs such as food, shelter, clothing, fuel and health services. In many countries, many of these items have traditionally been supplied through non-monetary social support structures, often family-based. As cash economies and government welfare programs increasingly treat these necessities of life simply as commodities to be bought and sold, there is a serious risk that technological innovations, stimulated by scientists working within a commercial framework, will be exploited mainly by well-to-do minorities, with little or no benefit to

the poor. The potential of science to improve human social conditions in non-material ways needs much more attention.

Recommendations

- Scientists should be more proactive in policy making. This could be done by promoting, among governments around the world, the concept of "science/policy contracts". These agreements would recognize the value of scientific advice, but also make clear that such advice is but one ingredient in decision-making and not necessarily the overriding one. Such contracts should set clear performance standards by which the inputs of scientists can be evaluated.
- The world scientific community should consider adopting an international code of ethical conduct for scientists, similar to the Hippocratic Oath taken by physicians. This code would apply a similar principle of measurability to scientific behavior that scientists so cherish in their day-to-day pursuit of knowledge.

Conclusion:

Advances in science and its resulting technologies, such as global communication, satellite images of Earth, together with the popular fascination with dinosaurs etc., have irrevocably expanded the space and time scales with which people at many levels of society now view their world. Science is largely responsible for a growing public awareness that people share the planet with all other living creatures, that the environment which supports all life is subject to change, and that human activities are presently changing this environment and threaten to change it seriously. In the past two centuries, science has been used mainly as a tool for economic expansion and military power for the wealthier segments of the human race. It is now clear that the current consumption of natural resources and increasing stresses on the regional and local environment cannot continue indefinitely without breakdown of the natural support systems that make present civilizations possible. Science, which helped to bring about this situation, now has an over-riding responsibility to help societies make a transition from an obsession with growth to achievement of a dynamically stable and sustainable ecological and economic system. In this transition, an alliance between modern technical science and the holistic wisdom from indigenous societies and philosophers from all cultures can be very important.

In the coming century, the rate of change of natural and human conditions and issues can be expected to continue to accelerate. Scientists have an increasing obligation to become involved with policy-makers and the public in finding and implementing solutions or means of adaptation to issues that are both local and world-wide, such as reconciling the present competitive profit motive with the common good; providing for contributions from and benefits to marginalized elements of society and minority cultures; justifying current expenditures to prevent costs or damages to future generations; rewarding collective rather than individual efforts. The role of science in society and governance has never been more important.

Reference:

1. Goodin, R.E. 1985. *Protecting the vulnerable: A reanalysis of our social responsibilities*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Hart, H.L.A. 1961. *The concept of law*. Oxford: Oxford University Press.
3. Hoffmaster, B. 2006. What does vulnerability mean? *Hastings Center Report* 36(2): 38–45.
4. Hurst, S.A. 2008. Vulnerability in research and health care, describing the elephant in the room? *Bioethics* 22(4): 191–202.
5. Shearman, S. M., and Levine, T. R. (2006). Dogmatism updated: a scale revision and validation. *Commun. Quar.* 54, 275–291.

Skills And Technologies in Cricket and Various Benefits of Cricket

Bipen Kumar

S/O Mansingh

Govt. H.S.S. Saringal, The. Bhadarwah Dist. Doda (Jammu Kashmir)

Sabi.jaryal@gmail.com

Second author

Dr. Shivanand Patil .

Director of physical Education

Kai.Bapusaheb Patil Eakambekar Mahavidhyalay Udgir .

Cricket is a bat-and-ball game played between two teams of eleven players on a field at the centre of which is a 20-metre pitch with a wicket at each end, each comprising two bails balanced on three stumps. Cricket has many benefits for humans as in mental health and physical health also. Technologies and skills also developed the cricket in very well manner.

Introduction

Cricket is a bat and ball game played between two teams, 11 players each, on a field which has a rectangular 22-yard-long pitch in the centre. The game is played by 120 million players world-wide making it the second most popular sport in the world. The purpose of the game is to score more runs than your opposing team. A Cricket match is divided into periods called innings. It is decided before the game begins, if both teams will have one or two innings. During the innings one team bats while the other fields. All 11 players on the fielding team are on the pitch at the same time however only two batsmen are the field at any one time.

Origin of Cricket

The sport of cricket has a known history beginning in the late 16th century. Having originated in south-east England, it became the country's national sport in the 18th century and has developed globally in the 19th and 20th centuries. International matches have been played since 1844 and Test cricket began, retrospectively recognised, in 1877. Cricket is the world's second most popular spectator sport after association football (soccer). Governance is by the International Cricket Council (ICC) which has over one hundred countries and territories in membership although only twelve currently play Test cricket.

Methodology of Cricket

- Cricket is played between two teams each made up of eleven players. (Sometime in junior competitions you will find 8 player teams).
- Games comprise of at least one innings where each team will take turns in batting and fielding/bowling.
- The fielding team will have a bowler bowl the ball to the batsman who tries to hit the ball with their bat.
- The fielding team tries to get the batsmen out by...
- Hitting the wickets with the ball when bowling
- Catching a batsman's shot on the full
- Hitting the batsman's leg in front of the wicket (LBW)
- Or hitting the wickets before the batsmen can run to the other end of the pitch
- The batsmen try to score as many runs as possible before getting out by...
- Hitting the ball and running between the wickets and making it to the other end before the fielders can hit the wickets with the ball. Each time you run one full length of the pitch it equals 1 run.
- Hitting the ball to the boundary along the ground is 4 runs.
- Hitting the ball over the boundary on the full equals 6 runs.
- The fielding team must get 10 batsmen out before they can change over and start batting.
- The aim of the game is to score as many runs as possible before the fielding team takes 10 wickets. The team with the most runs wins.

Technologies in Cricket

1. Hot Spot : The Snicko was not considered as accurate enough, hence the Hot Spot was introduced to Cricket. It is an infra-red imaging system used to determine where the ball has struck before going to the fielder. The infra-red image shows a bright spot where contact friction from the ball has elevated the local temperature.

Where referrals to an off-field third umpire are permitted, the technology is used to enhance the on-field umpire's decision-making accuracy. Where referrals are not permitted, the technology is used primarily as an analysis aid for televised coverage.

2. Hawk Eye (UDSC) : This technology is widely used among popular sports like Cricket, Tennis, Soccer, Hurling and more for visually tracking the ball and display a record of its statistical path through movie image. Developed by Dr Paul Hawkins from the UK, the system was originally implemented in 2001 for making the television broadcast more interactive.

3. PitchVision : Developed by miSprot, a UK-based company, the technology has been widely used in the Cricket training system. The PitchVision is designed to be used by the full spectrum of Cricket users to provide players key performance feedback.

Priced almost 2/3rd of a bowling machine, the technology helps bowlers to measure and record bowlers pace, line, length, deviation, bounce and foot position on bowling crease ball by ball. The technology is able to show the map of bowler's line and length.

Health benefits of cricket

Although there is some standing around, to play cricket you need to be fit and strong, and have good hand-eye coordination and ball-handling skills. Cricket involves sprinting between wickets and running to stop balls, as well as bowling and throwing.

Health benefits include:

- Endurance and stamina
- Balance and coordination
- Physical fitness
- Improving hand-eye coordination.

Other benefits of cricket

As well as physical health benefits, cricket can also bring other benefits and opportunities such as:

- Team skills
- Social skills such as cooperation, communication and learning how to cope with winning and losing
- Social interaction – it's a great way to meet new people and make new friends.

Conclusion

Cricket is a thrill both to play the game and to watch it and its importance is no less than any sporting event. The game also encourages team spirit, fosters discipline, helps build up character and brings out the quality of leadership. It fosters team-spirit. Cricket includes many benefits in Human's life. Technologies also helps cricket to be more perfect and easier.

Reference

1. "Law 2 – Substitutes, etc". Laws of Cricket. MCC. Retrieved 7 July 2017.
2. Marylebone Cricket Club. "Summary of changes to the Laws of Cricket 2017 Code"(PDF). Lords the Home of Cricket. Retrieved 4 May 2018.
3. "Law 40 – The wicket-keeper". Laws of Cricket. MCC. Retrieved 4 July 2017.
4. "Bowling Strategy". TalkCricket. Retrieved 7 July 2017.
5. "Batting Strategy". TalkCricket. Retrieved 7 July 2017.
6. "Appendix D". Laws of Cricket. MCC. Retrieved 7 July 2017.
7. Birley (1999), p. 343.
8. Jump up to:^a ^b ^c ^d "Law 22 – The over". Laws of Cricket. MCC. Archived from the original on 2 July 2017. Retrieved 4 July 2017.
9. "Law 4 – The scorers". Laws of Cricket. MCC. Archived from the original on 2 July 2017. Retrieved 4 July 2017.
10. Bowen (1970), p. 57.

State Socialism in Indian Context: Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Shyam Pundlikrao Patil

Dept. of Political science

S.A.S.M. Mukhed

Introduction:

Dr. Babasaheb Ambedkar's views on socialism are found in his memorandum which is now published as 'State and Minorities' in his speech on the Directive Principles of the State Policy in the Constituent Assembly in 1948 wherein he critically analyzed state socialism with a democratic base. Also he had a plan to include socialism in fundamental rights but it could not come into existence. According to him Dr. Babasaheb did not accept as it is the theory of Karl Marx's ideology based on economic exploitation. He modified the concept of socialism in the context of Indian society which is recognized as Dr. Ambedkar's concept of State Socialism. It can be studied as following.

Ambedkar's idea of state socialism:

Dr. Babasaheb did not accept as it is the theory of Karl Marx's ideology based on economic exploitation. Eradication of economic exploitation alone cannot free the individual from the tyranny of the society in India. He advocated that the socialism on democratic base and also state ownership of land and other means of production can free the individual from the tyranny of the society in India. According to him there can be no political stability unless and until there is social democracy and economic equality.

Dr. Ambedkar's plan of socialism:

His plan for introducing socialism runs as follow-

"The United States of India shall provide: Clause 4-

The United States of India shall declare as a part of the law of its Constitution:

- (1) The industries which are key industries or which may be declared to be key industries shall be owned and run by the state
- (2) The industries which are not key industries but which are basic industries shall be owned by the state and shall be run by the state or by Corporations established by the state.
- (3) The insurance shall be a monopoly of the state and that the state shall compel every adult to take out a life insurance policy commensurate with his wages as may be prescribed by the legislature.
- (4) The agriculture shall be a state industry.
- (5) The state shall acquire the subsisting rights in such industries, insurance and agricultural land held by private individuals, whether as owners, tenants or mortgagees and pay them compensation in the form of debenture equal to the value of his or her right in the land. Provided that the reckoning value of the land, plant or security on account shall be taken of any rise therein due to emergency, or any potential or unearned value or any value for compulsory acquisition.
- (6) The state shall determine how and when the debenture holder shall be entitled to claim cash payment.
- (7) The debenture shall be transferable and inheritable property but neither the debenture holder nor the transferee from the original holder nor his heir shall be entitled to claim the return of the land or interest in any industrial concerned acquired by state or be entitled to deal with in any way.
- (8) The debenture holder shall be entitled to interest in his debenture at such rate as may be defined by law, to be paid the state in cash or in kind as the state may deem fit.
- (9) Agricultural industry shall be organized on the following basis:
 - (i) The state shall divide the land acquired into farms of standard size and let out the farms to civilization to residents of the village as tenants (made up of groups of families) to cultivate on the following conditions:
 - (a) The farm shall be cultivated as a collective farm;
 - (b) The farm shall be cultivated in accordance with rules and directions issued by Government;
 - (c) The tenants shall share among themselves in the manner prescribed the produce of the farm left after the payment of charges properly leviable on the farm.

- (ii) The land shall be let out to the villagers without distinction of caste and creed and in such manner that there will be no landlord, no tenants and on landless labourer.
- (iii) It shall be the obligation of the state to finance the cultivation to the collective farms by the supply of the water, drought animals, implements, manure, speed, etc.
- (iv) The state shall be entitled to:
 - (a) To levy the following charges on the produce of the farm.
 - (i) a portion for land revenue;
 - (ii) a portion to pay the debenture holders; and
 - (iii) a portion to pay the use of capital goods supplied, and
 - (b) Prescribe the penalties against tenants who break the conditions of tenancy or willfully neglect to make the best use of the means of the cultivation offered by the State or otherwise act prejudicially to the scheme of collective farming.
- (10) The scheme shall be brought into operation as early as possible but in no case shall the period extend beyond the tenth year from the date of the constitution coming into operation.¹

Essential features of socialism:

To achieve the essential features of socialism, he advised as following:

- (i). Condemnation of the present order of society and economic inequality.
- (ii) Advocacy of one man, one value and one vote.
- (iii) Achievement of state socialism and parliamentary democracy.
- (iv) Acceptance of the fact that present immoral social order is due to the attitude of Hindu and their Varnashrama.
- (v) A widespread desire to change the social and economic order, for, unless we are surcharged with a will to practice the gospel, we will not succeed
- (vi) A program of actions leading to the ideal to be achieved through constitutional means only; and,
- (vii) A revolutionary will establishing social democracy to carry out the program social solidarity.²

Dr. Ambedkar opposed Gandhisim and Marxism because he believed that both of these ideologies could not free the individual from the tyranny of the society.

He says that suffering is not only due to economic exploitation but also social exploitation. Ambedkar also thought that the industries should be nationalized gradually by the way of democracy. And his proposal was the establishment of socialism is possible avoiding the demerits of dictatorship. The dictatorship of proletariat was proposed by Karl Marx.

Ambedkar states that the ideal political solution would be to avoid all dangers of establishing socialism and taking advantages as to retain democracy and to prescribe state socialism by the law of the constitution, so that it will be beyond the reach of parliamentary majority to suspend, amend or abrogate it. One can achieve the objects to establish socialism, retain parliamentary democracy and avoid dictatorship.

To avoid the dictatorship he said for in India, Bhakti in religion may be the road to salvation of the soul. But in politics, Bhakti or hero-worship is a sure road to degradation and eventually dictatorship. To free individual avoid this all types of dictatorship, Dr. Ambedkar wanted a democracy not a dictatorship in Indian society. He refers democracy as fundamental changes in the social and economic life of the people and the acceptance of those changes by the people without resorting to disputes and bloodshed.³

His sole concern was the all-round development of the downtrodden masses. For the successful democracy there must not be the suppressed class and oppressed class in the Indian society.

Dr. Ambedkar writes, "The plan has two special features. One is that it proposes state socialism is important fields of economic life, the second special feature of this plan is, that it does not leave establishment of state socialism to the will of the legislature. It establishes state socialism by the law of the constitution and thus makes it unalterable by any act of the legislature and the executive."⁴

Thus Dr. Ambedkar wanted to establish state socialism through political democracy but not through the dictatorship. He wants to include the program of socialism in fundamental rights but it would not be possible at that time when the constitution structure making because of the refusal. He also criticized the objective proposal

of Jawaharlal Nehru that there was not a strong emphasis on the socialism. While framing the directive principles of state policy in the constitution of India he said.”...Our object in framing this constitution is really two-fold: (1) to lay down that our ideal is political democracy and, (2) to lay down that our ideal is economics democracy ..”⁵

Again Babasaheb states that the individual is an end in himself and the state shall not delegate powers to private persons to govern others. The individual has certain unalienable rights which must be guaranteed to him by the constitution that the individual cannot be required to relinquish any of his constitutional rights as a condition precedent to the receipt of privilege.

“..Constitutional lawyer assumes that the enactment of fundamental rights is enough to safeguard their (individuals) rights and nothing is more called for. They argue that where the state refrains from intervention in private affairs, economic and social – the residue is liberty...what is called liberty from the control of state is another name of the dictatorship of the private employer.”⁶ Babasaheb stated.

His proposal was the planning of economic life of community which is so essential to maintenance the liberty of the individual in the modern society. These thoughts are related to the state socialism. Only writing the fundamental rights in the constitution is not the guarantees but this plan of state socialism can assure the guarantees it.

Conclusion:

Dr. Ambedkar's sole concern was the all-round development of the downtrodden masses. For the successful democracy there must not be the suppressed class and oppressed class in the Indian society. His state socialism plan has two special features. One is that it proposes state socialism is important fields of economic life, the second special feature of this plan is, that it does not leave establishment of state socialism to the will of the legislature. It establishes by the law of the constitution and thus makes it unalterable by any act of the legislature and the executive. He wanted to establish liberty, equality, fraternity and justice in India.

References:

1. Makrand K. C., Directive Principles in Indian Constitution, p.372-373
2. R. R. Bhole on forwarded page x, xi. in G. S. Lokhande, Bhimrao Ramji Ambedkar A Study in Social Democracy. Sterling Publishers Private Limited, New Delhi, x, xi.
3. Speech delivered by Dr. Ambedkar quoted in *ibid*.p23.
4. Nim, Holital (ed.) Thoughts on Dr. B. R. Ambedkar , article by G.S Lokhande , p.85-86 and quoted in *ibid*, p.34.
5. Makrand K. C., Directive Principles in Indian Constitution, p.137-138. And *ibid* p.40.
6. *ibid* pp 374-375.

Study of Impact of Sports on Youth

Bipen Kumar

S/O Man Singh

Lecturer in Physical Education .GOVT. H.S.S. SARTINGAL,

THE. BHADARWAH DIST. DODA

(JAMMU KASHMIR) sabi.jaryal@gmail.com

Abstract

Sport develops a sense of friendliness among the children and develops their team spirit. It helps children to develop mental and physical toughness. Sport shapes their body and make it strong and active. This is because sports improve their blood circulation and their physical well-being.

Introduction

Taking part in sports is important for children as it reduces stress and enhances their mood. It builds healthy bones and muscles, increases fitness, improves sleep, helps them socialize, improves their cooperation skills, boosts self-confidence and lowers the risk of getting obese.

The growing popularity of computer, video games and television makes the children very inactive in their lifestyles. The time spent in these things may be spent in some physical activities. Parents should be a role model for their children. If the parents are looking very active, the children are more likely to be more active and will stay active for the rest of their life. Participation in sports and other physical activities can have many benefits for children. Participation in organised sports offers the chance for youth to enhance their physical and social skills. A balance should be maintained that matches the child's maturity, skills, and their interests with their sports participation. Sports offer children a change from the monotony of their daily life. It is also a useful means of entertainment and physical activity for them.

Benefits of sports activities

Sport provides children with the perfect outlet to keep them active while having fun and learning valuable life skills. Below are the ways in which sport can help children grow physically, mentally and socially.

Physical Health

To help aid physical development children need a balanced diet, plenty of sleep and one hour of exercise each day. The physical benefits of doing so can have the following impact on children:

- Stronger muscles, bones & joints
- Stronger heart
- Controlled body fat
- Decreased risk of type 2 diabetes
- Improved fitness

Mental Health

Along with the plethora of physical benefits, the mental benefits are equally as impressive. When we are physically active our body releases serotonin which directly contributes to our feelings of well-being.

Exercise has also been found to relieve stress, depression and anxiety. Although often overlooked, children experience these emotions just as adults do and exercise is a great way to help combat these feelings.

Social Skills

Sport can not only help encourage children to be more physically active but also helps teach them valuable skills and life lessons that they can carry with them through to adulthood. Growing up can be difficult, leaving many youth with the feeling of inadequacy but sport has been found to help increase self-esteem and self-confidence in children.

Not only does sport increase their individual confidence but it also helps keep children social. Social skills that are learned or enhanced through sport while assisting children in growing into successful adults include:

- Teamwork
- Fair play
- Communication
- Respect for others
- Ability to follow rules
- Independence
- Leadership

Methodology of playing sports

1. Jumping

- Take off
- Eyes looking in direction of jump (forward or up)
- Take off from one or both feet
- Bend knees
- Swing arms back behind body
- Push up from heel to toes
- Forceful forward motion, swing arms upward
- Flight
- Legs straighten in the air
- Control your body movement
- Landing
- Keep both feet pointing straight for landing
- Land on balls of both feet
- Knees bent and directly over toes to absorb landing
- Control landing with no more than one small step

2. Running

- Head
- Head up
- Let your eyes lead you
- Arms
- Arm swing forward and backward
- Not across your body
- Torso
- Running tall, stretch yourself up
- Don't bend
- Legs
- High knee lift for short distance fast running
- Smaller knee lift, shorter strides for distance
- Ankles and Feet
- Feet should land under your body
- Don't slap the ground, running is quiet.
- Analyzing students playing sports

Effects of sports on children

1. Improved Social Skills

Participation in school sports provides a sense of belonging and being part of a team or group. You interact with your peers in a friendly manner. You learn to consider the interests of your teammates and to practice mutual respect and cooperation. You work together, share time and other resources, take turns to

play and learn to cope with success and failure as a team. These interactions facilitate bonding and lasting friendships with your schoolmates, which can help make children more sociable and outgoing as they grow.

2. Better Health

Pastimes such as Internet, television and computer games can make children sedentary and increase the risk of obesity. Children who do not participate in sports or other physical activities are more likely to grow up to be inactive adults. Participation in school sports supports the healthy growth of the heart, lungs, muscles and bones. It also improves agility, coordination and balance. Exercise also helps reduce stress levels, anxiety and behavioral problems. Regular physical activity helps you relax better and reduces muscular tension.

3. Lower Risk of Negative Influences

Youth who participate in sports are less likely to commit crimes, says the Australian Sports Commission. Engaging in sports reduces the amount of unsupervised free time on your hands and prevents boredom. This makes options such as smoking, drinking and drugs less appealing. According to the Women's Sport Foundation, girls who play sports do better at school and learn the importance of goal setting, strategizing and planning, all of which can be components of success in the workplace. They are also less likely to have sex or get pregnant at an early age, according to the Women's Sports Foundation.

4. Self-Esteem and Confidence

When you participate in school sports, you develop a variety of techniques and skills. You engage in friendly competition with your schoolmates, have an easier time maintaining a healthy body weight and have a lower risk of developing obesity. Boys and girls who play sports have more positive body images than those who are sedentary. When you play well and win games, you gain a sense of accomplishment, which helps shape self-esteem.

Conclusion

Sport increases the likelihood of children staying active, allowing them to sleep better and keeps them mentally sharp. Recent studies have found that increased physical activity levels directly relate to school performance, particularly in the areas of math, reading and retention of information. Sports experiences help building positive self-esteem in children. In addition, participating in sports can be a helpful way of reducing stress and increasing feelings of physical and mental well-being, as well as fighting against juvenile delinquency, conflict and aggressive outbursts.

References

1. "Definition of sport". SportAccord. Archived from the original on 28 October 2011.
2. Jump up to:a b c Council of Europe. "The European sport charter". Retrieved 5 March 2012.
3. "List of Summer and Winter Olympic Sports and Events". The Olympic Movement. 14 November 2018.
4. "World Mind Games". SportAccord. Archived from the original on 8 May 2012.
5. "Members". SportAccord. Archived from the original on 7 May 2012.
6. "Women in sport: Game, sex and match". The Economist. 7 September 2013.
7. Jump up to:a b "The Most Popular Sports in the World". World Atlas. 2018. Retrieved 17 August 2018.
8. Harper, Douglas. "sport (n.)". Online Etymological Dictionary. Retrieved 20 April 2008.
9. Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Unabridged. Springfield, MA: G&C Merriam Company. 1967. p. 2206.
10. Roget's II: The New Thesaurus, Third Edition. Houghton Mifflin Harcourt. 1995. ISBN 978-0-618-25414-9.

Study Of Physico Chemical Properties And Biological Characteristics Of Kundrala Dam In Mukhed Taluka Dist. Nanded (M.S)

D.M. Wadekar

Assistant Prof. & H.O.D

Dept. of Zoology

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya,

Mukhed Tq. Mukhed Dist. Nanded

e-mail :- devidaswadekar09@gmail.com

Vivek H. Thaware

Asst. Prof. in Zoology

Dept. of Zoology

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya,

Mukhed Tq. Mukhed Dist. Nanded

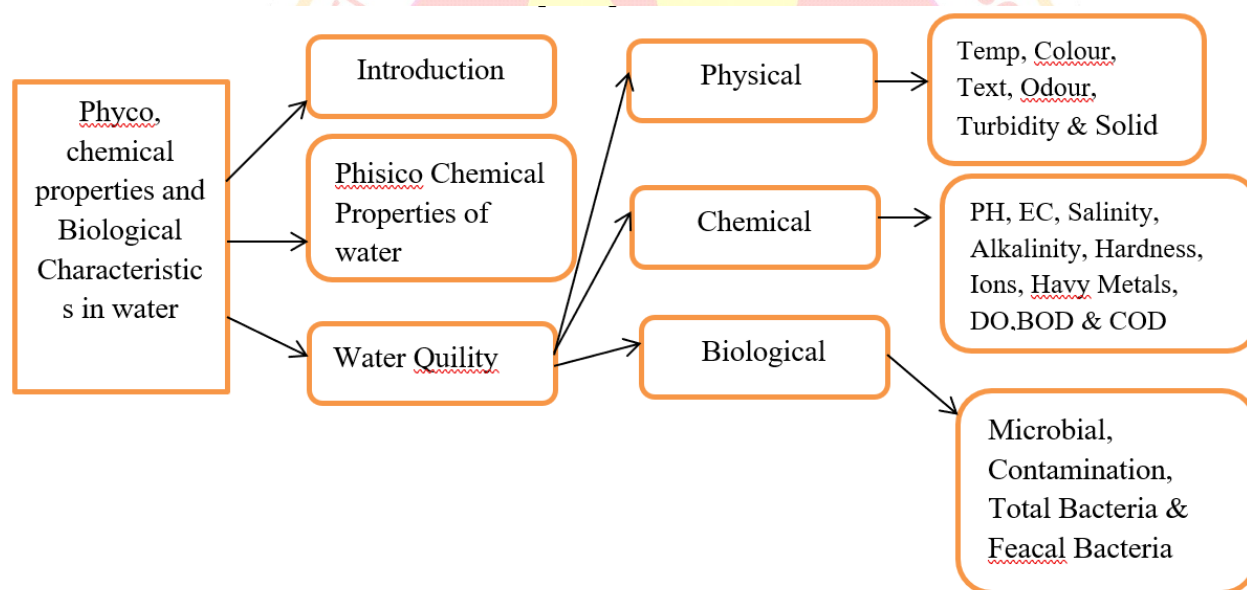
e-mail :- vivekthaware1996@gmail.com

Abstract:-

The present study deal with the study physico chemical properties and biological characteristics of the Kundrala Dam is situated at the South side of at the Mukhed Tahsil of Nanded district Maharashtra state. Present investigation deals with the study of seasonal variation PCPBC of Kundrala dam water. During the year 2018 – 2019. The dam water is used for drinking in human domestic animals and agriculture proposes. The characteristics of following structuralism is a difficult concept.

Keywords: Kundrala Dam Physico Chemical and Biological Charactistics.

Concept Map:

1	Subject Name	Water Resources and Management
2	Paper Name	Physico Chemical Properties characteristics of water
3	Module ID	Devidaswadekar09@gmail.com
4	Objectives	The learner will be able to 1. Understand essentiality and significance of water resources 2. Understand various unique properties of water molecule. 3. Differentiated between various physical, chemical and biological properties of water.
5	Keywords:	Water quality, Physico chemical characteristics of Kundrala Dam Biological contents slandered

Introduction :

The kundala dam situated at about 20 kilometer away from Mukhed Tahsil City. This dam by erecting earthen dam across the Kundrala dam which contains the drainage of upper dam. This water dam is used for drinking in human domestic animals and long time of agriculture purposes.

The studies have been conducted to understand the physical and chemical properties and biological characteristics.

The Kundrala dam main study of Gupta (2001) where related to water studies which support various uses of water bodies and their importance. In such studies the physico-chemical properties and biological characteristics of water bodies were taken into consideration for assessing the pollution status of water bodies. Gupta et.al, (2001) have considered only chemical characteristics of water bodies. Sharma (1991) and Shrivastava et.al, (2003) studied the physico-chemical properties of various water bodies.

Materials and method:

For this study the water samples were collected from the different sampling station every 6 month from June 2018 to December 2018. The water samples were collected in the morning time from the sampling stations of kundala dam. In each samples pH temperature and the total dissolved solid CO₂ alkalinity total alkalinity BOD, COD chlorides and hardness.

Result and discussions:

Temperature is one of the most important factors for the physiological activities of all aquatic and terrestrial animals. Fish MR and their production are directly related to the temperature, conductivity measures of dam water is a method to determine total amount of soluble salt (TDS) natural water normal conditions contains small amount of salt like carbonate sulphate and chloride.

pH is negative of the hydrogen ion concentration and expresses the intensity of acidity or alkalinity of this dam water in this study pH was natural to alkaline.

CO₂ dissolve in dam water is the source of carbon that can be assimilated and incorporated into living matter of all aquatic autotrophs. In this study the lowest force CO₂.

Total alkalinity refers to the quantity and kind of dissolve compound that collectively shift the pH neutrality to alkaline. Since most of the organism there well and proliferate in alkaline water. The alkalinity is an important factors in dam productivity and it clearly influences the organic communities.

DO is of important of all leaving organism which to a greater extent can reveal the nature of aquatic system.

BOD represent the quantity of decomposable organic matter by aerobic biochemical action.

COD is convenient of the oxygen equivalent to organic matter that is susceptible to oxidations by strong chemicals oxidant. COD is also measures of pollution status in aquatic ecosystem chlorides is one of the important indicators of pollution as these are present in sewage, effluents and farm drainage. Total hardness denotes the concentrations of cations of alkaline metal in water

Reference :

1. Gupta, Rathore, and Mathur (2001)
2. Munawar M (1970)
3. Rai D. N. and Manshi J.D. (1979)
4. Wetzel R.G. (1975)
5. Chaturbhuj, Moundiotiya, R. Sisodia and A.L. Bhatiya (2004)
6. Bishop J.E. (1973) conference paper (PDF) Feb. 2011
7. Warma M. C. Singh, S.K and Thakur P.K. (2001)
8. Seema A and Pillai K and Franklin (2004)
9. Nike T.P. Ajayan A. V. and Lokesh G.H. (2012)
10. Ecological studies (1998)
11. Research paper Monika Tiwari and N.C. Ujjania.

Subaltern Status of Women Character in Girish Karnad's the Fire and The Rain

Kendre Vitthal Ranba

Research Student

Dyanand College, Latur

Abstract

Girish Karnad presents traditional Indian patriarchal families in his *The Fire and the Rain*. Karnad focuses on traditional Indian woman characters and describes their tragic life in male-dominated society. Though sometimes women try to break tradition but they are forced to follow orthodox patriarchal principles. Women are not given equal rights in family and society. Karnad presents two main women characters, Vishakha and Nittilai in *The Fire and the Rain*. Through these women characters Karnad focused on the problems of traditional Indian women. Even in the modern age problems of women remain same though they have been given equal rights according to Indian constitution. Girish Karnad is playwright of Post-independence times so he is aware of social changes in modern times. So he focuses on woman's desire for completeness, how she strives to achieve her equal rights and her self-identity in family and society.

Key Words : patriarchal, liberation, male-dominated, ethics.

India is a male dominating society from very ancient times. In Indian society, males dominate on women in relation with the equal right. Male does not offer equal right in the family and society to woman. For example, if some guests visit our house males in the house order whatever to female to get water or tea etc. Financial independence plays main role in domination. Even women in India have to listen to their parents before their marriage and husband after marriage because they don't have good source of income. So they depend on their parents and husband. So they have no equal rights in family and society.

In male-dominated society woman is used as only tool to fulfil all demands in family and society. It is believed that husband must order his wife and she should follow, she must take care of children. Even sometimes she is used as a tool for taking revenge. For example, she is falsely blamed on her pious nature to endanger status of family, sometimes male falsely blames on woman as she keeps extra-marital relationship because she cannot clarify it openly in the society; some male uses someone's wife to take revenge by seducing her. It is the tragedy of woman from ancient times to modern times she is believed as only tool to fulfil emotional, physical, social, desires and even she is used as only tool to avenge some lost pride and reputation of the family.

Girish Karnad presets traditional Indian patriarchal families in his *The Fire and the Rain*. Karnad focuses on traditional Indian woman characters and describes their tragic life in male-dominated society. Though sometimes women try to break tradition but they are forced to follow orthodox patriarchal principles. Women are not given equal rights in family and society. Karnad presents two main women characters, Vishakha and Nittilai in *The Fire and the Rain*. Through these women characters Karnad focused on the problems of traditional Indian women. Even in the modern age problems of women remain same though they have been given equal rights according to Indian constitution. Girish Karnad is playwright of Post-independence times so he is aware of social changes in modern times. So he focuses on woman's desire for completeness, how she strives to achieve her equal rights and her self-identity in family and society. P.D. Nimsarkar describes the topic of post colonial literature in his book:

Woman has become a centre of study and discussion in the post colonial literature in India as in the western countries and the subject has received serious attention after several movements started working for women's liberation from the control of patriarchal culture and male dominance that ruthlessly exercised violent atrocities on them. The lives of women have been manipulated by the patriarchy in all ages, in all cultures and in all countries though in different ways by prescribing values, norms, gender roles, methods and ethics to keep male dominance at the top. (Nimsarkar, 150)

In this way, P.D. Nimsarkar discussed the tragic condition of women in male-dominated society. Women are forced to follow rules of patriarchal society. Women are exploited in the names of traditional cultural values, norms, gender roles, ethics and traditional secondary role in family and society.

Through his women characters Girish Karnad focuses his socialistic a view on women- related problem in families having patriarchal system. He focuses on the terms like ‘**arranged marriage**’ and ‘**inter-caste marriage**’. Traditionally in arranged marriage, girl is not asked to choose her husband, her likes and dislikes even her consent is not considered in arranged marriage. A girl has to follow orders of her father in family. Karnad presents Vishakha, Nittilai are victims of arranged marriage system in this regard. Vishakha and Nittilai in this play are not given a right to choose their husband according to their wish. Even Nittiali is prohibited to do inter-caste marriage. According to Hindu marriage system parents are given full freedom to select a bridegroom and a girl has to accept it without complaining. Karnad being a modern playwright wants to criticize the age-old orthodox patriarchal customs and practices related to be arranged marriage system. Vishakha is not allowed to marry her lover. If they married, they would have happily lived in family life. It can be said that family life of Vishakha and Nittilai remains tragic due to some loophole in the tradition arranged marriage system. Actually parents should think at least once before imposing their decision on their marriageable sons and daughter.

Girish Karnad treats woman’s extra-marital relationship as her natural desire. Traditional psyche regarding marriage does not permit woman to have physical intimacy with any other man except her husband. After marriage wife is expected to lead pious and faithful life with her husband. But Girish Karand gives the women characters equal space as that of the men. Even woman’s extra-marital relationship means a kind of adjustment as to psycho-physical satisfaction. Karnad has experienced in views in an interview in this manner:

I used to know a married woman once who positively blossomed after she had an extra-marital affair. If womanhood finds fulfilment in love that happens to be outside marriage, why should that be considered wrong? Radha’s love for Krishan was such. (Karnad,52)

In this manner Girish Karnad himself explained that why he has dealt with woman’s sexuality and adultery with such honesty, treating them as ‘normal’ human response and not as something ‘sinful’. Actually Karnad’s experiences from childhood to adulthood make influence on his attitude. He treats woman’s adultery as normal human response and it is his personal view but in Indian society woman’s adultery is not treated as normal human act but sinful act. This is fact that woman’s adultery is sinful act in modern society also. But it is one of the features of Karnad he explained that how woman’s adultery leads to tragic family life. Vishakha keeps extra-marital relationship and because of it her family ruins. Though Nittilai went to meet and to take care of Arvasu without intention of sexual desire but in eye of husband it is act of adultery. So at the end of the play, Nittilai’s husband pulls out a knife, grabs Nittilai by her hair and slashes her throat in one swift motion. In this way because of woman’s extra-marital relationship wives suffer in their life and marriage fails to maintain happiness in life.

Karnad’s women characters are courageous to express their sexual emotions without giving much respect to traditional morality and patriarchal term of chastity. Karnad develops critical situation for women which enables them to think about their desire and own identity. Vishakha had love affair with Yavakri before her marriage. Even she was very bold enough to draw Yavakri physically close to share her body. Their meeting is described by Yavakri himself:

Yavakri: Ten years ago I had come to your house to bid you goodbye. And you led me quickly to the jack-fruit grove behind your house. You opened the knot of your blouse, pressed my face to your breasts, then turned and fled. I stood there stunned. (Karnad,45)

The words of Yavakri show that Vishakha was very bold and courageous to share her body with her lover, Yavakri. Vishakha was very bold and courageous to keep extra-marital relationship with Yavakri. She never hesitates to express her sexual desires to Yavakri. When Yavakri returns after ten years penance to meet Vishakha, she meets Yavakri and shares her body without thinking about the rich tradition of morality and culture.

Vishakha expresses her deep desire of sexuality. In the absence of her husband Vishakha meets Yavakri to fulfil her physical desire. But according the norms of rich tradition of Indian morality she has to

keep control over desires and she must not express and share her sexual desire with another person. But Karnad's woman character, Vishakha breaks the traditional rules and extra-marital relationship with Yavakri. Even she expresses her sexual desires and encourages Yavakri to keep extra-marital relationship.

Girish Karnad presents problems of women like despair and sense of futility in family life. He shows that women characters oppose patriarchal principles so they feel despair, loneliness and the sense of futility in their life. Vishakha is the major female character who strives to achieve her right in male-dominated society. When she asked her husband why he did not come to meet her, there was no any response from her husband. She becomes aware of her personality and she wants to share her emotions and love with her husband but he did not come home for seven years. Actually, Girish Karnad wants to show that Vishakha has equal right to ask questions in family and shares the emotions. But it is the feature of patriarchal system that husband does not care wife suggestions. Here Vishakha says that:

Vishakha: (In a low voice.) How are you, Husband?

(No reply.)

Only occasional bits of news about you. When someone from her goes to the city and attends the sacrifice-

(No response.)

Are you well? Or do you still drive yourself to the point of illness-like a demon?

(No reply.)

I was sure you wouldn't come home even if I were on my deathbed.

(No reply.)

But my fornication was reason enough, wasn't it?

(No reply.) (Karnad,23)

Here, it is significant to note that Vishakha broke the shackles of male-dominated society. Also, she could not be convinced by anyone. She became despair when she had come to know that there is no any response from her husband. It suggests that in male-dominated family husband is not ready to response of wife's every question. Her husband is a symbol of patriarchal person who left her alone in house and he denied his company. Therefore, she finds his love in Yavakri.

Vishakha is caught between the patriarchal rules. It is observed that she tries to break man dominance rules when she talks to her husband. She is bold enough to ask her husband to behave at least like human. Because she knows that her husband just left her alone to get seat of chief priest in Fire Sacrifice. He did not consider her wife in front of his achievement. Therefore she becomes very despair and says to Paravasu that:

Vishakha: Will you come home once the fire sacrifice is over? I suppose that would be too human. But what's wrong with being human? What's wrong with being happy, as we were before you got Indra into you? I shouldn't ask. I should be silent. And you, in any case, will be silent. My silence again followed by yours. Silences endlessly repeated. Perhaps they too will describe a whole universe. But I am sick of silence.... Paravasu: You want me to kill you? (Karnad,49)

It can be observed through dialogues between Vishakha and Paravasu that her husband is not like to response because he may come across his fault so he becomes very angry. In this manner woman has secondary place in family. She is forced to listen and follow male-dominated principles in her life. She has no right to suggest her husband. Here Vishakha's expressed that how her desire is pressed by her husband and forced to do his orders. It is important to note that Vishakha though surrounded by learned man but suffers from the suppression of emotions and desires, and lacks the freedom. Girish Karnad presents his female characters as the victims of power struggle in male-dominated society. Vishakha and Nittilai loss their individuality and become ready to sacrifice their life for men but they became victims. Vishakha belongs to an upper-caste family and is dominated by learned men.

Through the women characters in *The Fire and the Rain*, Girish Karnad gives importance to rich Indian tradition values simultaneously shows faults of it like woman as a victim of the patriarchal order, women are secondary to men in the patriarchal culture and the caste based difference and conflicts related to inter-caste marriage. Women characters like Vishakha, Nittilai are victims of the male-dominated society. The

marriage between Nittilai and a boy who belongs to her tribe also the marriage between Paravasu and Vishakha is settled by the parents without considering bride's consent. Even women are used as instruments to avenge, for completion of lust. It is one of the characteristics of Girish Karnad that he focuses on modernity, shrewd nature of modern man and how male-dominated society is responsible to exploit the women by using rich ancient myths. He uses myths to show that how patriarchal system begins from very ancient times and it is present in modern times. In this background Om Prakesh Budholia writes in his book:

The Fire and the Rain, as a symbolic and psychological interpretation of the myth of the Mahabharata, revivifies the Yavakreeta myth in modern contexts. The same myth also happens to be analysed by C. Rajagopalachari in his abridged version of the Mahabharata which becomes an inspiring source to Karnad's The Fire and the Rain. (Budholiya, 21)

Through the women characters in *The Fire and the Rain*, Girish Karnad gives importance to rich Indian tradition values simultaneously shows faults of it like woman as a victim of the patriarchal order, women are secondary to men in the patriarchal culture and the caste based difference and conflicts related to inter-caste marriage. Women characters like Vishakha, Nittilai are victims of the male-dominated society. The marriage between Nittilai and a boy who belongs to her tribe also the marriage between Paravasu and Vishakha is settled by the parents without considering bride's consent. Even women are used as instruments to avenge, for completion of lust. It is one of the characteristics of Girish Karnad that he focuses on modernity, shrewd nature of modern man and how male-dominated society is responsible to exploit the women by using rich ancient myths. He uses myths to show that how patriarchal system begins from very ancient times and it is present in modern times.

References

- 1) Karnad, G., *The Fire and the Rain*, Oxford University Press, New Delhi, 2009.
- 2) Mukherjee, T. *Girish Karnad's Plays Performance and Critical Perspectives*, Pencraft International, New Delhi, 2008.
- 3) Nimsarkar P.D., *Women in Girish Karnad's Plays A Critical Perspective*, published by Creative Books, New Delhi, 2009.
- 4) Tripathi V., *Three Plays of Girish Karnad, A Study in Poetics and Culture*, published by Prestige books, New Delhi, 2004.

The Great Mathematician Brahmagupta's :- A Study

G.K.Patil

Head (Dept. of Maths)
ACS College, ShankarnagarTq. Biloli.
Dist. Nanded (Maharashtra)

Abstract:-

In the present research paper an attempt has been made to show that Brahmagupta was smarter than Aryabhatta in many ways. Some of the theories propounded by Brahmagupta are elucidated here to show his exemplary Mathematical talent. Especially His method of making squares is highlighted in this paper.

Keyword : Mathematics Indian Cyclic Quadrilateral

Introduction:-

Brahmagupta was born in Rajasthan in the year 598 A.D. . He was a highly intelligent and clever person. His main thrust was on astrology. He was appointed as the chief of the Ujjain astronomical institute. He was basically from the waghela race and his native place was Bhillamala. He assumed every writer of the book he read as his Guru. He was the first to reject the opinions of Aryabhatta openly. Brahmagupta wrote three books in all.

- i) Brahmagupta Siddhanta. (The opening of the Universe)
- ii) Khand – Khadyak
- iii) Uttar Khand – Kadyak

He passed away in the year 668 AD. His first book Astronomical mathematics (Jyotirganit). It has been translated into farci and Arabic languages. There are 24 cantos and 1080 Slokas in it. First 10 cantors are based upon astronomy. In this a mention of effect of the planets on human beings eclipse, the rise and end of the eclipse, lunar shapes & movement in the northern etc, is made. Spherical geometry, cone, sphere, decimal representation & other mathematical formulae are also mentioned. Spherical geometry means the formulae of cone, sphere & other mathematical formulae. The 12th & 18th cantos are based upon mathematics. In this is information of progression, permutation, single and double indices expansions', square properties, Area and volume etc is given.

The second book is Khand – Khadyak which is regarded as sweet meat. Khand means 'Sugar', Khadyak means meva. He wrote this book in 665. He was the first to introduce zero as a digit. There are about 265 material slokas. This book is the 'Karan' of astronomical mathematics. Brahmagupta maintained that the period of year as per Veda is 365 days 15 hours and 30 seconds. In the astronomy this book is the most popular book. It included 'fal - Jyothishya'. This book was translated in the Sindha Region and regarded as 'Sind Hind'.

Brahmagupta separated Numerical mathematics and Algebra for the first time in the world. Brahmagupta renamed Algebra as 'Kutak'.

The third book 'Uttarakhand Khadyak' is a complementary book to the Khand Khadyak. The rectification of mistakes of the Second book, style, answers are there in the third book. 'Brahmagupta' used to write the figures from right to left. Brahmagupta maintained there are in all 20 operations. He proved that addition, subtraction, multiplication & division are the inverse operations.

Brahmagupta's work:-

Brahmagupta holds a unique position in the history of Ancient Indian Mathematics. He contributed such elegant results to Geometry and Number Theory that today's mathematics still marvel at their originality. His theorems leading to the calculation of the circumradius of acyclic quadrilateral, construction of a rational cyclic quadrilateral and integer solution to a single second degree are certainly the hallmarks of a genius.

- Brahmagupta gave a beautiful method to generate infinitely many integer solution of the single equation $Nx^2 + 1 = y^2$, where N is a non square integer, starting with one trial solution. in fact, if $(x, y) = (x_1, y_1)$ and $(x, y) = (x', y')$ are two solution one can easily see that $(x, y) = (x_1 y' x' y_1, Nx_1 x' + y_1 y')$ is another solution

.Hence if we have found one solution of Nx^2+1+y^2 say $(x,y) = (a,b)$, then taking $(x_1,y_1) = (a,b)$, $(x',y') = (a,b)$, one get s a solution $(x_2,y_2) = (2ab, Na^2+b^2)$. Again by taking $(x_1,y_1) = (a,b)$, $(x',y') = (x^2,y^2)$, we get a third solution and so on .thus the nth solution (x_n,y_n) is generated by taking $(x_1,y_1) = (a,b)$ and $(x',y') = (x_{n-1},y_{n-1})$. It is believed that Brahmagupta did not mention how the first trial solution can be found. For small values of N this is easily guessed. For example, if $N = 2$, then we may take $(a,b) = (2,3)$ as the first solution of $2x^2 + 1 = y^2$ and generate the solution successively $(12,17)$, $(77,90)$, $(408,577)$. If $N = 3$ then we may take $(a,b) = (1,2)$ as a first solution of $3x^2 + 1 = y^2$ and get the other solutions $(4,7)$, $(15,26)$, $(56,97)$,.....

Finding the first solution is not easy in all cases for example ,if $N = 61$, then x and y are really.

- The method of making a square of a number.

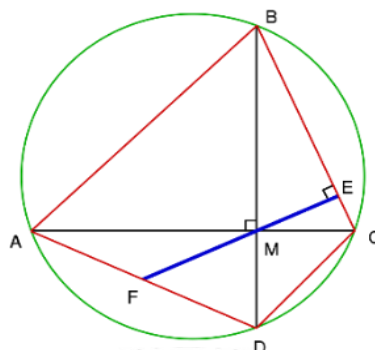
$$\begin{aligned} 2x &= 2(x-y)(x+y) + y \\ 2 &= 2 \\ 17 &= (17-2)(17+2)2 \\ &= (15)(19) + 4 \\ &= 285 + 4 \\ &= 289 \end{aligned}$$

- The square of any number can be calculated by this method. In the theorem of Pythagoras in a rectangle, triangle 'x' is the base 'y' is height z is hypotenuse $x^2 + y^2 = z^2$. Bhramagupta made a slight change in it gave it as: $(m^2 - n^2) + 4mn = (m^2 + n^2)$ and $75^2 + 40^2 = 51^2 + 68^2 = 85^2$.
- Given a side a of a right angled triangle other than the hypotenuse, a formula was given for the side triangle $a, 1/2(a^2-m), 1/2(a^2+m)$.
- Given the hypotenuse c, of a right angled triangle, the side are given by $c, 2mnc/m^2+n^2, (m^2-n^2)c/m^2+n^2$.
- Given a rational altitude x of a triangle, if sides are given by $a = 1/2(x^2/p+x^2/q-p-q)$, $b = 1/2(x^2+P)$, $c = 1/2(x^2/q+q)$. then we have a scalene triangle with sides ,rational area and rational altitudes.
- The product of any two sides of a triangle is equal to the product of its circumdiameter and altitude drawn on the third side. This result which is easily proved by similarity of triangle leads to a formula for the circumradius of a triangle.
- By arranging this he proved that the area of a quadrilateral with sides a,b,c,d and semiperimeter 's' is $\sqrt{(s-a)(s-b)(s-c)(s-d)}$
- Bhrahmagupta gave this formula Bhramagupta gave the value of as $\sqrt{3.16}$. This was an approximate value search such a number that gives.
5 remainder when divided by '6'
2 remainder when divided by '5'
1 remainder when divided by '2'
- Bhramagupta found out many answers of this:-
59, $59 + 60$, $59 + 120$, $59 + 180$, $59 + 240$.

He also gave formulae & examples for cone and pyramid.

- The diagonal of acyclic quadrilateral with sides a,b,c,d are $\sqrt{(ab+cd)(ac+bd)/ad+bc}$ and $\sqrt{(ad+bc)(ac+bd)/ab+cd}$.
- Integer cyclic quadrilateral Bhramagupta gave a simple method to construct cyclic quadrilaterals with integer sides, integer diagonals and integer area. Take two different right angle triangles with sides (a, b, c) and (x, y, z) where c and z are hypo ten. Magnify the first by factors of x and y to get two triangles

O, A, D, and $O_2 A_1 D_1$ and the second by factors of 'a' and 'b' get two more triangles so that the O's, A's, B's, C's and D's coincide. Then we have a cyclic quadrilateral ABCD with integer sides bz, cy, az, cx and integer diagonals ay + bx, ax + by and integer area, $\frac{1}{2}(ax + by)(ay + bx)$ (see the figure)

Conclusion:-

By the above example it is proved that 'Brahmagupta' was smarter than Aryabhatta. Aryabhatta based the foundation of astronomy. Brahmagupta build abuilding on it. This is the comment of the mathematicians.

References:-

- 1) Anut waware – Bharti Ganiti.
- 2) Internet – WWW. Brahmagupta.
- 3) Venugopal D. Herur – Historical mathematics.
- 4) Visvakosh Marathi – Volume 1 to 18.
- 5) C .R. Pranesachar - Brahmgupta ,Mathematician Par Excellence

The Status of Women Entrepreneurs- An Overview

Dr. Chandrakant W. Gajewad

Arts, Commerce and Science College, Shankarnagar

Tq. Biloli Dist Nanded Pincode- 431736

E-mail- cgajewad115@gmail.com

Introduction

In this era nobody can deny the fact that the women in India have achieved a considerable effective progress in almost seven decades of India's independence, in other hand they still have to struggle against many hurdles and social evils in the male dominated social atmosphere. As regards it Swami Vivekananda a great thinker of India, Quoted that, "There is no chance for the welfare of the world unless the condition of women is improved, it is not possible for a bird to fly on only one wing".

The women in the present era have been recognized as an invisible part of the global struggle for a sustainable economy. The women have recently become the symbol of radical economic change. The reasons that motivate women's entry in economic sector vary but despite all of their variations in socio-economic background they have provided their worth time and they have taken risks in economic sector. The Indian women have to compete with male and proven to equal in every race including entrepreneurship. Indian government defines women owned business as an entity when a woman or a group of women owns at least 51% of the capital and give 51% of generate employment to women. The women are at least 48% of Indian population but their participation is still below poor as only 34% of Indian Women are engaged in financial and economic activities. The educated and qualified women's can enter virtually and business. The successful women have been reprinting and still continue to represent brands like Times of India, Pepsi Co, ICICI etc. the women entrepreneurs of India can excel as Senior Managers, Directors, CEO's and Owners.

Objectives of the Study:

- 1) To focus on the status of women entrepreneurs.
- 2) To understand the present scenario of women entrepreneurship.

Research Methodology:

The present research study is based on the descriptive research method. The secondary data has been collected from various sources like Textbooks, Research journals and News-Papers etc.

Challenges of Women Entrepreneurs:

The following are the barriers/challenges have been faced by the women entrepreneurs in their business life-

1) Gender Disparity:

The India have made dominated traditional society where women are not supposed to be equal to men folk. They are treated as subordinate to husbands and men, physically weak and lesser confident to be able to shoulder the responsibility of entrepreneur.

2) Lack of Proper Education:

In India women are lagging far behind in the field of education, the big part of women are illiterate in the rural areas of India. These who are educated provided either less or inadequate education than their male counterpart partly due to early marriage, partly due to son's higher education and poverty.

3) Conflicts between Work and Domestic Commitments:

The women's family responsibilities also threat them from become a successful lady in both developed and developing countries. The women have primary responsibilities for children, home and aged dependent family members, only few women can devote all their time and energy towards business.

4) Lack of Finance:

To access the finance is one of the most common hurdle that women entrepreneurs face and this is especially true for them. Those who have no personal identification, lack of property in their own name. They need for their husband's counter signature on many proposals.

5) Legal Constrains:

The institutional and legal environment is unfavorable for the growth of female-owned business entities. The laws regulating the private sphere specially those regarding marriage, inheritance and land can hinder women's access to asset that can be used as collateral when securing the loan.

6) Low Family Support:

Sometimes women's family make the women feel guilty of neglecting the household duties in her pursuit of business obligations. The social and cultural traditional may hold back a women from venturing into her own business.

7) Low Confidence:

The lack of role models undermines the self-confidence of women businessmen. The activity of goods marketing is considered abhorrent to the female community.

8) Lack of Infrastructure Facilities:

Due to lack of proper and adequate infrastructural facilities growth of women entrepreneurs is not up to the mark. The infrastructure facilities like transport, communication, warehousing and power supply are very lower level in particularly in rural areas. These things are very essential for the women entrepreneurs for success.

9) Exploitation by Middlemen:

The middlemen exploits business women's because they can run around for marketing distribution and money collection. The women businessmen are mostly dependable on middlemen for marketing their goods and services.

10) Shortage of Raw Material:

In the rural areas women businessmen's are mostly dependable on agro based raw material. The women entrepreneurs in rural areas encounter the problems of shortage of raw material. Thus, procurement of raw material is really a tough task for rural women entrepreneurs.

11) High Production Cost:

In this era customers are sensitive about the quality and price of the product. The several factors including insipient management contribute to the high cost of production which stands as a stumbling block before the women businessmen. They face technology obsolescence do to non-adoption or slow adoption to changing technology which is major factor of rising in cost of production.

Conclusion:

In India the women entrepreneurs have played vital and crucial role in economic development. In the urban economy of India is male dominated society and women are assumed to socially and economically dependent on male members. The role of women entrepreneurs in economic development or in nation building cannot be neglected. In fact they have to be encourage and motivate to take active participation in entrepreneurship. Then women can be able to occupy major part of the informal economy and also in the micro or small scale enterprises in India. The women entrepreneurs are able to job creation by generating employment, which is very essential for Indian community who have huge population.

References:

- 1) Dr. Sudhir Sevelar, (2008) 'Entrepreneurship Conceptes', Vidya Books Publishers, Aurangabad.
- 2) Dr. Shah, (2012) 'Women Entrepreneurs'.
- 3) Shejwalkar P. C. (1996), entrepreneurship, Ameya Publication, Pune.
- 4) ISOR-JBM (2013), Women Entrepreneur in Insia, vol. 15, Issue-III.
- 5) Gender Inequality Index, (2015) United Nations Development Programme.
- 6) [http# www.Indian Women.org.in](http://www.Indian Women.org.in)

Women and Patriarchy in Contemporary India

Mr. Waghmare Prakash J.

Research Student,

School of Language, Literature & Culture Studies,

SRTM University, Nanded

Email: w.prakash11@gmail.com

Abstract:

In the present research paper women and the concept of patriarchy will be discussed specially in the context of India. It can be seen that through the ancient time to the present age women are being exploited and victimized not only in India but also all over the world. To resist this exploitation against women the movement called feminism came into existence which seek to get equal rights such as economical, political, social, educational etc. As men has. Male and female born naturally but do not equally placed in the society, instead hierarchal ordered, where male are superior and female are inferior. Why so? What makes one superior and other inferior? What are the causes behind and what is the current position of women in India, and at what level they are being exploited, this will be discussed here.

Keywords: Women, Patriarchy, Contemporary

Introduction:

India is very much diverse country in the world where multi-languages, religions, castes, ethnicity are found. Though India at surface level seems to be united but at the micro level the reality is worst. Indian people are divided from each other on the basis of caste, class, gender, sex, religion, ethnicity, language etc. In this circumstances what is the status of women? And what was in paste? This is the main issue which is going to be discussed.

Mostly in each country religion influence and shape the society and accordingly the particular society function. In Indian scenario Manusmriti and approximately all the other Indian religious text portrayed women subordinately at very much lower level in the society. In history there are many evidences which proves that women in the history were exploited though the form and level is not same. They have been exploitation since ancient time. Women are not considered as the part of society. According to Manusmriti there are four Varnas in Indian society which are Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shudra but women are not placed in any Varnas. Women belongs to all religion have placed in lower level than Shudra who were considered at very lower level in the society.

The status of women was very much worst beyond the imagination. They were treated badly rather than animals. They did not have any political, economical, social, educational, expression and wealth rights. Even she had to sacrifice her body forcefully with her husband's death in the rituals like Satipratha. According to Manusmriti women are born to provide service to male only, should devote herself for, though her husband is not good or beat her badly she should obey him. They are exploited through so many tools Such as patriarchy, religion, caste system etc. and kept out of the society. Many Indian social reformer effort a lot in order to reform the society and stop such practices against women. Rajaram Mohan Roy who contributed to stop Satipratha, Mahatma Phule and Savitribai phule both devoted themselves and brought the opportunity of education to women by initiating a school for women in 1848, Pune. Dr. Ambedkar also efforts to bring equality and place women at equal to men through Hindu code bills.

After independence many law and regulations have been made against the exploitation of women but are not implemented strictly. Though women are participated in job, education and various social sectors they are in less number as compared to male, and here also they are also being exploited through sexual harassment. The exploitation is there as it was in past the difference is that the form of exploitation got changed. In the present society religion, caste, patriarchy controls women economically, politically, socially. In the independent India women are not independent. Women are under the slavery of patriarchy and religion and their rigid

teachings. In the each sector of the society women are brutally victimized by patriarchy, religion, they are living under the terrible atmosphere.

In 21 century in India still women who has MC periods are kept out of family and not allowed to enter in the temples and other social places e.g Sabrimala temple situated in Kerala where women who are between the age group of 18 to 50 are not allowed to enter in the temple. Small girls to aged women are being brutally raped and murdered. Payal Tadvhi Hyderabad, Asifa 14 year old girl and recently 6th class girl in the school at Shankarnagar, Nanded, is raped by the teacher itself. How the terrible atmosphere is there in India. According to BBC's Survey India ranked first number danger country for women safety, second number come Afghanistan third Syria and fourth Pakistan. The women who work in government sectors her salary goes in to the account of her husband and he provides some required amount to here.

Virginia Woolf "woman must have money and a room of her own if she is to write fiction".

Women must be economically independent then only she can live her life free. But here there is no economical right to women. They are economically made to dependant on male. At political level also it can be seen that women are not allowed to stand in election and though she elected her role has been played by her husband. All the decision her husband takes, she does not allowed to take any decision. Even she can not vote to the candidate or party she likes having voting right. She votes as per the direction of her husband. At personal level also she does not have right. She can not take any decision of her own life. She can not choose her life partner to marry, instead she made to choose forcefully to chose her life partner at her family deposal. If she breaks the barriers of society, she is brutally murdered by the new concept honour killing. Even she does not have a right of her own Womb. Her family and husband decide her womb. This is the worst form of natural rights violence and patriarchy.

Rousseau- "women role should be restricted to mother and child only"

In response to him marry Wollstonecraft replied him saying that "I do not wish women to have power over men but over themselves".

Through Rousseau and other western figure such as Aristotle, Einstein and Benjamin Disraeli restricted women to the family. They are placed to take care of children, family and play the role as per their requirement. But marry Wollstonecraft firmly asserted in reply of them that women do not want power over men but power to take decision of their own life. In the family women do not take any decision except men. In the education also she has not spend or provided required facilities though they mostly ranks in results. But later they mostly send into the family my marrying. Ranked one is not allowed for further education and expected to job in future. Women are provided that much education which is required to handle family. Not more than that. She does not allowed to get out of the homes without permission of male candidate. She has to carry male member with her. In other side male have every right, they lives their life as per their wish, women do not live or do the things which they likes. This is the rooted patriarchy in the society which prevents women to enjoy their freedom. Patriarchy and religion never allowed women to live their life freely. Freedom means to live life as per ones wishes, but in case of women there is no freedom for them, their freedom is constructed by patriarchy and accordingly they functions. Women are seems to be an object or commodity own by male. Women are even today badly dominated because of dowry against which the law has been implemented. These are the very leading issues in the life against women and are responsible for this worst situation of women who is also a human being.

Conclusion

In short women are not equals men in the society. In the paste they were exploited and in present also they are being exploited. The form of exploitation got changed. And male patriarchy, religion are the main exponent behind this mechanism of exploitation of women. This needs to be destroyed through proper actions and bring women in flow treating them as a human being.

Reference

1. Gerald Gaus and Fred D'Agotim, *The Routledge Companion to Social and Political Philosophy*. Routledge, Abingdon on Thames, 2013

2. S. Natarajan, *A Century of Social Reforms in India*. Asian Publication House, Delhi, 1964
3. Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. Hoggar Press, 1929
4. Simon De Beauvoir, *The Second Sex*. Vintage Classics, London, 2015
5. निर्मला जाधव, *भारतीय स्त्रीप्रश्न आकलनाच्या दिशेने*. हरिती पब्लिकेशन, पुणे आणि मैत्री प्रकाश, पुणे. २०१९
6. www.m.timesofindia.com (Oct 21 2018)
7. www.epw.in (vol.issue no.8, 20 feb 2016)
8. www.wikipedia.com
9. bbc.com (28 june 2018)

Women's Attitudes Towards Gender Discrimination in Yasmina Khadra's Novel 'The Swallows of Kabul'

Dr. P. Susheela Sriram

Associate Professor in English

HOD & Research Guide, L.B.S.College, Dharmabad,

Dist. Nanded. (Maharashtra)

Abstract

The swallows of Kabul by Algerian writer Yasmina Khadra is an example of portrayal of life of women in Afghanistan. The struggle and oppression in the lives of women are shown in the novel. It is defined as the condition of being unequal; lack of equality or disparity. In the book, gender inequality is well demonstrated as a social issue as there are many restrictions towards women. Gender Inequality is defined as the unequal treatment or perception of individuals based on their gender. It is worldwide issue that continues to occur resulting in mistreatment of others, discrimination, lack of respect, biological hormones and lack of education. This extraordinary novel takes readers into the lives of two couples: Mohsen and his wife Zunaira, who was once a brilliant teacher and is now no longer allowed to leave her home. Atiq is a prison keeper, a man who has sincerely adopted the Taliban ideology and struggles to keep his faith, and his wife Musarrat, who once rescued Atiq and is now dying of sickness, despair.

Keywords: Gender Inequality, mistreatment, discrimination and lack of respect.

Literature is simply another way we can experience the world around us through our imagination (Jones. 1968:1) Literary work is the result of human thought which tells us about life and deals with feeling, ideas, experience, ambition, imagination and problems. It presents to give an enjoyment and also broader the reader's general knowledge. Literature is one of the most creative and universal means, of communicating the spiritual emotion and intellectual concern of mankind.

Literature is also a mirror of society and will be characterized by human imagination and ideas of their expression, good form, techniques and our fantastic world. It can be applied from human of daily life. The researcher observes the form of literature which reflects the real incidents of the writers, the persons and sometimes the whole community. The aim of literature is to present the society as it is.

Feminism is a fight for the rights of women, as Bell Hooks quoted the definition from her book *Margin to Center* and stated it in her book *Feminist is for Everybody*, "*Feminism is a movement to end sexism, sexist exploitation, and oppression,*" (Hooks, 2000:1). The term subaltern, derives from the Latin word, sub (below, under) plus alter (other) or (alternate) which result in subalterns (subordinate). It means a lower ranking or inferior individual. According to Spivak, subaltern women are subjected to oppression more than the subaltern men. They do not have proper representation, and therefore not able to voice their opinions or share their stories. No one is aware of the daily struggle they face. This paper is a study of the female characters that share the common bond of subjugation and miserably struggle for their survival. This concept is studied from feminist perspectives. Patriarchy is alarm to the feminism. The attitude of male Personae to look at female was totally a gender discourse. So Simone de Beauvoir here comment,

This humanity is male and man defines woman not in herself but as relative to him , she is not regarded as an autonomous being.... she is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the essential as opposed to the essential. He is the subject; he is the Absolute-she

Women have always fought for their rights in the matter of equality between women and men. There has always been a struggle for women to be able to have the same job as men, the same salaries as men and permission to vote and affect society. The women in the novel genuinely appear as suffering beings. The prolonged conditions of conflict in Afghanistan have taken heavy toll on human life and brought enormous

suffering and devastation for the country. In any conflict children and women, in any case, are always the worst sufferers because of their vulnerable position in the society. As Chandra Talpade Mohanty argues,

women have never been secure within (or without) the nation state-they are always disproportionately affected by war, forced migration, famine, and other forms of social, political and economic turmoil (514).

Patriarchy has been defined as a term that “refers to those system-political material and imaginative-which invest power in men and marginalize women. It manifests itself in both concrete ways (such as disqualifying women a vote) and at the level of imagination” (McLeod 173). This concept becomes a major instrument of oppression of women. About the centrality of female sexuality and its moral regulation as an essential trait of South Asian societies, Jayawardene and de-Alwis point out:

Ironically, the comma denominator that cuts across all communities, and often classes as well in South Asia, remains, notions of female modesty. The sexual and moral codes imposed on women, codified and disseminated through hegemonic patriarchal institutions and instruments such as the state, law, religious tenets and their interpreters, the schools, the family, etc. share many similarities, despite their being categorized as Muslim, Christian, Hindu, Buddhist and so on. (Jayawardene and de- Alwis 17)

Afghanistan has always been the international theatre of power game, rivalry and confrontation amongst the states and super powers as well. The history of this country has been full of turmoil, and escalating violence. Almost this country has witnessed volatile events affecting a large number of people..

Yasmina Khadra (1955), a female name, pseudonym of Muhammad Moulessoul, an Algerian military officer for 25 years, is now a French citizen. Khadra had already had six books published before the authorities decreed that his work had to be sent to the military censors. The name Yasmina Khadra is in fact that of his wife who persuaded him to use it. Yasmina Khadra is a very productive and most celebrated Algerian writer. He always felt like a writer even though he was an officer in the Algerian army. He was born in the Sahara Desert. His father was the male nurse and his mother was the nomad. In 1964 his mother sent him to a military school in Algeria where he discovered literature and his love for writing. He chose to write in French because his French teacher encouraged him and also because of the censorship of the Algerian authorities.

Khadra resigned from the army in 2000 because his writing activity was not compatible with military duties, almost all of his works have been translated into English. Yasmina Khadra's novel, *'The Swallows of Kabul'* (2009) set in Afghanistan under the rule of the Taliban; it is a moving portrait of a society in which “death is an only banality” (p.10) and “pleasure has been ranked among the deadly sins.” (p.31). ‘The swallows of Kabul’ puts a human face on the horrors and repression of that worn-torn country.

Kabul under the Taliban, a divested city ruled by execution and crows where laughing in public brings down the wrath of the religious police. On the one hand, we have Mohsen and Zunaira Ramat. Mohsen from the wealthy family of shopkeepers destroyed by the Taliban, and Zunaira is the talented former teacher who is no longer allowed to leave her home without being covered with a burqa and without an escort. On the other, there is Atiq Shaukat a loutish Taliban prison keeper who has religiously adopted the ideology of the Taliban but struggles to remain within his faith along with his wife Mussarat who saved his life but is now dying. Mohsen who has become so dulled by the daily incidents of brutality, one day finds himself wandering dissolutely amongst the divested streets of Kabul and participating in the stoning of a prostitute. First of all, an effect of gender inequality is male dominance is very evident in the novel. One example is where males do whatever they please.

In that case, what are you waiting for? Kick her out. Divorce her and get yourself a strong, health virgin who knows how to shut up and serve her master without making any noise. (Khadra, 28)

'*The Swallows of Kabul*' is a harrowing novel that tugs at the readers thoughts constantly. Identity crisis and violence have largely been discussed in this novel. By focusing on the lives of the two couples and giving the Taliban only walk-on roles, Khadra renders the repression all the more sinister. His spare, taut prose depicts the bleakness that leads ordinary men-and- women to violence.

Zunaira has steadfastly refused to leave her home or wear the burqa that "cancels my face and takes away my identity and turns me into an object." But the burqa she hides behind cannot protect them from the harassment of zealous Taliban soldiers, and their marriage, already frayed by Mohsen's act of violence. This is no stereotype of Islamic male-female relationships: the problems between these couples are universal issues of respect, but they are made chronic by the circumstances of zealotry, illness and desperation. In a culture where men are made to denigrate women, Yasmina Khadra has his women characters find solutions that are shocking in their extremity and that provide a narrative of appalling inevitability.

Mohsen who strove to never changes Zunaira becomes abusive towards her when she denies him a normal relationship and thereby shatters the dynamics of their relationships. His abusive actions towards Zunaira turn him into a man he was afraid of turning into and his fears come true when Zunaira denies him the sight of the face which was his guiding light. On the other hand, Atiq who dreams of a future with Zunaira goes crazy without her, finally slipping into madness Zunaira becomes the fading hope which evades the hands of complicit masculinities.

Works Cited:

1. Lewis, Reina, and Sara Mills. *Feminist Postcolonial Theory – A Reader*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2003.
2. Hooks Bells, *Feminism is for Everybody*, South, India Press, 2000
3. Khadra Yasmina. 2009. *The Swallows of Kabul*. London, translated from French by John Cullen. Vintage Books
4. <http://yasminakhadra.com>
5. Skaine, Rosemarie. *The Women of Afghanistan under the Taliban*. 2002. North Carolina: McFarland & Company, Inc, 2002. Web
6. *Afghanistan Profile*. BBC News. BBC, 19 June 2013. Web. 22 Oct. 2013.

डिजीटल ग्रंथालयाची संकल्पना व व्याप्ती

रिता श्रीमंतराव कदम

जयक्रांती कला वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

सार :

माहितीची निर्माती प्रचंड वेगाने होऊ लागल्यानंतर तिची नोंद ठेवणे ग्रंथपालांना अत्यावश्यक होऊ लागले व त्यासाठी नवनवीन तंत्राच्या आधारे संगणकीय आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी इंटरनेट वर अवलंबून असतात. तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने झालेला विकास हा सर्वच क्षेत्रात लक्षणीय सुधारणा करणारा ठरला आहे. आज सध्या पारंपारीक ग्रंथालयात साठवणूकीची मर्यादा लक्षात घेता डिजीटल ग्रंथालयेही सर्व दृष्टीने खूप महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहेत. यात जागेची बचत, वेळेची बचत, पैशाची बचत, श्रमाची बचत होते.

प्रस्तावना :

माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर सुरू झालेल्या नव्या सहस्रकाच्या दसऱ्या दशकांच्या शेवटचे वर्ष सुरू झाले आहे. गेल्या 19 वर्षात डिजीटल तंत्रज्ञानाने आपले आयुष्य पूर्णतः बदलून टाकले आहे. संगणकाच्या वापराने तसेच इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभावांचा ग्रंथालयांचा अलिकडच्या काळात आलेल्या विकासावर खूप परिणाम झालेला दिसतो. इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाच्या अभ्यास निर्माण करणारी ग्रंथालय अशा नवनवीन तांत्रिकसंकल्पना उदयास आल्या आणि शेवटी डिजीटल ग्रंथालय या नविन संकल्पनेचा उदय झाला. डिजीटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव वाढत असतानाही छपील पुस्तकाच्या तूलनेत ई-बुक मात्र मागे पडली आहेत.

डिजीटल ग्रंथालयाची व्याख्या :

1) **बर्मिंग यांच्या मते :** मल्टीमिडीया डिजीटल स्वरूपातील माहितीच्या आधारे वेगाने विस्तारत असलेल्या जाळ्यातील माहिती प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष शोधण्याची सुविधा पुरवणाऱ्या संरचनेला डिजीटल ग्रंथालय म्हणतात.

2) **गूटेन बर्ग यांच्या मते :** अक्षरे अंक ध्वनी, चलचित्र हे डिजीटल स्वरूपात डिजीटल विकेंद्रित स्वरूपाची माहितीसंग्रहण माहिती प्रती प्राप्ती वितरण इत्यादी चलचित्र म्हणजे डिजीटल ग्रंथालय होय. याचा वाचन संस्कृती वाढण्यास निश्चित फायदा होईल.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात राज्य शासनाने शासकीय ग्रंथालयाला आधुनिक चेहरा देण्याचा संकल्प केला. त्याच बरोबर मोबाईल गेम्स, सोशल डिजीटल मिडीयाचा अतिवापरामुळे मागे पडत चाललेली वाचन संस्कृती वृद्धीगत करण्यासाठी दरवर्षी ग्रंथोत्सव साजरा करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्यामुळे अपरिहार्य असलेले तंत्रज्ञान, इंटरनेटचा वापर आणि वाचन संस्कृती यामध्ये समतोल साधला जाणार आहे. ग्रंथालयात जर साहित्यसंग्रह हा डिजीटल स्वरूपाचा साठवलेला असेल. तो इंटरनेटद्वारे वापरता येईल. इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्यसंग्रहाचे शास्त्रीय पद्धतीने, व्यवस्थापन केले जाईल. या माहितीद्वारे डिजीटल रिसोर्सेस डेव्हलपमेंट सेकची स्थापना करण्यात आली आहे. या ई-ग्रंथालय प्रणालीचे नियंत्रण, विकास अद्यावतीकरण, तसेच या करता लागणारी, माहिती, तंत्रज्ञान, कौशल्ये, योग्य मनुष्यबळाची निवड होईल. यासाठी स्वातंत्र निधीचीतरतूद करायला हवी.

डिजीटल ग्रंथालयाची रचना व कार्यपद्धती :

- ग्रंथालय रूपात लागणारे इन्फ्रास्ट्रक्चर, ई रिसोर्सेसमध्ये (वाचन साहित्य) सर्व्हर, संगणक संच, ई. ग्रंथालय अज्ञावली, प्रिन्टर, स्कॅनर नेटवर्क व केबलिंग इंटरनेट कनेक्शन, सिडी, हार्डडिस्क आदीची व्यवस्था केली जाईल.
- ग्रंथालय संचालनायाची एमआरएस प्रणाली अद्यावत करणे व ग्रंथालयाचे सार्वजनिक कामकाज ऑनलाइन करणे.
- केंद्रशासन पुरस्कृत (एमआयसी) ग्रंथालय अज्ञावली राज्यस्तरावर प्रस्थापित करणे.
- ऑनलाईन माहितीस्रोत, सिडी, डिक्कीडी, स्वरूपातील माहितीस्रोत, मल्टीमिडीया, व्हिडिओ तंत्रज्ञानाचा सहभाग, पूर्ण डिजीटल स्वरूपातील (इ.बुक), ई जर्नल इ. डेटाबेस ई इनसायक्लोपीडीया किंवा मल्टीमिडीया या स्वरूपात उपलब्ध आहेत.
- वर्गनी भरून घेतलेले इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्यसंकेतस्थळाच्या किंवा ग्रंथालयातील वाचकांना ब्ल्यूटूथच्या माध्यमातून गरजू वाचकांना उपलब्ध करून देणे.
- वाचक सभासदांना युजर आयडी, पासवर्ड देण्यात येईल.

डिजीटल ग्रंथालयात देण्यात येणाऱ्या सेवा :

- शेअर्ड कॅटलॉगींग मूळे - ग्रंथपालांना विविध डिजीटल ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध तालीकांची माहिती वापरणे शक्य होणार आहे.
- वेब ओपॅक - विविध ग्रंथालये आणि माहिती केंद्राचे कॅटलॉग इंटरनेट वेबच्या माध्यमातून उपलब्ध होऊ शकतील.

- आंतर ग्रंथालयीन देवघेव सेवा : वाचकांच्या गरजा पुरवण्यासाठी एक ग्रंथालय दूसऱ्या ग्रंथालयाशी इंटरनेट वेबच्या माध्यमातून देवघेव करू शकेल.
- रेफरन्स सेवा - ग्रंथालयात उपलब्ध नसणाऱ्या जेथे माहिती उपलब्ध असते, अशा स्रोतांचा संदर्भ दिलेला असतो.

करंट अवरनेस सर्व्हिस : ग्रंथालयातील नविन ग्रंथ नियतकालीके पेटंटस, मानके, द्रुकश्राव्य साधनांची यादी वाचकांसाठी अंतर्गत वेबवर प्रसिध्द केली जाते.

माहितीचे निवडक प्रसारण सेवा :

वाचकांच्या मागणीनुसार ई-मेलच्या माध्यमातून माहिती गरजाचे एकत्रीकरण वाचन, पृथक्करण करणे शक्य होणार आहे. तसेच संपर्कही करता येईल.

पारंपारिक ग्रंथालयाचे घटक -

- 1) संगणक
- 2) संग्रेशन तंत्रज्ञान
- 3) समाज

डिजिटल ग्रंथालयाची वैशिष्ट्ये :

- 1) इंटरनेटच्या Web Broaser वरूनही माहिती उपलब्ध होते.
- 2) विन्डोज युनिक्स व Linux दोन्ही पायाभूत अज्ञावलीवर चालू शकते.
- 3) संक्षिप्त तसेच पूर्ण स्वरूपातील माहिती उपलब्ध होते.
- 4) वाचकांच्या सोयीनुसार शोध प्रक्रियेत बदल लावता येतो.
- 5) माहितीच्या उपलब्धतेचे तालिका अपोआपतयारहोते.
- 6) क्षमता मागणीनुसार वाढवता येते.

ग्रंथ आणि वाचनालय एका गाडीचे दोन चाके आहेत. परन्तु आधुनिकतेच्या युगात मोबाईल व इंटरनेटच्या प्रभावाने यूवा पिढीत ग्रंथ वाचनाची आवड कमीहोत आहे. डिजिटल ग्रंथालयामुळे ग्रंथालय व वाचकांची संख्या कमी झाली आहे. या करिता वाचनाची अभिरुची निर्माण करण्यास ग्रंथालय वाढीस प्रोत्साहन देणे.

समारोप :

डिजिटल ग्रंथालयावरून हे लक्षात येते की इंटरनेट वरून माहिती उपलब्ध होतेत्याचे रूपांतर आपण वाचनात करतो आज तीस इंग्रजीसह जगातल्या 150 हून अधिक लिप्यांसाठी OCR तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे. म्हणजे पुस्तकाचे पान स्कॅन करा त्या पानाच्या प्रतिमेस दिसनारा मजकूर OCR द्वारे तंत्र वापरून करता येतो. डिजिटायजेशन नावाच्या तंत्रज्ञानाचा मोठा बोलबाला आहे जी ग्रंथालये डिजिटायजेशन च्या बाबतीत पुढारलेली आहेत त्यांना ट्वेंटी फर्स्टसेच्युरी मॉडर्न कायब्ररोर्झ अस संबोधन काहिश आदरान बहाल केल जात. आधुनिक ग्रंथालयात एकाच ग्रंथाची प्रिंट बुक, ई बुक आणि ऑडिओबुक असेतीन्ही उपलब्ध व्हावे अशी आजच्या वाचकांची अपेक्षा आहे. यापैकी ईबुक आणि ऑडिओ बुक ही ग्रंथालयानेसदस्यासाठी ऑनलाईन उपलब्ध करावी अशी मागणीही वाचकाकडून होणे अपेक्षित आहे. संगणकाच्या युगामध्ये विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इलेक्ट्रॉनिक्ससंगणक, मोकर्सिक, व डिजिटलसंगणकाचा विकास झाला. प्रामुख्याने डिजिटल ग्रंथालये आणि इतर माहितीसंप्रेषणाच्या माध्यमांचा विकास व प्रसार झालेला आहे. डिजिटलसंगणक संदेशवहन याच्या जडनीतून माहितीची देवाण घेवाण शक्य झालेली आहे. याचा प्रभाव शिक्षणामध्ये भरपूर, प्रमाणात झाला काळानुसार अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेत दिवसेंदिवस बदल घडत गेलेला आहे त्याचा परिणाम ग्रंथालयावर झालेला दिसतो.

डिजिटल ग्रंथालयाचा वापर अधिक झपाटयाने देवाण घेवाण माहितीसंप्रेषण अधिकसोयीस्कर झालेले दिसून येते. त्यांचा समाजाला अधिक फायदा दिसून येतो.

संदर्भ :

- 1) ग्रंथालय संदेशवहन आणि समाज - प्रा. नामदेव किसन काटे
- 2) माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक - प्रा. रेखा एम. वाढ माहिती प्रक्रियन
- 3) The Role of the library and Librarian in College - V.N. Mishra
- 4) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पूर्णे युनिव्हर्सिटी प्रकाशन पृष्ठ 303-340
- 5) डिजिटल ग्रंथालये, नाशिक, ज्ञानगंगोत्री - पानगे, बि.एम. 2002

यशपाल जैन की 'धर्मचक्रवर्ती' कहानी में व्यक्त जैन दर्शन

प्रा.डॉ.महावीर उदगीरकर

शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

यशपाल जैन की साहित्यकृतियों में ही नहीं उनके व्यक्तित्व में भी जैन दर्शन और मूल्यों का प्रभाव स्पष्ट दृष्टिगोचर होता है। अहिंसा के सिद्धांत का निष्ठा के साथ पालन और समर्थन ही उन्हें गांधीवाद की ओर खींच कर ले गया। उन्होंने निष्ठावान कर्मयोगी की भांति कार्य करते हुए समाज, राष्ट्र और साहित्य को अनमोल योगदान दिया है। गांधीवाद और जैन मूल्यों को एक धरातल पर स्थापित करने का दुर्लभ प्रयास उनकी साहित्यिक कृतियों से झलकता है। उनके उपन्यासों में 'भोर की आहट', 'राजकुमार की प्रतिज्ञा', 'कलश', 'चट्टान नहीं पिघली', 'अमृतघट' प्रमुख हैं। 'सेतु निर्माता', 'रूस में छियालीस दिन' यह संस्मरण तथा कहानी संग्रह और गांधीजी पर विशेष साहित्य प्रकाशित है। उन्हें अनेक पुरस्कार भी प्राप्त हुए हैं तथा 'जीवन साहित्य' नामक मासिक पत्रिका के वे संपादक रहे हैं। एक सितंबर 1912 में उत्तर प्रदेश के अलीगढ़ में उनका जन्म हुआ तथा उम्र के अठ्ठासी वर्ष में उनका निधन हुआ।

प्रस्तुत आलेख में उनकी कहानी 'धर्म चक्रवर्ती' में व्यक्त जैन दर्शन को स्पष्ट किया है। कहानी का आधार अथवा कथ्य भले ही धार्मिक अथवा पौराणिक हो मगर उसमें व्यक्त विचार आज भी प्रासंगिक लगते हैं। यशपालजीने मनुष्य के आचार-विचार में किस प्रकार का अंतर्भाव हो, उसे कैसे सुख, शांति और आनंद प्राप्त हो सकता है। जीवन की यथार्थता, क्षण भंगुरता क्या होती है। मनुष्य के असली जीवन साथी मानवतावादी मूल्य हैं। मनुष्य समाज प्रिय होता है। उसे परिवार रिश्ते-नाते इनसे बहुत लगाव होता है। प्रत्येक रिश्ते का एक समय होता है, कोई किसी का साथ आजन्म नहीं दे सकता। रिश्तों में कभी अपनापन, कभी कड़वाहट होती है, जिसके चलते मनुष्य कभी सुख तो कभी दुख का अनुभव करता है। उसकी अपेक्षाएँ जब बढ़ती हैं और पूरी नहीं होती तो वह अशांत और उपेक्षितता को महसूस करता है।

आज मनुष्य भीड़ में भी अकेला है। सुख, शांति और आनंद की तलाश में न जाने कहाँ कहाँ भटकता है। फिर भी अतृप्त रहता है। आपाधापी के इस युग में ध्यान, योग, संयम, विवेक, अनासक्ति, क्षमा, सत्य, अहिंसा जैसे मूल्यों का स्वाध्याय करने की आवश्यकता है। इसे 'धर्म चक्रवर्ती' कहानी के माध्यम से यशपाल जैन ने व्यक्त किया है। इसमें जैन धर्म, तीर्थंकर इनका भले ही उल्लेख हो किन्तु यह कहानी समग्र मानव जाति के लिए एक संदेश देती है कि मूल्यों के प्रति जो निष्ठावान है वह जीवन में कभी निराश, विफल और हार नहीं सकता। इस कहानी में केवल दो ही पात्र हैं भगवान महावीर और ज्योतिषी पुष्प। भगवान महावीर अपना घरबार और राजपाट वैभव सब त्याग कर साधना के मार्ग पर चल पड़े थे। जीवन की सार्थकता और कल्याण यही उनका पुरुषार्थ बन गया था। उन्हीं दिनों पुष्प नामक एक बहुत बड़े ज्योतिषी का नाम था। दूर-दूर के लोग अपना भविष्य जानने के लिए उनके पास आते थे। उनका ज्ञान सत्य सिद्ध होता था। संयोग से एक दिन पुष्प घूमते हुए गंगा नदी के किनारे पहुँचे। वहाँ रेत पर उन्हें किसी के चरण चिन्ह दिखाई दिए। वे समझ गए कि यह किसी चक्रवर्ती के ही हो सकते हैं। आस-पास ढूँढ़ने पर उन्हें एक तपस्वी ध्यानस्थ मुद्रा में नजर आये। थोड़ी देर रुकने पर पुष्प समझ गया कि वह चरण चिन्ह इसी तपस्वी के हैं। पुष्प के यह पूछने पर की "हे तपस्वी आप अकेले कैसे यहाँ?" तब भगवान महावीर ने जवाब दिया "संसार में आदमी अकेला आता है और अकेला जाता है। कोई भी उसका साथ नहीं देता।" ज्योतिषी पुष्प के मन की उलझन दूर नहीं हुई और उसने कहा "हे तपस्वी आप ज्ञान की बात कर रहे हैं। मैं व्यवहार की बात जानना चाहता हूँ।" भगवान महावीर कहते हैं "यहाँ मैं अकेला नहीं हूँ मेरा परिवार मेरे साथ है।" तब पुष्प ने दोबारा सवाल किया "परिवार साथ है! कहा है?" तब भगवान महावीर ने उत्तर दिया वह अत्यंत महत्वपूर्ण है। जीवन की वास्तवता, यथार्थता को व्यक्त करता है। जीवन मूल्यों की अहमियत को दर्शाता है।

भगवान महावीर ज्योतिषी पुष्प को उत्तर देते हुए कहते हैं। "मेरा परिवार मेरे साथ कैसा है जानना चाहते हो तो सूनो-मेरा निर्विकल्प ध्यान मेरे पिता है। अहिंसा मेरी माँ है, ब्रह्मचर्य मेरा भाई है, अनासक्ति मेरी बहन है, शांति मेरी पत्नी है, विवेक मेरा पुत्र है, क्षमा मेरी पुत्री है, सत्य मेरा मित्र है और उपशय मेरा गृह है। अब तुम्ही बताओ कि मैं अकेला कैसे हूँ।"

पुष्प जिज्ञासा वश आगे पूछता है "हे तपस्वी आपके शरीर से तो आप चक्रवर्ती लगते हो किन्तु आप इस अवस्था में कैसे?"

चक्रवर्ती वह होता है जिसके पास धर्मरत्न होता है, जिसके पास विशाल सेना होती है।

पुष्प के प्रश्न का उत्तर देते हुए भगवान महावीर कहते हैं “मैं जहाँ भी जाता हूँ, मेरे पहले आचार-विचारों का चक्र मुझसे पहले होता है। यही चक्र मेरे जीवन को सुरक्षित रखता है। मेरी भावना धर्मरत्न है।” आचार विचारों में शुद्धता का होना आवश्यक है। जीवन में विचार और मूल्य मनुष्य को संवारते हैं। विचारों के प्रति अगर निष्ठा हो तो जीवन सार्थक और फलदायी साबित होता है। आज के भागदौड़ की जिंदगी में कुछ पल अपने लिए देने की आवश्यकता है। प्रत्येक मनुष्य को यह कहानी आत्मचिंतन करने के लिए मजबूर करती है। ज्योतिषी पुष्प के सारी समस्याओं का समाधान भगवान महावीर करते हैं। यही इस कहानी का मूल केंद्र है। अतः यशपालजी इस कहानी के माध्यम से मूल्यों का महत्व विशद करते हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) वैशालिक की छाया में- राजेश जैन, प्रभा किरण जैन
- 2) जैन धर्म जानिए- शेखर चंद्र जैन
- 3) वीतराग विज्ञान- कल्पना जैन
- 4) चिंतन की गहराइयाँ- डॉ. हुकुमचन्द भारिल्ल

शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 :वास्तव आणि अपेक्षा

शिवाजी कराळे (एम.ए.,बी.एड.,सेट)
जि.प.कें.प्रा.शा. ब्रॅच मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना (Introduction) :

शिक्षण ही संकल्पना व्यक्तीविकासाचा अविभाज्य घटक आहे.अन्न ,वस्त्र निवारा या सोबतच शिक्षण ही सुद्धा आजच्या काळात महत्वाची गरज आहे.याचे महत्वाचे कारण म्हणजे व्यक्तीविकासामध्ये असणारे शिक्षणाचे महत्वाचे स्थान.लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये शिक्षण हा समाजाचा आत्मा आहे.कारण लोकशाहीच्या मूल्याची रुजवणूक शिक्षणाच्या माध्यमातूनच परिणामकारकरीतीने होत असते.प्राचीन विचारवंत प्लेटो यांनीही आदर्श राजा व राज्य यांच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाची उपयुक्तता आपल्या 'रिपब्लिकन' या ग्रंथातून स्पष्ट केली आहे.एवढेच नाही तर शिक्षणाचे प्राथमिक व उच्च शिक्षण असे वर्गीकरण करून शिक्षण ही आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया असल्याने राज्याने शिक्षणाकडे लक्ष पुरवण्याची मागणी केली आहे.

डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या मते 'लोकशाही निष्ठ शिक्षण म्हणजे लोकांना केवळ साक्षर करणे नव्हेतर मनाचे औदार्य,प्राण्यांविषयी आदर,एकसंघ राहण्याचे कौशल्य व मानवी हृदयाचे सौंदर्य होय'महात्मा गांधीजींच्यामते, बालकांच्या शरीर,मन आणि बुद्धीचा विकास म्हणजे शिक्षण होय.स्वामी विवेकानंदाच्या मते, बालकांतील सुप्त शक्ती,गुणांचेप्रकटीकरण म्हणजे शिक्षण.वरील व्याख्या शिक्षणाचे लोकशाही शासनव्यवस्थेत तसेच व्यक्तीविकासामध्ये किती महत्वाचे स्थान आहे ते विशद करतात.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळ व शिक्षण :

ब्रिटीश राजवटीमध्ये भारतात खऱ्या अर्थाने औपचारिक शिक्षणाची सुरुवात झाली.युरोपमध्येऔद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झालेले नवनवीन व्यवसाय, बाजारपेठा व त्यासाठी आवश्यक असणारे कुशल व प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करण्याच्या गरजेतून ब्रिटिशांनी.भारतात शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यास सुरुवात केली.तसेच अमेरिकन व फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य,समता,बंधुता व न्याय या मूल्यांना अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

जरी ब्रिटीश शासनाने शिक्षणाची सुरुवात व्यावसायिक हेतूने केली असली तरी यामधून शिकलेल्या भारतीय तरुणांनी परदेशी शिक्षण घेऊन भारतीय शिक्षण व्यवस्था व जागतिक शिक्षणांची स्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला.स्वदेशातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी पुढाकार घेतला.परिणामी स्वतंत्र बाण्याचे समाजसुधारक,तत्त्वज्ञ,क्रांतिकारक व शिक्षणतज्ञ यांची फळीच निर्माण झाली.जे स्वातंत्र्यलढ्याबरोबरच समाज व शिक्षण सुधारणेसाठी आग्रही होते. त्यामध्ये महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख प्रामुख्याने करता येईल.समाजाच्या उद्धाराचे साधन म्हणून शासनाने गुणवत्तापूर्ण व मोफत शिक्षणासाठी प्रयत्न करावेत असा आग्रह या समाजसुधारकांनी धरला.दि.21 सप्टेंबर 1917 रोजी राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात 'मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा' केला.जो आजच्या शिक्षण हक्क कायद्यामागील मूळ प्रेरणा आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळ व शिक्षण :

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटना निर्मितीसाठी स्थापन केलेल्या संविधान सभेने संविधानात व्यक्तिविकास व स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी कलम 14 ते 35 मध्ये मार्गदर्शक तत्वे समाविष्ट केली .यासोबतच कल्याणकारी राज्यानिर्मितीसाठी व देशाची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन भविष्यात त्यांची अंमलबजावणी करावी असे सूचित केले.त्यापैकी कलम 45 मध्ये शासनाने देशातील 6 ते 14 या वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था करावी असे सूचित केले.सन 2002 मध्ये 86 वी घटनादुरुस्ती करून देशातील सर्व मुलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार असून त्याचा मुलभूत अधिकारात समावेश करण्यात आला.त्यासाठी कलम 21(अ) हा भाग समाविष्ट करण्यात आला.याशिवाय राष्ट्रीय शिक्षण आयोग (कोठारी आयोग 1962 - 64),राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1948,1968,1986 तसेच राष्ट्रीय शिक्षण आराखडा 2005 मधील अनेक मौलिक सूचना व शिफारशी ह्या शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणेसाठी महत्वपूर्ण व दिशादर्शक ठरल्या आहेत.

दि. 04 ऑगस्ट 2009 रोजी भारतीय संसदेने देशातील 6 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणारा अधिनियम “Right of Children to Free and Compulsary Education Act 2009” संमत केला, ज्याच्या अंमलबजावणीस जम्मू काश्मीर वगळता संपूर्ण देशात दि.01 एप्रिल 2010 पासून सुरुवात झाली. यामुळे आपल्या देशाचा समावेश जगातील निवडक अशा 135 देशांमध्ये झाला ज्या देशात शिक्षणाच्या अधिकारास मुलभूत अधिकारात स्थान देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र शासनाने दि.11 ऑक्टोबर 2011 रोजी काढलेल्या अधिनियमाने राज्यातही अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. या अधिनियमानुसार राज्यातील शाळांतील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक व गुणवत्ता विकास करण्यासाठी शाळांमध्ये शिक्षणविषयक पायाभूत सोयी सुविधा निर्माण करणे, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणास अनुरूप अभ्यासक्रमाचे विकसन करणे ही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली.

शिक्षण हक्क कायदानुसार देश व आपल्या राज्यातील शैक्षणिक व्यवस्थेत अनेक रचनात्मक बदल घडून आले असून 6 ते 14 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच ते गुणवत्तापूर्ण असले पाहिजे यासाठी शासन स्तरावरून प्रयत्न करण्यात येत आहेत ही अतिशय आश्वासक बाब आहे. शिक्षण हक्क कायदानुसार झालेल्या उपलब्धीचा वास्तविक स्थितीचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

निशुल्क शिक्षण :

शिक्षण हक्क कायदानुसार बालकांना त्याच्या जवळच्या शाळेत निःशुल्क प्रवेश घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. याशिवाय त्याच्या पालकांकडून कोणत्याही प्रकारचे शुल्क घेता येणार नसल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गरीब पालकांना याबाबीचा दिलासा मिळाला आहे. तसेच केवळ फीस देता येत नाही म्हणून प्रवेश मिळत नव्हता ही अडचण प्रामुख्याने दूर झालेली आहे. अनेक शाळेत वेगवेगळ्या नावाखाली रकम वसूल केली जात होती. या बाबीवर आता आळा बसला आहे.

आर्थिक दुर्बलांसाठी 25 % राखीव प्रवेश :

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या पालकांच्या पाल्यांसाठी शासनमान्य खाजगी, नामांकित शिक्षण संस्था, इंग्रजी शाळा, स्वयंअर्थसहाय्यीत शाळेत एकूण प्रवेश क्षमतेच्या 25% प्रवेश या अधिनियमानुसार राखीव ठेवण्यात आले आहेत. त्यामुळे शहरी भागातील नामांकित शाळेत गरीब, दुर्बल विद्यार्थ्यांना प्रवेश देणे बंधनकारक असल्याने त्याचा फायदा या वर्गांना होत असल्याने या शिक्षण हक्क कायद्याचे हे फलित निश्चितच आहे.

भौतिक सुविधांची उपलब्धता :

या कायदानुसार पूर्वी असलेल्या विविध योजनांचे शासकीय स्तरावर सुसूत्रीकरण करण्यात आले असून राज्यातील प्राथमिक शाळेसाठी शासनस्तरावरून विविध भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. याशिवाय मुलांना मोफत गणवेश, अध्ययन साहित्य, पाठ्यपुस्तकांचा मोफत पुरवठा, शालेय शौचालय, क्रीडासाहीत्य, प्रभावी अध्ययन - अध्यापनासाठी विविध विषयातील क्षमता विकसनासाठी गणित, मराठी व इंग्रजी भाषेचे साहित्य संच पेट्या प्रत्येक शाळांना उपलब्ध करून दिल्या आहेत. विज्ञान विषयासाठी अद्यावत प्रयोग शाळांची निर्मिती करण्यात येत आहे.

शाळा विकासात पालकांचे सहकार्य :

गावातील पालकांचा जेवढा सक्रीय सहभाग तेवढी या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यास मदत होणार आहे. या बाबीचा विचार करून शाळेत शाळा व्यवस्थापन समिती, शिक्षक पालक संघ, माता पालक संघ, पोषण आहार समिती, बांधकाम समिती व परिवहन समितीची स्थापना करण्यात आली आहे. याशिवाय शाळेतील विविध उपक्रमात पालकांचा सहभाग घेण्यात येत आहे. शाळा विकास आराखडा तयार करून तो प्रशासकीय मान्यतेसाठी पाठवण्याची जबाबदारीही शाळा व्यवस्थापन समितीकडे सोपवण्यात आली असल्याने शाळेच्या गरजांचे प्रतिबिंब या आराखड्यात उमटण्यास मदत झाली आहे.

स्थलांतरित व शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणाची सोय :

महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यात विशेषतः मराठवाड्यातील जिल्ह्यांमध्ये अनेक गावातून पालक रोजगाराच्या संधीच्या शोधात ऊस कारखाने, विटभट्ट्या येथे काम करण्यासाठी तसेच परराज्यात किमान 6 महिन्यांच्या

कालावधीसाठी स्थलांतरित होतात.त्यामुळे त्यांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न दरवर्षी निर्माण होतो.हे लक्षात घेऊन पालक स्थलांतरित झाले तरीही त्यांच्या पाल्यांचे राहणे व शिक्षण यासाठी हंगामी वसतीगृहाची सुरुवात करण्यात आली आहे.तसेच स्थलांतरित परिसरातील शाळेत त्यांच्या पाल्यांना तात्पुरत्या स्वरूपात प्रवेश देऊन हा प्रश्न सोडवण्यात येत आहे.तसेच दरवर्षी शाळाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण करून त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात येत आहे.ही आश्वासक बाब आहे.

शिक्षक पात्रता व प्रशिक्षणास प्राधान्य :

शिक्षण हक्क अधिनियमानुसार प्राथमिक शाळेत शिकवण्यासाठी नियुक्त करण्यात येणाऱ्या शिक्षकांसाठी पात्रतेचे निकष निश्चित करण्यात आले आहेत.त्यामुळे प्रत्येक शाळेत प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग होत आहे.एवढेच नसून सेवारत शिक्षकांच्या अध्यापन कौशल्य विकासासाठी अविरत शिक्षक प्रशिक्षणाचे सतत आयोजन करून शिक्षणातील अद्यावत बाबीचे प्रशिक्षण देऊन शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी या बाबीचा निश्चितच उपयोग होणार आहे.

शाळा मान्यतेसाठीचे निकष :

शिक्षण हक्क कायदानुसार इमारत,विद्युत सुविधा,मैदान,प्रयोगशाळा,अपंगासाठी सुलभ बैठक व्यवस्था,संगणक कक्ष,संरक्षक भिंत इत्यादी बाबी शाळेत उपलब्ध असणे बंधनकारक करण्यात आले आहे अस्तित्वात असलेल्या शाळामध्ये आवश्यक निकषांची पूर्तता करण्यासाठी पाठपुरावा केला जात आहे.तसेच नवीन शाळांच्या मान्यतेसाठी या बाबीचे काटेकोरपणे पालन केले जात आहे.परिणामी याचा सकारात्मक परिणाम शाळेच्या गुणवत्तेवर निश्चितपणे होणार आहे.

विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण :

शिक्षण हक्क कायदानुसार प्राथमिक शाळेत किती विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक असावा याबाबत निश्चित नियमावली तयार करण्यात आली आहे.त्यामुळे याबाबीतील अनिश्चितता कमी होऊन एकवाक्यता आलेली आहे.साधारणपणे वर्ग 1 ते 5 साठी दर 30 विद्यार्थ्यांमागे 1 शिक्षक तर इयत्ता 6 ते 8 साठी दर 35 विद्यार्थ्यांमागे 1 विषय शिक्षक असे विद्यार्थी व शिक्षक प्रमाण निश्चित करण्यात आले आहे.याशिवाय कला,कार्यानुभव व शारीरिक शिक्षणासाठी प्रत्येकी एक अतिथी निदेशकांच्या नियुक्त्या करण्याचे निश्चित केले असल्याने सर्व विषयानुसार शिक्षक उपलब्ध झाले आहेत.

बालहक्काचे संरक्षण :

बालसंरक्षण हक्क आयोग अधिनियम 2005 नुसार राष्ट्रीय व राज्य बालहक्क आयोग स्थापन करण्यात आला आहे.त्यानुसार बालहक्क आयोग अधिनियमातील तरतुदींचे पालन केले जात आहे की नाही हे पाहण्याची तरतूद कलम 31 मध्ये करण्यात आली आहे.त्यातील उपाययोजनांची अंमलबजावणी ,तपासणी करून आढावा घेतला जावा अशी तरतूद करण्यात आली असल्याने बालकांच्या हक्काचे संरक्षण करण्याचा उद्देश साध्य होण्यास मदत होत आहे.

विविध स्तरानुसार जबाबदारी निश्चित :

शिक्षण हक्क कायदानुसार पालक,शाळा,पर्यवेक्षीय यंत्रणा,स्थानिक प्राधिकरणे,शाळा व्यवस्थापन समिती, अंमलबजावणी यंत्रणा,राज्य व केंद्र सरकारे यांच्या भूमिकेनुसार जबाबदारी निश्चित करण्यात आल्यामुळे प्रत्येक यंत्रणेला नेमके काय करायचे आहे याबाबत सुस्पष्ट मार्गदर्शक तत्वे,सूचना देण्यात आल्याने कार्यात अचूकता येण्यास मदत झाली आहे.त्यामुळे प्रभावी अंमलबजावणी शक्य होणार आहे.या सर्व बाबी बालकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी उपयुक्त आहेत.

अश्या रीतीने शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार देश व राज्यातील 6 ते 14 वयोगटातील बालकांच्या मुलभूत प्राथमिक शिक्षणाबाबत आश्वासक परिस्थिती निर्माण झाली आहे.असे असले तरीही अजूनही बराच पल्ला गाठणे बाकी आहे.त्यामुळे गेल्या सात - आठ वर्षात शिक्षण क्षेत्रात अनेक आमुलाग्र बदल घडून आले आहेत.अद्यापही शासन व समाज व्यवस्थेसमोर आणखी आव्हाने उभी आहेत.त्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणी बाबत अनेक अपेक्षा व्यक्त करण्यात येत आहेत.

खाजगीकरण रोखण्याचे आव्हान :

नव्वदच्या दशकापासून सुरु झालेली जागतिकीकरण व उदारीकरणाची प्रक्रिया अद्यापही वेगाने सुरु आहे. शिक्षण क्षेत्रही यापासून दूर राहिलेले नाही. उच्च शिक्षणात अनेक परदेशी, देशातील खाजगी उद्योग या रुची दाखवत आहेत. त्यामुळे देशातील शासकीय शाळा स्पर्धेत टिकून राहण्याचे आव्हान आज उभे आहे. गेल्या 60 ते 70 वर्षात वंचित, गरीब, मागासलेल्या व ग्रामीण भागातील पालकांच्या पाल्यांच्या शिक्षणासाठी शासनाच्या शाळा हा एकमेव मार्ग राहिला आहे. परंतु आज खाजगी व भरमसाठ फीस वसूल करणाऱ्या स्वयंअर्थसहाय्यीत शाळांच्या पुढे या शाळा टिकून त्या तेवढेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देऊ शकतील का ? असा प्रश्न निर्माण होत आहे. म्हणून शिक्षणाचे होत असलेले खाजगीकरण व बाजारीकरण रोखण्याचा प्रयत्न शिक्षण हक्क कायद्यातून होणे गरजेचे आहे

दर्जेदार व व्यवसायाभिमुख शिक्षणाची आवश्यकता :

शिक्षण हक्क कायदानुसार 6 ते 14 वयोगटातील बालकांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीने व मोफत देण्याची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी शासन यंत्रणेवर येऊन पडली आहे. संख्यात्मक दृष्टीने ही बाब सहजसाध्य झाली असली तरी त्यात गुणवत्ता निर्माण करणे आजही पूर्णपणे साध्य झाले नाही. प्रवेशित झालेल्या प्रत्येक बालकाच्या प्रत्येक विषयातील किमान मुलभूत क्षमता विकसित होण्यास वाव आहे. तसेच देशातील रोजगाराची स्थिती पाहिल्यानंतर शिक्षणातून रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता विकसित होणे आवश्यक आहे. म्हणून शाळेत मिळणाऱ्या शिक्षणात व्यवसायाभिमुखता असणेही महत्वाचे आहे. या दृष्टीने प्रयत्न होणे गरजेचे आहे

धोरण सातत्य गरजेचे :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणविषयक धोरण कसे असावे याबाबत बराच खल झाला आहे. अनेक आयोगांच्या शिफारशी, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे, जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम, सर्व शिक्षा अभियान या मधून विविध शैक्षणिक प्रयोग करण्यात आले आहेत. त्यातील अनेक बाबींना यश मिळाले आहे. परंतु महाराष्ट्र राज्यात अलीकडील 10 वर्षात शिक्षण क्षेत्रात अनेक प्रयोग करण्यात येत आहेत. परंतु याचे अपेक्षित परिणाम मिळण्यासाठी आवश्यक पुरेसा कालावधी मिळत नसल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात घेतलेल्या निर्णयाची परिणामकारकता लक्षात घेऊन मूल्यमापन करता येत नाही. म्हणून आगामी काळात शिक्षण हक्क कायद्यातील तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी घेतलेल्या शैक्षणिक निर्णयात धोरण सातत्य असावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते

शाळा बंद धोरणाचा पुनर्विचार आवश्यक :

शिक्षण अधिकार कायदानुसार 1 ते 5 वर्गातील विद्यार्थ्यांना त्याच्या घरापासून 1 किमी. अंतरात तर 6 ते 8 वर्गातील विद्यार्थ्यांना घरापासून 3 किमीच्या आत शाळा उपलब्ध करून देणे शासनाची जबाबदारी असल्याने जवळजवळ प्रत्येक गाव, वस्तीच्या ठिकाणी प्राथमिक शाळा सुरु करण्यात आल्या आहेत. परंतु अलीकडील काळात कमी पटसंख्या, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देता यावे म्हणून 20 पेक्षा कमी पटसंख्या असलेल्या शाळा शासनाकडून बंद करण्यात आल्या आहेत. पुढील काळातही हे होणार असल्याने बालकांना मिळालेला शिक्षणाचा हक्क यामुळे हिरावला जाणार आहे. छोट्या वाडी-वस्तीवरील मुले यामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर जातील व कायद्याचा मूळ उद्देश असफल होईल. म्हणून शाळा बंद धोरणाचा पुनर्विचार करून त्यातील त्रुटी दूर करणे आवश्यक आहे

तज्ञ व अनुभवी शिक्षकांची अनुपलब्धता :

शिक्षण हक्क कायदानुसार शिक्षकांच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता निश्चित केल्या असल्या तरी प्राथमिक शाळातील शिक्षकांची अनेक पदे वर्षानुवर्षे रिक्त राहत असल्याने तसेच अनुभवी व तज्ञ शिक्षकांच्या अभावामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यातील प्रमुख अडथळा ठरत आहे. त्यासाठी शिक्षण हक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी या बाबीकडे गांभीर्याने लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांची अशैक्षणिक कामे कमी करणे :

शिक्षक हा ग्रामीण व शहरी भागातील बहुसंख्येने असणारा कर्मचारी वर्ग असल्याने विविध शासकीय सर्वेक्षणे, जनगणना, निवडणुका, पशुगणना, प्रशिक्षणे, मतदार याद्या तयार करणे, विविध कारणांमुळे

करण्यात येत असलेल्या प्रतिनियुक्त्या अश्या अशैक्षणिक कामामुळे शाळेत शिक्षकांची उपस्थिती कमी राहत असल्याने त्याचा विपरीत परिणाम अध्ययन अध्यापनावर होतो. म्हणून प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना फक्त अध्यापनाचे कार्य करू देणे आवश्यक आहे.

सामाजिक जाणीव जागृतीची गरज :

समाजात बालकांच्या शिक्षणाविषयी जाणीवजागृती अजूनही पुरेश्या प्रमाणात झाली नाही. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाबाबत अजूनही गांभीर्याने पाहिले जात नाही. परिणामी कितीही सक्तीचे शिक्षण केले तरी ते परिणामकारक होणार नाही. म्हणून समाजातील प्रत्येक घटकात बालकांच्या शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक वाटते.

गळती रोखण्याचे आव्हान :

प्राथमिक शाळेत मूल दाखल झाल्यावर त्याचे किमान आठवीपर्यंत शिक्षण पूर्ण होणे आवश्यक आहे परंतु आजही पटनांदणी झाल्यावर काही वर्षांनी 10 ते 20 % मुले हळुहळू शाळाबाह्य होत आहेत. त्यामुळे ते शैक्षणिक प्रवाहाबाहेर पडतात. अश्यारितीने प्राथमिक शिक्षणातील गळती रोखण्याचे आव्हान शिक्षण हक्क कायद्यासमोर आहे. याबाबीचा विचार होणे अत्यावश्यक आहे.

शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार देशातील व राज्यातील शिक्षण क्षेत्रात झालेले बदल अभ्यासण्यासाठी आजपर्यंतचा कालावधी फार मोठा नाही. एवढ्यात त्याचे मूल्यमापन करून फलित शोधणेही शक्य होईल असे नाही. अनेक चांगले बदल शिक्षण क्षेत्रात झालेले आहेत. हे वास्तव आहे. तरीही आणखी खूप अपेक्षांची पूर्तता होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

- १) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 : भारताचे राजपत्र.
- २) महाराष्ट्र शासन राजपत्र क्र. 149 दि. 11 ऑक्टोबर 2011.
- ३) महाराष्ट्र शासनाचे शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग - विविध शासन निर्णय.
- ४) शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण : शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग महाराष्ट्र शासन
- ५) प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र — जीवन शिक्षण विशेषांक जुलै 2016.
- ६) शाळा आहे शिक्षण नाही — हेरंब कुलकर्णी, ग्रंथाली अर्पणपत्र
- ७) विविध स्तरावरील शिक्षण व शिक्षणाचे कार्य : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- ८) www.mscepune.in

समकालीनहिंदी उपन्यासों में स्त्री : विमर्श

प्रा.डॉ. सादिकअली हबिबसाब शेख

हिंदी विभागाध्यक्ष

कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता. अहमदपूर जि. लातूर

प्राचीनकालसे नारी किसी रूप में चिंतन का विषय रही है। सृष्टि जब से निर्माण हुई तभी से नारी और पुरुष एक साथ रहते हैं। नारी और पुरुष एक दुसरे के बिना अधुरे लगते हैं। समाज को चलाने में नारी और पुरुष का समान दायित्व है। नारी और पुरुष एक ही सिक्के के दो पैलू माने गये हैं। चर्चा हम ज्यादातर कामीयाब लोगों की करते हैं। और हमारे यहाँ पर एक कहावत है कि हर कामीयाब पुरुष के पिछे स्त्री का कर्तृत्व और दायित्व है। जो कामीयाब पुरुष के कामयाबी के उत्साह में नारी का दायित्व हमने दबोचा दिया है। पुरुष को कामीयाबी केसीडीपर बिठाने में स्त्री का कार्य तथा सहयोग बराबरी का होकर भी चर्चा हमेशा पुरुषों की होती है। कामीयाबी का सेहरा पुरुषों के सिर पर रहता है। नारी के त्याग का कोई मूल्य नहीं रहता। नारी हमेशा अपने परिवार के लिए अपने सुखों को त्याग देती है तथा पुरुषों के कार्य में बाधा उत्पन्न न हो इस बात का ध्यान रखने में ही अपना जीवन समान करती है। और अपने आप को कृतार्थ समझती है। नारी प्रेम, दया, करुणा के साथ कोमलता के भाव जीती रहने से पुरुषों ने उसके इसी भावों को भाँपकर उस पर हावी होने का प्रयास आज तक जारी है।

नारी विमर्श का शाब्दिक अर्थ होता है- नारी से संबंधित विचार या विवेचन, परामर्श, चर्चा। नारी विमर्श अर्थात् जीवन में जुड़े महत्वपूर्ण पहलुओं की चर्चा तथा विचार-विनिमय के माध्यम से नारी जीवन संघर्ष एवं अस्तित्व पर मंथन करना। फ्रेंच लेखिका सिमोन ने कहा है, औरत को औरत होना सिखाया जाता है। औरत बनी रहने के लिए अनुकूल बनाया जाता है। पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था बचपन से एक लड़की को नारीत्व के गुणों को सिखाकर तथा कथित आदर्श नारी के रूप में डालती रहती है। इस आदर्श के विरोध में जो कोई व्यवहार करती है, उसे बिगड़ी हुई औरत कहा जाता है। परंपरा से नारी का जो रूप प्रस्तुत किया जा रहा है वह सही है, इसकी तलाश करना ही नारीवाद है।

समग्र साहित्य ने यह स्विकार किया है कि हिंदी साहित्य में नारी संबंधित साहित्य अब पूर्णतः परिवर्तित हो चुका है। प्राचीन काल से नारी जीवन और उससे जुड़ी समस्याएँ अधिकांश पुरुष लेखकों की लेखनी से ही हुई हैं। लेकिन साठ दशक के बाद महिला लेखिकाओं का आगमन बड़ी तेजी से हुआ और वह आगमन बड़ा स्फूर्तिदायक एवं महिलाओं के लिए आशावादी एवम् परिवर्तनवादी रहा।

समकालीन उपन्यासों में नारी के विविध प्रश्नों को, उत्पीड़न को उसकी आस्मिता की ऊँचाईयों के साथ रेखांकित किया है। अब नारी ने समझ लिया है कि अब वह न की पैर की जुती है न दासी। समकालीन समय में नारी मध्ययुग की माया, रीतिकाल के काम पुतली बनकर, पिता, पुत्र, पति के सहारे जीनेवाली नहीं रही। उसने आत्मविश्वास की लहरों के साथ कदम मिला लिये हैं।

सदियों से पुरुष प्रधान समाज में नारी की अवहेलना हुई है। इनके विरुद्ध अपने मूलभूत अधिकारों एवं नारी रत्व की और सचेत हुई नारी का निरूपण ही इन उपन्यासों का अनुष्ठान बना नजर आता है। मेहरुनिसा परवेज ने निश्चित रूप से नारी लेखन की जरूरत को स्पष्ट करते हुए कहा है कि “नारी के मौन को नारी ही शब्द रूप दे सकती है। वह ही पहचान सकती है उसके शरीर पर अंकित घावों को, निशानों को। पुरुष के लिए वह अबतक क्या थी? नारी तुम केवल श्रद्धा हो। रमणी, प्रेयसी, रुमानी खयाल, यादों को, निशानों को दिखाया है कि यह किस प्रकार उत्पीड़ित और उपेक्षित है।”

आज की नारी बनी बनाई कसौटियों को तोड़ने या उन पर स्वयं कसने के तनाव भरे द्वंद्व से मुक्त होकर समाज में अपनी पुख्ता पहचान बनाने के लिए अनेक संघर्ष झेल रही है। मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास चाक की नायिका सारंग के अत्याचारों के प्रति वेदना एवं आँसू का आलाप झेल संघर्ष की भूमिका अपनाती है। हिंमत और साहस उसमें कुट-कुट कर भरा हुआ है। रंजिश को वह रबड़ की तरह खींच लेती है। अपने जीवन रथ की वह स्वयं सारथी है। यह जानकर भी कि पुरुषों की दुनिया में हस्तक्षेप करना आग पर चलना है फिर भी हिंमत नहीं हारती। अनेक मानहानीजनक संज्ञाओं से जानी जानेवाली सारंग अपने संघर्ष, बौद्धिकता और विद्रोह की भावना से ग्राम प्रधान बन जाती है। मंदा (इदनम, कदमबाई (आत्मा कबुतरी) भी इसी का उदाहरण है।

आँवा उपन्यास में चित्रा मुद्गल ने नारी मुक्ति के प्रश्न को एक अलग ही दृष्टिकोण से सामने रखा है। पितृ-सत्ताक सामाजिक संस्कारों वाले परिवार के मध्य आज की नारी की परंपरागत स्थिती एवं परिवर्तन विमर्श आँवा के माध्यम से प्रस्तुत हुआ है। अपने मौसा द्वारा किया गया यौन उत्पीड़न, सौतेले भाई द्वारा हुई हवस की शिकार ऐसे अनेक प्रश्न लेखिकाने उठाये हैं। प्रस्तुत उपन्यास में लेखिकाने परिवार में बेटी की सुरक्षा का प्रश्न उठाया है। यह उपन्यास नारी विमर्श को नया आधार देता है।

क्षमा शर्मा का धरछाई अन्नपूर्णा उपन्यास नारी जीवन का संपूर्ण विमर्श प्रस्तुत करने का प्रयास है। नायिका विभा बाहर स्वयं को स्थापित करने के साथ घर-परिवार और बच्चों के साथ तालमेल बीठाती है। अनेक तनावों से, संघर्षों से घिरी रहती है। परंतु अपनी बेटी को अपने से भिन्न ताकदवर बनाने में, अपनी अगली पीढ़ी के लिए बेहतर कल की संभावनाओं का पता देती है।

प्रभा खेतान केधछिनमस्ताड उपन्यास की नायिका प्रिया मारवाडी परिवारों में चल रहे बहुविवाह प्रथा के कारण दुसरी औरत के मिलने वाले दूसरे दर्जे की स्थिति, बलात्कारों का अनवरत सिलसिला, पति का कठोरशासन आदि से उबकर वह घछिन्नमस्ताड देवी बनकर अपने वक्त, परिवेश और पति से लडतेहुए नितान्त परिस्थितियों में भी अपना मार्ग चुन लेतीहै।

समकालीन महिला लेखिकाओं के उपन्यासों के माध्यम से नारी की भयावह समस्याएँ प्रस्तुतहुई है। पितृसत्ताक मर्यादाओं की कडी आलोचनाहै जिसनेस्त्रियों का खुला शोषण कियाहै। यहसमकालीनसाहित्य लेखनस्त्रियों के लिए मुक्ति का मार्ग खोजताहुआ विविध पहलुओं पर विमर्श करताहुआ पूर्ण क्षमता से प्रस्तुतहो रहाहै।

निष्कर्ष :

आज की आधुनिक नारी शिक्षा के माध्यम से रुढी, परम्परा, अज्ञान कोटुकराकर अपने अस्तित्व की पहचान बनाने मे लगीहै। शिक्षा के माध्यम से नारीसंसार केहर क्षेत्र में पुरुषों के बराबर कार्यकरतेहुए अपनी क्षमता सिद्ध करतीहै। जैसे- शिक्षा, विज्ञान, वाणिज्य, राजनिती, सैन्य, साहित्य, आरोग्य आदि क्षेत्रों में वह अग्रेसरहै। आज की नारी भारत की प्रधानमंत्री, राष्ट्रपती, लोकसभाध्यक्ष, परराष्ट्रमंत्री, मुख्यमंत्री, सचिव कलेक्टर, एस. पी. से चपराशीतक के सभी जगह पर कार्य करती आयीहै। इतनी ऊँचाई पर नारी पहुँचने के बाद भी आज के आधुनिक युग मेंहम सब अपने आपकोसुसंस्कृत और शिक्षित समझतेहै फिर भी आज नारी कीस्थिती सामान्य तौर पर नई-नई समस्या से घिरीहुई दिखाई देतीहै। नारी को वासनापुर्ती कीसहज एक वस्तु पुरुषों ने माना है। इस बात का द्योतकहमहर रोज के अखबार में बलात्कार, दहेज के लिए जलाना, स्त्रीभ्रूण हत्या जैसी घटनाओंकोपढतेहै। हमारे समाज में ऐसी घटनाएँहोती है तोहम कैसे आधुनिक। इस आधुनिकता का परिणाम नारी में स्वछंदवृत्ती का प्रवेश जिससे कुमारी माता का प्रश्न निर्माण हुआ साथ ही शादी पूर्व सम्बन्धों स्वीकारने की मानसिकता पनप रहीहै ऐसी बतोसी समस्याओंसे आज के नारी का द्वंद्व चालूहै। समस्या बदलती रही पर नारी की संघर्ष की यात्रा आज भी जारी है।

संदर्भग्रंथ :

- 1) स्त्री विमर्श के विविध आयाम -संकलन सम्पादक - डॉ. यशवंतकर, डॉ. शेख मुख्त्यार.
- 2) स्त्री विमर्श का कालजपी इतिहास-संकलन संपादक - डॉ. संजय गर्ग.
- 3) साहित्य में नारी : विविध संदर्भ, डॉ. परमेश्वर नारायण.
- 4) भारतीय नारी दशा और दिशा : डॉ.आशा राणी व्होरा.
- 5) स्त्री विमर्श समकालिन चिंतन, ऋचा शर्मा.
- 6) छिन्नमस्ता - प्रभा खेतान.

मीडिया और स्त्री

डॉ. व्यंकट पाटील

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय शिखर (ता.) ता.अहमदपुर जि.लातूर

वर्तमान हिंदी साहित्य के सामने अनगिनत चुनौतियाँ हैं। भूमंडलीकरण का प्रभाव समाज के हर क्षेत्र पर पड़ा है। नारी जीवन के हर पहलू पर इसका प्रभाव पड़ा है। नीजिकरण के दौर में समाज, राजनीति, बाजार और धर्म निरे उपभोक्ता बनकर रहने लगे हैं। जो आदमी बाजार में नहीं है, वह कहीं नहीं माना जा रहा। नारी भी इस बाजारवाद का शिकार बनती जा रही हैं। आज के मीडिया के केंद्र में नारी हैं। विश्वसुंदरियाँ विज्ञापन करने लगी हैं।

पहले औरतें बोलती नहीं थीं, गूंगी होती जा रही स्त्री अब खुलकर बोलने लगीं। इस कार्य के लिए मीडिया बहुत सहायक हुआ है। भूमंडलीकरण में मीडिया की अहम भूमिका है। दूरदर्शन धारावाहिक फिल्म आदि नारी के आधुनिक रूप का चित्रण नहीं कर रहे हैं। वेशभूषा, केशभूषा आधुनिक है किंतु कथावस्तु के माध्यम से पुरातन संस्कृति का आधुनिकीकरण कर रहे हैं।

सीमोन द बोउवार (द सेक्रेण्ड सेक्स) के अनुसार "नारीत्व का मिथक आखिर है क्या? क्यों स्त्री को धर्म, समाज, रूढ़ियाँ और साहित्य – शाश्वत नारीत्व के मिथक के माध्यम से प्रस्तुत करते हैं। सीमोन विश्व की प्रत्येक संस्कृति में पाती हैं कि या तो स्त्री को देवी के रूप में रखा गया है या गुलाम की स्थिति में। अपनी इन स्थितियों को स्त्री ने सहर्ष स्वीकार किया, बल्कि बहुत सी जगहों पर सहअपराधिनी भी रही। परिणामस्वरूप स्त्री की अधीनस्थता और बढ़ती गई।"

आज का मीडिया स्त्री को देवी या गुलाम की स्थिति में रखने का प्रयास कर रहा है। मीडिया पर स्त्री का चित्रण आज या तो दैहिक हो रहा है अथवा पुरातन धर्म, संस्कृति का पुरस्कर्ता करने का प्रयास किया जा रहा है। भूमंडलीकरण ने बाजारवाद को बढ़ावा दिया है। बाजार में उत्पाद और विक्रय को महत्व है। वस्तु को बेचने के लिए विज्ञापन आज अनिवार्य बने हैं। एक निर्जिव वस्तु को बेचने के लिए एक सजीव वस्तु के रूप में नारी का उपयोग किया जा रहा है।

पुरुषों के द्वारा इस्तेमाल की जाने वाली शेविंग क्रीम डिओडॉरेंट, जूते तथा सिगरेट और शराब तक के विज्ञापनों में नारी को दिखाया जाता है। जबकि, यहां स्त्री मॉडल की कोई जरूरत नहीं है। इसमें नारी देह का प्रदर्शन किया जाता है। विज्ञापन में आकर्षण पैदा करने के लिए नारी का होना जरूरी है। इन वस्तुओं के विज्ञापन में नारी के अश्लील रूप को चित्रित किया जा रहा है। आज के अनेक विज्ञापन परिवार के साथ बैठकर नहीं देखे जा सकते हैं। अगर किसी कार्यक्रम के बीच 'ब्रेक' में कोई अश्लील विज्ञापन आ जाए तो नजरे शर्म से झुक जाती हैं। बच्चों के विज्ञापन समज में नहीं आया तो वह पुछते हैं तब उन्हें समझाना भी कठिन होता है।

नारी अब अपने सम्मानजनक अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रही हैं तो ऐसे में देह प्रदर्शन के जरिए उन्हें भोग की वस्तु के रूप में पेश करना अपमानजनक है। यह देश के सांस्कृतिक और नैतिक मूल्यों पर आघात करने के समान है।

पूँजीवादी देश विश्व में अपना आर्थिक साम्राज्य प्रस्थापित कर रहे हैं। भूमंडलीकरण के नाम पर भारतीय बाजार को अपने कब्जे में लेने के लिए भारतीय विश्वसुंदरियों की संख्या बढ़ रही है। मीडिया इस में सहायक हो रहा है। विश्वसुंदरी प्रतियोगिता में साक्षात्कार लिया जाता है। साक्षात्कार में समाज सेवा करना मानव कल्याण के लिए प्रयास, एड्स का उन्मुलन, सांप्रदायिकता को मिटाना आदि प्रमुख कार्य कहा जाता है। विश्वसुंदरी का पुरस्कार मिलने के बाद बाजार में सजी-सजायी गुडिया के रूप में वस्त्र बेचने के लिए इस्तेमाल किया जाता है। मैत्रेयी पुष्पा इन सुंदरियों को प्रश्न पुछती हैं, पुरस्कार मिलने के बाद क्या हुआ? "तुम्हारा रास्ता तो दूसरी दिशा की ओर मुड़ गया। हम सोचते ही रह गए कि क्या मुकुट पहनते ही तुम्हारा भेजा घुम गया या ताज की कसावट ने तुम्हारी मति कील दी? तुम्हारा निर्मल हृदय किसने मलिन कर डाला कि तुम साबून डिटर्जेंट और तौलियों के विज्ञापन देने लगीं। दूधपेस्ट और क्रीम से लेकर फ्रिज और एयर कंडीशनर बेचती हुई सुंदरी विश्वसुंदरी देखी जा सकती है।" भूमंडलीकरण ने नारी के रूपसौंदर्य का बाजार में वस्तु बेचने के लिए उपयोग किया है।

भारत और पाश्चात्य देशों में भी नारी ने अपने अधिकारों के आन्दोलन किए हैं। ८ मार्च महिला दिवस के रूप में पूरे विश्व में मनाया जाता है। भारत में २००१ को महिला सशक्तिकरण के रूप में मनाया गया है। किन्तु नारीवाद का दूसरा रूप मीडिया ने निर्माण किया है। बाजारवाद की शक्तियाँ उसे वस्तु के रूप में, मॉडल के रूप में इस्तेमाल करने लगी हैं। उसके शारीरिक सौंदर्य को मीडिया में परोसा जाना भी भूमंडलीकरण की ही देन है।

दूरदर्शन धारावाहिक नारी विमर्श के सामने सबसे बड़ी चुनौती हैं। पारिवारिक धारावाहिक नारी पर अत्याचार करने वाली परंपराएं दिखाकर उनका पुनरुज्जीवन कर रहे हैं। " धारावाहिक दिखाते हैं- पुरुष पत्नियों को पालते हैं, परंतु रखैलें रखते हैं, पुरुष परस्त्रीगमन करते हैं। पकड़े जाएं तो याददाश्त खोने लगते हैं।" दूरदर्शन धारावाहिकों ने माहौल को दबोच लिया है। 'बालिकावधु' धारावाहिक देखकर अपने घर में भी बालिका को बहू के रूप में लाने की इच्छा हो सकती है, जबकि निर्माता की इन विचारों को फैलाने की इच्छा नहीं है। 'लाडो' धारावाहिक में पुत्री जन्म पाप माना जाता है, उसे गर्भ में ही मारते हैं। लड़की ने जन्म लिया तो उसे मारा जाता है। धारावाहिक का उद्देश्य इन प्रथाओं का प्रचलन कम करना हो सकता है। लेकिन इसका दूसरा पहलू इस प्रथा का प्रचार भी हो सकता है। ग्रहकलह, सास-बहू में कलह आदि विषय बढ़ने लगे हैं। धारावाहिकों के माध्यम से सती प्रथा को दिखाया जा रहा है। अपने परिवार की खुशहाली के लिए स्त्रीवृत्त-उपवास करती नजर आ रही हैं।

सिनेमा भी नारी के इन रूपों को दिखाने में पिछे नहीं है। आज के सिनेमा का केंद्र ही नारी है। आज का सिनेमा सौभाग्यवती को चूड़ी, मंगलसूत्र पहनकर पत्नी के प में अनेक उपवास करती हुई, देवी-देवताओं पर दूधजल चढ़ाती हुई दिखाई दे रही हैं। तो आधुनिक रूप में पुरुषों के बराबरी करने के लिए बोल्ट शहरी स्त्री दिखाई जा रही हैं।

निष्कर्ष:

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि आज का इलेक्ट्रॉनिक मीडिया नारी को अपने अस्तित्व की तलाश में सहायता नहीं कर रहा है। नारी देह से मुक्ति नहीं पुरुषी मनसिकता से मुक्ति चाहती है। मीडिया नारी के परंपरागत रूप अथवा शरीर तक ही सीमित है। भूमंडलीकरण के दौर में आज के मीडिया को अपने कर्तव्य का विस्मरण हुआ है। बाजारवाद के दौर में मीडिया अपने आपको सफल सिद्ध करने के लिए नारी की आत्मा में झाँककर देखाता नहीं। उसके रूपसौंदर्य को अपने व्यावसाय का माध्यम बना रहा है। यह भूमंडलीकरण के दौर में नारी विमर्श के सामने सबसे बड़ी चुनौती है।

संदर्भग्रंथ :

1. द सेकेण्ड सेक्स, प्रभा खेतान, महिला दिवस, महिला प्रश्न, सीमोन द बोउआर
2. <http://arvindkumarkablog.blogspot.com>
3. मैत्रेयी पुष्पा: मुकुटवाली सुंदरीयां: खुली खिड़कियां पृ 243
4. मैत्रेयी पुष्पा: धारावाहिकों का स्त्री-विरोधी रवैया : खुली खिड़कियां पृ 247

दैनंदिन जीवनात संगणक एक मुलभूत गरज व अविभाज्य घटक

जगदीप खंडेराव गायकवाड

संशोधक विद्यार्थी

रा. गणेश नगर, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

सद्याचे युग हे संगणकाचे युग आहे, संगणकाच्या वापरामुळे जग जवळ झाले आहे. दैनंदिन जीवनात आपण कोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत संगणकाच्या सहवासात राहून त्याचा वापर करत असतो. संगणकाच्या वापराविना मानवाची दिनचर्या चालू होत आणि संगणकाच्या वापरविना दिनचर्या संपतही नाही. कधी-कधी झोपण्यासाठी आणि झोपेतून जागे होण्यासाठी सुद्धा याच संगणकाचा आधार घावा लागतो.

ज्याप्रमाणे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य शिक्षण ह्या मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. त्याचप्रमाणे संगणक ही एक मुख्य गरज आणि अविभाज्य घटक बनला आहे. लहान बालकापासून ते वयोवृद्धापर्यंत मोबाईलच्या माध्यमातून सकाळपासून ते रात्रीपर्यंत संगणकाचा वापर करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) दैनंदिन जीवनात संगणकाचा वापर
- 2) शिक्षण क्षेत्रात शाळा व महाविद्यालयात संगणकाचा वापर
- 3) संशोधन कार्यात संगणकाचा वापर
- 4) व्यवहारात संगणकाचा वापर
- 5) शासकिय व निमशासकिय क्षेत्रात संगणकाचा वापर
- 6) मॉल व छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्यात व व्यवसायात संगणकाचा वापर
- 7) बँकेच्या व्यवहारात संगणकाचा वापर
- 8) कला, क्रिडा व मनोरंजन क्षेत्रात संगणकाचा वापर

संशोधन पद्धती :-

दैनंदिन जीवनात वापरले जाणारे संगणक विषयक पुस्तके, मासिक व वृत्तपत्रे, इंटरनेट यांच्या माध्यमातून दूर्यम निबंधक संशोधन आहे.

संगणकाची निर्मिती :-

एकोणिसाव्या शतकामध्ये संगणकाची निर्मिती संगणकाचे जनक चार्ल्स बॅबेज या शास्त्रज्ञाने माहिती निर्माण करणे व त्यावर प्रक्रिया करणे, साठवून ठेवणे आणि माहितीची देवाण-घेवाण करण्यासाठी केली आहे.

संगणकाची पिढी :-

- 1) पहिली पिढी - 1940 - 1956 - व्हॅक्युम ट्यूब
- 2) दुसरी पिढी - 1956-1964 - ट्रान्झिस्टर
- 3) तिसरी पिढी - 1964 - 1972 - इंटीग्रेटेड सर्किट,
- 4) चौथी पिढी - 1972 - 1990 - VLSI मायक्रोप्रोसेसर
- 5) पाचवी पिढी - 1990- आजतागायत - ULSI - मायक्रोप्रोसेसर

संगणकाचे प्रकार :-

- 1) सुपर संगणक - वैज्ञानिक व संशोधन केंद्रात वापरला जातो.
- 2) मेनफ्रेम संगणक - मोठ-मोठ्या उद्योगधंद्यामध्ये वापरला जातो.
- 3) मिनी संगणक - छोट-छोट्या उद्योगधंद्यात वापरला जातो.
- 4) मायक्रो संगणक - हा सर्वत्र वापरला जाणारा संगणक आहे
अ) डेस्क टॉप
आ) लॅप टॉप
इ) हॅन्डहेल्ड (मोबाईल)
ई) टॅब्लेट पी.सी.

संगणकाचा वापर :-

1) दैनंदिन जीवनात संगणकाचा वापर :-

दैनंदिन जीवनात आपण अनेक माध्यमातून सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत संगणकाचा वापर करतो. बालकापासून ते वयोवृद्धापर्यंत याचा वापर करत असतात. उदा. रेडिओ, टि.व्ही. मोबाईल च्या माध्यमातून न्युज , फेसबुक, व्हॉट्स अॅप, मनोरंजन अनेक क्षेत्रातील कामगिरी व माहिती मिळविता येते आणि ई- शॉपिंगच्या मदतीने दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तू घरपोच मागविता येतात.

2) शिक्षण क्षेत्रात शाळा व महाविद्यालयात संगणकाचा वापर :-

शैक्षणिक क्षेत्रात शाळा व महाविद्यालयात अध्ययन व अध्यापन इंटरनेटवरून ई-लर्निंग च्या माध्यमातून शिकता व शिकविता येते. त्याच बरोबर शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना आवश्यक असलेली माहिती मिळविण्यास मदत होते. प्रामुख्याने शाळेतील आवश्यक असलेली कागदपत्रे साठवण करण्यासाठी संगणकाचा वापर होतो. उदा. गुणपत्रक, पगारपत्रके, ग्रंथालयीन नोंदी , शाळा व विद्यार्थी यांची ऑनलाईन परिपूर्ण माहिती, परीक्षा विभागात इ. कार्यात संगणकाचा वापर होतो.

3) संशोधन क्षेत्रात संगणकाचा वापर :-

विविध प्रकारच्या मोठ-मोठ्या संशोधन केंद्रात संशोधन करण्यासाठी व नोंदी ठेवण्यासाठी संगणकाचा वापर केला जातो. संशोधनात वापरला जाणारा जगतील सर्वात विशाल , शक्तीशाली आणि महागडा व अतिशय वेगवान असणारा संगणक डॉ. विजय भाटकर या शास्त्रज्ञाने 1990 दशकामध्ये परम नावाचे सुपर संगणक बनविले आहे. याचा वापर वैज्ञानिक ,शास्त्रज्ञ, अवकाशातील , भू-क्षेत्रातील व इतर अनेक क्षेत्रातील संशोधन कार्यासाठी वापर करतात.

4) दैनंदिन व्यवहारात संगणकाचा वापर :-

या धावपळीच्या जीवनात दैनंदिन व्यवहारात छोट्या-मोठ्या कामासाठी संगणकाचा ई - कॉमर्सच्या माध्यमातून वापर करतो. दुकान , बाजार , खरेदी-विक्री. त्याच बरोबर अनेक व्यवहारात बिलिंगसाठी संगणकाचा वापर करून पैशाची व मालाची देवान - घेवान व नोंदी करतो.

5) शासकीय व निमशासकीय क्षेत्रात संगणकाचा वापर :-

शासकीय व निमशासकीय क्षेत्रातील माहिती व इंटरनेटच्या माध्यमातून अद्यावत पहावयास मिळते, त्याच बरोबर शासनाच्या विविध योजना व उपक्रम माहिती ई- गव्हर्मेंट्स च्या माध्यमातून मिळवून त्यात सहभाग नोंदविता येतो.

उदा. 1) शासनाचे विविध निर्णय , योजना, उपक्रम

2) शासनाच्या नौकरी जाहिरात संदर्भ

3) शासनाचे हेतू व उद्देश व त्याबरोबर त्यांची कामे पारदर्शकपणे पाहता येते.

6) मॉल व छोट्या - मोठ्या उद्योगधंद्यात संगणकाचा वापर :-

मॉल व छोट्या मोठ्या उद्योगधंद्यामध्ये मालाची आवक -जावक , स्टॉक, व अनेक प्रकारच्या दैनंदिन व्यवहारातील नोंदी ठेवण्यासाठी आणि इतर देशातील मालाची इंटरनेटवरून ई- बिझनेस , ई- कॉमर्सच्या माध्यमातून देवान- घेवान करण्यासाठी संगणकाचा उपयोग केला जातो.

7) बँकेच्या व्यवहारात संगणकाचा वापर :-

देशातील आर्थिक उलाढाल आणि व्यवहार इंटरनेटवरून ई-बँकिंग आणि ई- बिझनेस च्या माध्यमातून बँकेतूनच होत असते. आणि त्याच बरोबर दैनंदिन जिवनातील आर्थिक उलाढाल बँकच करत असते. या सर्व उलाढालाची नोंदी , सर्व खात्यांची नोंदी व माहिती ठेवण्यासाठी संगणकाचा वापर केला जातो. आता तर पैशाचा व बँकेचा व्यवहार हा इंटरनेटवरून ई-ट्रान्झिक्सन च्या माध्यमातून संगणकाचा मदतीने केव्हाही , कधीही ,कोठेही सुट्टीचा दिवशीही ऑनलाईन सर्वच व्यवहार सुरक्षित करता येतो.

8) कला ,क्रिडा व मनोरंजन क्षेत्रातही संगणकाचा वापर :-

कला,क्रिडा व मनोरंजन क्षेत्रातील कार्याचे थेट प्रेक्षपण आपणास आपल्या घरी इंटरनेट वरून संगणकाच्या मदतीने पहाता येते. व त्यात सहभाग सुद्धा नोंदविता येते. कला,क्रिडा व मनोरंजन क्षेत्रातील कार्य पुन्हा -पुन्हा इंटरनेट वरून संगणकाच्या मदतीने पहाता येते. व विविध प्रकारच्या नोंदी ठेवून त्याचा अभ्यास करता येतो.

उदा.1 क्रिकेट,हॉकी,फुटबॉल व इतर खेळ.

2) टि.व्ही. वरिल विविध कला व मनोरंजनात्मक नाटक , चित्रपट इ.

संगणकाचे फायदे :-

1) वेळेची व पैशाची बचत होते.

2) इंटरनेटमुळे अनेक देश आपल्याशी जोडले गेले.

- 3) केंव्हाही कोणतीही आवश्यक माहिती लगेच मिळते.
- 4) सुट्टीच्या दिवशीही बँकेचा व्यवहार करता येतो.
- 5) आवश्यक मनोरंजन मिळते .

निष्कर्ष :-

मानवाच्या दैनंदिन जिवनातील संगणक हे महत्वाची गरज आणि अविभाज्य घटक बनलेला आहे. त्याच बरोबर संगणकाचा वापर करून इंटरनेटच्या माध्यमातून जग जवळ आले आले.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) Fundamental of Computer - V. K. Sinha.
- 2) Computer In Action - Anshu kumar, Sweta Malik
- 3) Computer Science - Educomp Solution.
- 4) ओळख माहिती तंत्रज्ञानाची - लिंडा आय. ओलियरी

बाजार बंद है ! उपेक्षित नारी का दस्तावेज

डॉ.मा.ना.गायकवाड

हिंदी विभाग

कै.व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय बाभळगाव ता.जि.लातूर

समकालीन साहित्य में नारी प्रमुख विषय बन चुकी है। भारतीय साहित्य में नारी का प्रमुख स्थान रहा है। प्रत्येक साहित्य विधा में अधिकांश मात्रा में नारी के रूप दिखाई देते हैं। अनादि काल से उपेक्षित नारी को हक्क देने के लिए उसकी चेतना को जागृत कर उसमें कितनी शक्ति है इसका प्रदर्शन साहित्यकार कर रहे हैं। नारी में परिस्थितियों के अनुसार अपने बाह्य जीवन को ढालने की जितनी सहज प्रवृत्ति है, उतनी ही स्वभावगत गुण न छोड़ने की अन्तरिक प्रेरणा उससे कही अधिक है। इसीलिए भारतीय नारी, भारतीय पुरुष से अधिक सतर्कता के साथ अपनी रक्षा कर सकती है। पुरुष के समान व्यथा भूलने के लिए कादम्बिनी नहीं माँगती, उल्लास के सदन के लिए लालसा का ताण्डव नहीं चाहती क्योंकि, दुःख को वह जीवन की शक्ति - परीक्षा के रूप में ग्रहण कर सकती है और सुख को कर्तव्य में प्राप्त कर लेने की क्षमता रखती है। कोई ऐसा त्याग, कोई ऐसा बलिदान और कोई साधना नहीं। जिसे वह अपने साध्य तक पहुँचने के लिए सहज भाव से नहीं स्वीकार करती। हमारी राष्ट्रीय जागृती इसे प्रमाणित कर चुकी है कि, अवसर मिलने पर घर के कोने की दुर्बल बन्दिनी स्वच्छंद वातावरण में बल प्राप्त पुरुष से शक्ति में कम नहीं।

भारतीय नवजागरण के आरंभिक दौर में समाज में नारी की स्थिति का प्रश्न महत्वपूर्ण और विवादास्पद रहा। उस समय स्त्री की स्वाधीनता का प्रश्न उतना महत्वपूर्ण नहीं था। जितना उसके जीने का अधिकार का था। वह जन्म से लेकर सती होने तक मौत के दरवाजे पर खड़े रहती थी। स्वेच्छा से नहीं पुरुष की इच्छा से क्योंकि, उसकी इच्छा पर और शरीर पर पूरा पुरुष का अधिकार था। इसीलिए राजाराम मोहन राय ने स्त्री के जीने के अधिकार का प्रश्न उठाते हुए सती प्रथा का विरोध किया और स्वेच्छा से जीने के लिए ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने विधवा विवाह का समर्थन किया। उपेक्षित नारी का प्रश्न अन्य प्रान्तों की तुलना में महाराष्ट्र अग्रगामी रहा है। क्योंकि महात्मा जोतीराव फुले ने न केवल स्त्रियों की सामाजिक गुलामी के विरुद्ध आवाज उठाई थी बल्कि उन्होंने उनकी शिक्षा के अधिकार का भी समर्थन किया था और उसकी व्यवस्था भी की थी, जिसका प्रभाव महाराष्ट्र के नारी जागरण पर दिखाई देता है। भारतीय नवजागरण के दौरान स्त्री की स्वाधीनता प्रश्न प्रखरता के साथ सामने आया है। जब भारतीय स्त्री अपनी स्वाधीनता की माँग करते हुए आगे आई है। सन 1882 में ही महाराष्ट्र की एक क्रांतिकारी महिला ताराबाई शिंदे की पुस्तक स्त्री - पुरुष तुलना छपी थी। जिसमें स्त्री दृष्टि से महाराष्ट्र की पितृसत्ताक समाज व्यवस्था, संस्कृति और पुरुषों की मानसिकता पर तीखी आलोचना है। ताराबाई शिंदे ने एक ओर नारियों पर पुरुषों द्वारा लगाए गए तरह-तरह के आरोपों का उत्तर दिया है। दूसरी ओर पुरुषों के पूर्वाग्रहों, अन्याय और अत्याचारों का विवेचन भी किया है। 19 वीं सदी में हिंदी क्षेत्र में नारी जागरण का रूप वैसा न था, जैसा बंगाल और महाराष्ट्र में था। फिर भी सन 1982 में ही हिंदी में भी एक पुस्तक छपी थी, जिसमें नारी के जागरण का स्वर अत्यंत प्रखर बना था।

बीसवीं शताब्दी के दूसरे दशक से लेकर चौथे दशक तक हिंदी क्षेत्र में नारी जागरण का नया उभार दिखाई देता है, जिसके प्रमाण उस समय की स्त्री के जीवन से जुड़ी पत्रिकाओं में मिलता है। भारतीय समाज में स्त्री को जन्म से ही अबला बनाया जाता है। स्वतंत्रता की भावना को उसकी जिंदगी और सपनों से भी दूर रखा जाता है। हिंदू समाज में पुरुष प्रभुत्व का सबसे उग्र और छला हुआ रूप उसकी नैतिक व्यवस्था में दिखाई देता है। जिसमें पुरुष सब कुछ करने के लिए स्वतंत्र है। और स्त्री सब कुछ सहने के लिए मजबूर है। इस समाज में स्त्री और पुरुष के लिए अलग अलग नैतिक मानदंड हैं। इन्हीं मानदंडों को साहित्यकारों ने दुनिया के सामने लाने का प्रयास किया है। लेकिन 21 वीं सदी में नारी शोषण से रुब-रु करानेवाली प्रमुख महिला उपन्यासकारों में चित्रा मुद्गल, नासिरा शर्मा, राजी शेठ, सूर्यबाला, मृदुला गर्ग, ममता कालिया, प्रभा खेतान, मैत्रेय पुष्पा, ऋता शुक्ला, कमल कुमार, नमीता सिंह, पद्मा सचदेव मंजुल भगत, सुनीता जैन, शिवानी एवं शशी प्रभा शास्त्री आदि के नाम प्रमुख हैं। इनके अलावा अनेक लेखक - लेखिका हैं जिन्होंने नारी मुक्ति अपनी कलम का उद्देश्य बनाया। उसीमें से एक है मोहनदास नैमिशराय। आपने अपने साहित्य में समाज के उपेक्षित और ठुकराई भावनाओं को उजागर करने का प्रयास किया है। उनके उपन्यास **मुझे क्या खरीदोगे, मुक्तिपर्व, वीरागंगा झलकारीबाई** और **आज बाजार बंद है**। प्रस्तुत निबंध में **आज बाजार बंद है** ! इस उपन्यास में उपेक्षित नारी जीवन पर दृष्टि डाली गई है।

मोहनदास नैमिशराय दलित साहित्यकार, चिंतक एवं पत्रकार हैं। वे दलित साहित्य के सशक्त हस्ताक्षर हैं। 'आज बाजार बंद है'। यह उनका वेश्या जीवन पर लिखा हुआ सशक्त एवं महत्वपूर्ण है। वेश्याओं के संघर्षमय और नारकीय जीवन से मुक्ति की तड़प प्रस्तुत उपन्यास में दिखाई देती है। वेश्याओं के जीवन संघर्ष और उनकी समस्या पर लिखने का लंबे समय से प्रयास हुआ है। प्रेमचंद ने भी इसका **सेवासदन** उपन्यास में प्रयास किया था। मोहनदास नैमिशराय ने राष्ट्रव्यापी जनचेतना और सुधारवादी अवधारणा को व्यापक प्रसार करने के लिए समाज के **दलित** और शोषित वर्ग की वास्तविक स्थिति को प्रकट किया है। मोहनदास नैमिशराय ने वेश्याओं के जीवन के बारे में अपनी कलम से तीखा व्यंग्य किया है।

मोहनदास नैमिशराय ने वेश्या व्यवसाय को नजदीक से देखा है, उसे परखा है। उनकी सोच ऐसी बनी है कि, इस व्यवसाय में गरीब और आर्थिक पीड़ित महिलाओं का ही वेश्या व्यवसाय करने के लिए मजबूर किया जाता है। वेश्या के कारण पूरे देश में वेश्या व्यवसाय फैल रहा है तो सरकार ने इस व्यवसाय को बंद करना चाहिए। लेकिन सरकार कुछ भी प्रामाणिक प्रयास करने के लिए तयार नहीं है। वेश्याएँ अपने ही राष्ट्र की बेटी हैं। उसे भी भावनाएँ होती हैं। कोई भी महिला या लड़की शौक से वेश्या नहीं बनती उसे बनाया जाता है। कभी धार्मिक कारण तो कभी दरिद्रता का कारण होता है। आज तक वेश्याओं की भावनाओं को कोई समझ नहीं सका है। अन्य धंदों का एक समय होता है। लेकिन इनके धंदों का कोई समय नहीं होता। आज भी समाज व्यवस्था में धर्म के नाम से, भगवान के नाम पर स्त्रियों पर अत्याचार हो रहा है, उनके साथ व्यभिचार हो रहे हैं। स्त्रियों को व्यवसाय करने के लिए मजबूर किया जा रहा है।

प्रस्तुत उपन्यास में उत्तर प्रदेश के जनकपुर शहर के इबादपुर मोहल्ले में कई वर्षों से वेश्या व्यवसाय चल रहा है। उसमें कोठी न.08 शबनमबाई का है। उपन्यास की नायिका पार्वती है। पार्वती के साथ शबनम, मुमताज, हसीना, बीना, चम्पा, पायल चमेली गुलाब रुखसाना, बिल्किम, शम्मी, हाजरा, कुसुम, फुलक्रेजी सुमन, गफूरन आदि अनेक नारियाँ अपनी नारकीय जिंदगी जी रही हैं। उपन्यास की नायिका वेश्या किस प्रकार बन गई इसका स्पष्ट उल्लेख किया गया है। " बिना शिव की पार्वती शिव ने पहले इसे मंदिर में बैठाकर देवदासी बनाया। फिर मंदिर से चकले में भेज दिया। पहले मंदिर के पुजारी ने भोगा। फिर गावँ के पटेल ने बाजी मारी। दोनों का मन भर गया तो गावँ के सामंत, साहुकार की बारी आई, यानी हमारे समाज के जिसका जितना मान-सम्मान उतनाही देवदासी को भोगने के लिए उनके अधिकार सुरक्षित होते हैं। " ⁰¹ इसीलिए पार्वती हिंदू धर्म से नफरत करती है। उसे बर्बाद या इस रास्ते पर लाने के लिए सभी हिंदू जिम्मेदार हैं। शबनमबाई पढ़ी-लिखी हैं। लेकिन उसे भी अपने ही मोहब्बत ने बर्बाद कर दिया है। उसे लगता था एम. ए. होने के बाद वह पीच.डी. करेगी और ज्ञान-दान का काम करेगी लेकिन समाज व्यवस्थाने उसे कोठे पर लाकर छोड़ दिया। पत्रकार सुमित समाज में परिवर्तन लाने के लिए वेश्याओं का साक्षात्कार लेने के लिए जाता है। तो सारा अन्याय अत्याचार सामने आता है। सुमित को अनुभव आता है कि, हर एक वेश्या का अनुभव अलग - अलग होता है, जो अमानवीय लगता है। वेश्याओं के साथ ग्राहक का ना तो कोई प्रेम होता है न भाव होता है न ही हमदर्दी। पैसा देकर कुछ मिनटों के लिए जिस्म खरीदा जाता है। और मनचाहा रौंदकर चला जाता है। एक ग्राहक के जाने के बाद उन्हें फिर से अपनी खाल नुचवाने के लिए तयार रहना पड़ता है। पत्रकार कोठे पर आते हैं तो शबनमबाई समाज का पोलखोल करते हुए कहती हैं कि, "वेश्याएँ सभी को चाहिए, पत्रकारों को भी, समाज सेवकों को और अभिनेत्रीयों को भी, वे स्त्रियाँ आकर हमसे बातें करेगी। हम कैसे उठते - बैठते हैं कैसे बातें करते हैं। होठ काटकर कैसे ग्राहक फँसाती हैं, कैसे अंगड़ाई लेती हैं। " ⁰² उपन्यासकार स्पष्ट करना चाहते हैं कि, समाज में प्रतिष्ठित समझे जानेवाले सभी वर्ग के लिए वेश्या उनकी शान बन गई है। उसका उपयोग केवल अपने हवस के लिए ही नहीं अपितु अनेक उद्देश्य से किया जाता है। दिनभर मर्दों की हवस का शिकार बनती इन उपेक्षित नारियों की पसलियों एवं कमर में दर्द होना, पेट में ऐंटन होना, मर्दों के शरीर की जुगुप्सापूर्ण गंध से मतली सी छा जाना, उल्टी सी हो जाना, शराबी मर्द नशे में बिस्तर पर ही उल्टी कर देना यह उनके लिए आम लगता है। लेकिन हमारे समाज में वेश्या को ओर घृणा की नजर से देखा जाता है। हर एक ग्राहक जाते समय हवस क्षमन की आशा लेकर जाता है और बाहर निकलते ही उसे वह घृणीत लगती है। वेश्याओं को कोई दिल से प्यार नहीं करता। इनकी यातना, पीड़ा को जानने की फुर्सत किसी के पास नहीं होती। वे तो सिर्फ वासना शांत करके चले जाते हैं। स्वतंत्रता के 72 साल बाद भी दलित और वेश्याएँ आजाद नहीं हुई हैं यह बड़ा प्रश्न है। आज भी वे पशु से बदतर जीवन जीने को मजबूर हैं। ग्रामीण तथा शहरो में भी वे अपमानित हैं। आज भी देश की कई स्त्रियाँ वेश्यालयों में सड़ रही हैं। वे ऐसा जीवन जीते - जीते उब गई हैं, वे नारकीय जीवन में मुक्ति या आजादी चाहती हैं।

प्रस्तुत उपन्यास में एक तो सांप्रदायिक दंगों के दौरान मुसिवत की स्थिति में शबनमबाई और पार्वती के द्वारा सुमित जैसे अनजान युवक को देना और दूसरा प्रसंग है। जब पूनम जैसी मासूम युवती को जबरन कल्लू दल्ले के द्वारा वेश्या व्यवसाय में धकेला जा रहा था, उसे बेरहमी से पीटा जा रहा था, उस पर गंदी - गंदी गालियाँ की बौछार बरसाई जा रही थी। तब शबनमबाई एवं पार्वती मौका देखकर पूनम को उस पिंजरे से मुक्त कर देती हैं। उपन्यास में शबनमबाई, पार्वती आदि दलित पीड़िताओं के मन में मंदिर, देवता और ईश्वर के प्रति अलगाव नफरत तथा नकार की भावना पैदा करने का प्रयास किया है। " कहते हैं न कि जब तक ऊपर वाला नहीं चाहता एक पत्ता भी नहीं हिलता। पर कौन है ऊपर वाला, उसके भगवान होने का औचित्य क्या है, क्या उद्देश्य है उसके अस्तित्व का। " ⁰³ वस्तुतः सुमीत दलित देवदासियों एवं वेश्याओं को उनके नारकीय जीवन से मुक्त करने के लिए पहल करनेवाला युवक है। जो उपन्यासकार के विचारों का वाहक है। अम्बेडकरी विचारों का प्रभाव सुमीत पर पड़ा हुआ है। सुमीत और पार्वती अपने विचारों से एक - दूसरे के प्रति आकर्षित होते हैं। सुमित शबनमबाई और पार्वती को यह अहसास दिलाता है कि, वह एक न एक दिन इस नारकीय जीवन से मुक्ति दिलाएगा। सभी युवा वेश्याओं को भी कहता है कि, वह उन्हें उस नरक की जिंदगी से छुटकारा दिलाएगा। सभी युवा वेश्याएँ इस घृणीत काम को छोड़ने का ऐलान करती हैं। अतः कोई भी नारी शौक से इस घृणीत काम को स्वीकारती नहीं है। उसपर लादा जाता है। जरूरत है तो सुमीत जैसे युवकों की। जो उनको अपना ले और सामाजिक प्रतिष्ठा प्रदान करे। उपन्यास के अंत में दिखाया है कि, पार्वती का वेश्या व्यवसाय छोड़ना शबनमबाई को अच्छा लगता है वह सभी शेष युवा वेश्या को यह व्यवसाय छोड़कर घर बसाकर प्रतिष्ठित जीवन जीने को कहती हैं। पार्वती इस व्यवसाय से मुखर जाने के कारण इस व्यवसाय से जुड़े, गुंडे, दलाल बेचैन

हो उठते हैं। क्यों कि इसका आसर सीधा उनके मिल्कियत पर होता है। इसीलिए वह पार्वती को धमकाते हैं। शबनमबाई को भी धमकाते हैं। दल्ले किसी पूनम नाम की लडकी को लेकर आता है, और वेश्या बनने के लिए कहता है। तब शबनमबाई उसे फटकारती हुए कहती है कि, "कान खोलकर सुनो लो, मैं और मेरी बेटियाँ धंधा छोड़ चुकी हैं। मेरी सलाह मानो तो तुम भी इस धंधे से अब तौबा कर लो। ऊपर वाले को जवाब नहीं देना क्या तुमने।"⁰⁴ पूनम सबरे से पहले ही शबनमबाई की मदत से भाग जाती है। दल्ला सुमीत को डरा - धमकाकर पुलिस गुंडे पीटते हैं, सुमीत को सर पर चोट भी आती है। पुलिस की ही मदत से पार्वती को इस्पेक्टर बिना वजह हवालात में बंद कर देता है। उसे छुड़ाने के लिए शबनमबाई थाने पहुँच जाती है। लेकिन उसका कोई नहीं सुनता। वे सीधा राष्ट्रपति से फोन पर बात करती हैं। थाने में वेश्याओं के समुह नारेबाजी होती है। नारेबाजी और हुल्लडबाजी को रोकने के लिए पुलिस की लाटियाँ बरसती हैं। एक सीधी लाठी शबनमबाई के सिर पर गहरी चोट करती है। सिर फूटकर खून बहने लगता है। राष्ट्रपति आने के बाद हवालात का ताला खोला जाता है और पार्वती को रिहा किया जाता है। शबनमबाई आखीर सांसे गीन रही थी, फिर भी वो सभी वेश्याओं को इस दलदल से मुक्त होना संदेश देती है।

सारांश :

वेश्या व्यवसाय करनेवाली अक्सर लडकियाँ गरीब घर से, बेसहारा, उपेक्षित ही होती हैं। प्रस्थापित समाज उनके बारे में कभी भी सोचता नहीं है। समाज में नारी और दलित ही उपेक्षित हैं। नारी के शोषण का यह भी कारण है कि, वे चुपचुप सहती हैं। इसीलिए और अधिक अन्याय उनपर होता है। आज भी भारतीय समाज व्यवस्था में धर्म के नाम पर तो कभी भगवान के नाम पर स्त्रियों पर अत्याचार हो रहा है। उनके साथ व्यभिचार हो रहा है। स्त्रियों को वेश्या व्यवसाय करने के लिए मजबूर किया जा रहा है। प्रदर्शनकारी मंदिर व्यवस्था में पुजारी के गले में जनेऊ दिखाई देता है, माथे पर लंबा तिलक होता है, लेकिन वही पुजारी खुले आम अनचार करते फिरता है उसके विरोध में कोई कुछ नहीं बोलता है। न जाने भारतीय वर्णव्यवस्था में ऐसे कितने पुजारी हैं जो उपेक्षित नारियों का शोषण कर रहे हैं। धार्मिक रूप से नारी की ओर देखने का नजरिया बदलना चाहिए। वह लक्ष्मी नहीं है, ना ही मंदिर की देवी है वह तो केवल जीवन साथी होती है। जब तक पुरुष स्वयं को नारी में देखता नहीं तब तक नारी बंधनो से मुक्त नहीं हो पाती। आज भी भारतीय संसद में केवल वेश्याओं के लिए अलग से उनके विकास के लिए राशी का प्रावधान नहीं है। यह अंत्यत दुःखद बात है। वेश्या व्यवसाय यह एक राष्ट्रीय प्रश्न बन पड़ा है। विश्व में सभी राष्ट्र में वेश्या व्यवसाय होता है। सभी राष्ट्रों में उनकी समस्याओं के ढेर पड़े हुए हैं। लेकिन आज तक किसी भी राष्ट्र ने इसे जड़ से उखाड़ने के लिए प्रयास किए नहीं हैं। वेश्याओं का जीवन जानवर से भी बदतर होती जा रही है। उन्हें हवस का शिकार बनना पड़ता है। लेकिन अब वेश्याओं में जागृति आने लगी है। उनके जीवन में बदलाव आना आरंभ हो चुका है। इसके लिए अब सामाजिक सुधारको, साहित्यकारों तथा अन्य संस्थाओं द्वारा उनके जीवन में उजाला लाने का प्रयास हो रहा है। उपन्यासकार ने उपन्यास में नारी शोषण को केंद्र में रखकर वेश्यावृत्ति जैसी भीषण समस्या से उबरने के उपाय बताये हैं। यह उपन्यास समाज का सच्चा दस्तावेज है। उपेक्षित नारी के जीवन के कटु सत्य को परोसने का काम किया है।

संदर्भ :

- 1) मोहनदास नैमिषराय : आज बाजार बंद है ! पृष्ठ क्र. 33 वाणी प्रकाशन दिल्ली द्वितीय संस्करण 2006।
- 2) मोहनदास नैमिषराय : आज बाजार बंद है ! पृष्ठ क्र. 38 वाणी प्रकाशन दिल्ली द्वितीय संस्करण 2006।
- 3) मोहनदास नैमिषराय : आज बाजार बंद है ! पृष्ठ क्र. 93 वाणी प्रकाशन दिल्ली द्वितीय संस्करण 2006।
- 4) मोहनदास नैमिषराय : आज बाजार बंद है ! पृष्ठ क्र. 129 वाणी प्रकाशन दिल्ली द्वितीय संस्करण 2006।
- 5) गंगा सहाय मीणा : आदिवासी साहित्य विमर्श।
- 6) डॉ. धर्मवीर : दलित चिंतन का विकास।
- 7) प्रेमिला कपूर : कामकाजी भारतीय नारी।
- 8) गणेशदास : स्वातंत्रोत्तर हिंदी कहानी में नारी के विविध रूप।
- 9) सिमोन द बोउवार : स्त्री उपेक्षिता।
- 10) डॉ. मुक्ता त्यागी : समकालीन महिला उपन्यासकारों के उपन्यास में नारी विमर्श।
- 11) डॉ. नागनाथ कुंटे : औचलिक उपन्यासों में नारी के विविध रूप।

भारतातील मदर तेरेसा यांचे योगदान

प्रा. पाडदे शिवाजी संभाजी

इतिहास विभाग प्रमुख

शाहिर आण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासातील विविध कालखंडात स्त्रियांची भूमिका पुर्ण राहिलेली आहे. या विविध कालखंडात काही प्रमुख स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवलेला दिसतो. आधुनिक कालखंडात ब्रिटिश राजवटीत भारतामध्ये चळवळीच्या केंद्रस्थानी चत्री प्रश्न मोठ्या प्रमाणात होते. परिणामतः महाराष्ट्रात आणि भारतात स्त्री शिक्षणाची आणि सुधारणावादी चळवळीस प्रारंभ झाला. सुधारणावादी चळवळ आणि त्याच काळात भारतात चालू असलेल्या चळवळीने स्त्री वर्गामध्ये जागरूती निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. हळूहळू या चळवळीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढत गेला . सामाजिक चळवळीमध्ये भारतातील आणि महाराष्ट्रातील अनेक भाग घेतलेला होता. सामाजिक चळवळीमध्ये महात्मा फुलेंनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाईंना प्रथमतः सहभागी करून घेतले. खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचा सुरुवात त्यांनी भारतात प्रथमतः केली. सामाजिक चळवळीने स्त्रियांचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला.

जगाच्या इतिहासात अनेक महान सामाजिक सुधारणामध्ये स्त्रियांचा उल्लेख आहे. त्यापैकी मदर तेरेसा हया एक महान होऊन गेल्या. आपले सर्व आयुष्य गरीब , दुःखी, उपेक्षित शोषित रोगग्रस्त, अपंग, यांच्या सेवेसाठी घातले त्यांचे निस्वार्थी सेवा होती. प्रेम ,सेवा, त्याग, दया व माया हे त्यांच्यामध्ये होते हे दिसून येते.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधास दुय्यम तथ्य संकल्पनाचा आधार घेऊन या शोध निबंधाची मांडणी केलेली आहे. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संदर्भ साहित्याचा आढावा घेतलेला आहे. संदर्भग्रंथ व इतर शोध निबंधाचा आधार घेतला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

- 1) समाजसेवा करण्याच्या स्त्रियांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- 2) विविध प्रांतातील लोकांमध्ये समाजसेवा जागृत करणे
- 3) विविध चळवळीच्या माध्यमातून समाज सेवा करणे.
- 4) स्त्री चळवळ कार्याच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

जीवनचरित्र :-

26 ऑगस्ट 1910 मध्ये मदर तेरेसा यांचा जन्म युगोस्लोव्हिया येथील स्कोवेज मध्ये एका अल्बानियन कुटुंबात झाला. यावेळी यांचे नाव एनेस गोन्क्वा बोजाक्विहउ होते. रोमन कॅथोलिक पंथाच्या या सदस्या होत्या. त्यामुळे त्यांच्यावर कॅथोलिक पंथाचा प्रभाव पडलेला होता. वयाच्या 17 व्या वर्षापासून कॅथोलिक मिशनरी मध्ये च्चनछ म्हणून कार्यरत राहिल्या होत्या.

भारतामध्ये आगमन :-

24 मे 1929 रोजी भारतात त्यांचे आगमन झाले. या वेळेस त्यांचे वय 19 वर्षाचे होते. इ.स. 1925 मध्ये युगोस्लोव्हिया येथील ईसाई मिशनरीचे एक समूह भारतातील लोकांची सेवा करण्यासाठी आले होते. भारतातील गरिब , अनाथ, लोकांच्या भावना जाणून घेण्यासाठी हे एक समूह आले होते. या समूहाने भारतातील परिस्थितीचे वर्णन एका लेखात लिहून आपल्या देशास पाठविले होते. हे पाठविलेल्या लेखाचे वाचन मदर तेरेसा यांनी केले. हे पत्र वाचून हृदय दुःखानी भरून गेले. भारतात आल्यानंतर त्यांनी येथील सामाजिक परिस्थितीचे अवलोकन केले. भारतातील अमानवीयतेचे दुष्टचक्र , निराधार, अपंग, शारिरिक पिडीत बालके, रोगग्रस्त लोक शहरातील दुर्गंधी, प्रदुषित असलेल्या जागेत राहणारे लोक पाहून त्यांचे मन गहीवरून गेले. इ.स. 1948 मध्ये मदर तेरेसाने आपले जीवन लोकांसाठी समर्पित केले.

सामाजिक कार्य :-

मदर तेरेसा यांना इ.स. 1948 मध्ये भारताचे नागरिकत्व प्राप्त झाले . त्यांनी चिमशनरीज ऑफ चॅरिटी नावाची एक संस्था काढली. या संस्थेला स्वइच्छेने मदत करण्याच्या लोकांचे आर्थिक पाठबळ मिळाले. या संस्थेअंतर्गत त्यांनी दरिद्री , अनाथ, वयोवृद्ध , रस्त्यावर व फुटपाथावर झोपणारी मुले यांना मातृत्व सुख दिले. गरीब व अनाथ मुलांसाठी शाळा काढली. या सेवे बरोबरच त्यांनी होली

फॅमिली हॉस्पिटल येथून बेसिकस ऑफ मेडिसिन यांचे प्रशिक्षण घेतले. 7 ऑक्टोबर 1950 रोजी वेटिकन पोपच्या सत्तेकडून चर्मशनरीज ऑफ चॅरिटीछ ला मान्यता मिळाली. मदर तेरेसा यांनी भृण हत्तेच्या विरोधात जगामध्ये दुःख प्रकट करून असंख्य अनाथ व अवैद्य बालकांना मातृत्वाचे बाळकडू पाजण्याचे कार्य केले. सडक व फुटपाथेवर पडलेल्या मुलांना निराधारांना रोगग्रस्त रोगी लोकांना त्यांच्या सेवा केंद्रात आणून त्यांच्यावर उपचार सुरू केले.

चर्मशनरीज ऑफ चॅरिटीछ या संस्थेमध्ये सुरुवातीला 12 लोकांचा सामावेश होता. आज या संस्थेत हजारो गरिब लोक जिवन जगतात. आज 100 देशांमध्ये 500 पेक्षा अधिक मिशनरी अनाथ मुलांसाठी कार्य करतात. यामध्ये वयोवृद्ध , अपंग, घरातुन टाकून दिलेले , आंधळे , व्यसनी , गरीब, निराधार, अबला स्त्रीया , वंचीत , दुःखी इत्यादींचा समावेश होता. या संस्थेचे काम आशिया , आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, पोलंड, दक्षिण अमेरिका आणि उत्तर अमेरिका , युरोप , युनायटेड स्टेट इथपर्यंत सुरू झाले.

भारतातील कलकत्ता या शहराच्या एका छोटयाश्या गावामध्ये मदर तेरेसा यांनी च्शांती नगर विश्राम गृहछ महारोग्यासाठी आणि च निर्मल शिशुभवन छ अनाथ मुलासाठी सुरू केली . या ट्रस्टमध्ये आज केवळ गोरगरीब अनाथ , अंधळया लोकांचा टाकून दिलेली मुले व व्यसनाधीन झालेली मुले यांच्यासाठी भारतात आणि भारताच्या बाहेर चालणाऱ्या ट्रस्टमध्ये काम केले जाते. 1985 साली न्युयार्क मध्ये एड्सला बळी पडलेल्या लोकांसाठी चविश्रांती गृहछ स्थापन केले. तसेच आर्मेनिया व इथेलिया जाऊन गरीब, अनाथ, रोगग्रस्त, भुक्पग्रस्त लोकांपर्यंत जाऊन सेवा केली.

मदर तेरेसा या मुळच्या भारतातील नसून देखील भारतामध्ये येऊन भारतातील लोकांच्या कल्याणासाठी आपले निस्वार्थी जिवन जगणाऱ्या आणि स्वतःचे जिवन दूसऱ्यासाठी वाहून घेतलेल्या गोरगरिबासाठी झटणाऱ्या आणि नेहमी जनतेचा विचार करणाऱ्या या खुपच कमी काळीत जगप्रसिद्ध झाल्या . त्यांचा 5 सप्टेंबर 1997 रोजी मृत्यु झाला. मदर तेरेसा यांना अनेक पुरस्कार मिळालेले आहेत. त्यापैकी इ. स. 1962 साली पद्मश्री पुरस्कार , इ.स. 1969 साली जवाहरलाल नेहरू पुरस्कार , सर्वोच्च यु.एस. नागरिकत्व पुरस्कार, मेडल ऑफ फ्रीडम इ.स.1969 साली नोबेल शांतता पुरस्कार , इ.स. 1980 साली भारतरत्न पुरस्कार दिला आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) कुशल नेतृत्व व समाजसेवा करण्याची क्षमता दिसून आली.
- 2) भविष्यकाळात विविध क्षेत्रात महिलांना प्रेरणा मिळेल
- 3) स्त्रीयांमध्ये राष्ट्रप्रेम दिसून येते
- 4) समता , बंधूत्वाची भावना जागरूक झाली.
- 5) इतिहास हा केवळ पुरुषांच्या कर्तृत्वाच्या पानांनीच भरलेला नाही तर तो स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाने सुद्धा भरलेला आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) प्रा. प्रदिप आगलावे - सामाजिक संशोधन पद्धती
- 2) बालाजी चिरडे - भारतीय इतिहासातील स्त्रीया
- 3) निला उपाध्ये - एकोणिसाव्या शतकातील स्त्री-जीवन
- 4) श्रुती तांबे व सुमती लांडे - (सं.पा) स्त्रीवाद
- 5) डॉ. निर्मलकुमार फडकुले - स्त्री जीवनाला नवी दिशा देणारी कार्यकर्ती

एकविसाव्या शतकातील स्त्री जीवन : एक चिकित्सक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी
रत्नपारखे शिवशंकर अशोकराव
सा.शा.संकूल. स्वा. रा. ती. म. विद्यापिठ नांदेड

प्रस्तावना :

स्त्री जीवनाचा इतिहास अभ्यासत असताना स्त्री अनेक स्थित्यंतरातून जाताना दिसते. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात भारतीय स्त्रीची प्रतिमा किंवा स्थान अनेक संदर्भात बदलेले दिसते. लेखक , शास्त्रज्ञ, कलावंत, विचारवंत, राजकीय नेतृत्व करणारी सौंदर्यवती अशा विविध रूपात भारतीय स्त्री उभी राहिलेली दिसते. सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुढे आलेली दिसते. अनेक मोठमोठ्या जबाबदाऱ्या ती सहज पार पाडते. यातील अनेक अव्हाने ती मोठ्या धैर्याने पार पाडते.

आज एकविसावे शतक सुरू होऊन बराचसा कालावधी लोटलेला आहे. पुन्हा एकदा परिवर्तनाची चाहूल लागत आहे. संस्कृतीत नव्याने बदल होत आहे. नवनविन संकल्पनांचा समावेश होतो आहे. मोठेमोठे मॉल्स, मल्टिप्लेक्स , सॉफ्टवेअर क्षेत्रात स्त्रीयांची भरीव कामगिरी होत आहे. स्त्रीया सर्व ठिकाणी कोणतीही अडचण न दाखवता काम करत आहे. त्यासाठी त्या कामाचे स्वरूप व्याप्ती कामाची वेळ , कामाचे ठिकाण याचे बंधन पाळत नाहीत. त्यामुळे कुटुंब, मुले, नातेवाईक, घरातील इतर जबाबदाऱ्या यामध्ये तानतनाव निर्माण होत आहे. यापुर्वी काळाच्या गरजेतून पारंपारिक एकत्र कुटुंब पद्धती बदलून विभक्ती कुटुंब पद्धती निर्माण झाली होती. आता पुन्हा एकदा काळाच्या गरजेतून संयुक्त कुटुंबाकडे जावे की, काय असे वाटू लागले आहे. कारण मुलांचे संगोपन , वाढ,संस्कार यांचे प्रश्न निर्माण होऊ लागले आहे. आई -वडिल नौकरीच्या जबाबदारीमुळे मुलाकडे पुरेसा वेळ देऊ शकत नाहीत. पाश्चात्य जिवनशैली पुर्णपणे आपण आपल्या जिवनशैलीत सामावू शकत नाही. आपली संस्कृती सांभाळून नविन बदल स्विकारण्याची कसरत आपल्याला करावी लागत आहे. एकंदरीत विचार केल्यास सध्या स्थितीत कोणतेच क्षेत्र स्त्रीला स्त्री म्हणून वर्ज्य राहिले नाही. जे क्षेत्र केवळ पुरुषांचे आहे अशा मानल्या गेलेल्या क्षेत्रात ही स्त्री स्वतःचे कर्तव्य दाखवित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) स्त्री जिवन समजावून घेणे
- 2) महिलांचा निर्णय प्रक्रीयेतील सहभाग यांचा आढावा घेणे
- 3) महिला विविध क्षेत्रामध्ये काम करत असताना कुटुंब आणि समाजामध्ये कितपत प्रोत्साहन दिले जाते हे पाहणे.

गृहितके :

- 1) आधुनिक काळात महिलांच्या क्षमता व योग्यता या मध्ये दिवसेंदिवस प्रगती होत आहे.
- 2) विविध क्षेत्रात पात्रता निकषानुसार महिला यशस्वी होत आहे. परंतु पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांची संख्या कमी आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन हे पुर्णतः द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीवर अवलंबून आहे. यासाठी विविध मासिके , दैनिके, वर्तमानपत्र , संदर्भग्रंथ इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

स्त्रियांचे विविध क्षेत्रातील कार्य :-

1) शिक्षण क्षेत्रातील स्त्रीयांचे कार्य :-

शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भाग घेत आहेत. संशोधन क्षेत्रात देखील त्या अग्रेसर आहेत. म्हणजे शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रीयांनी समाजामध्ये आपली एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. व प्राथमिक शिक्षणाला प्रतिष्ठा मिळवून देणाऱ्या त्यासाठी जिवनभर कार्य करणाऱ्या डॉ. ताराबाई मोडक कोसवाडयाच्या टेकडीवर प्रयोग करणाऱ्या अनुताई वाघ, डॉ. चित्रा नाईक . सुमन करंदीकर यांची नावे प्रामुख्याने घ्यावी लागतात.

Indian Institute of Education ही संस्था स्थापन करून त्या माध्यमातून डॉ. चित्रा नाईक यांचे काम अजूनही चालू आहे. म्हणजेच शिक्षणामुळे स्त्री विकासाचा चालना मिळाली. स्त्रीयांचे पुर्वी जे बंदिस्त जीवन होते . त्या जोखडातून स्त्रीया बाहेर पडल्या. एकंदरीत विचार केल्यास आजची स्त्री शिक्षक , डॉक्टर, वकील, इंजिनियर, प्राध्यापक इत्यादी क्षेत्रात पुढे असलेली दिसते. ती केवळ शिक्षणामुळेच होय .

2) राजकिय क्षेत्रातील स्त्रीयांची कामे :-

स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक स्त्रीयांनी कार्य केले परंतु त्या नंतरच्या काळात प्रत्यक्ष कृतीशील राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग कमी दिसतो. आज अनेक ग्रामपंचायतीत, नगरपालिका, महानगरपालिका, विधानसभा , विधानपरिषद, लोकसभा , राज्यसभा असे सर्वच ठिकाणी स्त्रीयांचे कार्य दिसून येते. भारताच्या माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील, काँग्रेस अध्यक्षा सोनिया गांधी, पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी , बहुजन समाजवादी पार्टीच्या मायावती , शिक्षणमंत्री वर्षा गायकवाड , निर्मला सिताराम या सर्व राजकिय क्षेत्रातील कार्ये आजच्या स्त्रीचे राजकिय स्थान दर्शविते. लोकसभेत व विधान सभेत 33 % आरक्षणाची मागणी पूर्ण झाली व स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये 50 % आरक्षण मंजूर झाले. या सर्व बदलत्या घटना स्त्रीचे राजकारणातील कार्य स्पष्ट करतात. राजकारण हे महिलांचे क्षेत्र नाही असे म्हटले जाते. पण सर्व स्त्रीयांनी ते खोटे ठरविले आहे. व अत्यंत जबाबदारीने राजकारणात त्या सक्रीय सहभागी झाल्या .

3) क्रिडा क्षेत्रातील स्त्रीयांची कार्य :-

बुद्धीबळ , बॅटमिंटन , नेमबाजी, कबड्डी ,क्रिकेट, धावणे, कुस्ती अशा अनेक क्रिडा प्रकारात स्त्रीया सहभागी होताना दिसत आहेत. खेळामुळे शारिरिक विकास होतोच परंतु त्या बरोबरच मानसिक विकास देखिल होतो. वेगवेगळ्या खेळाच्या माध्यमातून स्त्रियांनी आपला नावलौकिक मिळविला. यामध्ये पी.टी. उषा, पी.व्ही. सिंधु, सायना नेहवाल, सानिया मिर्झा, गुरुबद्ध कौर, या अमराठी स्त्रियांपाठोपाठ मराठी मुलीही नैपुण्य मिळवित आहेत. नेमबाजीत अंजली वेद पाठक , बुद्धीबळात ईशा करंडे, तेजस्वीनी जाधव , स्विमिंगमध्ये आणिता सुद, कोमल आतरे हिने तर लहान वयात स्विमिंगमध्ये नैपुण्य मिळविले. क्रिडा क्षेत्रातील कामगिरी बदल अनेक अमराठी मुलींना शिवछत्रपती पुरस्कार प्राप्त झाला. त्यामध्ये संगीता लोखंडे , भारती शहा, कविता राऊत ही नावे प्रामुख्याने येतात. भारती राहणे तर बॅटमिंटन मध्ये स्टार ऑफ इंडिया हा सन्मान मिळविला. कोच व्यवस्थापक म्हणून काम पाहू लागल्या.शुभांगी कुलकर्णी यांनी महिला क्रिकेटचा व्यवस्थापक म्हणून काम पाहिले. स्त्रीया राष्ट्रीय व अंतराष्ट्रीय दर्जाच्या मार्गदर्शक आहेत. पुरुषांचे एकुण गणल्या गेलेल्या क्रिडा क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली.

4) साहित्य क्षेत्रातील स्त्रियांचे कार्य :-

स्त्रियांच्या प्रतिमेने व अभ्यासाने साहित्य क्षेत्र व्यापक बनले, संशोधक अभ्यासक म्हणून काम करण्याची आकांक्षा स्त्रियांच्या मनात निर्माण झाली. समिक्षक म्हणून त्यांची वाङ्मयीन दृष्टी व्यापक झाली. त्याचाच परिणाम म्हणून साहित्य क्षेत्रात लेखिका , समिक्षक, अभ्यासक म्हणून स्त्रीया बहुसंख्येने पुढे आल्या. स्त्री अभ्यासक, समिक्षक यांची एक परंपरा निर्माण झाली.

स्त्रीयांनी केवळ ललित लेखनच केले असे नाही समिक्षा व संशोधन क्षेत्रात देखिल लेखनाचे प्रचंड काम केले. कथाकार , कादंबरीकार, कवयित्री म्हणून स्त्रियांनी प्रतिष्ठा मिळविली. डॉ. इरावती कर्वे, डॉ. विजया वाड, आशा बगे यांना साहित्य अकादमीचे प्रतिष्ठेचे पुरस्कार मिळाले. समिक्षक, अभ्यासक म्हणून स्त्रिया विशेषत्वाने पुढे आल्या . कुसुमावती देशपांडे यांच्यापासून परंपरा निर्माण झाली. डॉ. सरोजनी वैद्य, डॉ. विजया राज्याध्यक्ष , डॉ. तारा भवाळकर, उषा हस्तक यांनी स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध केले. डॉ. अरूणा ढेरे , डॉ. अंजली सोमन, डॉ. वीना देव यांच्याबरोबर आज अजिकडे डॉ. निलिमा गुंडी, डॉ. स्वाती कर्वे, विद्युत भागवत , शर्मिला रेंगे यांच्या पर्यंत स्त्री समिक्षक, संशोधक, अभ्यासक यांची परंपरा निर्माण झालेली दिसते. 2003 साली स्त्री साहित्याचा मागोवा या त्रिखंडात्मक संशोधन प्रकल्पाचे प्रकाशन झाले हा प्रकल्प स्त्रियांनीच पुर्ण केला. नाट्य समिक्षक म्हणून पुष्पा भावे यांनी कार्ये केले. बंगाली,कन्नड,मल्लयाळम, पंजाबी हिंदी. या भारतीय भाषाबरोबर जर्मन , फ्रेंच , रशियन या परकिय भाषातील साहित्याच्या अनुवादाचे काम स्त्रीया आत्मसन्मानाने करू लागल्या . थोडक्यात साहित्य क्षेत्रात स्त्रियांनी ललित लेखिका, संशोधक ,अभ्यासक ,समिक्षक, संचालक अनुवादक , संपादक, अशा विविध रूपात स्त्रीया अग्रेसर आहेत.

5) कलाक्षेत्रातील स्त्रीयांचे कार्य :-

नाट्य क्षेत्रात , लेखन व दिग्दर्शन क्षेत्रात कमी दिसते. नाट्य दिग्दर्शक म्हणून विजया मेहता यांनी स्वतःचे कर्तृत्व उभे केले. व्यावसायिक रंगभूमीवर ही त्यांनी स्वतःची छाप उमटवली. आता त्यांची परंपरा पुढे प्रतिमा कुलकर्णी चालवित आहेत. नाट्य लेखिका म्हणून सई परंजापे यांचे नांव सन्मानाने घ्यावे लागते. बालनाट्य लेखन, नाट्य लेखन, दूरदर्शन मालिका , चित्रपट , या सर्वच क्षेत्रात सई परंजापे यांचे नावे अनुक्रमाने घ्यावे लागते.

स्वातंत्र्योत्तर काळ संगिताच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांनी कामगिरी केलेली दिसते. समाजाने देखिल गायिका म्हणून प्रतिष्ठा , सन्मान दिला. हिराबाई बडोदेकर, सरस्वतीबाई राणे, शोभा गुट्टू, किशोरी आमोनकर, प्रभा अत्रे , यापासून माहिती राजूरकर , शैला दातार ही नावे पुढे आली. लता मंगेशकर , आशा भोसले, सुमन कल्याणपुरकर , यांच्यापासून ते आज बेला शेंडे, सावणी शेंडे ,साधना सरगम, यांच्यामार्फत गायन क्षेत्रात अनेकांची भरारी आहे.

नाटक चित्रपट, नृत्य, संगीत या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांचे कलाकार म्हणून असणारे योगदान उल्लेखनीय आहे. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना स्त्रीयांनी या क्षेत्रात यश संपादन केले आहे.

21 व्या शतकातील शिक्षण , साहित्य, नाटक, चित्रपट, संगीत, क्रीडा, राजकीय अशा अनेक क्षेत्रात स्त्रीयांचे कार्य व स्थान वरिलप्रमाणे आहेत. असे असले तरी केवळ प्रगतीचा चढता आलेख आहे असे नाही. तर 21 व्या शतकातल्या आधुनिक म्हणवल्या जाणाऱ्या या स्त्रीला देखील अनेक पातळीवरून संघर्ष करावा लागतो. स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाच्या सिमा व्यापक झाल्या.

संदर्भग्रंथ सुची :-

- 1) भारतीय समाजरचना - सुधा काळदाते, भारत मुद्रांक आणि प्रकाशक
- 2) स्त्री सत्त्वाचा शोध - कुलकर्णी आकांक्षा , प्रकाशन नागपूर
- 3) स्त्री प्रश्नांची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने - विद्युत भागवत , प्रतिमा प्रकाशन पुणे
- 4) दलित लेखिका आणि त्यांची साहित्य - उर्मिला पवार , स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ, पुणे
- 5) स्त्रीवादी विचार आणि समिक्षेचा मागोवा - शोभा पाटील, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे
- 6) स्त्री लिंगभाव आणि विकास - स्वाती देहाडराय, अनघा तांबे, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र प्रकाशन पुणे विद्यापीठ पुणे.

भारतातील स्त्रियांचा दर्जा

डॉ.एस.बी. बुरडे
श्री शिवाजी कॉलेज,कंधार जि. नांदेड

प्रस्तावना :

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते
रमन्ते तत्र देवताः |
यत्रैतास्तु न पुज्यन्ते
सवस्तित्राफल क्रिया ||

जेथे स्त्रीयांचा सत्कार होतो तेथे देवता रममाण होतात. जेथे त्यांचा सन्मान होत नाही तेथे सर्व धर्म क्रिया फलहीन होतात. आजही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. म्हणून अजूनही समाजाची मानसीकता बदलण्याची तीव्र गरज आहे. त्यासाठी प्रामाणिक अश्या सामुहीक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. भारतीय समाजात फार पूर्वीपासून स्त्रीयांवर वेगवेगळ्या प्रकारचे अत्याचार होतात रुढीप्रिय असलेल्या भारतातील प्रथा परंपरामुळे स्त्रीयांचे आयुष्य केवळ नरक बनले आहे.

महिषासुरमर्दिनी झोपलीस का?
आर्यनारी संकटात दिसे न का?

हे अजून स्त्रीने किती काळ सहन करायच. फक्त अत्याचाराच स्वरूप, वेगवेगळे ठिकाण बदललेले पण अत्याचार तोच, शरीर आणि मन दोन्हीचे लचके तोडणारा, खोलवर आघात देणारा, आज 21 व्या शतकातील आपल्याला असे अनेक प्रश्न भेडसावत आहेत. कारण समाजात बलात्कार, विनयभंग, निर्भया हत्याकांड, एकतर्फी प्रेमातून बळी गेलेल्या मुली (उदा.हिंमणघाट जि. वर्धा) नव-याच्या व कुटूंबाच्या जाचाला कंटाळून आत्महत्या करणा-या स्त्रिया आदिवासी ग्रामीण व नागरी स्त्रीयांवर होणारे अन्याय, बालीका लैंगिक अत्याचार कधी अजून जगही न पाहिलेली कोमल कळी, खुडून टाकणे याची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतीय स्त्री ही प्रदीर्घ काळापासून अपमान, अवहेलना, यातना, शोषण यांच्या बळी ठरल्या आहेत. कामानिमित्त निर्जन ठिकाणी गेलेली पत्रकार तर नोकरी निमित्त गेलेली स्त्री अशी किती तरी नावे घ्यावीत की ज्यांचे हुंदके आतल्या आतच घुसमटले जातील लज्जेच्या मर्यादे आड आपल्यावर झालेल्या अन्यायाला त्यांचे त्यांनीच दडपून टाकल. मनाच्या खोलखोल आत अश्या अन्याय अत्याचाराची गणतीच नसेल. स्त्रीवर होणारे अत्याचार हे काल परवाची गोष्ट नाही तर पुरुषाची ही विकृत मानसीकता पूर्वापारपासून चालत आलेली आहे. माणूस इतका मूर्ख होऊ शकतो की, त्याच्या मनात एकदाही असा विचार येऊ नये की तिच्या जागी आपल्या घरातील मुलगी किंवा स्त्री असेल तर? उद्या तिच्यावरही असा प्रसंग येऊ शकतो ? आपल्या या वैचारीक दृष्ट्या प्रगत समाजात मुली स्त्रीया खरेच सुरक्षित आहेत का ? मग आपल्या देशातील स्त्रियांची अवस्था इतकी दयनीय का असावी ? का तिच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने ठोस उपाय नसावेत ? अश्या प्रकारच्या घटनांसाठी कायदे इतके कठोर असायला हवेत की गुन्हा करणा-याने गुन्हा करण्यापुर्वी दहा वेळा विचार करायला हवा. आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीने आपले स्वताःचे असे स्थान निर्माण केले आहे की असे कोणतेही काम नाही की ते तिला अवगत नाही मग तीच्या सुरक्षेच्या बाबतीत एवढी उदासीनता का ? अजूनही आपल्या समाजाची तिच्याकडे पाहण्याची, तिच्याबाबत विचार करण्याची मानसीकता बदललेली नाही अजूनही पुरुषाच्या दृष्टीकोनातून स्त्री ही उपभोग्य वस्तूच आहे का?

मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी जावे लागते रोजचा प्रवास करावा लागतो आणि त्यात मवालगिरी करणारे तरुण मुले मुलींना त्रास देतात. छेड काढतात, नाव घेतात, प्रपोज करतात, मुलीने नकार दिला तर तिच्यावर ॲसीड फेकतात, पेट्रोल टाकतात, बलात्कार करतात अगदी थेट जाळूनही टाकतात मग इतक जिवार उदार होऊन मुलींना कशाला शिकवायच असे विचार पालक करू लागले आहेत. कारण एकतर्फी प्रेमाला नकार दिल्याच्या प्रकरणावरून मुलींवर होणारे हल्ले वाढत आहेत. पुरुषांना कितीही कठोरात कठोर शिक्षा करण्याच्या तरतुदी केल्या गेल्या तरीही या हल्याच प्रमाण कमी न होता वाढतच आहे. अश्यातच हिंमणघाट सारखी एखादी बातमी येते आणि वयात आलेल्या मुलींच्या पालकांच्या पाटात भितीने गोळा येतो.रोज बाहेर गेलेली आपली मुलगी सुखरूप घरी येईपर्यंत त्यांच्या मनातला कोपरा अस्वस्थ होतो. यातून मुलीची घुसमट अजूनच वाढते. आपल्या पालकांचा आपल्यावर विश्वास नाही असे त्यांच्या मनात रुजते. स्त्रियांच्या नशीबाचे हे भोग आपोआप मिटणार नाहीत त्यासाठी कृती करावी लागेल. जगाच्या पाठीवर कुठल्याही देशात कुठल्याही प्रदेशात मुलीच्या जन्माला आलेला असाल तर तुमच आयुष्य अवघड असणार. इथेच स्त्री पुरुष असमानतेची दरी रुंदावतांना दिसू लागते.

उद्दिष्टे

- 1) स्त्रीयांवर होणा-या अत्याचाराची माहिती मिळणे
- 2) स्त्रीयांवर होणा-या अत्याचाराच्या कारणांचा शोध घेणे

- 3) स्त्रीयांवरील अत्याचार कमी करण्यास मदत करणे
- 4) भारतीय स्त्री दर्जाचा अभ्यास करणे
- 5) स्त्री अत्याचार रोखण्यासाठी केलेले कायदे जाणून घेणे.

गृहीतके

- 1) भारतीय स्त्री जीवनाचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.
- 2) स्त्रीच्या दर्जामध्ये बदल झालेला आहे.
- 3) कायद्याचा प्रभाव पडलेला आहे.
- 4) स्त्रीला समान वागणुक न देता तिला दुय्यम दर्जा देणे. स्त्रीचे सबलीकरण झालेले आहे.
- 5) स्त्रीसाठी फास्ट ट्रॅक कोर्टची स्थापना केली.

संशोधन पध्दती

यात दुय्यम तथ्यसंकलनाचा वापर केलेला आहे. तसेच जर्नल आणि वेगवेगळ्या वर्तमानपत्राचा सुध्दा वापर केलेला आहे आणि निरीक्षण सुध्दा केलेले आहे.

स्त्रीचा दर्जा

आधुनिक काळात महिलांचा सामाजिक आर्थिक राजकीय दर्जा कमी आणि महिलांवरील वाढते अत्याचार यामुळे देवी समजल्या जाणा-या स्त्रीयांची स्थिती फारच दयनीय झालेली आहे. स्त्री सहभागाच्या मोठ्या मोठ्या गप्पा मारल्या तरी सत्य परिस्थितीत समानता प्राप्त झाली नाही. ही समानता भारतातच नव्हे तर जगात कुठेही निर्माण होऊ शकली नाही. याला जबाबदार म्हणजे समाजाची मानसीकता होय. सुसंस्कृतीचे वाढते प्रमाण, स्त्रीचे शिक्षण हे वैद्यकीय अभियांत्रिकी पुरतेच मर्यादीत न राहता व्यवसायाची सर्वच क्षेत्रे तिने काबीज केलेली आहे. यामुळे पुरुषप्रधान संस्कृतिला फाटा मिळाला. पुरुषांच्या आश्रयदाता असलेल्या संस्कृतीला स्त्रीने झुगारून टाकले व ती आत्मनिर्भर झाली. पुरुष म्हणतील ती पूर्व दिशा हे तत्व तिने मागे टाकले. याला वैज्ञानिक प्रगती, तंत्रज्ञानाची आगकुच व शिक्षणाचे वाढते प्रमाण याची जोड मिळाली. शिक्षण घेतल्यानंतर त्याचा उपयोग स्वतःसाठी व घरासाठी करावा हे तिने जाणले व घर आणि बाहेरची कामे अशी कसरत तिला करावी लागली. मात्र ही कसरत करतांना तिला अनेक गोष्टींची किंमत मोजावी लागली. स्त्रीची कार्यक्षमता, कुशलता, कर्तबगारी वाखाणण्याजोगी असली तरी शेवटी शारिरीक मर्यादा या पडतातच त्यातून शारिरीक ओढाताण, मानसिक ताणतणाव निर्माण होतात. स्त्रियांना मात्र अर्थार्जनासोबत घर मुले नातलग इ. बाबी पहाव्या लागतात. आजची स्त्री देखील पुरुषांबरोबर वावरते उदा: न्यायदान करणे, नर्स, डॉक्टर, प्राचार्या, प्राध्यापिका इ. जबाबदारी समर्थपणे सांभाळते. स्त्री ही पुरुषांसाठीच निर्माण झाली आहे असे पुरोहितांनी व धर्मगुरूंनी धार्मिक ग्रंथामध्ये सांगितले आहे. हिंदू धर्मात ती अर्धांगिनी आहे तर ख्रिश्चन धर्मात सुखदुःखात पुरुषांची इच्छा तीच तीची इच्छा असेल. पुरुष स्त्रीवर राज्य करील असे मानले. कुराणामध्ये स्त्रीचे स्थान गौण मानले अनिष्ट रूढी, बालविवाह, विधवा विवाहास बंदी, जरठ कुमारीचे प्रश्न, सती जाणे, देवदासी, पडदा पध्दती यामुळे स्त्री बंदीस्त राहिली.

स्त्रीयोचा कायदेशीर दर्जा.

26 जानेवारी 1950 ला भारतीय राज्यघटना अमलात आली. या राज्यघटनेनुसार भारतीय समाजातील प्रत्येक नागरीकास मग तो पुरुष असो की, स्त्री सर्वांना समान अधिकार प्राप्त झाले आहेत. गर्भधारणा व अपत्यांना जन्म देणे हा तिचा खास हक्क असला तरी तिने केव्हा कोणाचा व किती अपत्यांना जन्म द्यावा याचा तिला अधिकार नाही. ती आपल्या मनाने कुटूंब नियोजनाची शस्त्रक्रियाही करू शकत नाही. कायद्याने तिला बरेच अधिकार दिले असले तरी कुटूंबातील इतर व्यक्ती तिला स्वतःचा निर्णय घेऊ देत नाहीत त्यामुळे तिच्यात निर्भयता राहात नाही.

भारतात खालीलप्रमाणे कायदे केले गेले.

- 1) सतीबंदी कायदा 1987
- 2) वारसा हक्क अधिनियम 1980
- 3) बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 1929
- 4) मजुरी दर अधिनियम 1948
- 5) विशेष विवाह कायदा 1954
- 6) नोंदणी विवाह कायदा 1954
- 7) वेश्याव्यवसाय विरोधी कायदा 1956
- 8) दत्तक घेण्याचा हक्क 1956

- 9) द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा 1955
- 10)घटस्फोटाचा कायदा 1955
- 11)पोटगी कायदा 1956
- 12)हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1984
- 13)विशिष्ट परिस्थितीत गर्भपात करण्याचा कायदा 1972.
- 14) समान वेतन कायदा 1976.
- 15) बलात्कार विरोधी कायदा 1980
- 16) अश्लील व बीभत्स प्रदर्शन बंदी कायदा 1986.
- 17) अनैतिक व्यापार कायदा 1986.
- 18) गर्भजल परीक्षा विरोधी कायदा 1988.

स्त्रीयांचा सामाजीक दर्जा

स्त्री जीवनावर महत्वपूर्ण असा प्रभाव करणा-या महत्वाच्या संस्था म्हणजे कुटूंब व नातेदारी, व्यवस्था, वंश, वारसा व्यवस्था व धार्मिक परंपरा होय. कुटूंबात स्त्रीला दुय्यम स्थान असते. हुंडा बळीमध्ये अनेक स्त्रीया कुटूंबाच्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करतात. अनेक वेळा तिची हत्या केली जाते. पुरुषाचे स्त्रीवर गाजविले जाणारे वर्चस्व हेच शोषणाचे मुळ कारण आहे. यामुळे स्त्रीची गळचेपी केली जाते. गर्भलिंग चिकीत्सा बेकायदेशीर असूनही मुलगी असेल तर गर्भपात घडवून आणला जातो त्यामुळे स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे. लहान मुलीला देवाला वाहीले जाते व आयुष्यभर तिला वेश्या व्यवसाय करण्यास भाग पाडले जाते. स्त्रीने आपल्या बालपणी पित्याच्या अधिपत्याखाली तारुण्यात पतीच्या स्वामीत्वाखाली व पतीच्या निधनानंतर मुलाच्या वर्चस्वाखाली राहाते. स्त्रीने स्वावलंबी राहाता कामा नये. तिने व्रतवैकल्ये करावी. विधवा स्त्री ही अशुभ मानली जाते. तिला कुठल्याही कार्यात सहभागी करता येत नाही. महत्वाचे निर्णय घेताना तिचे मत विचारात घेतल्या जात नाही. अगदी लहानपणापासून मुलींच्या मनावर असे संस्कार केले जातात की त्या नेहमी तडजोड करण्यास व आज्ञाधारक बनण्यास शिकतात. मुलींना अधिक शिक्षण दिल्यास त्या आपल्या भुमीकेकडे दुर्लक्ष करतील व त्यांना जास्त शिकविले तर नवरा जास्त शिकलेला मिळणार नाही या समजुतीने अजूनही खेड्यात मुलींना शिक्षण दिले जात नाही. लहान गावात स्त्री अधिका-यांच्या हाताखाली काम करणे पुरुषांना अद्यापही आवडत नाही.

स्त्रीयांचा शैक्षणिक दर्जा

स्त्रीयांचे समाजातील स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. स्वातंत्र्य पूर्व काळात शिक्षण क्षेत्रांची दारे स्त्रीयांना मोकळी होती. संशोधनाच्या क्षेत्रातही स्त्रियांनी प्रवेश केला. मुलींनी विविध क्षेत्रांमध्ये मुलांना मागे टाकून यश मिळविले. जगातील सर्वाधिक महिला शिक्षण निर्देशांक फ्रान्सचा आहे व तो 99.7% आहे तर भारताचा 50.4% आहे. भारताचे महिला शिक्षणातील स्थान 84 वे आहे. भारताची आर्थिक दूर्बलता, शिक्षणाचा खर्च पेलू न शकणारे पालक मुलींपेक्षा मुलांना शिकविण्यास प्राधान्य देतात. मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त लहान वयात होणारे विवाह, आपल्या लहान भावडांना सांभाळण्याची जबाबदारी त्यामुळे मुली शिक्षणामध्ये मागे राहतात. मुलगी हे परक्याचे धन आहे शिकून काय करणार अशा अनेक कारणामुळे तिच्या शिक्षणावर गदा आणली जाते. मुलींसाठी मोफत शिक्षण असूनही उच्च शिक्षण घेणा-या मुलीची संख्या अत्यल्प आहे त्यामुळे तिचा विकास होत नाही.

स्त्रीयांचा राजकीय दर्जा.

महिलांच्या राजकारणातील प्रवेशामुळे गुन्हेगारी अनैतिकता, भ्रष्टाचार कमी होतो आहे. स्त्रीया अडचणीवर मात करून राजकारणाची जबाबदारी पेलू शकतात याकरीता खालील बाबी होणे गरजेचे आहे.

- 1) महिलांना राजकीय आरक्षण देतांना त्या त्या समाज घटकातही राखीव जागा दिल्या जाव्या. त्यामुळे खुल्या गटाप्रमाणे मागासवर्गीय, आदिवासी गटातूनही नवे महिला नेतृत्व पूढे येऊ शकेल.
- 2) महिलांना महत्वाची मंत्री पदे दिली जावीत.
- 3) तरुण मुलींमधून महिला नेतृत्व घडावे यासाठी महिला नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिराचे आयोजन केले जावे.

राजकारणात महिलांचे वर्चस्व सहन केले जात नाही. पुरुषांनी महिलांना सहकार्य केल्यास राजकीय परिसिथतीला चांगली कलाटणी मिळू शकते. थोड्याच महिला स्वतःच्या निर्णय क्षमतेनुसार निर्णय घेऊन राजकारण करू शकतात. काही ठिकाणी ग्रामिण भागातील महिला आपआपल्या पदावर प्रभावीपणे कार्य करतांना इतकी लोकप्रियता वाढते की, त्यांच्या वरच्या पदावर असलेले आमदार, खासदार यांना या महिला डोईजड वाटतात व मग त्या स्त्रीयांविरुद्ध कटकारस्थाने केली जातात. ही कटकारस्थाने खालच्या

पातळीवरची सुद्धा असू शकतात. ज्याप्रमाणे तिचे चारीत्र्यहनन करणे, पैशासारख्या शक्तीचा किंवा जातीपातीचा उपयोग करून तिचे खच्चीकरण केले जाते.

स्त्रीयांचा आर्थिक दर्जा

अर्थशास्त्रज्ञ श्री अमर्त्य सेन यांनी असे म्हणले आहे की, स्त्रियांना नेहमीच ज्याचा मोबदला मिळत नाही असे श्रम करावे लागले आहेत. श्रमाच्या या विभागणीमुळे स्त्रीयांचे संघटन होऊ शकले नाही. त्यामुळे त्यांचा आर्थिक विकास झालेला नाही. स्त्री कमावती असली तरी तिला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळत नाही. स्त्रीने नोकरी करून पैसा कमविला तरी तो सर्व पैसा पतीच्या ताब्यात दिला जातो व त्यातून पती खर्च करतो. भारतीय स्त्रीचा दर्जा जगाच्या व राष्ट्राच्या आणि आशिया खंडातील स्त्रियांच्या तुलनेत आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, सत्ता, प्रतिष्ठा या क्षेत्रात निकृष्ट आहे. हा दर्जा सुधारण्यासाठी काही ठोस उपाय व कालबद्ध कृती कार्यक्रम राबविले पाहिजे.

उपाय योजना

- 1) महिलांच्या न्याय हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन कायदे तयार केले पाहिजे तसेच अस्तीत्वात असलेल्या कायद्यांमध्ये बदल घडवून आणले पाहिजे.
- 2) निर्णय प्रक्रियेत महिलांना सहभागी करून घेतले पाहिजे. महत्वाच्या संस्थांच्या निर्णय प्रक्रियेत महिलेला अधिकार असले पाहिजे.
- 3) गरीब महिलांचे संघटन करण्यासाठी पावले उचलली पाहिजे. त्यांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावला पाहिजे. दारिद्र्य रेषेखालील महिलांना सहज कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे.
- 4) 73 व 74 व्या घटना दुरुस्तीने 1991 ला संपूर्ण भारतात त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था स्थानिक स्वराज्य संस्था यात महिलांना अधिकार मिळावा. महिलांना राजकीय सत्तेमध्ये वाटा मिळावा.
- 5) महिलांना शिक्षणाची संधी देऊन स्त्री पुरुष भेद निर्मुलनाचे वेगळे कार्यक्रम आखले पाहिजे. सार्वत्रिक शिक्षण, निरक्षरता निर्मुलन, मुलींच्या शिक्षणात वाढ केली पाहिजे.

स्त्री पुरुषांमधील असमानतेची भिंत खाली उतरविण्याचे प्रयत्न तीन दिशांनी होऊ शकतात त्यातील पहिला मार्ग म्हणजे

- 1) समाज जीवनातील अत्यंत महत्वाच्या अशा क्षेत्रांमध्ये महिलेला नेतृत्वाच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देणे.
- 2) अधिकार पदावर पोहोचण्याचे मार्ग स्त्रीयांसाठी अधिक सुकर होतील असे पाहावे.
- 3) राजकारण, तंत्रज्ञान, अर्थकारण आणि आरोग्य अशा क्षेत्रातील महत्वाचे निर्णय स्त्रिया घेऊ लागतील तेव्हा त्याचा फायदा अवघ्या जगाला होईल हे पाहणे.
- 4) समाजाच्या सर्व स्तरातल्या स्त्रियांच्या वाटचालीला रोखून धरणारे सर्व अडसर दूर करण्याला प्राधान्य असले पाहिजे.
- 5) बलात्कारी लोकांना जास्तीत जास्त शिक्षा केली पाहिजे.
- 6) बलात्कार झालेल्या मुलीला महिला डॉक्टरांनी तपासणे,
- 7) बलात्कार झालेल्या नाबालिक मुलीला पोलीस स्टेशनमध्ये काहीही विचारता कामा नये महिला जजची नियुक्ती केली जावी. त्यामुळे तिला अति शीघ्र न्याय मिळेल.

भारतातील स्त्रिय आता शिक्षण, राजकारण, प्रसारमाध्यमे, कला व संस्कृती, सेवाक्षेत्र, विज्ञान व तंत्रज्ञान अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये सहभागी होतांना दिसतात. भारतीय संविधानामध्ये सर्व भारतीय स्त्रीयांना समान अधिकार, देश व राज्याकडून होणा-या भेदभावापासून संरक्षण, समान संधी, समान कामासाठी समान वतन, याची हमी देण्यात आली आहे. याशिवाय स्त्रिया व मुलासाठी विशेष कायदे करण्याचे अधिकार देखील राज्य सरकारला देण्यात आलेले आहेत. स्त्रीयांच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचणा-या प्रथा बंद करणे व कामाच्या ठिकाणी न्याय व सुरक्षित परिस्थिती व प्रसूतीसाहय देण्याची सोय करण्यात आली आहे. महिला समुहांनी मद्यपानविरोधी मोहिमेचा शुभारंभ केला. 1990 च्या दशकात परदेशी संस्थांकडून मिळालेल्या अनुदानामुळे स्त्रीयांसाठी नवीन NGO ची स्थापना केली भारतात स्वयं सहाय्यता गट (SHG बचत गट) व Self employed Women Association (SEWA) यासारख्या स्वयंसेवी संघटनांनी स्त्रियांच्या हक्काच्या बाबतीत महत्वाची भूमिका बठवली आहे. भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरणाचे घोषित केले. स्त्रीयांच्या सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण (National Policy for Empowerment of Women) 2001 मध्ये मंजूर करण्यात आले.

जम के हम चीखे चिल्लायेंगे |
जुल्मों को हम जड से मिटायेंगे ||

सोतो को हम जा के जगायेगे |
दायरे हम अपने बढाएँगे |
बहुतों को हम समझे समझायेंगे ||

संदर्भ सूची

- 1) आशारानी व्होरा : भारतीय नारी, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस 23 दरियागंज नयी दिल्ली 1983
- 2) शोभा नाटाणी : भारतीय समाज और नारी दशा एवं दिशा, मार्क पब्लिशर्स वैशालीनगर जयपूर 2010
- 3) डॉ.शुभांगी गोटे/गव्हाणे:स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन, सिडको, औरंगाबाद 2003
- 4) डॉ.उज्वला वैरागडे :सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व प्रा.विद्युलता मुळे महिला सबलीकरण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद 2012
- 5) मिनाक्षी निशांत सिंह :महिला सशक्तीकरण का सच, ओमेगा पब्लिकेशन, नई दिल्ली 2009
- 6) जर्नल डॉ.प्रिती पोहेकर :उच्च शिक्षणात महिला व्यवस्थापन क्षमता बाधणी, राजश्री शाहू महाविद्यालय, लातूर
- 7) डॉ.छाया दातार, मुंबई :भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळीचे बदलते आयाम, दिनकर झिंब्रे, आंबेडकर, अकादमी सातारा 2006
- 8) प्रजावाणी वर्तमानपत्र : 8 मार्च 2015 नांदेड
- 9) लोकमत वर्तमानपत्र : 3 मार्च 2020 औरंगाबाद
- 10) लोकमत वर्तमानपत्र : 18 फेब्रुवारी 2020 औरंगाबाद

भारतीय समाजात प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे स्थान-एक अध्ययन
(संदर्भ किनवट तालुका)

संशोधिका
कु.मांजरमकर सोनी श्रीरंगराव
एम.ए.एम.फील समाजशास्त्र

प्रस्तावना :

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात विविध धर्म, जाती, वंश, परंपरेचे लोक राहतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून आजपर्यंत बहुतांश समाजाचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय विकास झाल्याचे दिसून येते. पण आदिवासी समाज अजूनही विकासापासून दूरच आहे. आदिवासी हा संकल्पना पृथ्वीतलावरील संबंध सजीव-निर्जीव वस्तुंना सांस्कृतिक अर्थ प्राप्त करून देणारी एक व्यापक संकल्पना आहे. या संकल्पनेला वैदिकपूर्व सिंधु संस्कृतीपासून हजारो वर्षांची ऐतिहासिक परंपरा लाभली आहे.

आदिवासी :

1) डी.एन.मुजुमदार मते, (1956)

समान नाव धारण करणारा समान भुप्रदेशात राहणारा, समानबोली भाषा बोलणारा विवाह, व्यवसाय, बाबतीत सारख्याच निषेध नियमांचे पालन करणारा आणि परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्विकारणारा समाज आदिवासी समाज होय.

भारतातील सर्वात आद्य रहिवासी म्हणून आदिवासांना म्हटले जाते. जगात आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत दक्षिण आफ्रिकेनंतर भारताचा क्रमांक लागतो. देशात जवळपास दहा कोटी आदिवासी लोकसंख्या आणि 578 जमाती आहेत. देशातील अर्ध्यापेक्षा अधिक आदिवासी लोकसंख्या मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र, झारखंड, ओरिसा व गुजरात या राज्यांमध्ये आहेत. तर महाराष्ट्रात ठाणे, नंदुरबार, नाशिक, पुणे, रायगड, यवतमाळ, गोंदिया, चंद्रपूर, नांदेड, नागपूर या जिल्ह्यात आदिवासींचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणात आहे.

“भारतीय समाजात प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे स्थान-एक अध्ययन” (संदर्भ-किनवट तालुका) या संशोधनाचा उद्देश भारतीय समाजात पूर्वीपासूनच अनेक विचारवंत, समाज सुधारकांच्या प्रयत्नातून स्त्रियांचा विकास झाला आहे पण आज ही आदिवासी प्रधान जमातीतील स्त्रियांचा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक विकास झाला नाही, त्या स्त्रियांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न व्हावा हा संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

2) अध्ययन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय संशोधनात अध्ययन पाय-यांचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व द्वितीयक तथ्य सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यातून आशय विश्लेषण तंत्र उपयोजित करण्यात आले आहे.

संशोधनाची व्याख्या :

मौलेच्या मते,

संशोधन म्हणजे नेमक्या समस्यांच्या समाधानासाठी केलेला सुव्यवस्थित वस्तुनिष्ठ व बिनचूक शोध होय.

3) संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

- 1) प्रधान आदिवासी स्त्रियांचे राहणीमान, उपलब्ध सार्वजनिक सुविधांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- 2) प्रधान आदिवासी स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे
- 3) प्रधान आदिवासी स्त्रियांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक जीवनाचे वर्णन करणे.
- 4) प्रधान आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न व समस्या स्पष्ट करणे आणि त्याबाबत उपाययोजना सुचविणे.

4) संशोधनाची गृहितकृत्ये : प्रस्तुत संशोधनाची गृहितकृत्ये पुढीलप्रमाणे,

- 1) प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचा कौटुंबिक दर्जा कनिष्ठ स्वरूपाचा असून त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतल्या जात नाही.
- 2) प्रधान आदिवासी स्त्रियांचे सामाजिक जीवनातील सहभागापासून वंचित व उपेक्षित आहेत.

- 3) अनुसूचित जमातीसाठी व महिलांसाठी असलेल्या विविध शासकीय योजनांचा लाभ प्रधान आदिवासी सित्र्यांना मिळाला नाही.
- 4) अज्ञान, प्रथा-परंपरेतून प्रधान आदिवासी जमातीमधील स्त्रियांचे जीवन तणावपूर्ण आहे असे आढळून येते.

5) विषय-विश्लेषण :

भारतीय समाजात प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे स्थान-एक अध्ययन. या संशोधनातून प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे प्रश्न, समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पारंपारिक विचारात स्त्रियांकडे एक उदासीन आणि परावलंबी अस्तित्व अशा साच्यामध्ये बघितले जाते. तर पुरुषांना मात्र कृतिशील स्वतंत्र व्यक्ती असे मानले जाते. भारतीय समाजात स्त्रियांना गृहिणी आणि पुरुषांना पोषणकर्ता मानले गेल्याने विवाह आणि कुटूंब या संस्था स्त्रियांना दुय्यम महत्त्व देण्यामध्ये पायाभूत ठरतात. लैंगिक विषमतावादी गैरसमज आणि भेदभाव केला गेल्याने समकालीन समाजामध्ये सर्व ठिकाणी स्त्रिया दुय्यम बनविल्या जातात. उदा. आपल्या समाजातील शिक्षण संस्था, साहित्य, रोजगाराचा व्यवहार, करारासंबंधी हक्क, संपत्ती विषयक हक्क या सर्वांमधून विविध पुरुष क्षेत्रांमधून स्त्रियांना नेहमीच वगळले जाते.

कुल्याही समाजाचा महत्वाचा भाग म्हणजे त्या समुदायातील स्त्री असते आणि प्रस्तुत संशोधनामध्ये किनवट तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील स्त्रियांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन केले आहे. प्रधान आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या जीवनसंघर्ष, अज्ञान याकडे शासनाचे व समाजाचे दुर्लक्ष असल्यामुळे प्रधान स्त्रियांच्या हया जमातीकडे लक्ष केंद्रित करून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रधान ही अतिमागास आदिवासी जमात आहे व या जमातीतील स्त्रियांचे जीवन अत्यंत कष्टमय, दयनीय स्वरूपाचे आहे. एकीकडे आज भारतीय स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करत आहेत. मात्र, प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियां हया दुर्लक्षित जीवन व्यतीत करत आहेत.

6) निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता दर्शवून संशोधन गृहितकांची सिध्दात निकषाच्या आधारावर केलेली आहे.

- 1) प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रिया इतर भारतीय स्त्रियांपेक्षा मागास आहेत.
- 2) प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचे शैक्षणिक प्रमाण कमी आहे.
- 3) प्रधान आदिवासी संस्कृती इतर आदिवासींपेक्षा भिन्न आहे.
- 4) प्रधान आदिवासी स्त्रियांचा विकासासाठी असलेल्या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ व सहभाग कमी आहे.

7) शिफारशी :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अनुषंगाने शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

- 1) प्रधान आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न व समस्यांकडे शासनाने लक्ष वेधून उपाय योजना केल्या पाहिजेत.
- 2) प्रधान आदिवासी जमातीतील स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे.
- 3) प्रधान आदिवासी स्त्रियांना न्याय, अधिकार इत्यादी मूल्यांबाबतीत जागरूक राहून प्रगती साधण्याचा प्रयत्न करता आला पाहिजे.
- 4) विकासाचा प्रमुख घटक म्हणून समाजातील वंचित मागास स्त्रियांकडे पाहिले तर देशाचा विकास होऊ शकेल.

8) संदर्भसूची :

- 1) प्रदिप आगलावे : आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर (2016)
- 2) अनमुलवाड वैजनाथ : आदिवासी समाज संस्कृती समाज संस्कृती आणि साहित्य (सं.पा.)इसाप प्रकाशन नांदेड (2012)
- 3) सावरा मिरा : आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या व संघर्ष आदिवासी संशोधन व प्रकाशन संस्था, पुणे (1988)
- 4) गारे गोविंद : महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती व विकास आदिवासी प्रशिक्षण संस्था, पुणे (1988)

महानुभाव पंथीय स्त्रीयांच्या आर्थिक, जिवनाचा आढावा एक समाजज्ञास्त्रीय अभ्यास

प्रा. चंद्रकांत गौतम गजभारे

संशोधक विद्यार्थी

एम.ए. समाजशास्त्र, नेट, बी. एड.

संशोधन केंद्र-सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :

मानवी विकासाचा संबंध महिला विकासाशी आणि सबलीकरणाशी जवळचा घनिष्ट संबंध आहे. हा संबंध संशोधन कार्यातून स्पष्ट आढळून आला आहे. महिलांचे एकूण लोकसंख्येत 48. 46 टक्के (2011 च्या जनगणनेनुसार) एवढे प्रमाण आहे. या आनुशंगाने महिला मानव संसाधनातील महत्त्वाचा घटक आहेत. देशांच्या शास्वत विकासासाठी महिलांचा आर्थिक व सामाजिक विकास होणे महत्त्वाचा आहे.¹ शासन घटनात्मक तरदुतीच्या आधारावर महिलांच्या आर्थिक व सर्वांगीण विकास आणि सबलीकरणासाठी निरंतर प्रयत्नशिल आहे. महिला व बालविकास मंत्रालय हे महिलांच्या आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी कार्य करते, महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी संयुक्त राष्ट्राने 1975 हे वर्ष "महिला अंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून घोषित केले" 8 मार्च हा दिवस महिला दिवस म्हणून साजरा केला जातो. हे सर्व करण्याच्यामागचा उद्देश म्हणजे, स्त्रीयांच्या समस्यांकडे, त्यांच्या गरजांकडे, समाजाचे व शासनाचे लक्ष वेधून घेणे व त्यांना मुलभुत अधिकार प्राप्त करून देणे.

शतकानु शतके पुरुष प्रधान विचारांच्या चौकटीत अजुनही दुय्यम स्थान आहे. आज विज्ञानाने इतकी प्रगती केलेली असलीतरी स्त्रीवर लादलेले निकृष्ट दर्जाचे चित्र पुरेसे बदलले नाही. मानवांच्या उत्पत्तीपासूनच धर्म, संस्कृती पंथ, तत्त्वज्ञान इत्यादींसी मानवांचा संबंध आला आहे. तसेच भारताची ओळख आजच्या विज्ञान युगात ही, धर्म, पंथ संस्कृती प्रीय देश, म्हणून आहे. आजच्या विज्ञानवादी काळात ही वरील प्रमाणे सर्व गोष्टी भारतीय समाजात तग धरून आहेत. पण सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने धर्म, पंथ, संस्कृती महत्त्वाच्या ठरतात का हा एक प्रश्न आहे. ज्या प्रमाणे ख्रिश्चन धर्मातील, प्रोटेस्टंट पंथीयाचा आर्थिक विकास केवळ प्रोटेस्टंट पंथांच्या विज्ञानवादी विचारसरणीमुळे झाला. त्या प्रमाणे इतर धर्मियांचा व पंथांचा विकास होतोय का तसेच पंथ धर्म स्त्रीयांच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत केले तर तर भारतीय समाजात, महानुभाव पंथ आपले अस्तीत्व टिकून आहे. आणि महानुभाव पंथीय स्त्रीया आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहेत का या आनुषंगाने संशोधकाने हा लघु शोध निबंध हाती घेतला आहे. आणि या लघु शोध निबंधामध्ये महानुभाव पंथीय स्त्रीयांच्या आर्थिक जिवणाचा आढावा घेण्यात येणार असून लघु शोध निबंधाचे उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

संशोधनाचे उद्देश :

स्त्री पंथामध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी महानुभवापंथाच्या परंपरेनुसार व रिवाजानुसार पंथीय मठाधीशाकडून उपदेश घेऊन पंथाचा सदस्य होता येते त्याचा एक भाग म्हणून सन्यासी वृत्ती असते, मठाधिशाकडून शिक्षा घेऊन सन्यास घेता येतो आणि कौटुंबिक जीवन त्यागून पंथ पसारासाठी व इश्वर भक्तीसाठी पंथात स्त्रीयांची वाढ होताना दिसून येते. कौटुंबिक जीवनाचा त्याग करून स्त्रीया सन्यास घेतात तेंव्हा अशा सन्यास्थ स्त्रीयांचे आर्थिक जीवन कशाप्रकारे आहे हे जानुव घेणे संशोधकाचा मुख्य उद्देश आहे.

म्हणून हा लघुशोध निबंध संशोधकाने हाती घेतला असून संशोधनाचे उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

1. महानुभाव पंथीय स्त्रीचे आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे.
2. पंथीय स्त्रीया, रोजगार नोकरी, व्यवसाय, शेती, व्यवसाय करतात का? जानुन घेणे.
3. पंथीय स्त्रीयांची उपजीविकेचे साधन या विषयी महीती करून घेणे.

अध्ययन पद्धती/ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन हे महानुभाव पंथीय स्त्रीयांच्या आर्थिक परीस्थितीचा आर्थिक घटकाचा आढावा घेण्यासाठी हाती घेतला असून अध्ययनासाठी काही मर्यादा आहेत, समाजशास्त्रात उपयोगात अनण्यात येणाऱ्या पायऱ्याचा यात वापर करण्यात आला आहे. तथ्य सकलणाच्या प्राथमिक आणि द्वितीयक स्रोताचा या अध्ययन पद्धतीमध्ये वापर करण्यात आला त्यासाठी अषाय विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :-

भारतामध्ये अनेक, विविध जाती, धर्म, समुदायाचे लोक वास्तव करतात. तसेच भारतीय समाजात महानुभाव पंथाचे लोक ही वास्तव्यास आहेत. पंथामध्ये स्त्रीयांची संख्या जास्त प्रामाणात आढळते.

प्राचीण काळापासून भारत हा स्त्री जातीचा सन्मान करणारा देशा आहे. स्त्री या जगाची जननी आहे. संपूर्ण मानव जातीचे उगमस्थान म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते, आणि मानवाच्या सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेत स्त्रीची मुख्य भूमिका असल्याचेही नाकारता येत नाही, तसेच स्त्री आज परीस्थित प्रचलीत समाज व्यवस्थेमध्ये आर्थिक राजकीय, सामाजिक प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर असल्याचे सत्य समाजव्यवस्थेला नाकारता येत नाही. 21 व्या शतकामध्ये स्त्री आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहे, पण महानुभाव पंथीय स्त्रीयाच्या आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेतल्यास पंथीय स्त्रीयाचे आर्थिक जीवन सक्षम नसल्याचे निर्दोषनास आले महानुभाव पंथीय स्त्रीयांची आर्थिक स्थिती हालाकीची असल्याचे निर्दोषनास येते. म्हणून संशोधकाने "महानुभाव पंथीय पंथीय स्त्रीयाच्या आर्थिक जिवणाचा आढावा" हा विषय संशोधनासाठी हाती घेतला आहे.

आर्थिक जीवनाचा/ विकासाचा आढावा :

महानुभाव पंथीय स्त्रियां पूर्णपणे सक्षम नाहीत. पंथीय स्त्रीया सन्यास्थ असल्यामुळे दैनंदिन जीवणात आर्थिक स्वरूपाच्या गरजा, सामान्य व पंथीय विचाराच्या व अनुयायाशी असलेल्या लोकांनी दिलेल्या दान स्वरूपाच्या भिक्षेवर अवलंबून असते. पण भिक्षा देणे किंवा दान देणे सामान्य लोकांच्या मर्जीचा विषय आहे. म्हणून भिक्षा व दान स्वरूपात आलेल्या दानावर व रक्कमेवर पंथीय स्त्रीयांना दैनंदिन जीवन व्यतीत करणे कठीन जात आहे. सन्यास्थ असल्या कारणाने आधुनिक शिक्षणाचा अभाव आहे. पंथीय स्त्री सन्यासी जरी असली तरी आधुनिक शिक्षणामुळे किमान उपजीविकेचा प्रश्न सोडवता येतो याचे भारतीय समाजात आनेक उदाहरणे आहेत. पण केवळ धार्मिक, व पंथीय विचार सरणीमुळे दान स्वरूपाच्या धनावार अवलंबून असल्या कारणाने रोजगाराचा अभाव आहे. म्हणून सर्वांगीण विकासाचा अभाव पंथीय स्त्रीयामध्ये असल्याचे निदर्शनास आले.

सामान्य स्त्री सध्यास्थीमध्ये उच्च शिक्षण घेत आहे. उच्चपदावर कार्यरत आहे. याचे आनेक उदाहरणे प्रचलीत समाजव्यवस्थेत आहेत. म्हणून सामान्य स्त्री विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमन करत आहे, पण महानुभाव पंथीय स्त्रीयां समोर आर्थिक दृष्ट्या आनेक अडचणी व समस्या असल्याचे निदर्शनास येते. शिवाय व्यक्तीगत, जीवन आहे. तसेच एक सन्यासी स्त्री म्हणून सामान्य स्त्रीयांच्या तुलनेत मुलभूत विकासापासून पंथीय स्त्रीया ह्या सध्यास्थीतीला वंचीत असल्याचे लक्षात येते. एकंदरीत स्त्री म्हणून सामान्य स्त्रीयांच्या तुलनेत महानुभाव पंथीय स्त्रीयांचा विकास खुप कमी आहे. शिवाय एक मानव जात म्हणून अनेक प्रकारच्या समस्या त्यांच्या समोर उभ्या आहेत. उदा. मुलभूत, गरजा, जसे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, प्रवास, इत्यादी घटकाची पूर्तता ह्या दान स्वरूपात आलेल्या धनावार भागत नाहीत हे ह्या लघु शोध निबंधाच्या संशोधन कार्यातुन निदर्शनास आले.

निष्कर्ष :

1. महानुभाव पंथीय स्त्रीयांच्या उत्पन्नाचे भक्कम असे साधन नाही.
2. शिक्षणाचा अभाव आहे, त्यामुळे खाजगी किंवा, शासकीय नौकरी, अथवा व्यवसाय करत नाहीत.
3. शेती व्यवसाय किंवा अन्य व्यवसाय किंवा अर्थाजनासाठी कोणत्याही स्वरूपाचे काम त्या करत नाहीत.
4. शेती व्यवसाय किंवा अन्य व्यवसाय किंवा अर्थाजनासाठी कोणत्याही स्वरूपाचे काम त्या करत नाहीत.
5. दान स्वरूपावर आलेल्या धनावरच त्या उपजीवीका भागवतात.
6. संपूर्ण त्यागी व सन्यास्थ जीवन व्यतीत करतात.

संदर्भ :

1. महानुभाव आचार धर्म - व्हि. भी. कोलते
2. महदंबा बेचे धवळे - महदंबा
3. हिंदु जगण्याचे अडगळ - भालचंद्र नेमाडे
4. लिळा चरीत्र - म्हाईमभट्ट
5. महानुभाव तत्वज्ञान - कोलते
6. स्मृतीस्थळ - रा.गो. तळपुळे
7. रुक्मीनी संवयवर - सुहासनी कारले
8. स्मर्नीका लिंग भाव आणि समाज - पीपल्स कॉलेज 30 जून 2018
9. स्मर्नीका- Excel Intenational Journal of social science and Humenities an Intenational Peer Reviewed. Journal.
10. सामाजिक संशोधन पद्धती - प्रदिप आगलावे
11. सामाजिक संशोधन पद्धती - बोधनकर
12. सामाजिक संशोधन पद्धती - भांडारकर

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची स्थिती

सहा. प्रा. डॉ. अल्का बाबाराव सोमवंशी

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय जळकोट ता. जळकोट जी. लातूर

प्रास्ताविक

समाज आणि राष्ट्र विकासामध्ये महिलांची भूमिका हा विषय आता सर्वाधिक चर्चेचा झाला असून त्यामुळे महिलांचा विकास आणि बदल या बाबी वेगाने पुढे येत आहेत. याला अनुकूल वातावरण तयार होत आहे. महिला सूद्धा याबाबत ब-याच प्रमाणात जागरूक झाल्या आहेत. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांनी आपल्या कर्तत्वाद्वारे आपली पात्रता सिद्ध केली आहे. यासाठी स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर शासन, समाजसुधारक, स्वयंसेवी संस्था ईत्यादींनी प्रयत्न केले. वेगवेगळ्या आयोगाच्या, कायद्याच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न होत आहे. शिक्षण व नोकरीमध्ये आरक्षण ठेवले आहे.

यामुळे आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महिला दिसून येत आहेत. महिलांना नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. जे क्षेत्र पुरुषांचेच दावेदार म्हणून आळखले जात होते. आज अशाही क्षेत्रात महिला दिसत आहेत. याचाच एक भाग म्हणून महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिला होय, गेल्या दहा वर्षांपासून राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेसमध्ये महिला कर्मचारी तीक्रीट काढताना दिसून येत आहेत. सर्वच डेपूमध्ये वाहक महिला दिसून येत आहेत. या महिलांना बारा ते तेरा तासांची सेवा करावी लागते. म्हणजे रोज बारा ते चौदा तास प्रवास करावा लागतो. महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या खीळखीळ झालेल्या गाड्या खड्यांनी भरलेले रस्ते, दिवसभर करावा लागणारा प्रवास व प्राथमिक विधीची नसलेली सोय, समाजाचा पाहण्याचा नकारात्क दृष्टीकोण, कौटुंबिक, वैवाहिक जबाबदारी, मुलांचे संगोपन या मधुन महिलांची सूटका नाही. सबलीकरणाच्या नावाखाली महिलांची होत जानारी होरपळ ओढाताना कुठेतरी थांबने गरजेचे आहे. यावर चर्चा होणे, संशोधन होणे गरजेचे आहे. यासाठी हे छोटे संशोधन हाती घेतले आहे.

उद्देश

- 1) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे
- 2) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक तत्वेसाधनामधील मुलाखत अनुसूचीचा उपयोग केला आहे.

नमुना

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी अहमदपूर, लातूर, औसा, उदगीर, कंधार, परभणी, गंगाखेड, नांदेड, लोहा, मुखेड आगारातील 20 महिला वाहक कर्मचा-यांची निवड सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने केली आहे.

संशोधन तंत्र

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमीक तंत्रामधील मुलाखत अनुसूचीचा उपयोग केला आहे. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील 20 वाहक महिलांकडून मुलाखत अनुसूची भरून घेऊन तथ्ये संकलन करून माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे व निष्कर्ष मांडून उपाय योजना सांगितल्या आहेत

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची स्थिती

प्रस्तुत शोध निबंधात सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने निवडलेल्या 20 महिला वाहक कर्मचा-यांची मूलाखत अनुसूचीद्वारे माहिती प्राप्त केली आहे. त्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे

1) आर्थिक स्थिती

अर्थ हा जीवनाचा स्थाई भाव आहे. अर्थावीना जीवन व्यर्थ आहे. सर्व सबलीकरणाचे मुळ हे आर्थिक सबलीकरणात आहे. म्हणून अर्थप्राप्तीसाठीच महिलांनी वाहक या पदाला पसंती दिलेली दिसून येते. वाहक महिलांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करत असताना असे दिसून आले की, सर्व उत्तरदात्या महिला या अतीशय सामान्य आर्थिक स्थितीतून आलेल्या दिसून येतात. आई वडिल शेती करणारे, रोजंदारी करणारे, छोटा व्यवसाय करणारे, दिसून आले. शेतीमधील कामाची सवय नाही व आवडही नाही. दगदग खूप आहे. काही वर्ष त्रास सहन केला तर पुढे प्रमोशन होईल बसुन काम करता येईल या आशेवर 90% उत्तरदात्या महिलांनी ही नोकरी स्वीकारली आहे. या नोकरीत वेतन सूद्धा कमी मिळते. दोन ते अडीच लाख वार्षिक उत्पन्न असलेल्या उत्तरदात्या महिला दिसून

आल्या.यावरून असे दिसून येते की महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची आर्थिक स्थिती समान्य दिसून आली.

2) वैवाहिक स्थिती

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची वैवाहिक स्थिती कशी आहे हे शोधन्याचा प्रयत्न केला असता असे दिसून आले की,यामध्ये विधवा, परित्याक्त घटस्फोटीत अनुकंप व अवीवाहीत महिलांचे प्रमाण जास्त दिसून येते.10 उत्तरदाते अविवाहित तर 10 उत्तरदाते विवाहित दिसून आले.याचे शेकडा प्रमाण 50% दिसून येते. या 50% त दहा टक्के उत्तरदाते घटस्फोटित, दहाटक्के परित्याक्त, पाच टक्के अनुकंप व परित्याक्त आढळून आल्या आहेत.ज्या अविवाहित उत्तरदात्या महिला आढळून आल्या आहेत त्या कुमारीका महिलांच्या विवाहाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.वाहकांची नोकरी म्हटल की विवाह जुळत नाहीत.असे दोन महिला उत्तरदात्यांनी सांगितले.यावरून असे दिसून येते की आजही महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन नकारात्मक दिसून येतो.

3)कौटुंबिक स्थिती

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची कौटुंबिक स्थिती अभ्यासली असता असे दिसून येते की,पंधरा उत्तरदाते हे विभक्त कुटुंबपध्दती मधील दिसून आले, तर पाच उत्तरदाते संयुक्त कुटुंबपध्दती मधील दिसून आले.याचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे 75% व 25% दिसून येते असे असले तरी या महिलांना कुटुंबातील कोणतीच कामे चुकलेली नाहीत.बारा ते चौदा तास नोकरी करावी लागते म्हणजे कुटुंबाच्या बाहेर एवढा वेळ त्यांना द्यावा लागतो. ज्या उत्तरदात्या महिला अविवाहित आहेत त्यांना काम करण्याची गरज पडत नाही परंतु ज्या महिला विवाहित आहेत त्यांना मात्र कुटुंबातील सर्व कामं करावी लागतात.सकाळी सहाला घर सोडावे लागते व रात्री आठ ते नऊ घरी यायला वाजतात. रात्री घरी आल्यानंतर कुटुंबातील कामं करावीच लागतात. 15 उत्तरदात्या महिलांना कुटुंबातून सहकार्य मिळते तर 5 महिलांना कुटुंबामधून सहकार्य मिळत नाही. यावरून असे दिसून येते की , नोकरी कीतीही अवघड असो कौटुंबिक जबाबदा-यामधून महिलांची सुटका नाही.

4) शैक्षणिक स्थिती

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची शैक्षणिक स्थिती अभ्यासली आसता असे दिसून येते की 12वी पासून ते एम. ए. पर्यंतच्या महिला या क्षेत्रात उतरलेल्या आहेत. 50% महिला 12वी पास दिसून आल्या तर 30% महिला ग्रॅजुएट तर 10% महीला पोष्ट ग्रॅजुएट दिसून आल्या यावरून असे दिसून येते की या क्षेत्रात उच्चशिक्षीत महिलांचे प्रमाण कमी दिसून येते.

5) धार्मिक स्थिती

या देशातील कोणत्याही घटकांचा अभ्यास करत असताना आपण जाती व धर्माला सोडून करू शकत नाही. या देशातील जात व धर्म व्यक्तिच्या सामाजिक जिवनावर परीणाम करत असतात त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची धार्मिक स्थिती अभ्यासली असता असे दिसून येते की.12 महिला हिंदु धर्मातील दिसून आल्या, सहा उत्तरदात्या महिला बौद्ध धर्मातील दिसून आल्या तर दोन उत्तरदात्या महिला ईस्लाम धर्मातील दिसून आल्या, यावरून असे दिसून येते की वाहक क्षेत्रात हिंदु महिलांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. कदाचीत तो हिंदु धर्मातील लोकसंख्या जास्त असलेला हा परीणाम असु शकतो. ईस्लाम धर्मात बुरखा पध्दत असताना सुध्दा वाहक क्षेत्रात महिला कार्य करत असताना दिसून आल्या.

6)जातीय स्थिती

जी जात नाही ती जात असते. जी जल्माने प्राप्त होते व जीचा मृत्युने सेवट होतो ती जात असते. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची जातीय स्थिती अभ्यासली असता असे दिसून येते की,ओ.बी.सी. प्रवर्गातील दहा उत्तरदात्या महिला दिसून आल्या ,खुल्या प्रवर्गातील चार उत्तरदात्या महिला दिसून आल्या, एसी. प्रवर्गातील सहा उत्तरदात्या महिला दिसून आल्या ,याचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे 50%,20% ,30% दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की, खुल्या प्रवर्गातील उत्तरदात्या महिला कमी प्रमाणात दिसून येतात तर ओबीसी प्रवर्गातील जास्त उत्तरदात्या महिला दिसून येतात.

7)सांस्कृतीक स्थिती

संस्कृती आणि महिला यांच नात अतीशय जवळच दिसून येत. संस्कृतीच जतन, संवर्धन व हस्तांतरन हे महिलांनीच केले आहे.त्यामुळे प्रस्तुत विषयाच्या अनुशंगाने वाहक क्षेत्रातील महिलांच्या सांस्कृतिक स्थितीचा आढावा घेतहला असता असे दिसून येते की,या उत्तरदात्या महिलांना सन उत्सव साजरे करण्यासाठी वेळ मिळत नाही ईच्छा असूनही त्यांना चांगली बांगडी, साडी नेसता येत नाही. दररोज त्यांना गणवेशातच नोकरीला जावे लागते. सुटटी मिळत नाही.रात्रीची नोकरी नसते परंतू सगळे सन उत्सव एसटी मध्येच साजरे होतात यावरून असे दिसून येते की वाहक क्षेत्रातील महिलांना सांस्कृतीक कार्याचा आनंद घेता येत नाही. सर्वच सांस्कृतिक कार्यात सहभागी होता येत नाही

8)आरोग्यविषयक स्थिती

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची आरोग्यविषयक स्थिती अभ्यासली असता असे दिसून येते की,आरोग्याच्या दृष्टीने अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येतात ज्यांना पीतचा त्रास आहे अशांसाठी ही नोकरी घातकच आहे. पित्त

होणे, डोके दुखने, चक्कर येणे, पाठ दुखने अशा समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. लहान मुल असणा-या महिलांची स्थिती आनखीनच दयनीय झालेली दिसून आली. खड्यांनी भरलेले रस्ते व खीळखीळ झालेल्या शासनाच्या गाडया याचा त्रास वाहक महिलांना होतो असे 20 महिला उत्तरदात्यांनी सांगितले. गरोदर महिलांना याचा त्रास आनखीनच जास्त झालेला दिसून आला. यामुळेही अविवाहीत महिलांचे विवाह जूळन्यात अडचणी येत असलेले दिसून आले. दिवस दिवस प्रवास असतो व प्रसाधनाची सोय नसते. असे वीसही उत्तरदात्या महिलांनी सांगितले. यावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची आरोग्यविषयक स्थिती गंभीर होत असलेली दिसून येते.

9) प्रवाशांचे सहकार्य

महिला वाहक कर्मचा-याना प्रवासी सहकार्य करतात का याविषयी माहिती प्राप्त केली असता असे दिसून येते की 70% उत्तरदात्या महिलांनी होय असे उत्तर दिले. तर 30% उत्तरदात्या महिलांनी नाही असे उत्तर दिले. बाजारच्या दिवशी खुप त्रास होतो, बसला खुप गर्दी असते, लोक दारू पीऊन बसमध्ये चढतात, दारातच उभे राहतात त्यांना शिस्त दिसून येत नाही, जागेसाठी व चील्लर पैशासाठी भांडने करतात व ही भांडने वाहक कर्मचा-यांनाच मीटवावी लागतात. असे पाच उत्तरदात्या महिलांनी सांगितले. याचे शेकडा प्रमाण 25% दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की वाहक महिला कर्मचा-यांना सहकार्य करणा-या प्रवाशांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. असे असले तरी सहकार्य न काणा-या प्रवाशांचे प्रमाणही बरेच दिसून येते.

10) समाजाचा दृष्टीकोण

वाहक महिला कर्मचा-यांविषयी समाजाचा दृष्टीकोण काय आहे याविषयी तथ्ये शोधली असता पुढील माहिती प्राप्त झाली. या क्षेत्रात महिलांनी येऊ नये असे म्हणणारा समाज जास्त दिसून येतो. तर आज प्रत्येक क्षेत्रात महिलांनी आपला ठसा उमटवलेला आहे त्या अंतराळात जाऊन संशोधन करत आहेत हे क्षेत्र सध्या महिलांसाठी आव्वाहन आहे समाजाने सहकार्य करणे गरजेचे आहे महिलांनी एसटी वाहक म्हणून कार्य करण्यास काहीच हरकत नाही असेही मत व्यक्त करणारा समाज आढळून आला परंतु याचे प्रमाण कमी दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की राज्या परीवहन क्षेत्रात कार्य करणा-या महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण नकारात्मक जास्त प्रमाणात दिसून येतो.

11) वाहक महिला कर्मचा-यांची आवड

या नोकरी विषयी वाहक महिला कर्मचा-यामध्ये किती आवड आहे हे जानून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे दिसून आले की, 80% उत्तरदात्या महिलांना ही नोकरी आवडत नाही. नोकरी नसल्यापेक्षा ही बरी नावीलाजाने आम्ही ही नोकरी करतोत असे उत्तर दिले, तर 20% उत्तरदात्या महिलांना ही नोकरी आवडते. रोज नवीन नवीन गावे पाहता येतात रोज नवीन नवीन अनुभव येतात आणी अनुभव आपणास बरेच काही शिकवून जातात. अस्थिरक प्रश्न सूटतो. असे उत्तर दिले. यावरून असे दिसून येते की वाहक महिलांचा सुध्दा या क्षेत्राकडे पाण्याचा दृष्टीकोण नकारात्मक जास्त प्रमाणात दिसून येतो.

12) चांगले अनुभव

वाहक महिलांना आलेल्या चांगल्या अनुभवाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे आहे लोकांना कौतुक वाटते एक महिला असून चालत्या गाडीतून कसे तीकीट काढते, प्रवाशांना कसे नीयंत्रनात ठेवते, बहुतांश वेळा सन्मानाची वागणूक मीळते असे उत्तर दिले.

13) वाईट अनुभव

वाहक महिला कर्मचा-यांना आलेल्या वाईट अनुभवा विषयीची माहिती पुढीलप्रमाणे प्राप्त झाली. कधी कधी एखाद्या खेड्याला बस बिघडते प्रवाशी सगळे निघून जातात तिथे फक्त वाहक व चालक दोघेच उरतात चहा प्यायला एखादे हॉटेलही नसते, एसटीचे टायर बदलायचे असते अशा वेळी ही महिला वाहक पुरुष चालकाला मदत करू शकत नाही तेव्हा त्या चालकाची पंचायत होते तो चीडचीड करतो तिथे खुप वेळ जातो दुसरी बस येण्याची वाट पहावी लागते व त्या चालकाच्या मदतीने बसचे टायर बदलून घ्यावे लागते. त्यावेळी महिला कर्मचा-याच्या मनात अपराधीपणाची भावना निर्माण होते वेळ खूप जातो तरी परंतु ठरलेल्या फे-या पूर्ण कराव्याच लागतात नफा किती झाला हे महत्वाच नसतं तर ठरलेल्या फे-या पूर्ण कराव्याच लागतात करण त्या रोडवर नीयमीत प्रवास करणारे प्रवासी असतात त्यांची गैरसोय होते त्यामुळे घरी जायला वेळ होतो असे दोन उत्तरदात्या महिलांनी सांगितले

निष्कर्ष

वरील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ क्षेत्रातील वाहक महिलांची स्थिती फारशी चांगली दिसत नाही या महिलांच्या सामाजिक, कौटुंबिक, वैवाहिक, आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात

उपाय

वाहक महिला कर्मचा-यांच्या आरोग्याचा प्रश्न सर्वात महत्वाचा आहे. ईतर क्षेत्रातील महिलांपेक्षा बालसंगोपनाचा कालावधी या क्षेत्रातील महिलांना वाढवून देणे आवश्यक आहे. महिला प्रसाधनाची ठीकठीकानी सोय असणे गरजेचे आहे. प्रवाशांनी महिला वाहक कर्मचा-यांना सहकार्य करणे गरजेचे आहे. कुटुंबीयांनी सुध्दा या महिलांना समजून घेणे गरजेचे आहे. बस चालवण्याचे प्रशिक्षण व माहिती

वाहक महिलांना देणे आवश्यक आहे.समाजानेही महिलाविषयीचा आपलादृष्टीकोण बदलणे आवश्यक आहे. या उपाय योजना केल्या तर या क्षेत्रातहि महिला आपल्या कार्याचा ठसा उमटवु शकतात

संदर्भ ग्रंथ

- 1) तडकलकर नंदिनी ,2008 महिलांचे सबलीकरण व शेतकरी महिला आघाडचे योगदान .नांदेड, अल्फा पब्लीकेशन
- 2) घाटोळे रा.ना. 2000. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती ,नागपूर. मंगेश पगकाशन
- 3) कर्वे स्वाती, 2003. स्त्री विकासाच्या पाऊल खुना. पूणे ,प्रतिमा प्रकाशन
- 4) कवि माधवी 1919 महिला कल्याण व विकास, नागपूर मंजे प्रकाशन
- 5) साधना साप्ताहिक साने गूरूजी

महिलांचे राजकीय सबलीकरण

प्रा. डॉ. पुल्लागोर बी. व्ही.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
शा.अ. सा. महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात जरी महिलांना पुरुषा बरोबरीचे स्थान प्राप्त होत असेल तरी भारतीय इतिहासाचे अवलोकन केल्यास असे लक्षात येईल की, भारतात प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान संस्कृतीचे अस्तित्व प्रभावी दिसते. काही प्रमाणात उच्चवर्गात व राजघराण्यात महिलांचाही प्रभाव पहावयास मिळतो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय महिलांना जे स्थान मिळावयास पाहिजे होते ते स्थान मिळू शकले नाही. राज्यघटनेत जरी स्त्री-पुरुष यांना समान स्थान दिले असले तरी राजकीय संधीचा लाभ मोठ्या प्रमाणात पुरुषांनीच घेतलेला दिसतो.

भारतीय उच्च पदावर काही महिला विराजमान झाल्या. त्यात पंतप्रधानपदी श्रीमती इंदिरा गांधी, भारतीय संघराज्याच्या घटना प्रमुखपदी प्रतिभाताई पाटील, तामिळनाडूच्या मुख्यमंत्री पदी जयललिता, उत्तर प्रदेशासारख्या मोठ्या प्रांताच्या मुख्यमंत्री पदी मायावती व पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्री पदी ममता बॅनर्जी या समवेतच एकेकाळचा सर्वात मोठा पक्ष काँग्रेस याचे अध्यक्षस्थान भूषविणाऱ्या सोनिया गांधी ह्या जरी काही पदावरती महिलांना स्थान प्राप्त करता आले असले तरी समाजातील विविध अशा दुर्बल घटकांचा म्हणजेच अनुसूचित जाती-जमाती, मागासवर्गीय महिलांचा विकास घडवून आणण्यासाठी पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांनी मंडल आयोगाची स्थापना केली; परंतु वास्तवात महिलांना राजकीय पद प्राप्ती होऊनही सत्तेचा उपभोग पुरुषच घेताना दिसतात. ही परिस्थिती भारतातच नव्हे तर जगातही ही विषमता दिसते. संपूर्ण जगात महिलांची संख्या 50% असूनही राजकीय पद प्राप्तीत ही टक्केवारी अत्याल्पच आहे. महिलांना उचित स्थान देण्यासाठी 1993 मध्ये 73 वी घटना दुरुस्ती करून महिलांना 33% आरक्षण पंचायतराज व्यवस्थेत झाले. नंतर 2011 मध्ये 110 वी घटना दुरुस्ती करून पंचायत राज्यामध्ये महिलांना 50% आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे निश्चितच महिलांचा राजकारणात सहभाग वाढला आहे, हे खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होईल; पण प्रत्यक्षात या महिलांना मिळालेल्या सत्तेचा प्रत्यक्षात लाभ मोठ्या प्रमाणात पुरुषच घेताना दिसतात.

अ.क्र.	घटक	संख्या	एकूण सदस्य संख्या	एकूण महिला सदस्य	महिला पदाधिकारी संख्या
1	जिल्हा परिषद	33	1995	978	17
2	पंचायत समिती	351	3910	1953	175
3	ग्रामपंचायत	27896	197388	98669	13948

संविधानाने स्त्री-पुरुषांना समान राजकीय अधिकार देऊनही व्यवहारात महिलांची राजकीय हिस्सेदारी अत्यल्प आहे. संसद व राज्याच्या विधीमंडळात पुरुषांच्या तुलनेत प्रतिनिधीत्व कमीच आहे. 2009 च्या लोकसभा निवडणूकीत 556 महिला उमेदवार होते. त्यातील फक्त 59 महिलांनाच विषय प्राप्त झाला. या अगोदर 1996 च्या निवडणूकीत 56 महिला व 2004 च्या लोकसभा निवडणूकीत 45 महिला निवडून आल्या होत्या. मागील 2014 च्या 16 व्या लोकसभेच्या निवडणूकीत 631 महिला उमेदवार होत्या; पण विजय प्राप्ती फक्त 62 महिलांना मिळाली आणि ही लोकसभेतील टक्केवारी फक्त 11% इतकीच आहे. भारतात अगदी 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात सरोजिनी नायडू यांनी 1917 मध्ये महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधीत्वाचा मुद्दा उपस्थित केला होता. 1935 च्या सुधारणा अधिनियमाने हा अधिकार महिलांना देण्यात आला; परंतु हा अधिकार संपन्न व शिक्षित महिलांनाच होता. 1947 साली महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी एक अहवाल तयार केला. यात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये (नागरी व ग्रामीण) आरक्षण द्यावे, त्याच समितीतील दोन सदस्यांनी विधीमंडळात आरक्षणाची मागणी केली होती; असे प्रयत्न स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक सरकारकडून करण्यात आले. 12 सप्टेंबर 1996 ला देवगौडा सरकारने महिला आरक्षणासाठी 81 वे संविधान संशोधन करण्याचे प्रयत्न केले. असाच प्रयत्न 14 डिसेंबर 1998 ला वायपेयी सरकारने 84 वे संविधान संशोधन करून महिलांना आरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला; पण दोन्ही सरकार अल्पमतात येऊन लोकसभा भंग झाली. पुन्हा एकदा 1999, 2002, 2003 मध्ये रालोआ सरकारने महिला आरक्षणाचा प्रयत्न केला; पण यावेळीही अपयश आले. शेवटी 2011 ला 110 वे संविधान दुरुस्ती होऊन 50 % आरक्षण भारतीय महिलांना मिळाले.

जगाच्या पाठीवर काही अपवाद वगळता बहुतांशी देशात अगदी प्राचीन काळापासून महिलांना राजकीय अधिकारापासून वंचितच ठेवण्यात आले. महिलांच्या अधिकारासाठी प्राचीन काळापासून अनेक प्रयत्न झाले. जगप्रसिद्ध विचारवंत प्लेटोने इ.पू. चौथ्या

शतकात आपल्या रिपब्लिकन या ग्रंथात असे स्पष्ट केले होते की, महिलांना चूल आणि मुल एवढ्याच कार्यक्षेत्रात चार भिंतीत बंदिस्त करणे म्हणजे देशाची अर्धी शक्ती वाया घालविणे होय; म्हणून प्लेटो म्हणतो महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार प्राप्त झाले पाहिजेत व महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून देशाच्या विकासात सहभागी झाली पाहिजे; परंतु प्लेटोच्याच शिष्याने म्हणजे अॅरिस्टॉटलने ज्या महिलांना प्लेटोने समान अधिकार देऊन मुक्त केले होते, त्यांना पुन्हा बंदिस्त केले. ह्याचाच अर्थ महिलांच्या अधिकाराबाबत सकारात्मक व नकारात्मक मांडणी करणारे एकमेकांच्या विरोधी भूमिका घेताना दिसतात. कुठल्याही देशात घटनात्मक तरतुदी करून महिलांना कितीही अधिकार प्राप्त करून दिले तरी जोपर्यंत पुरुषांच्या मानसिकतेत महिलांबाबत बदल होणार नाही व त्याचप्रमाणे महिलांनाही जोपर्यंत स्वतःच्या क्षमतेची व अस्तित्वाची जाणीव होणार नाही, तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने महिलांना राजकीय अधिकार प्राप्त होण्याची शक्यता कमीच वाटते. आज वर्तमान काळात महिला सर्व क्षेत्रात कुशल आहेत. काही क्षेत्रात तर पुरुषांपेक्षाही सरस असल्याचे दिसते. याचा आदर्श ग्रामीण भागातील महिलांनी घ्यावा व गरजेनुसार संघर्षही करण्याची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. महाराष्ट्रातील पंचायत राज आणि महिला आरक्षण- डॉ. कांतराव पोले.
2. प्रा. डॉ. यशवंत खडसे- भरारी स्त्रियांची, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2013.
3. हरिमोहन धावन- अरुण कुमार, महिला एवं भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, 2011.
4. डॉ. भा. ल. भोळे- भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूर अँड पब्लिशर्स, नागपूर, 2003.
5. Ambakar S. N.- Reservation Policy Issues and Implementation, A.B.D. Publishers, Jaipur, 2008.

मानसिक तणावाचे स्वरूप व उपाय

प्रा.मुंढे सतिश भानुदास

क्रीडा संचालक, (क्रीडा विभाग प्रमुख)
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर
जि.लातूर

प्रा.डॉ.चामले सचिन सुभाष

क्रीडा संचालक, (क्रीडा विभाग प्रमुख)
कै.रसिका महाविद्यालय, देवणी जि.लातूर

डॉ.शिवानंद पाटील

क्रीडा संचालक, (क्रीडा विभाग प्रमुख)
कै.बापुसाहेब पाटील एकंबेकर
महाविद्यालय, उदगीर

सारांश :

या शतकात आपल्यापैकी बहुतेकजण तणावग्रस्त, थकलेले, दुःखीकष्टी आहेत हे खरे नाही काय? हा ताण-तणाव इतका जास्त आहे की मनुष्याची हीच स्वाभाविक अवस्था आहे. अशी आपली समजूत झाली आहे. कारण आजच्या जगात जगायचे तर ताण-तणाव घेऊनच जगावे लागेल असा युक्तीवाद केला जातो. कांही व्यक्ती नियमितपणे आपली वैद्यकीय तपासणी करवून घेतात. तरीही ते दुःखी आणि तणावग्रस्त असतात. आपण बाह्यतः शांतपणाचा आविर्भाव आणू शकतो. पण आपल्याला मनोवस्थेचा निदर्शक जो चेहरा तो मात्र आपल्या चिंता आणि तणाव स्पष्टपणे दाखवितो.

एखादा मनुष्य तणावग्रस्त झाला की तो इतरात ही तणाव संक्रमित करतो. तो सदैव असमाधानी आणि प्रक्षुब्ध असतो. त्यामुळे त्याच्या सभोवतालीही अस्वस्थता आणि तणावाचे वातावरण निर्माण होते. याउलट कोणी संतुलित आणि शांत जीवन जगत असेल तर त्याच्या संपर्कात येणाऱ्यांनाही समाधान अनुभवास येते.

महत्वाचे शब्द : तणाव, उपाय

प्रस्तावना :

मानसिक तणावावर मात करण्याचे उपाय कोणते आहेत याची चर्चा करण्यापूर्वी मानसिक तणावाचे स्वरूप आणि त्याची कारणे यासंबंधीत जाणून घेणे आवश्यक आहे. बहुतेक जण मानसिक तणाव, शीण आणि जीवनातील दबाव व ओढाताणीने त्रस्त असतात. या संदर्भात स्वामी विवेकानंद कर्माचे रहस्य सांगतात ते फार समर्पक आहे. स्वामीजींच्या मते, "आपण जितके शांत असू तितकाच आपल्या मज्जातंतूवरील तणाव कमी राहील., आपण अधिक ज्ञान ग्रहण करू शकू आणि तितकेच आपले काम जास्त चांगले होईल." या शब्दांतून स्वामीजी आपल्याला एक असामान्य सूक्ष्म दृष्टी प्राप्त करून देतात. ती अशी की आपण जर स्वतःला काही एक शिस्त पालन करायला लावली नाही तर आपले मानसिक संतुलन पार छिन्नभिन्न होण्याचा संभव आहे.

सगळ्यांनाच आयुष्यातील धकाधकीचा, घाई-गर्दीचा सामना करावा लागतो. घडयाळाच्या काट्याशी स्पर्धा करीत जगावे लागते. याचा परिणाम म्हणजे जीवनात उदभवणारा तणाव आणि शीण. आपला आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कोणताही असो, स्नायविक तणाव ही आपल्या जीवनातील एक नित्याची बाब झाली आहे हे नाकारता येत नाही. साहजिकच शांत संतुलित जीवन जगणारी आणि कोणत्याही विपरित परिस्थितीला नमवू शकेल अशी व्यक्ती विरळच आढळते.

मला या गोष्टीवर भर द्यायचा आहे की आपल्यापैकी बहुतेक जण सदैव गुंतागुंतीच्या तणावपूर्ण अशा मानसिक अवस्थेत असतात. आपण सतत जास्तीत जास्त गतीने काम करावयास जातो आणि अपरिहार्य जबरदस्त मानसिक तणावाची पीडा भोगतो. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची देण असलेल्या आधुनिक जीवनशैलीमुळे मनुष्यप्राणी म्हणजे उत्तेजित आणि स्फोटक स्नायुसमुह तेवढा उरला आहे.

मानसिक तणावाचे स्वरूप :

आधुनिक समाजात विविध प्रकारच्या व्याधी आढळून येतात. स्नायविक तणावही हा त्यापैकी एक व्याधीच म्हटली पाहिजे. पण इतर रोगांपेक्षा हा रोग जरा वेगळा आहे. कारण कोणत्याही जंतू अथवा विषाणूच्या संसर्गामुळे या रोगाची बाधा होत नाही. शरीर आणि मनाच्या सदोष अशा परस्परक्रियेतून याचा उदभव होतो. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर असे म्हणता येईल की, स्नायविक तणाव हा खऱ्या अर्थाने ज्याला इंग्रजीत सायकोसोमॅटिक असे म्हटले जाते. सायकोसोमॅटिक या शब्दाची व्युत्पत्ती 'सायकी' अर्थात मन आणि 'सोमा' म्हणजे शरीर किंवा काया या दोन शब्दांपासून झालेली आहे. स्नायविक तणाव ही आपण जाणता-अजाणता स्वीकारलेल्या जीवनशैलीची निष्पत्ती आहे. मानसिक आणि शारीरिक क्रियांचे नियम नाही मन आणि शरीराची प्राथमिक गरज आहे ही बाब तणावासंबंधी चर्चा करीत असताना लक्षात ठेवावयाची आहे.

आपले मन जर स्नायविक तणाव, थकवा किंवा आत्यंतिक दबावाने पीडित असेल तर त्याची परिणती शारीरिक दुःख, वेदना अथवा गंभीर स्वरूपाच्या उच्च रक्तदाब, व्रण, पक्षाघात, कर्करोग, हृदयविकाराचा झटका यासारख्या व्याधींमध्ये झाल्याशिवाय राहत नाही. आज आपल्या दैनंदिन व्यवहाराचा अविभाज्य घटक होऊन बसलेल्या दीर्घकालीन स्नायविक तणावाचा आणि अनेक रोगांचा फार निकटचा संबंध आहे असे अनेक डॉक्टरांचे आणि मानसशास्त्रांचे ठाम मत आहे.

दीर्घकालीन स्नायविक तणाव ही सांप्रत एक सर्व सामान्य बाब झाली आहे. वैफल्य, चिंता, घोर नैराश्य आदीमुळे हा तणाव फोफावतो. दररोज घरीदारी, कार्यालयात किंवा अगदी खेळांमध्ये सुद्धा आपल्याला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जीवनप्रक्रियेत देह आणि मनाला पूर्ण कराव्या लागणाऱ्या सामान्य अपेक्षांव्यतिरिक्त ही आव्हाने पेलावी लागतात. परिणामतः अतिशय तीव्र स्वरूपाची स्नायविक तणाव निर्माण होतो. हा तणाव उतावीळपणा, क्रोध, चिंता अथवा भय अशा रुपांत प्रकट होतो. अनारोग्यकारक आहार, धूमपान, मद्यपान किंवा अमली पदार्थांचे सेवन यापुढे सुद्धा विविध प्रकारचा तणाव निर्माण होऊ शकतो. एकंदरीत आपण तणावाच्या विश्वात जगत आहोत असेच म्हणावे लागेल.

आपल्या नित्याच्या कामातसुद्धा कधीकधी तणाव अनुभवाला येतो. प्रवासासाठी सार्वजनिक परिवहन व्यवस्थेचा उपयोग करताना किंवा दैनंदिन गरजेच्या वस्तूंची खरेदी करताना देखील मानसिक ताण उदभवू शकतो. अत्याधिक रहदारी किंवा अन्य कारणांमुळे आपली टॅक्सी किंवा स्कुटर वाटेतच अडकली तर मानसिक तणाव निर्माण होणे अटळ असते.

प्रगत तंत्रज्ञान, औद्योगीकरण आणि अत्याधिक शहरीकरण यातून घातक, भावनिक ताण जन्मास घालणारी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. म्हणूनच दमा आणि उच्च रक्तदाबासारखे विकास मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. अशा व्याधींनी पीडीत असणारे लोक मग अगतिकपणे मद्यपान किंवा अमली पदार्थ सेवनाचा आश्रय घेतात. पण ही व्यसने त्यांना स्थायी स्वरूपाची मदत देऊ शकत नाहीत. त्यापासून क्षणिक आराम तर त्यांना मिळतो. पण नंतर त्याचे विरोधी परिणामही भोगावे लागतात. या व्यसनापासून गंभीर स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होऊन त्यामुळे मनोविकार सुद्धा जडू शकतात.

ताण -तणाव अर्थ व व्याख्या :

"ताण म्हणजे एखाद्या कार्यामध्ये वैचारिक दृष्टीने पडलेला खंड, गतिमान प्रवाहात एक प्रकारचा अडसर होय."

या ताण तणावाच्या मानसिक, शारीरिक स्थितीमुळे काही काळ काय करावे सूचित नाही. विचार प्रवाह अवरुध्द होतो. कार्याची दिशा ठरत नाही.

"सैली व लेव्हीच्या मते, ताण म्हणजे अनिश्चित शरीर प्रतिक्रिया पध्दती, जिचे प्राथमिक कार्य म्हणजे शरीराला प्रतिकारसाठी सज्ज करणे हे आहे."

"लाझरच्या मते, वैयक्तिक कुवतीपेक्षा जास्त अपेक्षा, संघर्ष व तणाव निर्माण करणारी परिस्थिती म्हणजे मानसिक ताण."

"विनगेटच्या मते, शरीराचे नैसर्गिक संतुलन बिघडविणारा कोणताही प्रभाव म्हणजे ताण."

मानसिक ताण तणावाचे उपाय :

1. आपली एक दिनचर्या बनवा, प्रत्येक गोष्टीसाठी विशिष्ट वेळ द्या.
2. सतत काम करणे टाळा व विश्रांतीही घ्या.
3. आधी आपल्याला काय साध्य करायचे ते ठरवा. त्यानुसार ताण न घेता ते साध्य करण्याचा प्रयत्न करा.
4. नेहमी सकारात्मक विचार करा, नकारात्मक विचारांना कायम दूर ठेवा.
5. मागचे अनुभव पुढच्या वाटचालीसाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात त्यामुळे मागचा अनुभव गाठीशी असू द्या.
6. आपल्या क्षमतेनुसार काम करा. आपल्या ताकदीबाहेरचे काम करू नका.
7. तणावासंदर्भात तुमचे जवळचे मित्र, कुटूंबातील व्यक्ती त्यांच्याशी तणावांसंबंधी चर्चा करा त्यामुळे ताणतणाव कमी होऊन मोकळे वाटेल.
8. नियमित व्यायाम, योग, फिरणे, पोहणे, नृत्य यामुळे तणाव कमी होतो.
9. नियमित ध्यान व प्रार्थना केल्यास तणाव कमी होतो.
10. 8 ते 15 दिवसांपासून एक तरी सुट्टी घ्यावी.
11. आपल्याला जमेल तेवढेच काम करावे.
12. काम करण्याची पध्दत बदलावीज.
13. कुटूंब व लहान मुले यांच्याबरोबर थोडा वेळ घालवावा.
14. नेहमी डोक शांत ठेवून काम करावे.
15. वर्षातून एकदा तरी मित्र कुटूंबातील सदस्यांसोबत सहलीला जावे.

संदर्भ :

1. आलेगांवकर, प.म.(1994) प्रगत क्रीडा मानसशास्त्र, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
2. तडसरे, वि.दि.(2003) मानसशास्त्र, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
3. स्वामी गोकुलानंद (2013) मानसिक तणावापासून मुक्ती, नागपूर : रामकृष्ण मठ प्रकाशन
4. डॉ.विवेक शास्त्री (2000) व्यक्तीमत्त्व विकासाचा दीपस्तंभ, मुंबई : मनोरमा प्रकाशन
5. प्रा.र.वि.पंडित (1972) मानसशास्त्रीय मुलतत्वे, नागपूर : विद्या प्रकाशन.

मानसिक स्वास्थ्य और संगीत

डॉ. लोकरे गुरुदास आदीनाथ

शारीरिक शिक्षा संचालक,
शारदा महाविद्यालय, परभणी.

सारांश :-

मन के अंदर विश्लेषणात्मक और भावनात्मक तत्वों का अंतर्भाव होता है। आज के तनावग्रस्त समाज में संगीत औषध के समान है। आधुनिक युग में निराशा स्वास्थ्य की महत्वपूर्ण समस्या है। वर्तमान समाज में संयुक्त परिवार का विखण्डन और एकाकी परिवारों का बढ़ता मोह इस समस्या का कारण है। संगीत मनुष्य के जीवन में पूर्णतः जुड़ गया है। संगीत द्वारा हृदय और बुद्धि को संतुलीन रखने में योगदान होता है। यह कला मनुष्य को दानव बनाने से रोखती है। जब मनुष्य शारीरिक और मानसिक रूप से थक जाता है तो मन को शांत और सशक्त बनाने की क्षमता केवल संगीत में ही है। संगीत मनुष्य के मस्तिष्क को आनंदीत करता है। आधुनिक युग में मनुष्य का जीवनमान अधिक गतीमान हुआ है। फुरसत के दिन खत्म हुये हैं। संगीत से मन शांत और तणाव मुक्त रहता है। मनुष्य नित्य जीवन में परेशान और मानसीक तनाव से ग्रस्त है। मन की शांति संगीत द्वारा ही संभव है और मनुष्य के जीवन में संगीत ही आनंद निर्माण करता है।

शब्द : मानसीक स्वास्थ्य, संगीत,

स्वर, ताल, लय और राग यदी को वैज्ञानिक रूप से प्रकट होता है उसे संगीत कहते हैं। संगीत में गायन, वादन, नृत्य ये विधाएँ समाहित हैं। मन को एकाग्र करने में साधन के रूप में संगीत ही सुलभ है। संगीत के साथ स्वर, लय और ताल के माध्यम से मन को एकाग्रता मिलती है। जब मनुष्य का मन शांत और प्रसन्न रहेगा तो मनुष्य का मानसीक स्वास्थ्य ही ठिक रहेगा।

मानसिक स्वास्थ्य :

व्यक्ति को आपनी क्षमताओं का एहसास रहता है। वह जीवन के सामान्य तनावों का सामना कर सकता है मनुष्य आपने समाज के प्रति योगदान करने में सक्षम होता है। गाना गुणगुनानी प्रकृति भी संगीतमय है। मनोरंजन नहीं मानसीक स्वास्थ्य का आधार है। संगीत ताण को कम करने में मदद करता है। संगीत का हमारी भावनाओं के साथ अनोखा संबंध है। संगीत से बी.पी. नियंत्रण करने में काफी मदद मिलती है। जब मनुष्य तणाव में हो तो मनुष्य का मुड अच्छा नहीं होता तो शांत संगीत सुनने का मन करता है लेकिन ऐसी स्थिति में संगीत में फास्ट सुनने से आपका मुड अच्छा हो सकता है। मनुष्य जब बचपन से संगीत सुनता है तो संगीत आपकी मदद कर सकता है। संगीत से आपका मन शांत होगा।

शारीरिक स्वास्थ्य के साथ मानसिक स्वास्थ्य भी जरूरी है। मनुष्य के व्यस्त दिनचर्या के चलते इन्सान का ध्यान इस और जाता नहीं है। मस्तिष्क में स्फूर्ति के लिए विश्राम के साथ साथ संगीत का महत्वपूर्ण योगदान है। संगीत व्यक्ति को मानसिक रूप से स्वास्थ्य बनाता है और मस्तिष्क में ऊर्जा का संचार करता है। बढ़ती उम्र का दबाव हो या किशोरावस्था का प्रतिबल हर प्रकार की चिंता में तबला, हारमोनियम, सितार, वीणा, अन्य विभिन्न वाद्य यंत्रों का संगीत मस्तिष्क में कंपन कर शांति प्रदान करता है। इसलिए जरूरी है की हल्का संगीत हरदिन सुना जाये। संगीत कला सभी कलाओं में श्रेष्ठ कला है। व्यक्ति के भावनाओं के आंतरिक उर्मी से ही संगीत अविष्कृत होता है। किसी बाह्य प्रेरक की आवश्यकता नहीं है सुर का आकर्षण मनुष्य सहज प्रवृत्ति होती है। आज सरकारी ऑफिस में काम का तनाव कम होने के लिए और काम की क्षमता बढ़ाने के लिए पार्श्वसंगीत का उपयोग किया जात है। मनुष्य को बचपन से कठिन परिस्थितियों का सामना करना पड़ता है। इस परिस्थितियों में तनाव से गुजरना है। जब तनाव जादा होता है तो मनुष्य के शारीरिक स्वास्थ्य और मानसिक स्वास्थ्य भी बिगड़ता है। और मनुष्य बीमारियों का बली बन जात है। इसलिए मनुष्य का जीवन दुःखी होता है। इसीलिए संगीत को तनावमुक्ती का सर्वश्रेष्ठ साधन मानते हैं। संगीत से तणावमुक्ती होकर मानव की कार्यक्षमता बढ़ती है। व्यक्ति विशेष का समग्र विकास करने में संगीत की भूमिका अहम है। मानसिक तनाव, तनावमुक्ती आदि पर संगीत से नियंत्रण किया जा रहा है। आज के व्यस्त जीवन में मनुष्य को स्वास्थ्य और तनावमुक्त जीवन जीने की आवश्यकता है। जीवन विषयक कल्पना नष्ट करके मानसीक तनाव से मुक्ति दिलाता है। भारतीय संगीत से मनशांति प्राप्त होती है। संगीत मनुष्य के भावनाओं को संस्कारीत करता है मन को नियंत्रीत करने की कला सिखाता है। मनुष्य को मनशांति द्वारा मानसीक स्वास्थ्य की प्राप्ती होती है। संगीत से नकारात्मक सोच को मुक्ति मिलती है और मन की शक्ति बढ़ती है। मनुष्य की भावना में स्थिरता और संतुलन रखा जात है। संगीत का परिणाम मनुष्य के मन पर होता है। शरीर स्वास्थ्य व निरोगी होने के लिए मनुष्य का मन निरोगी होना आवश्यक है। संगीत आनंद प्रेरणा का संदेश देकर अशांत मन को मानसिक स्वास्थ्य देने में अहम् भूमिका निभाता है।

संगीत भारतीय संस्कृति का आत्मा है। संगीत भावनाओं की भाषा है। तनाव से भरे समाज में आज संगीत की लोकप्रियता का कारण है। शारीरिक बिमारीयों को ठिक करने से लेकर मानसीक रोगों को ठिक करने में संगीत एक औषध है संगीत का नकारात्मक प्रभाव नहीं पड़ता। मनुष्य संगीत में रमकर मानसिक शांति को प्राप्त करते हैं। मनुष्य के मन शरीर पर संगीत का सकारात्मक प्रभाव

पड़ता है और हम आरोग्य लाभ करते हैं। संगीत का प्रभाव मनुष्य के शरीर पर और मस्तिष्क पर होता है। संगीत से मनुष्य का मस्तिष्क प्रभावित होता है। मानवी शरीर के सभी अंगों का नियंत्रण उसके मस्तिष्क के माध्यम से होता है। रोगनिवारण में मस्तिष्क की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। संगीत सुनने से मानवी मस्तिष्क विचारहीन होकर उसका ध्यान केंद्रित हो जाता है। इसलिए संगीत में शरीर प्रभावित होकर मनुष्य को मानसिक शांति मिलती है। मनुष्य तनाव रहित होकर रोगों से मुक्ति पा सकते हैं और स्वयं को निरोगी रख सकते हैं। संगीत की स्वर कानों में पड़ती है मनुष्य उस पर ध्यान दे अथवा नहीं दे तो संगीत अपना प्रभाव दिखाता है। संगीत से शांति, आनंद, सुख की प्रेरणा मिलती है। मनुष्य जन्म से लेकर मृत्यु तक संगीत उसके साथ रहता है। संगीत में मनुष्य पूरी तरह से खो जाता है तथा उसके मस्तिष्क में उस संगीत के कोई भी दुसरा विचार नहीं रहता। संगीत इसी मानसिक प्रभाव के कारण यह मनुष्य प्रभावित करता है। संगीत का संबंध मनुष्य की समस्त शारीरिक क्रियाएँ मन से जुड़ी है अनेक युगों से संगीत द्वारा मानव विकारों का निवारण किया जाता रहा है। मानव तनाव रहित होकर संतुलित व्यवहार की ओर प्रेरित होता है। संगीत मन और आत्मा की औषधी है। संगीत मानसीक और शारीरिक विकारों पर सकारात्मक प्रभाव डालता है।

मानसिक स्वास्थ्य की परीभाषा वैयक्तीक आरोग्य से संबंधित है। जिस व्यक्ति का व्यक्तीमत्व अच्छा है उसका मानसिक स्वास्थ्य अच्छा है। व्यक्ती का मानसीक आरोग्य व्यक्ती के जीवन को नहीं बल्कि उससे जुड़े सभी क्षेत्रों को प्रभावी करता है। शारीरिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसीक इन सभी क्षेत्रों का अंतर्भाव व्यक्तीमत्व में होता है। मानसीक अशांति अस्थिरता के कारण उत्पन्न होनेवाली व्यक्तियों में समस्त मानव समुदाय को ग्रसित कर रखा है। संगीत के उपयोग से हम वातावरण को निश्चित रूप से स्वास्थ्यवर्धक बना सकते हैं। संगीत का अभ्यास श्वास प्रश्वास क्रिया को सुदृढ़ बनाता है। और शरीर स्वस्थ रखता है उसकी साधना मन को एकाग्र बनाये सहायक होती है।

निष्कर्ष :

संगीत से मानसीक स्वास्थ्य रहने से मनुष्य का कार्य आत्मविश्वास से पूर्ण होता है। मन में अशांतता न होने से मनुष्य परिस्थिति से समायोजन कर सकता है। मानसीक स्वास्थ्य ठिक होने से मनुष्य अपने निर्णय सही लेते हैं। संगीत से स्वभाव शांत बनता है काम करने का उत्साह बढ़ता है। संगीत से मनुष्य मन स्थिर बनता है। संगीत का अभ्यास शरीर और मन के लिए लाभदायी है। संगीत से मन तनाव मुक्त हो जात है जिससे शरीर का अंग तणाव रहित होकर स्फूर्ति को प्राप्त कर लेता है। संगीत मनुष्य की मानसीक स्थिति को ठीक करता है और मनुष्य के मस्तिष्क की क्षमता में वृद्धि करता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) डॉ. विवेक शास्त्री - मानसीक तनाव
- 2) पुरुषोत्तम बोरकर - मानसशास्त्र मानवी वाढ व विकास
- 3) वसुधा कुलकर्णी - भारतीय संगीत एव मनोविज्ञान
- 4) डॉ. सतीश शर्मा - संगीत चिकीत्स

शारीरिक शिक्षण व खेळातील शरीरमापन

प्रा. दत्ता रामकिशन मुंडे

शा. शि. संचालक,

उज्ज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोणसी ता. जळकोट जि. लातूर

सरांश

सदर संशोधन शरीरमापनाचा अभ्यास करणे तसेच शारीरिक सुदृढता व खेळातील महत्व त्याचप्रमाणे कसोट्या तयार करून खेळाडूची मोजमापे करून मुल्यांकन करणे हे शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासाचा एक भाग आहे. म्हणून शारीरिक शिक्षणामध्ये अनन्यसाधारण महत्व आहे. विद्यार्थ्यांची नैसर्गिक वाढ वयाप्रमाणे होत असते. शरीराची ठेवण, सडपातळपणा, लठ्ठपणा इ. आकार त्यास येत असतो तो आकार योग्य आहे की नाही, त्यात काय कमी, जास्त आहे ? शरीरास कोणत्या आहाराची गरज आहे इ. गोष्टी कसोट्या घेवून पाहता येतात शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासानुसार व्यायमाने मानवी शरीराची, स्नायुची रचना बदलते स्नायुला आकार येतो. छाती, हातापायाचे स्नायु धष्टपुष्ट होतात त्याची खेळातील कार्य करण्याची शक्यता वाढते. विद्यार्थ्यांची शारीरिक वाढ, वय, वजन, उंची यात प्रगती आहे की नाही त्या स्नायुची वाढ झाली किंवा नाही हे क्रीडा शिक्षकाला कसोट्या घेवून पहावे लागते. एकाच वयाच्या विद्यार्थ्यांच्या वजन उंचीत फरक का अढळतो ? ठरावीक वयात शारीरिक वाढ एकदम का होते? म्हणून खेळामध्ये शरीरमापनाचे वर्गीकरण वय, वजन उंचीनुसार प्राप्त कसे करावे हे कसोट्या घेवूनच ठरवावे लागते.

प्रस्तावना :-

खेळ ही मानवाची जन्मजात सहज प्रवृत्ती आहे. बालकापासून वृद्धापयंत स्त्री-पुरुष खेळ खेळत असतात. देश, काल, स्थळ, परिस्थिती, संस्कृती, वातावरणानुसार कोणता कोणता खेळ खेळणे हा मानवाचा स्वभावधर्मच बनून गेला आहे खेळ ही एक कला आहे. तसेच गाल्टोन (1983) हिप्पोक्रेटेक्स हा कसोटी आणि मापन यातील पहिला ग्रीकतज्ञ होता. यानीच शरीर मापन पद्धतीची ओळख जगाला करून दिली. ज्यामध्ये शरीराच्या विविध भागाचे मोजमाप घेण्यात येतात यात प्रामुख्याने तीन भाग केले जातात.

1) ॲक्टोमार्क :-

ॲक्टोमार्क हा सडपातळ बाधा व उंचीने जास्त असतो.

2) मेसोमार्क :-

मेसोमार्क या प्रकारात येणाऱ्या व्यक्ती ह्या मध्यम उंची शरीर बांधा मजबुत, पिळदार शरीराचे असतात.

3) एण्डोमार्क

एण्डोमार्क या प्रकारात येणाऱ्या व्यक्ती ह्या शरीराने जाड व लठ्ठ असतात अशा शरीर प्रकारावरून खेळाडू निवडीसाठी उपयोग होतो.

शारीरिक मोजमाप घेणे हा शारीरिक शिक्षणातील एक महत्वाचा भाग आहे. खेळाडूंच्या निवड शरीर मापन घटकांचा त्यांच्या कार्यमानाशी सहसंबंधात्मक अभ्यास करणे हा सदर संशोधन करण्यामागचा मुख्य हेतु असून या प्रमाणे इतर खेळामधील खेळाडूंच्या शरीर मापन घटकांसंबंधी काही वेगळे शोध किंवा अभ्यास मोठ्या प्रमाणात झाले आहेत.

शरीरमापन कसोट्या पुढील प्रमाणे :-

1) सामान्य शरीर मापन कसोट्या

- 1) वजन
- 2) उंची
- 3) बसुन उंची

2) शरीराच्या विविध भागांची रूंदी

- 1) घोट्टा
- 2) पोट
- 3) कोपऱ्याची
- 4) गुडघ्याची
- रूंदी
- 5) खांदा
- 6) नितंब
- 7) मनगट

3) शरीराच्या विविध भागांचा घेर

- 1) छाती
- 2) मांडी
- 3) पोटी
- 4) पाट
- 5) नितंब
- 6) हाताच्या वरिपर भागाचा घेर

4) शरीराच्या विविध भागांची लांबी

- 1) हात
- 2) पाय
- 3) पायाच्या तळव्याची लांबी

5) स्कीनाकोल्ड मापन

- 1) बायसेप
- 2) ट्रायसेप
- 3) सबरकॅपुलर
- 4) छाती
- 5) मांडी
- 6) सुप्राइलियाक स्कोनकोप

शारीरिक शिक्षणात आधुनिक काळात शरीराचा मोजमापे काढण्यासाठी काही उपकरणे अस्तित्वात आलेली आहेत. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) खांद्याची लांबी, रुंदी मोजण्याची पट्टी (Shoulder Breadth length caliper)
- 2) छातीची खोली मोजण्याचे साधन (Chest Depth culiper)
- 3) त्वचेवरील चरबी मोजण्याचे साधन (Skin fold fat caliper)
- 4) विशिष्ट तणाव असलेली मोजमापाची टेप (Gulix Tape)

शारीरिक सुदृढतेचे प्रकार :-

आरोग्यधर्षित शारीरिक सुदृढता त्यांच्या कार्यमानावर अवलंबून असते (Healt Related Fitness) कौशल्यधर्षित शारीरिक सुदृढता (Skill Related Physical Fitness of Motor Fitness) अरोग्यधर्षित शारीरिक सुदृढतेत पुढील घटकाचा विचार करता येईल अ) रुधिराभिसरण दमदारपणा (cardiovascular Endurance) म्हणजे काय? तर थकव्याच्या अवस्थेत ही सातत्याने जारात पूर्ण हालचाली करण्याची रुधिराभिसरण संस्था व संपूर्ण शरीराची क्षमता म्हणजे रुधिराभिसरण दमदारपणा होय.

चर्चा -

क्विचल, भाऊ भन, रोसेमन (2008) यांनी अल्ट्रा स्विमींग खेळाडूची निवडक शरीर मापे आणि त्यांचा अल्ट्रा स्विमींग कार्यमान यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास केला संशोधनासाठी माहिती गोळा करण्यासाठी हाताची लांबी, पायाची लांबी आणि कार्यमान या कसोट्यांचा वापर केला संख्या शास्त्रीय विश्लेषण केल्यावर असे अढळून अले की हाताची लांबी व अल्ट्रा स्विमींग खेळाडूचे कार्यमान यांच्यात सार्थक सहसंबंध अढळून आला. तसेच ब्लॅकस्वी (1983) यांनी पोहणे व शरीर रचनेची गुण वैशिष्टे यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास केला यात हाताची लांबी या शरीर मापनाचा प्री फलाय व बटर फलाय यांचा कार्यमानासी नकारात्मक सहसंबंध अढळून आला.

जॉर्ज अब्रहम (2010) यांनी भारतामधिल दक्षीण राज्यातील मैदानी स्पर्धेच्या खेळाडूच्या शरीर मापण, शरीर संघटन, आणि कार्यमान विष्णेशनात्मक अभ्यासाला यांनी न्यायदर्श म्हणून सहेतूक पद्धतीचा वापर करून 93 राष्ट्रीय खेळाडूची निवड केली. यात 22 वेगवान धावपटू (100मी. 200मी.) 20 मध्यमपल्याचे धावपटू (800मी., 1500मी.) 16 लांब पल्याचे धावपटू 15 उडीचे खेळाडू लांब, उंच, तीहेरी उडी, 20 फेकीचे खेळाडू, गोळा, थाळी, हाथोडा फेकचे खेळाडू घेतले संशोधन साधने म्हणून उंची, वजन, स्किन, फोल्डस (ट्रायसेपस, चेस्ट, सबस्कोयलर, अंबंडॉमिनल, सुप्राईलियाक, कॉफ)

1) बायकॉनडिलर ब्रेडस्त (हयूमरस फिमर) 2 घेर (बायसेफस कॉप यांचा वापर केला संशोधना अंती अशे अढळून अले की मैदानी स्पर्धा मधिल खेळाडू व इतर खेळातील खेळाडूची तूलना केली असता स्पर्धामधील खेळाडूच्या शरीरात मेदाचे प्रमाण कमी अढळून अले. विविध मैदाने स्पर्धेतील खेळाडूचे सांख्यिकीय दृष्ट्या शरीर धारणेत फरक अढळून आला वेगवान धावपटू व फेकीचे खेळाडू स्किन फोल्डस, ट्रायसेपस, चेस्ट, बस्कोयलर, अंबंडॉमिनल, सुप्राईलियाक, कॉफ यातील सार्थक स्थरावर फरक अढळून आला. या सर्व समूहामध्ये मेसोमार्क घटक प्रामुख्याने दिसून आले व एंडोमार्क घटक हे कूमीप्रमाणात आढळून आला.

निष्कर्ष -

वरील संदर्भ साहित्याचा अभ्यास केला असता असे अढळून येते की शरीर मापनाचा उपयोग शारीरिक सुदृढता व खेळामध्ये खुप मोठ्या प्रमाणात झालेला बदल आढळून येतो यामध्ये खेळाडूचे कार्यमान व शरीर मापे यांच्यातील सहसंबंध तपासून पाहीला शरीर मापनाचा शारीरिक सुदृढता व खेळात एक अनन्य साधारण महत्व आहे. हे लक्षात येते मानव वंश शास्त्रानुसार वेगवेगळ्या भुप्रदेशातील लोकांची शारीरिक ठेवन वेगवेगळी असल्याचे आपल्याला शरिर मापनामूळे लक्षात येते.

संदर्भ सुची -

- 1) डॉ. शरद आहेर- (2009) शारीरिक शिक्षण, मापन व मूल्यमापन प्रथम आवृती डायमंड प्रकाशन, पूणे
- 2) जेम्स जेय- (2002) डिस्क्रिप्शन ऑफ द अँथ्रोपोमेट्रीक अँड जीयोलॉजीकल प्रोफाईल ऑफ टॅकटीकल ऑफीसर्स कोला होमा.
- 3) आहेर श.श.- (2008) शालेय स्थुल मुलांच्या मानसिक आरोग्य, शैक्षणिक कामगिरी आणि शारीरिक सुदृढता या घटकाचा विश्लेषणात्मक सहसंबंधात्मक अभ्यास, पूणे
- 4) जर्दे श्रीपाद- शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास भाग-1 चंद्रमाप्रकाशन, नागपूर
- 5) वांगवाड व्ही.एस.- शारीरिक शिक्षण मापन व मूल्यमापन क्रीडातंत्र, पूणे 30

स्त्री : काल आज आणि उद्या

प्रा. मधुबाला गंगाधर हुडगे

ग्रंथपाल, शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर जि. लातूर

भारतीय संस्कृती ही संपूर्ण जगामध्ये श्रेष्ठ मानली जाते. भारतीय संस्कृतीला एक विशिष्ट परंपरा आहे. पूर्ववैदिक काळ हा स्त्रीयांसाठी सुवर्णकाळ होता. या काळात माता या पदाला फार उच्च समजले जाई. मातेच्या दर्जाविषयी आदराची भावना होती. हे या पूर्ववैदिक काळाचे विशेष वैशिष्ट्य आहे. त्याकाळी मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती होती. घरातील सर्व महत्त्वाचे निर्णय ही स्त्री घेत होती. आपल्या धर्मग्रंथात नितीशास्त्रामध्ये महिलांना आई, लक्ष्मी या महान संबोधनाने गौरविले गेले. 'मातृदेवो भव' या उक्तीमधून देवाच्या अगोदर मातेला स्थान दिले गेले आहे. पूर्वी पतीच्या अगोदर पत्नीच्या नावाचे उल्लेख आढळतात. उदा: गौरी शंकर, लक्ष्मी नारायण, सीताराम तसेच आईच्या नावाच्या अगोदर मुलाचे नाव गौरीनंदन, देवकीनंदन, यशोदानंदन अशी अनेक उदाहरणे आढळून येतात. जी की स्त्रीला मानाचे स्थान दर्शवितात. स्त्रीला समाजामध्ये मुलगी, पत्नी, व माता या सर्वच रुपामध्ये प्रतिष्ठा होती. त्याकाळी स्त्रीयांना आपला पती निवडण्याचा अधिकार होता. पूर्ववैदिक काळामध्ये स्त्रीयांना वेदाध्ययनाचे तसेच शिक्षणाचे संपूर्ण स्वातंत्र्य होते. अनेक वैचारिक सभांमध्ये स्त्रीया सहभागी होत. लोपामुद्रा, मैत्रेयी, अपालात्रेयी, या स्त्रिया मोठ्या विदुषी होत्या. जनक राजाच्या सभेत 'ब्रम्हवादिनी' स्त्रीयांचे एक दल होते आणि त्याची प्रमुख गाणी होती. ऋग्वेदामध्ये अनेक सुक्ते ही स्त्रीयांनी रचलेली आहेत. त्यामध्ये घोषा, विश्वतारा, लोपामुद्रा, अपालात्रेयी या विदुषींचा महत्त्वाचा वाटा होता. त्याकाळी मुलांसारखे मुलींवरही उपनयन संस्कार केले जात होते. पण मध्ययुगीन काळामध्ये याच स्त्रीला दुय्यम स्थान देण्यात आले. तिची अवहेलना करण्यात आली. स्त्रीचे सर्व अधिकार हिरावून घेण्यात आले. स्त्रीला मोक्षमार्गातील धोंड, भोगदासी, निर्बुद्ध, घाणीची खाण अशी विविध विशेषणे देवून तिचे मानसिक हनन करण्यात आले. याच मध्ययुगीन काळामध्ये स्त्रीयांची स्थिती अत्यंत दयनीय झाली. आणि याच काळात स्त्रीयांच्या बाबतीत अनेक कुप्रथांनी जन्म घेतला.

19 व्या शतकामध्ये भारतात ब्रिटिश राजवट आली. आणि ब्रिटिशांनी भारतातील वाईट प्रथा, वाईट चालीरीती विरोधात कायदे निर्माण केले. त्यामध्ये 1802 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक कायदा, 1829 मध्ये सतीबंदीचा कायदा, 1856 मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा, 1872 मध्ये नोंदणी विवाह कायदा, 1891 मध्ये देवदासी प्रतिबंधक कायदा, 1891 मध्ये सम्मती वयाचा कायदा असे अनेक कायदे निर्माण केले. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा होण्यास मदत झाली. पुढे विकासाबरोबर काही हक्क महिलांना मिळत गेले. परंतु अद्यापही स्त्री स्वतंत्र झाली नाही. भारतासारख्या रूढी परंपरागत देशात तर त्या अधिकच आहेत. स्वर्ग-नरक, पाप-पुण्य आणि धर्म यांच्या जोखडडंदात त्यांना करकचून बांधण्यात आले.

खरे तर स्त्री ही महानच आहे. तिचे कर्तृत्व, दातृत्व, मातृत्व आणि नेतृत्व कुटुंबाला, समाजाला आणि देशाला विकसित करणारे ठरले आहे. म्हणूनच स्त्रीला महान मानले गेले. मनुस्मृती हा ग्रंथ लिहिला गेला आणि त्यामध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले गेले. त्यानंतरही राणी चन्नम्मा, झाशीची राणी, बेगम हजरत इत्यादी विरांगणा, सावित्रीबाई फुलेसारख्या समाजसुधारक स्त्रिया, स्वातंत्र्य लढयातील सरोजिनी नायडू, अरुणा असफअली, शांती घोष, अंणी बेझंट, कस्तुरबा गांधी, विजयालक्ष्मी पंडित अशा असंख्य महिलांनी प्राणपणाने समाजाचे व देशाचे कार्य केले. तरीही पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिच्या मताला, विचाराला महत्त्व दिले जात नाही. ते केवळ लिंग आधारवरच. स्त्री-पुरुष या दोन जाती मानल्या जातात परंतु हेसुद्धा दोन जातीमधील विभाजनच आहे. हे दोन्ही घटक माणूसच आहेत आणि म्हणून माणूस ही एकच जात अस्तित्वात आहे. महिलांच्या लैंगिक शोषणासाठी तिची मानसिकता दूबल करण्यासाठी तिला हिन समजले गेले होते. पण आज प्रत्येक क्षेत्रात तिने आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला आहे. नुकतेच आपल्या देशाचे राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या हस्ते क्रीडा, कला, साहित्य, उद्योग, शिक्षण आदि क्षेत्रात सर्वप्रथम विक्रम प्रस्थापित करणाऱ्या देशातील 113 कर्तृत्ववान महिलांचा केंद्रिय महिला व बालकल्याण मंत्रालयाच्या वतीने फर्स्ट लेडी पुरस्कार देवून गौरविण्यात आले. आज काळ बदलला असला तरीही स्त्रीयांच्या हुंडा पद्धती, स्त्रीभ्रूणहत्या, बालविवाह, लिंगभेद, लैंगिक शोषण, अत्याचार, कौटुंबिक हिंसाचार अशा अनेक समस्या अजूनही सुरुच आहेत. त्यात अलिकडे दिवसाढवळ्या बलात्काराची भर पडली आहे. तसेच महिला आरोग्याच्या समस्याही वाढताना दिसत आहेत. आज सार्वजनिक ठिकाणी महिलांवर आव्हानात्मक पद्धतीने बलात्कार होत आहेत ही महिलांच्या लैंगिक आत्याचारात होणारी वाढ ही प्रचंड प्रमाणात आहे. ही वाढ थांबविण्यासाठी आता महिलांनी कायद्याचा अभ्यास केला पाहिजे. आणि आपले हक्क मिळविले पाहिजेत. अनेक स्त्रिया या भीतीपोटी आणि प्रतिष्ठेपोटी आपल्यावर झालेले लैंगिक अत्याचार उघड करीत नाहीत, त्यामुळे लैंगिक छळ करणाऱ्या पुरुषांना शिक्षा होत नाही. म्हणून त्यांच्या लैंगिक शोषणात अधिकच भर पडते आहे. आपल्या देशात महिलांसाठी कितीतरी कायदे आहेत. लैंगिक शोषणाविरोधात त्यांच्यावर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराच्या विरोधात न्याय मागण्यासाठी अनेक कायदे आहेत. परंतु स्त्रीया त्यांचा वापर करीत नाहीत म्हणून महिलांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारात वाढ होत आहे. सन 2005 मध्ये स्त्री अत्याचार प्रतिबंध कायदा करण्यात आला. या कायदानुसार कुटुंबात व समाजात स्त्रीयांवर झालेला कोणत्याही प्रकारचा अत्याचार

दखलपात्र ठरविण्यात आला आहे. तरीही आमच्या महिला त्याबाबत तक्रार दाखल करीत नाहीत. त्यामुळे स्त्रीया स्वतःच त्यांच्यावरील अन्याय व अत्याचाराला बळी पडत आहेत की काय असे वाटते.

आज लैंगिक शिक्षणाचाही अभाव आजच्या तरुण मुलींमध्ये दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्याच्याही अनेक समस्या उद्भवताना दिसत आहेत. व्यक्तीगत स्वच्छता आणि सदृढ आरोग्य असावे यासाठी आजच्या महिलांनी आरोग्यविषयक समस्या जाणून घ्याव्यात. तसेच त्यावरील प्रतिबंधात्मक उपाययोजना कराव्यात आणि आपले व आपल्या कुटुंबाचे, आपल्या पुढील पिढीचे आरोग्य समृद्ध ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर आपल्यावर कुटुंबाकडून, समाजाकडून व पुरुषांकडून होणाऱ्या लैंगिक व मानसिक अत्याचाराच्या विरोधात कायद्याने तोंड देण्यासाठी सज्ज व्हायला पाहिजे. तेंव्हाच आपण भारताचे समृद्ध नागरिक म्हणून सुखी आणि समृद्ध निरोगी जीवन जगू शकतो.

सारांश :-

ज्या महिलांना समाजकार्य, राजकारणाची आवड असते, त्यांना संधी मिळत नाही. खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचा सर्वच क्षेत्रात सहभाग हा कमी असतो. समाजामध्ये महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती म्हणजे हुंडा, स्त्रीभ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार इ.चा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक घरगुती अन्याय अत्याचाराविरुद्ध कठोर कायदे, अंमलबजावणी व उपाययोजना करणे. त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक, व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. खडसे, यशवंत, भरारी स्त्रियांची, 2013, लातूर अरुणा प्रकाशन
2. दिक्षित, नी.सी. प्राचीन व मध्ययुगीन भारत, 1999, नागपूर, पिंपळापुरे प्रकाशन
3. देशमुख, अरुणा, स्त्रीवाद साहित्य आणि संस्कृती 1910, नागपूर आकांक्षा प्रकाशन
4. शय्यू अनंतराव आणि वंडसे उमा, भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान, 1987, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन
5. साने, गीता, भारतीय स्त्रीजीवन, 1997, मुंबई, मौज प्रकाशनगृह.
6. www.google.com
7. www.BhartiyaStriya.Bookganga.com
8. लोकराज्य - मार्च 2010
9. योजना - सप्टेंबर 2013
10. दैनिक लोकमत - 8 मार्च 2019
11. दै. लोकसत्ता - 08 मार्च 2015.

हिंदी भाषा और दलित साहित्य

डॉ. अशोक विश्वनाथ अंधारे

शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय,
मुखेड, ता. मुखेड, जि. नांदेड

हिंदी साहित्य का सबसे सशक्त और जीवित साहित्यिक अंदोलन 'हिंदी दलित साहित्य' को कहा जाता है। हिंदी भाषा के साथ-साथ मराठी एवं अन्य प्रादेशिक भाषाओं में दलित साहित्य पर चिंतन हुआ है। हिंदी दलित साहित्य की शुरुआत मानवों द्वारा सृजित एक महत्वपूर्ण उपलब्धि मानी जाती है। समाज का वास्तविक रूप दलित साहित्य के माध्यम से ही दृष्टिगोचर हुआ है। दलित साहित्य के निर्माण से ही समाज के पीड़ित, प्रताड़ित, उपेक्षित वर्गों का जीवन, उनकी अवस्था को समुचे विश्व के सम्मुख रखने का प्रयास हुआ। दलित साहित्य भारत में एक नए सांस्कृतिक क्रांति का द्योतक बनकर हिंदी साहित्य में उभकर सोचने के लिए मजबूर कर देता है। 'स्वयं प्रकाशी बनो' इस आदर्श को अपनाकर दलित साहित्य के माध्यम से भारतीयों के सम्मुख एक नया रास्ता दिखाया है। कुछ आलोचकों द्वारा दलित साहित्य को जातिवादी साहित्य कहकर दलित साहित्य की आलोचना करने का प्रयास हुआ। लेकिन दलित साहित्य मानवादी साहित्य बनकर इस तरह की आलोचना करने वालों को मुहतोड़ जवाब दिया। जाति, वर्ण से दलित साहित्य का कोई भी संबंध नहीं है सिर्फ मानव की अस्मिता एवं अधिकार पर इस साहित्य में चिंतन हुआ है। दलित साहित्य की परंपरा यह रही है कि वह साहित्य के तमाम कुसंस्कारों को नकारते हुए अपना अलग अस्तित्व निर्माण करता है। दलित साहित्य न तो परम्परागत साहित्यिक परिभाषा को स्वीकारता है और नही उसके सौंदर्यशास्त्र को वह सिर्फ मानव अधिकार साहित्य बनकर उभरता है। दलित शब्द के प्रति सर्वप्रथम ऋग्वेद में शूद्र शब्द का स्पष्ट उल्लेख पुरुष सूक्त में हुआ है, जिसे इस प्रकार श्लोक में वर्णित किया गया है।

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद बाहु राजन्य कृत ।

उरु तस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रो अजायत ।।"¹

इस श्लोक का अर्थ यह होता है कि विश्व पुरुष के मुख से ब्राह्मण की उत्पत्ति हुई है। हाथों से क्षत्रिय की उत्पत्ति हुई है। हृदय से वैश्य की तथा उनके पैरों से शूद्र की उत्पत्ति हुई है। अधिकांश विद्वानों ने ब्राह्मण के पैरों से शूद्र के उत्पन्न होने का यह अर्थ लगाया कि शूद्रों का जन्म समाज के अन्य तीनों वर्गों की सेवा करने के लिए हुआ था। लेकिन आधुनिक काल में इस विचार पर कड़ा विरोध होते हुए इस तरह के सोच-विचारों को नकारा गया। शूद्रों संबंधी इन विचारों का खंडन करते हुए दलित साहित्य का सृजन दलित साहित्यिकों ने एवं गैरदलित साहित्यिकों ने किया है। दलित साहित्य में भगवान, उच्च वर्ग, कुल आदि को कोई स्थान नहीं है वह साहित्य तो सर्वहारा वर्ग एवं हाशिए पर कर्मतत्पर वर्गों के जीवन को दर्शाता है। दलित साहित्य के माध्यम से वर्तमान में सामाजिक एवं सांस्कृतिक आन्दोलन की प्रमुख आधारशिला बनकर क्रांति के लिए प्रवृत्त करनेवाला साहित्य है। भारत का पुनरुत्थान करने की क्षमता दलित साहित्य में ही है। समाज में जाति को महत्व देते हुए विभाजन अमानविय रूप से होकर ऊँची जाति, निचली जाति इस तरह का भेद-भाव निर्माण हुआ है। दलित साहित्य इस भेद-भाव को पूर्णतः नकारते हुए सामाजिक स्थैर्य, सामाजिक समता निर्माण करने की क्षमता रखता है। दलित साहित्य एक ऐसे समाज की कल्पना करता है जिससे व्यक्ति के व्यक्तित्व की पहचान हो न कि उसके जाति से उसकी पहचान हो। इसलिए दलित साहित्य छोटा-बड़ा, उच्च-निच आदि के भेदभाव को नष्ट कर अपना अलग अस्तित्व निर्माण करता है।

हिंदी दलित साहित्य में ओमप्रकाश वाल्मिकी जी की जूठन और मराठी की अनुवादित यादों के पंछी इस आत्मकथा ने हिंदी साहित्य में दलित साहित्यकार के रूप में प्रसिद्ध कर दिया। इन दलित आत्मकथाओं को पढ़कर श्रोता वर्ग समाज के इस वर्ग का जीवन एवं उनपर हुए अन्याय अत्याचार को समझकर वास्तविक रूप समझता है। ओमप्रकाश वाल्मिकी द्वारा रचित 'जूठन' इस आत्मकथा से मानवी जीवन का सच्चा दस्तऐवज प्राप्त होता है। साहित्यकार ने इस आत्मकथा के माध्यम से अपने जीवन के समुचे अनुभवों को जीवित रूप देकर साहित्य में जान भर डाली है। बचपन से लेकर साहित्यकार ने अपने अपने जीवन में आयी समुची घटनाओं को व्यक्त कर सामाजिक विषमता को दर्शाते हुए अस्तित्व के लिए दलित साहित्य कितना आवश्यक है यह भी बताया है। मुलभूत सुविधाओं से वंचित दलित वर्ग का जीवन कोसो दूर है लेकिन सामाजिक अवहेलना के साथ-साथ जीवन जिना कितना कठिन है यह भी इस आत्मकथा में बखूबी ढंग से बताने का प्रयास ओमप्रकाश वाल्मिकी जी ने किया है। दलितों के जीवन को व्यक्त करते हुए रोटी की समस्या को लेकर ओमप्रकाश वाल्मिकी लिखते हैं कि, "जहाँ रोटी ही नसीब न हो वहाँ पढ़ाई की बात कोई कैसे सोच सकता है।"² रोटी की तो बात और है किंतु सार्वजनिक स्थल का पानी भी पिना इन शूद्रों, दलितों के वर्जित था। इसलिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी को पानी के अंदोलन करना पड़ा था। दलितों पर हुए अन्यायों का चित्रण इसप्रकार संतों ने, महापुरुषों ने, साहित्यकारों ने बखूबी ढंग से बताकर समाज को जागृत करने का कार्य किया है।

यादों के पंछी प्र.ई. सोनकांबले द्वारा लिखित मराठी की दलित आत्मकथा का अनुवाद हिंदी में ओमप्रकाश वाल्मिकी जी ने कर दलितों के दुःख को समुचे विश्व में प्रसारित किया है। लेखक को बचपन से ही हीन एवं तुच्छ जीवन जीना पड़ा था। समय-समय पर समाजकंटकों द्वारा तिरस्कृत एवं अपमानित होना पड़ता था, इसका चित्रण उन्होंने यादों के पंछी इस आत्मकथा द्वारा व्यक्त किया है। मराठी दलित आत्मकथा के रूप में प्रसिद्ध यादों के पंछी का अनुवाद ओमप्रकाश वाल्मिकी जी ने किया है। समाज के अछूत, असवर्ण,

दलित के जीवन की करुण कहानी तथा वास्तविक बातों को अपने जीवन से जोड़कर आत्मकथा के रूप में समाज सम्मुख रखा है। इसप्रकार दलित साहित्य हिंदी भाषा के माध्यम से भी पल्लवित हुआ है। दलित साहित्य संबंध कहा गया है कि, जो सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक क्षेत्रों में पिछड़े हुए, उत्पीड़ित, अपमानित, शोषित जनों की पीड़ा को व्यक्त करता है। "दलित साहित्य मानवमुक्ति का साहित्य होने के साथ-साथ शास्त्रों से मुक्ति की चेतना का साहित्य भी है। इस साहित्य में दलितोत्थान की मूल चेतना के साथ-साथ आम आदमी के दुःख-दर्द, उसके सामाजिक सरोकार आदि को नए सिरे से अभिव्यक्त करने का आग्रह है।"³ इसप्रकार हिंदी भाषा में ओमप्रकाश वाल्मिक, मोहनदास नैमिशराय, डॉ. रश्मि चतुर्वेदी, कौसल्या बैसंती, सुशीला टाकभौरे आदि अनेक हिंदी दलित साहित्यकारों हिंदी भाषा द्वारा दलित साहित्य का सृजन किया है। दलित साहित्य के सृजन का उनका मूल उद्देश्य मानवमुक्ति ही रहा है। मानव को समानतापूर्वक सम्मान मिलें इसलिए इन दलित साहित्यकारों ने अपनी कलम चलाई।

'दोहरा अभिशाप' कौशल्या बैसंती की हिंदी भाषा में सृजित प्रसिद्ध दलित आत्मकथा है। उन्होंने इस आत्मकथा के माध्यम से नारी की व्यथा की कथा को स्पष्ट किया है। उस नारी का सिर्फ एक गुनाह था वह दलित नारी थी इसलिए उसे इस अन्याय, अत्याचार से पीड़ित होना पड़ा। कौसल्या बैसंती स्वयं एक नारी और दलित होने के कारण उन्होंने इस आत्मकथा में भोगे हुए यथार्थ की अभिव्यक्ति का बखुबी ढंग से प्रस्तुतिकरण किया है। भारतीय समाज में दलित नारी के रूप में जन्म लेना कितना अभिशाप की तरह है। लेखिका अपनी सहेलियों के साथ रहती है तो उसे बार-बार एक चिंता खायी जाती है कि कोई उसे उसकी जाती के बारे न पुछे। इस संबंध में कौशल्या बैसंती कहती है कि, एक बार मुझे जिसका ज्यादा डर था वही बात हो गई। कुनबी लडकियों ने मुझसे पुछा कि मेरी जाति क्या। मैंने डर के मारे कह दिया कि मैं भी उनकी जाति की हूँ। उन्होंने पुछा कि तितले हो या खैर? मुझे उनके उपजाति के नामों का पता चला। मैं मन से सटपटा गई थी परंतु उन्हीं की बात सुनकर मैंने कहा कि मैं तितले कुनबी हूँ।"⁴ इसप्रकार लेखिका के मन में भय था मैं दलित हूँ यह बात अगर मेरी सहेलियों को पता चली तो वह मेरे साथ मिलजुलकर नहीं रहेंगी, मेरा तिरस्कार करेंगी इसलिए उन्होंने उनको झूठ बात बतायी और दलित होते हुए भी डरकर नहीं बताया। लेखिका का डरकर दलित होते हुए भी नहीं बताना इस बात को स्पष्ट करता है कि, समाज में दलितों पर हो रहे अन्याय, अत्याचार, शोषण, अपमान को उन्होंने करीब से देखा था। इसलिए स्वयं दलित हूँ यह कहकर लेखिका को और अपमानित नहीं होना था। दलितों का उसमें भी दलित नारी को शिक्षा के क्षेत्र में भी जाति के कारण कई कठिनाईयों का सामना करना पड़ा है। कौशल्या जी ने दलित होने के कारण इसके चपेट में आयी थी। उस समय यदि कोई दलित लड़की पढ़ने के लिए स्कूल जाती तो उन्हें समाज एवं सवर्ण जातियों द्वारा कुच्छित भाव से देखा जाता। जैसे "ये हरीजन बाई जा रही है। दिमाग तो देखो इसका बाप भिखमंगा है साईकल पर जाती है... स्वयं को उच्च वर्णीय समझने वाली औरते भी मुझे साईकल पर जाते देखकर बड़ी कुत्सित ढंग से हसती थी।" कौशल्या बैसंती को न केवल जाति और शिक्षा की समस्या थी तो दलित स्त्री को पितृसत्ता, पति वर्चस्व, भाई का दबाव, समाज का दबाव आदि अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता था। साथी ही अकेलापन आर्थिक दुर्बलता, प्रगति के राह पर हर कदम पर आनेवाली जातिग व्यवस्था, अपमान शोषण, भुख से लड़ाई अस्तित्व और अस्मिता की कुचलन ऐसे कई प्रश्न दलित स्त्री के सामने खड़े हो जाते हैं जिनका सामना करना उनको दोहरा अभिशाप ही नहीं तो कई अभिशापों के समान प्रतीत होता हुआ नजर आता है। इस संदर्भ में सुशीला टाकभौरे जी कहती है, "मेरा दर्द उस शिक्षित सम्मानित दलित महिला का दर्द है जो पीएच.डी. प्राप्त और एक कॉलेज की प्राध्यापिका होने के बाद भी जाति के रोजगार के नाम से जानी जाती है।" इसप्रकार दलित वर्ग महिला हो या पुरुष उनको जाति के कारण कुच्छित भाव से ही देखा जाता है। शिक्षा ग्रहण करने के बावजूद भी वह जाति के कारण उनको उच्च शिक्षित न कहते हुए उनको प्रताड़ित किया जाता है। वर्तमान में भी यह खौफ दलित लोगों के मन पर छाया हुआ है। आज भी लोग खुलकर अपनी जाति बताने के लिए हिचकिचाते हैं। दलित होते हुए भी कुछ पढ़े लिखे लोग अपने ही भाई-बंधुओं तथा समाज से दूर जाकर अपना अलग आशियाना बनाया हुआ है। भलेही कानून द्वारा जाति का खंडन हुआ है लेकिन लोगों के मन से जाति अभी भी नहीं गई है।

संदर्भ

1. ऋग्वेद, पृ. 10
2. जूउन, ओमप्रकाश वाल्मिकी, पृ.23
3. हिंदी साहित्य में दलित अस्मिता, डॉ. कालीचरण 'स्नेही' पुरोवाक (प्रस्तावना)
4. दोहरा अभिशाप, कौशल्या बैसंती, पृ. 35
5. शिकंजे का दर्द, सुशीला टाकभौरे, पृ. 12

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीयांच्या समस्या

संशोधक

प्रा. डॉ. सिध्देश्वर शेटकर

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख
संजीवनी महाविद्यालय, चापोली ता. -चाकूर, जि. लातूर

Dr.shidheshwars251325@gmail.com

प्रस्तावना :-

ग्रामीण कौटुंबिक जीवनात स्त्रीची एक स्वतंत्र भूमिका राहिली आहे. ग्रामीण कुटुंब हे नागरी कुटुंबापेक्षा भिन्न स्वरूपाचे आहे. २० व्या शतकात ग्रामीण कुटुंबांना मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतरांना चालना मिळाली. संयुक्त कुटुंबांचे विभक्त कुटुंबांत मोठ्या प्रमाणात रूपांतर झाले. विभक्त कुटुंबांचा मुलभूत विकास झाला. ग्रामीण कुटुंबातील पुरुष सदस्यांच्या व्यक्तीमत्त्वांचा दर्जा सुधारला राहणीमानाचा दर्जा सुधारला मात्र स्त्रीचा दर्जा अद्याप दुय्यमच राहिला आहे. २१ व्या शतकाकडे वाटचाल होतानाही ग्रामीण कुटुंबातील महिला बऱ्याच अंशी अधिकार वंचित आहेत.

ग्रामीण महिलांच्या जीवनात अनेक समस्यांनी तिला ग्रासले आहे. तिच्या आयुष्याला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, कौटुंबिक, मानसिक, अशा अनेक समस्यांनी पछाडलेले आहे. सामाजिक -कौटुंबिक स्तरावर ग्रामीण कुटुंबातील महिला सुरक्षित जगल्या पाहिजेत. तरच खऱ्या अर्थाने त्यांना न्याय मिळेल.

संशोधन विषयाचे उद्देश :-

- १) ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान व दर्जा जाणून घेणे.
- २) ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीच्या समस्यांचे स्वरूप जाणून घेणे.
- ३) ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी उपाय सुचविणे.

तथ्य अध्ययन पद्धती :-

वरील उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. सदरील अध्ययन ग्रामीण कुटुंबातील स्त्री व्यक्तीरेखेच्या समस्यांच्या संदर्भात केलेले आहे. ग्रामीण स्त्रीच्या समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी वर्णनात्मक आराखडा उपयोगात आणला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशीत लेख, वृत्तपत्रे यांचा उपयोग केला आहे. म्हणजेच दुय्यम तथ्य संकलन स्रोतांचा अवलंब केला आहे. द्वितीय तथ्य संकलन म्हणजे विषयाच्या संदर्भात अभ्यासक, संशोधक, विचारवंत यांनी लिखाण करून प्रकाशीत केलेले साहित्य होय.

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीयांच्या प्रमुख समस्या :-

१) सामाजिक दर्जा विषयक समस्या :-

'न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हती' असे स्त्री स्वातंत्र्या विषयी मनूने म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की, स्त्रीला कोणत्याही स्वरूपाचे स्वातंत्र्य नाही. ग्रामीण समाजाचा विचार करता हा देव, दैव, अंधविश्वास, भ्रामक कल्पना अशा भाकड विचारांनी ग्रासलेला आहे. त्यातला त्यात ग्रामीण कुटुंबांत पुरुषप्रधान सत्ता प्रचलित असल्याने स्त्रीला पुरुषाने कोणताही अधिकारी मान्य केला नाही. सामाजिक स्तरावर स्त्री कुटुंबात कोणताही निर्णय घेऊ शकत नाही. ती पुरुषा शिवाय मंदिरात पुजाअर्चा करू शकत नाही. बैठकीत स्त्रीने चर्चेत सहभागी होणे म्हणजे पुरुषाचा कमीपणा समजला जातो. आजही ग्रामीण कुटुंबातील स्त्री घराबाहेर एकटी पडू शकत नाही. ग्रामीण स्त्री सुशिक्षित झाली असली तरी कुटुंबात तीचा दर्जा दुय्यम स्वरूपाचाच आहे. स्त्रीला तीच्या सभोवती कायद्याचे संरक्षण असले तरी ग्रामीण स्त्रीला तीच्या रूढी, प्रथा, परंपरांवर नितांत निष्ठा आहे. त्यामुळेच तीने स्वतःचा कौटुंबिक दुय्यम दर्जा अबाधीत ठेवला आहे.

२) आर्थिक हक्क व अधिकार समस्या :-

ग्रामीण कुटुंबात आर्थिक हक्क व अधिकार पुरुषांच्याच ताब्यात आहेत. स्त्री स्वतः कमावती असली तरी तीच्या कमाईवर पुरुषच अधिकार गाजवतात. ग्रामीण समाजात शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून महिला शेती पुरस्सर व कुटीरोद्योग करून आर्थिक मिळकत प्राप्त करतात. ती सर्व मिळकत महिलांच्या राहण्याऐवजी पुरुषांच्याच ताब्यात दिली जाते. घरातील धन संपत्तीची ती कायद्याने निम्मी अधिकारी असली तरी ती कधीच अधिकार पुरुषाधीन करून बसलेली असते.

जबाबदारीच्या संदर्भात महिला कुटुंबात पुरुषां समान जबाबदारी पेलतात मात्र अधिकार पराधीन झालेल्या दिसतात.

३) शैक्षणिक समस्या :-

संविधानातील मोफत प्राथमिक शिक्षण कायदानुसार ग्रामीण कुटुंब प्रमुख मुलींना शाळा शिकवितात. शाळेतील मुलींसाठी अनेक मोफत योजना असल्यामुळे त्यांच्या लाभाच्या लोभार्थ काही पालक केवळ प्राथमिक शिक्षण देतात व माध्यमिक शिक्षणासाठी मुलींना पाठवत नाहीत. काही पालक माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण घेऊ देतात मात्र उच्च शिक्षणाला जाण्यास मात्र निर्बंध घालतात. अर्थातच ग्रामीण कुटुंबात मुलींच्या शिक्षणाकडे म्हणावे तेवढी सकारात्मकता दिसत नाही. मुलांच्या उच्च शिक्षणासाठी व्याजाने पैसे काढतील, वाटेल ती मेहनत करतील पण तोच खर्च मुलींच्या शिक्षणासाठी करू शकत नाहीत. इ.स. २०११-२०१२ च्या पटपडताळणीत मुलींच्या उपस्थितीचे प्रमाण अत्यल्प दिसून आले आहे.

अशी ग्रामीण कुटुंबाची मुलींच्या शिक्षणाबद्दल उदासिनता दिसून येते.

४) आरोग्य विषयक समस्या :-

ग्रामीण कुटुंबात उत्पादनाची साधने प्रबळ नसल्याने उत्पादन कमी होते. आर्थिक टंचाई वाढते म्हणून दारिद्र्य वाढते. अज्ञान व सुविधांचा अभाव असल्यामुळेही ग्रामीण कुटुंब स्त्रीयांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात. शेतीतील कामे, घरातील कामे व मजुरीची कामे यातून ग्रामीण स्त्रीचे अतोनात शोषण होते मात्र तीच्या आरोग्याचा कोणीही विचार करत नाही. स्त्री जास्त आजारी असेल तरच तीच्या आरोग्याची काळजी केली जाते. स्त्रीला कामामुळे वेळेवरती जेवण मिळत नाही. शरीराला पोषक व सकस अन्न मिळत नाही. बाळंतपणात नियोजनाचा अभाव असतो, आरोग्यकेंद्र दूर असते, मासिक धर्माकडे दुर्लक्ष केले जाते, स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष केले जाते. डोळ्याचे आजार, हाडांचा ठिसूळपणा, कुपोषण, रक्ताची कमतरता, स्वच्छतेसंबंधीचे आजार अशा विविध समस्यांनी ग्रामीण स्त्री त्रस्त असते.

५) राजकीय संदर्भातील समस्या :-

महिला आरक्षणांमुळे ग्रामीण महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळाला आहे. आपला प्रतिनिधी निवडण्यासाठी वयाच्या १८ व्या वर्षी भारतीय नागरीक म्हणून मतदाराचा हक्क प्राप्त झाला आहे. ग्रामीण कुटुंबातील महिला मतदाराचा हक्क बजावत आहेत. आणि आपल्या आवडीचा राजकीय प्रतिनिधी निवडत आहेत. तसेच महिला आरक्षणाचाही लाभ घेत आहेत. ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लोकप्रतिनिधी म्हणून काम करत आहेत. वास्तविकता पाहता ग्रामीण महिला फक्त पदावर आहेत आणि सर्व कामे मात्र पुरुषच करत आहेत. स्त्री नाममात्रच सरपंच होते पण जबाबदारी मात्र पुरुष वर्गच सांभाळत आहे. थोडक्यात, सांगायचे म्हणजे ग्रामीण महिलांना राजकीय क्षेत्रात संधी मिळाली पण जबाबदारी व निर्णय सुत्रे मात्र पतीकडे एकवटलेले दिसतात.

६) मानसिक सुरक्षा समस्या :-

ग्रामीण कुटुंबातील महिला घरात व समाजात राहताना वावरताना मुक्त व मनमोकळ्या नसतात. सतत त्यांच्या मनात एक अनामिक मानसिक दडपण असते. ते त्या अभिव्यक्त करू शकत नाहीत. नागरी क्षेत्रातील महिला मुक्त जीवन जगतात तशा ग्रामीण महिला जगू शकत नाहीत. अव्यक्त मानसिक घुसमट तिच्या मनात सतत वास करते. मानमर्यादा राखणे, प्रतिष्ठा जपणे, कर्तव्य पार पाडणे, वर्तन मर्यादा सांभाळणे ही चतुसुत्री ग्रामीण महिलांना आतून पोखरून टाकते. प्रत्येक पाऊल उचलताना जबाबदारीच्या ओझ्याने खचून जाते. अशा प्रकारे ग्रामीण कुटुंबातील महिला मानसिकदृष्ट्या असुरक्षित दिसते.

७) हुंडा प्रचलन समस्या :-

ग्रामीण समाजात वरमुल्य पद्धतीचे प्रचलन आहे. म्हणून हुंडा पद्धत अस्तित्वात असलेली दिसते. हुंडा प्रथेस आळा घालण्यासाठी १९६१ साली कायदा केला. त्यात सुधारणा करून पुन्हा १ ऑक्टोबर १९८७ पासून हुंडा प्रतिबंध कायदा लागू केला. पण या कायद्याला समाजाने धाब्यावर बसवले आहे. ग्रामीण भागात श्रीमंत असो वा गरीब प्रत्येक कुटुंब हुंडा प्रथेची जोपासना करताना दिसते. हुंडा दिल्या- घेतल्या शिवाय विवाह होत नाहीत. जर मुलींच्या माहेरकडून हुंडा रक्कम नियोजित वेळी मिळत नसेल तर कोणत्याही

प्रसंगांना तिला सामोरे जावे लागत आहे. २० व्या शतकातही हुंडा प्रचलन प्रथा ग्रामीण महिलांसाठी जीवावर बेतलेली भयानक समस्या आहे.

८) कौटुंबिक हिंसाचार समस्या :-

ग्रामीण कुटुंबातही कौटुंबिक हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात होतात. हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात होतात. मात्र ह्या गोष्टी चार भिंतीत थांबत नाहीत. महिलांना घरात कोणत्या ना कोणत्या कारणाने त्रास देवून धमकी दिली जाते. ग्रामीण महिला माहेर व मुलाबाळांचा विचार करून सर्व हिंसाचार सहन करते.

९) प्रतिष्ठेबद्दलची असुरक्षिततेची भावना :-

ग्रामीण कुटुंबातील महिलांना असुरक्षिततेची समस्या भेडसावते आहे. 'मुकीला बुकी -हाक ना बोंब' अशी ग्रामीण स्त्रीची स्थिती झाली आहे. ही समस्या सर्रासपणे नसून क्वचित प्रमाणात दिसून येते. या महिलांना कधी घराबाहेर तर कधी घरातील व्यक्तींकडूनच अत्याचार सहन करावे लागतात. मुलाबाळांचे जीवन, संसाराची धुळधाणी, घराण्याची प्रतिष्ठा, स्वतःची अब्रु या सर्व भितीपोटी ग्रामीण महिला मुकाटपणे अत्याचारास बळी पडतात. ही असुरक्षिततेची समस्या अद्याप चव्हाट्यावर नाही. पण ही अंतर्गत भयानक समस्या आहे.

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्रीच्या समस्या निराकरणाचे उपाय :-

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्री सदरील समस्यांपासून सुरक्षित कशी राहिल यासाठी काही उपाय सुचवित आहे. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) ग्रामीण कुटुंबातील पुरुषांनी महिलांना सन्माने वागविणे आवश्यक आहे. तिला बरोबरीचा अधिकार दिला पाहिजे. ही मानसिकता तयार केली पाहिजे. प्रत्येक स्त्री देशाची नागरीक आहे. तिला कायद्याचे संरक्षण आहे हे पुरुषांनी विसरू नये.
- २) समान हक्क व अधिकार कायदानुसार मुलींना वडिलांच्या संपत्तीचा निम्मा अधिकार आहे. याची अंमलबजावणी प्रत्येक गावातील ग्रामपंचायतींनी बजावणे आवश्यक आहे.
- ३) शैक्षणिक क्षेत्रात सद्या मुलांपेक्षा मुलीच सरस आहेत. मुलींच्या शिक्षणावर पालकांनी लक्ष केंद्रीत करायला हवे.
- ४) ग्रामीण भागात दवाखाने व आरोग्य केंद्रे उभारले पाहिजेत.
- ५) राजकारणात महिलांना सक्रिय होण्याची संधी दिली पाहिजे.
- ६) महिलांसाठी कुटुंबात तणाव मुक्त वातावरण निर्माण केले पाहिजे.
- ७) वर पक्ष व वधू पक्ष या दोन्ही पक्षांनी हुंडा देण्यासाठी व घेण्यासाठी नकार दिला पाहिजे.
- ८) कुटुंबातील वातावरण स्वच्छ व मिनिमिळाऊ ठेवले पाहिजे.
- ९) महिलांसाठी समुपदेशन केंद्र उभारायला पाहिजेत.
- १०) ग्रामपंचायत व तंटामुक्ती समितीच्या साह्याने प्रत्येक गावात गोपनीय महिला तक्रार नोंदणी व समस्या निवारण केंद्रांची निर्मिती करणे आवश्यक आहे.

सारांश :-

ग्रामीण कुटुंबातील स्त्री अनेक समस्यांनी ग्रासलेली दिसते. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, कौटुंबिक व मानसिक समस्यांनी ग्रामीण महिला त्रस्त आहे. ती समस्यामुक्त व सुरक्षित राहिली पाहिजे. त्यासाठी कुटुंबातील वातावरण बदलले पाहिजे. कुटुंबियांनी तीच्या चांगल्या गुणांची स्तुती करून प्रोत्साहन दिले पाहिजे. 'महिला सुखी तर सर्व कुटुंब सुखी'

म्हणून ग्रामीण कुटुंबातील महिला आता उन्नत झाल्या पाहिजेत. व स्वतःच्या समस्यांवर स्वतः मात करण्याची हिम्मत आली पाहिजे. तरच त्या समस्यामुक्त होतील. कुटुंबाने व समाजाने देखील दृष्टीकोन बदलले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) डॉ. सुधा काळदाते/ भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या/विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद २००५.
- २) डॉ. स्मिता मेहेत्रे/ भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार /श्री साईनाथ प्रकाशन नागपुर २०११

- ३) शरयू अनंतरामे-उमा बंडसे/ भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे स्थान/ पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई १९८७
- ४) डॉ. बी.एम.कऱ्हाडे /ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र /पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपुर २००५
- ५) प्रा. मनोहर तोटरे/ मुलभूत सामाजिक संस्था /अरूणा प्रकाशन लातूर २००८
- ६) डॉ. दादासाहेब मोटे, प्रा. अरूणा पाटील/ग्रामीण समाजशास्त्र /चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०१२
- ७) डॉ. नंदिनी तडलकर /महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान/ अल्फा पब्लिकेशन्स नांदेड २००८.
- ८) डॉ. सुनिता बोर्डे - खडसे/ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया/ शुभम पब्लिकेशन्स पुणे २०१०

माडिया गोंड आदिवासी जमातीचे विवाहातील परिवर्तन

प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शंकरनगर,
ता. बिलोली जि. नांदेड (मराठवाडा)
पिन कोड: ४३१७३६

E- mail: sureshdhanwade@gmail.com

सारांश (Abstract):

भारतीय समाज हा नागरी, आणि आदिवासी समुदायापासून बनलेला आहे. सद्यस्थितीत ह्या अनेकविध समुदायाचे समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये विविध अंगाने अभ्यास व संशोधन चालू आहे, परंतु माडिया गोंड आदिवासी जमात ही दुर्गम, अतिदुर्गम जंगलांमध्ये वास्तव्य करते, अजूनही कमी वस्त्रात राहणारी आदिम जमात आहे. माडिया गोंड ही गोंड जमातीची उपजमात आहे. गोंड जमातीतील इतर उपजमातीपेक्षा माडिया गोंड जमात अतिशय मागासलेली आहे. माडिया गोंडाची वस्ती महाराष्ट्रातील गडचिरालेली जिल्ह्यात व मध्यप्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यातील अबुजमाड विभागात मुख्यत्वे आढळते.

सूचनक शब्द (Keywords): आदिवासी, जमात, माडिया गोंड, विवाह, परिवर्तन, आदिम जमाती, अनुसूचित जमाती, मागासलेले हिंदू, वन्य जमाती, आप्त, इत्यादी.

प्रस्तावना:

माडिया गोंड जमात प्राचीन वन्य जमातीत मोडते. हे लोक डोंगराळ व दुर्गम वनप्रदेशात राहतात.¹ माडिया गोंड आदिवासी जमात अशिक्षित, अज्ञानी, रूढी-परंपरा यांच्या विळख्यात गुंतून पडलेली आणि स्थिर स्वरूपाची कोणतेही उत्पन्नाचे साधन नसलेली आहे. आजच्या स्थितीस हा समाज अगदी प्राचीन अवस्थेत जीवन जगत असला तरी त्यांच्यामध्येही परिवर्तन सुरु झालेले आहे. हे परिवर्तन कोणत्या प्रकारचे आहे. त्यांच्या विवाह संस्थेवर किती परिणाम घडून आला. यात काही दृष्टीस पडण्याइतपत बदल झाला आहे काय. महाराष्ट्रात एकूण तीन आदिम जमाती आहेत.² (माडिया गोंड, कातकरी, कोलाम). माडिया गोंड आदिवासी जमातीच्या नावाची उत्पत्ती ही माड म्हणजे झाड किंवा झाडी (अरण्य) तसेच माडिया गोंडामध्ये मरा म्हणजे झाड, त्यामुळे माडीया/मारिया म्हणजे झाडांमध्ये किंवा अरण्यामध्ये राहणारा.³ माड म्हणजे ताड (ताडाचे झाड). माड वृक्षाच्या सानिध्यात राहणारे माडिया होय.⁴

समाजशास्त्रामध्ये आदिवासींचे समाजशास्त्र (Sociology of Tribal) ही ज्ञानशाखा उदयास आली आहे. पूर्वी मानववंशशास्त्र (Anthropology) या शिर्षकाखाली अध्ययन होत असे. आदिवासी जमातीवर अनेक पौरात्य व पाश्चिमात्य विव्दानांनी विविधांगी संशोधनपर अध्ययन केले आहे. यापैकी उपलब्ध व विषयास अधिक समर्पक अशाच माडिया गोंड आदिवासी जमातीचे विवाहातील परिवर्तनाचा आढावा प्रस्तुत निबंधात घेतला आहे. याच अनुषंगाने उपर्युक्त शिर्षकावरून प्रस्तुत विवेचन पुढील उद्दीष्टांना अनुसरून केले आहे.

1. माडिया गोंडांच्या विवाह संस्थेचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून आकलन करणे.
2. विवाहसंस्थेद्वारे आदिवासींच्या सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करता येतो.
3. संशोधनाद्वारे आदिवासी विवाहसंस्थेचा अभ्यास करता येतो.
4. उत्तरआधुनिकतेत विवाहसंस्थेचे महत्व जाणणे.
5. संकलित माहितीचे विश्लेषण करणे.

या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला आहे. शोधनिबंधात दुय्यम स्रोतांचा उपयोग नियतकालिके, शासकीय लेख, वर्तमानपत्रे, वैचारीक लेख, संकेतस्थळ यांचा वापर करण्यात आला आहे.

गोंडवना म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अतिविशाल गोंड जमातीतील एक उपजमात म्हणजे माडिया गोंड जमात होय. पुर्विचा अहेरी तालुका व अत्ताचा भामरागड तालुक्यातील अनेक वर्षांपासून ही जमात वास्तव्य करत आहे. आदिवासी जमातींना विचारवंतांनी वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले आहे. प्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ एच.एच. रिजले, लेके, ग्रिगसन, सोलर्ट, टेलेट्रस, सेडविक मार्टिन तसेच भारतीय समाजसुधारक ठक्कर बप्पा यांनी त्यांना आदिवासी शब्दाने संबोधित केले.⁵ हट्टने त्यांना प्राचिन जमाती (Primitive Tribe) म्हटले आहे.⁶ एल्विनने बैगा जमातीला आदिस्वामी (Aboriginals) म्हटले आहे.⁷ बेन्स ने वन्य जमाती (Jungle people, Forest Tribes) असे म्हटले आहे.⁸ डॉ.

जी. एस. घूर्ये यांनी त्यांना तथाकथित मूळचे रहिवासी (So-called Aborigines) व मागसलेले हिंदू (Backward Hindus) असे म्हटले आहे.⁹ भारतीय राज्य घटनेने कलम 342(2) नुसार अनुसूचित जमाती असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे.¹⁰

विल्यम पी. स्कॉट यांनी संपादित केलेल्या समाजशास्त्र कोषामध्ये म्हटले आहे की, “In most usage, a non-literate community or a collection of such communities occupying a common geographic area and having a similar language and culture.”¹¹ याचाच अर्थ समान भाषा आणि संस्कृती असून असे समूह की, ज्यांनी विशिष्ट भूप्रदेश व्यापला आहे व जे अशिक्षित, परंपरागत आहेत त्यांना आदिवासी असे म्हणावे. हार्लमसवर्थच्या विश्वकोषात असे स्पष्ट केले आहे की, “Tribe as a social group having a common speech, cultural level and body of customs, occupying a circumscribed food gathering and chaining common ancestry.”¹² म्हणजेच आदिवासी जमात एक सामाजिक गट आहे की, जो सामान्य बोली भाषा, सांस्कृतिक स्तर, शारीरिक पोषाख धारण करतात, त्याचबरोबर परिसरातील अन्न-संकलन करतात व एकाच पूर्वजाच्या श्रंखलेने जोडलेली असतात.

प्रस्तुत अध्ययन महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यामधील भामरागड तालुक्यातील गावांचा अध्ययनासाठी निवड केली आहे. भामरागड तालुक्यातील माडिया गोंड आदिवासी जमातीचे विवाहातील परिवर्तन हे अध्ययनाचे समग्र आहे. संपूर्ण समग्राने अध्ययन करण्याऐवजी समग्रामध्ये काही नमुना एककांची सहेतूक पद्धतीने निवड करून त्याच्या अध्ययनावरून तथ्य संकलित केलेले आहे. दोन भिन्नलिंगी व्यक्तींनी संततीची प्राप्ती आणि तिचे संगोपन करण्याच्या उद्देशाने तसेच समाजाच्या मान्यतेने स्थिर आणि सातत्यपूर्ण लैंगिक जीवन जगण्यासाठी कायदेशीर दृष्ट्या आवश्यक व समाजमान्य विधींचे पालन करून कौटुंबिक जीवनाची केलेली सुरुवात म्हणजे विवाह होय आणि विविध विधींचा तसेच संबंधित सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रथांचा समुच्चय म्हणजे विवाहसंस्था होय.¹³

सामाजिक परिवर्तन ही व्यापक संकल्पना असल्याने या संकल्पनेचा अर्थ अधिक स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे. अनेक समाजशास्त्रज्ञ आणि विचारवंतांनी परिवर्तनाचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हॅरी जॉन्सन (1970)¹⁴ यांनी परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, मूलभूत अर्थाने सामाजिक परिवर्तन म्हणजे सामाजिक संरचनेतील बदल होय. आहे त्या स्थितीत बदल वा परिवर्तन मग ते संघ गतीने किंवा झपाट्याने होत असते. तो निसर्गनियमच आहे. कोणताही समाज त्याला अपवाद नाही. माडिया गोंड उत्तरदात्यांकडून मिळालेल्या प्रतिक्रियांचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे.

तक्ता क्र.1

उत्तरदात्यांचा विवाह जोडण्याच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभाग नोंदविणाऱ्या व्यक्तींचा तपशील दर्शविणारा तक्ता:

अ.क्र.	विवाह जोडण्यात महत्वाची भूमिका दशविणाऱ्या व्यक्ती	उत्तरदात्यांची एकूण संख्या	टक्केवारी
1.	विवाह स्वतःच्या सहमतीने जोडण्यात आला	236	78.67
2.	विवाह जोडण्यात आई वडिलांची भूमिका महत्वाची होती	18	06.00
3.	विवाह जोडण्यात नातेवाईकांनी पुढाकार घेतला होता	06	02.00
4.	मित्रांच्या सहमतीने विवाह जोडण्यात आला आहे	04	01.33
5.	अविवाहित	36	12.00
	एकूण	300	100.00

वरील तक्त्यानुसार असे निदर्शनास येते की, उत्तरदात्यांचा विवाह जोडण्याच्या निर्णयप्रक्रियेत कोणी सहभाग नोंदविला असा प्रश्न विचारला असता, विवाह स्वतःच्या सहमतीने जोडण्यात आला असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 236(78.67 टक्के) आहेत, तर विवाह जोडण्यात आई वडिलांची भूमिका महत्वाची होती असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 18(06 टक्के) आहेत, तर विवाह जोडण्यात नातेवाईकांनी पुढाकार घेतला होता असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 06(02 टक्के) आहेत, तर मित्रांच्या सहमतीने विवाह जोडण्यात आला आहे असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 04(1.33 टक्के) आहेत. तर अविवाहित आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 36(12 टक्के) आढळून आले आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, उत्तरदात्यांचा विवाह जोडण्याच्या निर्णयप्रक्रियेत विवाह स्वतःच्या सहमतीने जोडण्यात आला असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक सर्वात जास्त 236(78.67 टक्के) आहेत.

तक्ता क्र.2

उत्तरदात्यांचे विवाहावेळेचे वय दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	विवाहावेळेचे वय	उत्तरदात्यांची एकूण संख्या	टक्केवारी
1.	17 वर्षांपर्यंत	06	02.00
2.	18 ते 20 वर्ष	200	66.67
3.	21 ते 23 वर्ष	28	09.33
4.	24 ते 26 वर्ष	30	10.00
5.	अविवाहित	36	12.00
	एकूण	300	100.00

वरिल तक्त्यानुसार असे निदर्शनास येते की, उत्तरदात्यांचे विवाहावेळेचे वय किती होते असा प्रश्न विचारला असता, 17 वर्षांपर्यंत वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 06(02 टक्के) आहेत, तर 18 ते 20 वर्षे वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 200(66.67 टक्के) आहेत, तर 21 ते 23 वर्षे वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 28(09.33 टक्के) आहेत, तर 24 ते 26 वर्षे वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 30(10.00 टक्के) आहेत, तर अविवाहित वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 36(12.00 टक्के) आढळून आले आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, उत्तरदात्यांचे विवाहावेळेचे वय 18 ते 20 वर्षे वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक सर्वात जास्त 200(66.67 टक्के) आहेत.

तक्ता क्र. 3.

माडिया गोंड जमातीमध्ये प्रचलित असलेल्या अधिमन्य विवाहांचा तपशील दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	विवाहाचे स्वरूप	उत्तरदात्यांची एकूण संख्या	टक्केवारी
1.	आते-मामे भावंडाचा विवाह	24	08.00
2.	मामे भाऊ व आते बहिण भावंडाचा विवाह	248	82.67
3.	मेव्हाणा-मेव्हुणी विवाह	16	05.33
4.	दीर-भावजय विवाह	12	04.00
5.	मावस भावंडांचा विवाह	00	00.00
	एकूण	300	100.00

वरील तक्त्यानुसार असे निदर्शनास येते की, माडिया गोंड जमातीमध्ये प्रचलित असलेले अधिमन्य विवाह कोणते असा प्रश्न विचारला असता, आते-मामे भावंडाचा विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 24(08.00 टक्के) आहेत, तर मामे भाऊ व आते बहिण भावंडाचा विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 248(82.67 टक्के) आहेत, तर मेव्हाणा-मेव्हुणी विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 16(05.33 टक्के) आहेत, तर दीर-भावजय विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 12 (04.00 टक्के) आहेत, तर मावस भावंडांचा विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक 0 (00 टक्के) आढळून आले आहेत.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत निबंधामध्ये दुय्यम स्रोताच्या आधारे असे म्हणता येते की, उत्तरदात्यांचा विवाह जोडप्याच्या निर्णयप्रक्रियेत विवाह स्वतःच्या सहमतीने जोडप्यात आला असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक सर्वात जास्त 236(78.67 टक्के) आहेत. थोडक्यात, विवाह जोडप्याच्या प्रक्रियेमध्ये स्वतःच्या सहमतीला महत्वाचे स्थान आहे, हा विचार आधुनिक काळाच्या पुढचा विचार आहे, असे दिसून येते.

उत्तरदात्यांचे विवाहावेळेचे वय 18 ते 20 वर्षे वय होते असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक सर्वात जास्त 200(66.67 टक्के) आहेत. थोडक्यात, वर्तमान परिस्थितीत शासनाने निर्धारित केलेले बालविवाहाचे मुलामुलीचे वय अनुक्रमे 18 व 21 वर्षांच्या आतील आहे. बालविवाहाचे प्रमाण 06(02.00 टक्के) आहे. शासनाच्या विवाहयोग्य अटीनुसार सज्ञान विवाहाचे प्रमाण 258(86.00 टक्के) आहे. म्हणजे माडिया गोंड आदिवासी जमातीमध्ये मुलगी ऋतुमती अथवा उपवर झाल्यानंतरच विवाह होतो. तसेच बालविवाहाचे निर्मूलन झाले आहे.

माडिया गोंड जमातीमध्ये मामे भाऊ व आते बहिण भावंडाचा विवाह अधिमन्य आहेत असा प्रतिसाद देणारे प्रतिसादक सर्वात जास्त आहेत. म्हणजे आप्तस्वकियांमध्येच अधिक प्रमाणात विवाहसंबंध जोडप्याची प्रथा आहे.

संदर्भ .

1. चौधरी कि.का., 1996, *महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर महाराष्ट्र: भूमी व लोक*, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ- 46.
2. Annual Report, 2008-09, 'Tribal Affairs Ministry,' Govt of India, Annexure 11-A, P.179-171.
3. Hislop Stephen Rev., 1866, 'Papers relating to the Aboriginal Tribes of the central provinces' (Left in MSS Edited with Notes and preface by R.C. Temple), Chief commissioner of central provinces, Nagpur, part-I, p.23.
4. Sing K.S., 1994, 'The Scheduled Tribes,' New Delhi, Oxford University Press, p. 349.
5. Utpret Harishchandra, 1970, 'Indian Tribes,' Rajastan Vishwavidyalaya, Samajik Viggan Hindi Rachna Kendra, New Delhi, p-1.
6. Hutton J.H. 1983, 'Census Report of India 1931,' New Delhi, Vol.I, pt.1, p.358.
7. Elwin V., 1939, 'The Baiga,' London, Johan Murray, p. 519.
8. Baines A., 1891, 'Census of India ' 1891 Report, Vol.I pt.P.158.
9. Ghurye G.S., 1963, 'The Scheduled Tribes,' Bombay, popular prakashan, 3rd Edi., p.20.
10. Beteille Andre, 1997, 'The Definition of Tribe,' Delhi, Macmillan Co., p.50.
11. Willam p. Scott, 1988, 'Dictionary of Sociology,' Goyal Saub publishers, Delhi, p.443.
12. Harmswarth's Universal Encyclopaedia, Educational Book, Vol.12, London, p.7678.
13. रेगे मे. पुं., 1999, *मराठी विश्वकोश*, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, खंड 16, मुंबई, पृ.816.
14. साळुंखे सर्जेराव, 2002, *समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना*, नरेद्र पकाशन, पुणे, पृ. 338.

खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास

प्रा.डॉ.खुशाल पांडुरंग वाघमारे

शारीरिक शिक्षण विभागप्रमुख

उज्ज्वल ग्रामीण महाविद्यालय,

घोणसी ता.जळकोट जि.लातूर

ई-मेल kushalpw@gmail.com

प्रस्तावना

मनुष्य प्राणी हा विचार शक्तीमुळे इतर प्राण्यांपासून वेगळा आहे. मानवाने आपल्या विचार शक्तीमुळे सर्व सजीवांवर विजय मिळवला आहे आणि त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झालेला आहे. मानव आपल्या आवड, निवड, रहन-सहन, रंग-रूपामुळे एक दुसऱ्यापासून वेगळा आहे. प्रत्येक मानव आपापल्या परीने विचार आणि तर्क करतो आणि काही तरी नवीन निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. या नवविचारांतून नवीन जीवनमूल्ये ठरली जातात आणि मग त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोग होतो. त्यातून मग अनुभव येतात आणि नवीन अनुभवातून, विचारातून पुन्हा नवीन कल्पना व मूल्ये निर्माण होतात. अशा रीतीने उत्तरोत्तर प्रगती होत राहते.

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय? हे समजण्यापूर्वी व्यक्तित्व आणि व्यक्तिमत्त्व या दोन शब्दांच्या अर्थातील फरक लक्षात घेतला पाहिजे. व्यक्तिमत्त्व ही निसर्गाची महान देणगी आहे. प्रत्येक सजीव प्राण्याला व्यक्तिमत्त्व असते. पण मानवेतर प्राण्यांच्या बाबतीत व्यक्तिमत्त्व हा शब्द वापरता येणार नाही. मनुष्य प्राण्याच्या विकसनशील व्यक्तित्वाला व्यक्तिमत्त्वाचे रूप प्राप्त होत असते. अर्थात व्यक्तिमत्त्व हा शब्द मनुष्याच्या बाबतीत लागू होतो. मनुष्याच्या व्यक्तित्वाला व्यक्तिमत्त्वाचे रूप कसे प्राप्त होते हे व्यक्तिमत्त्वाचा व्यापक अर्थ लक्षात घेतल्यास सहज समजू शकते.

व्यक्तिमत्त्व (Personality)

इंग्रजीत व्यक्तिमत्त्वाला Personality असे म्हणतात. हा शब्द लॅटिन भाषेतील परसोना (Persona) या शब्दातून आला आहे. परसोना याचा अर्थ मास्क (Mask) होतो. म्हणजेच मुखवटा होतो. पूर्वीच्या काळी ग्रीक नाटकातील पात्रे आपली (स्वभाव) पात्र विशेषज्ञ दाखविण्यासाठी तोंडावर निरनिराळे मुखवटे लागत असे. नाटकातील पात्र तसा मुखवटा व तसाच आवाज, संभाषण करत असे. म्हणजेच व्यक्तीचा चेहरा व आवाज यांच्या स्वभाव दर्शनास मिळताजुळता हवा म्हणजे त्या व्यक्तीचे ते व्यक्तिमत्त्व होय. व्यक्तिमत्त्वामध्ये व्यक्तीच्या राहण्याचा, वागण्याचा, व्यक्तित्वामध्ये व्यक्तित्वाचा राहण्याचा, वागण्याचा, बोलण्याचा, चालण्याचा, शारीरिक स्थितीचा त्याचबरोबर मानसिक वैशिष्ट्यांचा देखील समावेश होतो. म्हणून व्यक्तिमत्त्व (Personality) म्हणजे व्यक्तीचे दुसऱ्याला जाणवलेले बाह्यरूप असा अर्थ सर्वसामान्यपणे होतो.

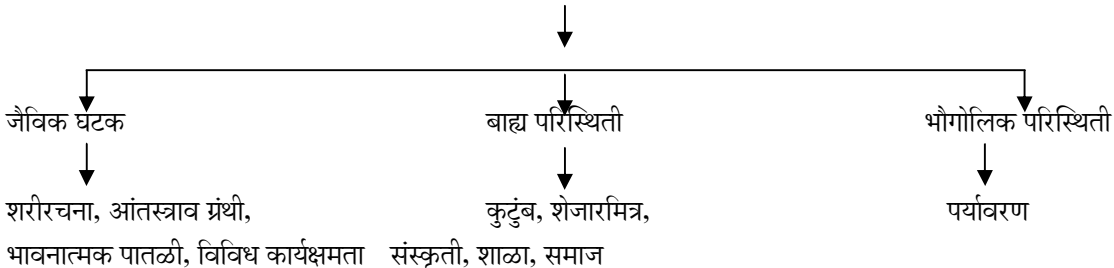
व्याख्या :

- 1) डॉ.वॅटसन : मानवी आचरणातून दिसून येणाऱ्या प्रतिक्रियात्मक आचरणाचे सामूहिक दर्शन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व.
- 2) ए.ई. एक्सलर : व्यक्तिमत्त्व म्हणजे सामाजिक प्रसंगातून घडणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाची गोळाबेरीज.
- 3) गिलफर्ड : व्यक्तीच्या व्यक्तिगत गुणांचा संकलनात्मक आविष्कार म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.
- 4) डॉ. मे : दुसऱ्यावर छाप पाडण्याची शक्ती.
- 5) नॉर्मल एलमन : व्यक्तिमत्त्व म्हणजे शरीररचना, वर्तनविशेष, अभिरुची, अभिवृत्ती, कार्यक्षमता, अभिक्षमता यांचा वैशिष्ट्यपूर्ण संघात होय.

वरील व्याख्यांवरून व्यक्तिमत्त्वाचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

व्यक्तिमत्त्व = शारीरिक विशिष्ट गुण+बुद्धी+भावनात्मक घडण+सातत्य+समाज प्रतिष्ठा इत्यादी.

व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक

व्यक्तिमत्त्व हे व्यक्तीच्या कोणत्याही एका शारीरिक, मानसिक गुणधर्म सामावलेले नसून ते संघात स्वरूप आहे. म्हणून वर्तनाच्या मुळाशी कल, अभिरुची, अभिवृत्ती, कृतीक्षमता इ. गोष्टी असतातच. व्यक्तिमत्त्व हे या सर्वांच्या संधान होय.

खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभावी (परिणाम) घटक

- 1) **शरीररचना** : व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक शरीररचना आहे. क्रीडा क्षेत्रात खेळाडूच्या शरीररचनेवर सर्वात जास्त परिणाम शरीररचना करत असते. खेळात खेळाडूच्या शरीर रचनेनुसार विविध खेळात खेळाडूची निवड केली जात असून काही खेळात वजनानुसार तर काही खेळात उंचीनुसार खेळाची निवड केली जाते. याचा अर्थ खेळाडूची निवड शरीर रचनेनुसार होत असते.
- 2) **अंतःस्त्राव ग्रंथी** : अंतःस्त्राव ग्रंथीतून होणाऱ्या स्त्रावाचे प्रमाण व त्यातील समतोल याचा खेळाडूच्या वर्तनावर खूप परिणाम होतो. म्हणून आपण सर्व आपल्या अंतःस्त्राव ग्रंथीच्या अधीन आहोत असे म्हटले जाते. मस्तकापिंडातून होणारा स्त्राव, वृकस्था पिंडीतील स्त्रावामुळे उद्रेकाच्या समयी शरीरावर तांबा ठेवतो. ग्रंथीतील स्त्राव व जनन ग्रंथीतील स्त्राव या सर्व ग्रंथीचा खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाचा वाटा आहे.
- 3) **कुटुंब** : खेळाडूसाठी (घर) कुटुंब हाच खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वाचा महत्त्वाचा घटक आहे. घर हाच खेळाडूसाठी सामाजिक परिसर होय. जन्मापासून मुले घराबाहेर जावून आपल्या मित्रांसोबत खेळेपर्यंत मुले आपल्या घरात आई-वडील, भाऊ-बहिण किंवा कुटुंबातील व्यक्तीसोबत खेळत असतो. कुटुंबातील व्यक्तीच्या आवडीनिवडी याचा परिणाम खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो.
- 4) **शाळा** : खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे शाळा होय. कुटुंबानंतर खेळाडूचा व्यक्तिमत्त्व विकास करणारा घटक म्हणून शाळेला ओळखले जाते. वयाच्या तीन वर्षांपासून शाळेला सुरुवात होत असते. शाळेतील वातावरणाचा परिणाम हा मुलांवर होत असतो. शाळेतील विविध खेळ, कवायती व शारीरिक हालचाली मुलांच्या भविष्यातील जीवनावर होत असतो. म्हणून शाळा ही सुद्धा खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करते.
- 5) **शेजार व मित्र** : घर व शाळेतील वेळेनंतर मुले आपला रिकामा वेळ आपल्या घराशेजारील मुलासोबत घालवत असतो. आपल्या समवयस्क मुलासोबत खेळू लागतो. या वयात क्रीडा व संघप्रवृत्ती खूप प्रबळ असतात. कुटुंबातील व्यक्तीपेक्षा समन्वयस्क मित्र जास्त प्रिय वाटू लागतात. चांगल्या मित्रांच्या सहवासात असणाऱ्या मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर चांगले परिणाम दिसून येतात.
- 6) **समाज व संस्कृती** : व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाचा घटक म्हणजे समाज व संस्कृती होय. हे अधिकाधिक प्रभाव पाडणारे साधन आहे. सुसंस्कृत समाजात वाढणारी मुले आणि रानटी समाजात वाढणारी मुले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात महत्त्वाचे फरक आढळतात.
- 7) **विविध क्षमता** : बौद्धिक क्षमतेचा खेळाडूच्या विकासावर फार परिणाम होतो. ज्या गोष्टी (तैल) चंचल बुद्धीचा खेळाडू सहज करू शकतो त्या गोष्टी व कौशल्य मंद बुद्धीचा खेळाडू करू शकत नाही. बुद्धी सामर्थ्याने कोणतीही व्यक्ती इतरावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू शकते. मुळातून खेळाची आवड असणारी व्यक्ती समाजात जास्त मिसळते ती जास्त लोकप्रिय होते. मुलांमध्ये विविध क्षमता असल्याने व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होत असतो.
- 8) **भौगोलिक परिस्थिती** : भौगोलिक परिस्थितीनुसार खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वाला विशिष्ट वळण लागते. डोंगरदऱ्या, जंगल भागात असलेले मुले कष्टाळू व साहसी असतात. क्रीडा व इतर येणाऱ्या समस्यांवर सहज मात करू शकतात. सुपीक मैदानी प्रदेशातील मुले जास्त धडपड न करता ऐष आरामी जीवन जगण्याचा प्रयत्न करत असतात. खेळाडूसाठी नैसर्गिक भौगोलिक वातावरण चांगले मिळाले तर आपल्या भविष्यात त्याचा पुरेपूर फायदा घेवून आपले व्यक्तिमत्त्व घडवण्याचा प्रयत्न तो करत असतो.

सारांश

खेळाडू खेळ शिकत असताना व खेळ खेळताना त्यांच्या क्षमतेवर साधारणतः विविध घटकांचा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होत असतो. याचा खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वावर शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक परिणाम दिसून येतो.

संदर्भ

- 1) कोचिंग अँड ऑफिशिएटिंग गेम्स अँड स्पोर्ट्स - प्रा.व्यंकटेश वांगवाड, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
- 2) शारीरिक शिक्षा तथा ओलम्पिक अभियान-अजमेर सिंह, जगदीश बैस, निर्मलजीत कौर
- 3) शिक्षणाचे व खेळाचे मानसशास्त्र व समाजशास्त्र-प्रा.बळवंत देशमुख
- 4) खेळ, खेळाडू, क्रीडाशिक्षक - प्रा.राम भागवत

जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शंकरनगर,
ता. बिलोली जि. नांदेड (महाराष्ट्र)- 431736
Email: sureshdhanwade@gmail.com

सारांश (Abstract):

भारताने इ.स. 1991 मध्ये नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर चांगले व वाईट परिणाम झालेले आहेत. ज्यामधून खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण ह्या संकल्पनांचा उदय झाला. या संकल्पना वेगवेगळ्या असल्यातरी परस्परांशी निगडित आहेत. जागतिकीकरण ही संकल्पना आर्थिक स्वरूपाची असली तरी तिचे इतर सर्व क्षेत्रावर दुरगामी परिणाम झालेले आहेत. भारतीय समाजात अनेक काळापासून कार्यरत असलेल्या सामाजिक न्याय संकल्पनेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेला आहे याचा समाजशास्त्रीय अभ्यासाद्वारे अभ्यासले आहे.

सूचनक शब्द (Keywords): जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, सामाजिक न्याय, भारतीय समाज, विकास, परिवर्तन, जागतिक समूह, इत्यादी.

प्रस्तावना:

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव हा एक महत्वाचा घटक आहे; पण जागतिकीकरणाच्या विकास प्रक्रियेत तो दुर्लक्षित असा घटक आहे. भारतीय राज्यघटनेची तत्वे या देशातील प्रत्येक नागरिकाला स्वच्छंदीपणे जीवन जगण्याचा व सर्वांगीण विकास साध्य करण्याचा हक्क आहे. परंतु समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून भारतीय समाजातील लोक आजही आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादींमध्ये समानतेचे नाही. याचा अर्थ जगाच्या तुलनेमध्ये भारतीय समाज मागे का आहे? इत्यादी गोष्टींचा शोध घेऊन जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय विकासाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय समाजामध्ये सामाजिक न्यायाची संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचा अभ्यास देश, विदेशातील अभ्यासकांनी विविधांगी संशोधनपर अध्ययन केले असले तरी उपरोक्त विषयास अधिक समर्पक अशाच घटनांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेतला आहे. या अनुषंगाने उपर्युक्त शिर्षकावरून विवेचन पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून केले आहे.

1. 'जागतिकीकरण' आणि 'सामाजिक न्यायाचा' समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे.
2. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
3. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय यामधील परस्पर संबंध जाणून घेणे.
4. उत्तरआधुनिकतेत जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचे महत्त्व जाणणे.
5. संकलीत माहितीचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून अध्ययनात गृहितकृत्ये पुढीलप्रमाणे मांडलेली आहेत.

1. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाची अत्यंत गरज आहे.
2. सामाजिक न्याय काळाची गरज आहे.
3. भारतीय समाजामध्ये सामाजिक न्यायाच्या सैद्धांतिक दृष्टीकोनाची गरज आहे.

शोधनिबंधाचे महत्त्व :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्दिष्ट जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे. उत्तरआधुनिकतेत जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचे महत्त्व जाणणे. तसेच भारतीय सामाजीवनाचा ऐतिहासिक आढावाद्वारे भारतीय समाजाला सामाजिक न्याय किती आवश्यक आहे? हे आपल्याला अभ्यासाद्वारे लक्षात येते. सदरील अभ्यासाचा उपयोग सामान्य अभ्यासक, शासन यंत्रणा, महिला आयोग, स्त्री चळवळीतील कार्यकर्ते व अभ्यासक इत्यादींना होऊ शकेल म्हणून हा विषय महत्वाचा आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला आहे. तसेच शोधनिबंधात दुय्यम स्रोतांचा उपयोग, नियतकालिक, शासकीय लेख वर्तमानपत्रे, वैचारीक लेख, संकेत स्थळे इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे. या अनुषंगाने दुय्यम सामुग्री पद्धतीद्वारे जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय: एक समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय ही संकल्पना विविध शास्त्रांमध्ये अभ्यासल्या जात असली तरी ती आंतरविद्याशाखीय संकल्पना आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले आहे.

जागतिकीकरण :

सी.टी. कुरीमन यांच्या मते, "जागतिकीकरण म्हणजे विविध अर्थव्यवस्थांचा परस्परांतील व्यवहाराद्वारे वैयक्तिक उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या प्रक्रीयेतून भविष्यात निर्माण होणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा समूह होय." एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकारणाशी संलग्न करणे, माहितीचा ओघ, तंत्रज्ञान, उत्पादनाचे एकीकरण करणे व देशाच्या भौगोलिक सिमेलिकडे वस्तू, सेवांची देवघेव करणे होय.

"जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू व सेवा आणि आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह अतिजलद व प्रसरण तंत्रज्ञान यांचे प्रमाण तसेच विविधता यांच्या साहाय्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परवलंबित्व होय. जागतिक अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे होय. असेही जागतिकीकरणाबाबत म्हटले जाते". जागतिक बँकेने असे म्हटले की, "उपभोग वस्तूंसह सर्व वस्तूंवरील आयात निर्यात निर्बंध हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीच्या दरात कपात करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय". राष्ट्रद्वाराष्ट्रांच्या राजकीय सिमा ओलांडून विस्तारीत झालेली आर्थिक क्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय¹. "विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतिमुळे विसाव्या शतकाच्या अखेरीस जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली, या प्रक्रियेमुळे जग हे एक खेडे बनले. सोव्हियत रशियाचे पतन झाल्यामुळे अमेरिका ही जागतिक शक्ती राहिल. अमेरिकेने राजकीय, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रात आपले वर्चस्व निर्माण केले. अनेक राष्ट्रांवर दडपण आणून मुक्त अर्थव्यवस्था स्विकारण्यास भाग पाडले. जागतिक अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपली पकड निर्माण केल्यामुळे जागतिकीकरणाचा फार मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी निरनिराळ्या मार्गांचा अवलंब करून जागतिक अर्थव्यवस्था गठीत करण्याचे प्रयत्न केले. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना धोरणाचा परिणाम भारताच्या सर्वच क्षेत्रावर झाला आहे".

सामाजिक न्याय :

सामाजिक न्याय मूल्यांवर अधिष्ठित असलेली न्यायाची संकल्पना. तिच्याबद्दल वेगवेगळी मते आहेत आणि ती सर्व वास्तववादी आहेत. सामाजिक न्याय ही नीतिमूल्यांवर आधारलेली संकल्पना आहे. ती सामाजिक धोरणांमध्ये, राज्यशास्त्र आणि राजकीय नियोजनामध्ये, कायद्यामध्ये, तत्त्वज्ञानात आणि सामाजिक शास्त्रांच्या उगमस्थानात विचारात घ्यावी लागते. सामाजिक जीवनातील मध्यवर्ती असणारे नैतिक प्रमाण सामाजिक न्यायात असते. सामाजिक न्याय, सामाजिक सिद्धांत आणि सामाजिक क्रिया या दोन्हीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावतो. त्यामुळेच सर्व सामाजिक शास्त्रे ह्या संकल्पनेला मूलभूत मानतात. कोणतेही समाजमान्य श्रम करणारी व्यक्ती ही न्याय श्रम करीत असते; परंतु चोर किंवा दरोडेखोर यांची कृती वा श्रम अन्यायकारक ठरतात. व्यक्तीची कुवत आणि तिचे हित एका बाजूला आणि समाजाचे हित दुसऱ्या बाजूला यांची परस्पर उपकारक अशी समतोल सांगड जेव्हा घातली जाते, तेव्हा समाजात न्याय प्रस्थापित झाला असे म्हणता येईल. व्यक्तिव्यक्तींमध्ये कुवत, आवड-नीवड आदिंबाबत भिन्नता असते; तथापि व्यक्तिव्यक्तिंमध्ये आणि व्यक्ती व समाज यांमध्ये सुसंवाद व समतोल साधावा लागतो. म्हणजेच सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होऊन प्रगती होते.²

सामाजिक न्याय दोन प्रकारची असतात. पहिला औपचारिक न्याय, जो न्यायसंस्था-कायद्यांमधील तरतुदीनुसार दोषी व्यक्तींना शिक्षा देऊन कार्यवाहीत होतो. अशा सामाजिक न्यायाचे स्वरूप कायदेशीर आणि गुन्हेगारीशास्त्राशी निगडित असते. अशा न्यायाचे स्वरूप 'देवाने दिलेली शिक्षा' असेही मानले जाते. 'देवाने दिलेले शासन' हा एक सिद्धांत मानसशास्त्रीय साहित्यात महत्वाचा मानला जातो. दुसरा अनौपचारिक न्याय, जो नैतिकता आणि राजकीय परिस्थितीशी संबंधित असतो; तो विधायक आणि माणुसकीचा निकष लावून समाजात उपलब्ध असलेल्या चांगल्या-वाईटाचे वाटप करण्यावरून दिला जातो. योग्य निकष हक्कांचे वितरण केले जाते, यामध्ये दोषी लोकांना शिक्षा दिली जाते, ती केवळ इतरांनी पुढा वाईट वागू नये म्हणून, ह्या शिक्षेमुळे पीडितांना, दुर्बलांना सामाजिक न्याय पूर्णपणे मिळत नाही; परंतु अशा होणाऱ्या शिक्षा तात्पुरत्या दहशत निर्माण करतात.³

स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक हक्क, स्त्री-पुरुष समानता, समाजातील सर्व व्यक्तींना शिक्षणाची, विकासाची संधी आदी मूल्ये आणि तत्वे ही सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे होत. न्याय ही मानवी संकल्पना असल्यामुळे ती गतिमान आहे. न्यायाची कल्पना भिन्नभिन्न समाजांत वेगवेगळी असते. तसेच कालानुसार तिच्यात फेरबदल होतात. काल न्याय वाटणारी गोष्ट विद्यमान परिस्थितीत अन्याय वाटू शकते. कधीकधी याउलटही स्थिती असते. उदा., पूर्वी पाश्चात्य देशांत (इंग्लंड) पुरुषांनाच फक्त मताधिकार होता. तो 1928 पर्यंत योग्य व न्याय मानला जाई.⁴

प्लेटोच्या 'रिपब्लिक' ग्रंथाचा पारंभिक न्याय म्हणजे काय? या मौलिक प्रश्नाने होतो. सत्ताधीशांच्या जे हिताचे तो न्याय, ही कल्पना त्याने प्रथम अयोग्य ठरविली. म्हणजेच सर्व सत्ता व अधिकार एकाच ठिकाणी असता कामा नये हे त्याने स्पष्ट केले. त्या वेळेपासून नैतिक, राजकीय व कायदेविषयक तत्त्वज्ञानात प्लेटोने उपस्थित केलेला वरील प्रश्न अगदी मूलभूत स्वरूपाचा आहे. म्हणून न्यायाची प्रस्थापना हेच शासनाचे प्रमुख कर्तव्य असा प्लेटोने निर्वाळा दिला.⁵

ऑरिस्टॉटलनेही न्यायविषयक विचार करताना वितरणविषयक न्याय व क्रमनिरपेक्ष न्याय, असे दोन प्रमुख भेद सांगितले होते. वितरणविषयक न्यायामागे विशिष्ट वर्गात उपलब्ध वस्तूंचे वाटप कसे करावे याबद्दलचा विचार आहे. तर क्रमनिरपेक्ष न्यायामागे कोणा व्यक्तीला काय मिळण्याचा अधिकार आहे याबद्दलची चर्चा केली आहे. वितरणात्मक न्यायामध्ये समान दर्जाच्या सर्वांना समान वागणूक हे तत्त्व अभिप्रेत आहे. हे तत्त्व योग्य असले तरी नेहमीच व्यवहार्य ठरते असे नाही. धान्य टंचाईच्या काळातदेखील प्रत्येकाला पोटभर होईल एवढे धान्य मिळण्याचा हक्क असतो खरा. पण गरजू लोक आणि उपलब्ध धान्य लक्षात घेऊनच त्याचे प्रत्येकाला समान वाटा मिळेल या हिशोबाने वाटप करावे लागते.⁶ अलीकडच्या काळात सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेला विशेष महत्त्व देण्यात येते त्यामागे वितरणात्मक न्यायाची कल्पना आहे. सर्व नागरिकांना राज्यात समान दर्जाची वागणूक मिळाली पाहिजे. वंश, जात, धर्म, स्त्री वा पुरुष यासारख्या विचाराच्या आधारे कोणाबाबतही पक्षपात होता कामा नये, ही त्यामागची भूमिका. समाज नियमाच्या वेळी क्रमनिरपेक्ष न्याय म्हणजेच न्याय मिळवण्याचा सर्वांना अधिकार हा विचार अधिक प्रभावी असतो.

निष्कर्ष :

आता स्त्री-पुरुष समानतेची कल्पना सर्वत्र समाजमान्य झाल्यामुळे स्त्रीला मतदानाचा हक्क नाकारणे अन्यायाचे होईल; तथापि काही समाजांत अद्याप स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उपभोग्य वस्तू असा असून तिथे स्त्रियांची खरेदी-विक्री होते किंवा सार्वजनिक जीवनात त्यांना स्थान नाही. येथील समाजाला त्यात काही अन्यायकारक वाटत नाही आणि महत्वाचे म्हणजे स्त्रियांनाही आपल्यावर अन्याय होतो, असे वाटत नाही. त्यामुळे न्याय-अन्याय ठरविणे कठीण होते. या गतिमान संकल्पनेला तत्कालीन समाजाची मान्यता आवश्यक असून समाजमान्य मूल्यांवर न्यायाची संकल्पना अधिष्ठित असते, हा निष्कर्ष यातून काढता येईल. म्हणून न्याय म्हणजे काय? आणि अन्याय म्हणजे काय? याची जाणीव समाजाला होणे महत्वाचे आहे. समाजात जेव्हा अन्यायाची जाणीव होते, तेव्हा त्याचे परिमार्जन करण्याकरिता प्रतिकारार्थ चळवळी निर्माण होतात. सती, बालविवाह, अस्पृश्यता, हुंडा, तलाक, कौटुंबिक हिंसा या दुष्ट रुढींविरुद्ध समाजाला दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागला; तरीसुद्धा अद्यापि या सर्व रुढींचे समूळ उच्चटन झाले आहे, असे ठामपणे सांगता येत नाही.

संदर्भ:

1. Marginalization- Wikipedia.
2. वाड विजया, 2012, 'मराठी विश्वकोष', मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, खंड- 19, पृ. 248.
3. किता, पृ. 248.
4. किता, पृ. 248.
5. गर्गे स. मा., 2007, 'भारतीय समाजविज्ञान कोश', पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस, खंड- पृ. 131.
6. किता, पृ.131.

जैव विविधतेत परिसंस्थेतील घट

प्रा. डॉ. मेथेवाड विजयकुमार बाबाराव
श्रीमती सुशीला देवी देशमुख महाविद्यालय ,लातूर
इतिहास विभाग

प्रस्तावना :-

5 जुनला संपूर्ण जगात जागतिक पर्यावरण दिन साजरा करण्यात येतो. पर्यावरण समस्या ही आज जागतिक समस्या म्हणून पुढे येत आहेत. आपल्या देशापुढील मूलभूत समस्या म्हणजे पर्यावरणाचा वेगाने होणारा मानवनिर्मित न्हास होय.

पर्यावरणाचा अर्थ :-

वायु , पृथ्वी , वनस्पती,प्राणी मानव या सर्वांचे पर्यावरण बनते. निसर्गात या सर्वांची रचना योगदान इतके सुव्यवस्थित आहे की, पृथ्वीवरील वातावरण संतुलित राहते.

पर्यावरण हा शब्द फ्रेंच शब्द ENVITONR- ENVIRONMENT या शब्दाची उत्पत्ती आहे. पर्यावरण याचा अर्थ चहू बाजूंनी घेरलेले, आच्छादलेला असा आहे.

पर्यावरणाची व्याख्या :-

- 1) पर्यावरण म्हणजे ती आहय शक्ती जी आपल्याला प्रभावित करते - रॉस
- 2) आपल्या विशाल पृथ्वीवरील सजीव आणि निर्जीव सृष्टी यांच्या परस्पर संबंधातून प्रस्थापित होणारे अनुकूल वा प्रतिकूल वातावरण म्हणजे पर्यावरण होय.

विषयाची निवड :-

पृथ्वीवर जीवावरण असल्यामुळे सजीवसृष्टी या पृथ्वी तलावर निर्माण झाली. तज्ञांच्या मते इ.स. पुर्व आडीच लाख वर्षांपूर्वी आधुनिक मानवाच्या विकासाची सुरुवात झाली. सुरुवातीस मानवाने हया वर्गाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केला. मानवाचे मन हे सुरुवातीपासूनच उत्तम गोष्टीच्या शोधात आहे. कारण हया पृथ्वी तलावरील सर्वात बुद्धीमान प्राण्यामध्ये हया मानवाची गणना होते. इतर प्राण्यांना संरक्षणाची ज्या प्रमाणे निसर्गदत्त काही देणग्या मिळाल्या तसे मानवाला आफाट बुद्धीमत्ता , विचार या गोष्टीने सामर्थ्यवान बनविले आहे.

मानवी जीवन सुखकारक बनविण्याकरीता जैव विविधतेचे असाधारण महत्व आहे. आज मानवापुढे निसर्गाने अकालनिय समस्या निर्माण केल्या आहे. कॅन्सर, एड्स यासारखे रोग उत्पन्न झाले आहेत. निसर्गातील एखादा निरुपयोगी वाटणारा जीव हा या असाहय व्याधीवर प्रभावी औषधी म्हणून उपयोगी ठरेल.

उद्दिष्टे :-

- 1) मानवी हस्तक्षेपामुळे , प्रदूषणामुळे ही जैव विविधता न्हास पावत असलेली दिसून येते.
- 2) भारतातील जैव विविधता ही सर्वात समृद्ध आहे.
- 3) श्रीमंत व विकसनशिल देशामुळे प्रदूषण वाढ होत चाललेली आहे.
- 4) सुखासिनता व चंगळवाद यामुळे जैवविविधतेचा न्हास झपाटयाने होत आहे.
- 5) वाढत्या प्रदूषणामुळे सर्व प्रदूषित झाले आहे.
- 6) जंगलाचे प्रमाण घटल्यामुळे सस्तन प्राण्यांच्या व सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या यात पक्षाच्या बारा जाती नष्ट झाल्या आहेत.

प्रासंगिकता :-

आपण जो विषय प्रकल्प कार्यासाठी निवडतो त्याची प्रासंगिकता उत्कृष्ट असेल तर प्रकल्प कार्य नेटाने जोर लावून करता येते. परिसंस्थातील घटासंबंधी प्रकल्प करण्याचे निवड जास्त आहे. कारण पशू पक्षी या नैसर्गिक साधन संपदेच्या शाश्वत वापरा

बरोबरच जंगली प्राणी समाजाचे सबलीकरण होण्यासाठी याचा उपयोग होईल . परिसंस्थेत घट झाल्यास केवळ जंगली प्राण्यांचेच नुकसान होईल असे नव्हते. संपूर्ण राष्ट्राच्या उलाढालीवर परिणाम होईल. जंगली पक्षाचा न्हास होण्यास व भारतीय पक्षाची संख्या कमी होण्यास भारताचा सातवा क्रमांक लागतो.

संशोधन पद्धती :-

- 1) सुरुवातीलाच निरनिराळ्या प्राण्यांच्या जाती व ओळखायला शिकले पाहिजे. तसेच हे प्राणी , वनस्पती कोणत्या स्वरूपात जन्माला येतात. त्या वनस्पतीच्या औषधाची निर्यात होते का ? त्यांचे मूल्ये किती असते, अशा प्रश्नांना उत्तरे मिळविण्याचा प्रयत्न करता येईल .
- 2) वनस्पती किंवा प्राणी संग्रहालयाच्या निरनिराळ्या ठिकाणी जाऊन वनस्पती / प्राणी यांची संख्यात्मक माहिती गोळा करता येईल.
- 3) प्रकल्पाच्या तिसऱ्या आणि अंतिम टप्प्यात वैज्ञानिका बरोबर चर्चा करून परिसंख्या बाबत , घटी बाबत माहिती विचारण्यात येईल यासाठी पर्यायी योजना कोणत्या राबवता येईल, याचे अनुभव आणि समस्या, यावर चर्चा करता येईल.

गृहितक :-

आपले जीवन गुणवत्तापूर्ण दर्जाचे असावे, असे वाटत असल्यास अन्न , शुद्ध पाणी , औषधी , नैसर्गिक अपत्ती पासून संरक्षण अशा अनेक बाबतीत आपणास लक्षात घ्याव्या लागतात. आपल्या सभोवतालची जैवविविधता प्रजातीची देखभाल , नैसर्गिक अधिवास आणि परिसंस्था हे सारे जपले तरच आपले जगणे सुहस्य होईल.

निरीक्षण :-

- 1) सजीवाचा अधिवास हा जैविक व अनैसर्गिक घटकांनी बनलेला असतो.
 - 2) परिसंख्या ह्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित असतात.
 - 3) परिसंख्या ह्या अगदी लहान डब्यापासून ते विशाल समुद्रापर्यंत असू शकतात.
- यात एकपेशीय प्राण्यापासून ते महाकाय जीव डायनासोरचा समावेश असू शकतो.

विश्लेषण :-

उत्क्रांतीमध्ये नविन जातीचा विकास तर जुन्या जातीचा नाश होतो. भारतातील जैव विविधतेत पोषक अशी दहा भौगोलिक क्षेत्रे विभाजित आहेत. तर महाराष्ट्रात जैवविविधतेच्या संरक्षणार्थ 41 जंगले संरक्षित केले आहेत. महाराष्ट्रात 407 प्रकारचे पक्षी व 85 प्रकारचे अस्तन व राष्ट्राच्या उद्यानाची संख्या 6 आहे. महाराष्ट्रात 35 अभयारण्य आहेत.

निष्कर्ष :-

अशा प्रकारच्या प्रकल्पातून जैव विविधतेच्या बाबतीत जनजागरण करता येईल . एखाद्या प्रदेशात निरनिराळ्या प्रजाती संरक्षित ठेवण्यासाठी या खेरीज दुसरा उपाय नाही . पर्यावरणाचे व्यवस्थापन ज्या-ज्या प्रकल्पातून साधले जाते, ते ते प्रकल्पात जतन करावे.

हवा, पाणी, जमीन, यांच्या प्रदूषणा बाबतीत गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल तर बिघडत आहे. व पर्यावरणात घटकांची गुणवत्ता देखील हरवत आहे . पर्यावरणाचे संरक्षणाबाबतीत हलगर्जीपणामुळे कठोर कायदे करण्यात आले आहेत. परंतु भौतिक प्रगतीच्या हव्यासापोटी पर्यावरणाचे नुकसान कधीही भरून काढता येणार नाही. असे नुकसान होत आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) राष्ट्रीय हरित सेना- विजयकुमार कोल्हे
- 2) जैविक भूगोल शास्त्र - विठ्ठल धारपुरे
- 3) सामाजिक वनीकरण - आरविंद हरि चांदेकर
- 4) ग्लोबल इकॉलॉजी अन्ड बायोडायव्हर्सिटी - अब्दुल शरिफ

स्त्री जीवन आणि कौटुंबिक हिंसा

डॉ.मनोहर तोटरे

प्राचार्य तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात दोन दृष्टिकोन आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्री आणि पुरुषांना समाज समजण्यात येते. किंबहुना काही बाबतीमध्ये स्त्रियांना पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ समजण्यात येते. त्यांना देवतांचे प्रतीक समजून, दुर्गा, सरस्वती, लक्ष्मी इ. पूज्य मानण्यात येते तर दुसऱ्या बाजूला पुरुषापेक्षा हीन समजून त्यांना सर्व अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात येते जाळणे, मारणे, छेडछाड, बलात्कार, पळवून नेणे, उपासी ठेवणे, टोचून बोलणे इत्यादी प्रकारचे अनेक अत्याचार स्त्रियांवर केले जातात. या संदर्भात मैथिलीशरण गुप्ता म्हणतात -

नारी जीवन तुम्हारी यही कहानी,
आंचल मे है दूध और आँखो मे पानी

महिलांवर होणारे अत्याचार हे प्राचीन काळापासूनच आहेत. महाभारतामध्ये युधिष्ठिरने आपल्या पत्नीस जुगारावर लावले होते. रामायण काळामध्ये रावणाने सीतेला पळवून नेले होते. एकंदरित स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे प्राचीन काळापासून आजतागायत आहेत. आजच्या युगामध्ये तर स्त्रियांच्या प्रश्नाने समस्याने सर्वांचेच लक्ष वेधून घेतले आहे.

भारतीय समाजामध्ये हुंडापध्दतीने तर स्त्रियांचे संपूर्ण जीवनच होरपळून टाकले आहे. आज हुंड्याची समस्या अतिशय उग्र स्वरूप धारण केलेले आहे. आज हुंड्याच्या नावाखाली नववधुला जाळणे, मारणे, उपासी ठेवणे, टोचून बोलणे इ. प्रकार सर्रासपणे आढळून येतात. हुंडापध्दतीप्रमाणेच बलात्कार, छेडछाड, पळवून नेऊन वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडणे, भ्रूणहत्या, मारपीट, उपासमार, गर्भपात, विनयभंग करणे, ठार मारणे इत्यादी प्रकार मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात.

एकंदरित वरील विवेचनावरून असे आढळून येते की, स्त्रियांच्या आयुष्यात अनेक वाईट प्रसंग निर्माण होतात. कौटुंबिक आनंद हा स्त्रीसाठी क्षणभंगुर असतो. पती, सासू, सासरा, दीर, नणंद, जाऊ, सवत इत्यादी व्यक्तींकडून कौटुंबिक त्रास सुरू होतो. शेवटी भांडणाचे कारण न सापडल्यास स्त्रीला वांझोटी म्हणून जुलूम करण्यास सुरुवात होते. घरातील लक्ष्मीला (स्त्रीला) बटिक (नोकर) म्हणून वापरावे लागते. थोडक्यात घर हे मंदिर असते आणि या मंदिरात ती देवता असते. परंतु ना घर ना देवत्व अशी स्त्रीची अवस्था झालेली असते. म्हणूनच कौटुंबिक जुलूम हा एक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतो. विवाहित स्त्रीने पतीचा व त्यांच्या नातेवाईकांचा होणारा त्रास सहन करितच जीवन जगावे, असा नियमच स्त्रियांसाठी आहे असे वाटते. तोंड दाबून बुक्यांचा मार या म्हणीप्रमाणे सासुरच्या लोकांचा अन्याय सहन करावा व जीवन जगावे नाही तर जीवन संपवावे एवढेच या सर्वांचा हेतू एकच आहे की, कौटुंबिक छळ करावा.

कौटुंबिक हिंसा

केम्पे यांच्या मते - कौटुंबिक अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय.

गोलेस यांच्या मते - अत्याचार म्हणजे पुरुष व्यक्तीची अशी कृती की, जो स्त्रीला त्रास होईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळ्यासमोर ठेवून कृती करणे म्हणजे कौटुंबिक छळ होय.

मेमार्गी

अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने पुरुषाने राजरोसपणे स्त्रीला धमकी देणे किंवा राजरोसपणे स्वतःच्या शक्तीचा अशा हुशारीने वापर करणे की, ज्याचा परिणाम प्रामुख्याने त्या दुसऱ्या व्यक्तीचे नुकसान होण्यास किंवा त्या व्यक्तीच्या (स्त्रीस) नावलौकिकास किंवा प्रतिष्ठेस धक्का लावण्यात होतो.

वरील विवेचनावरून आपल्या असे लक्षात येते की, अत्याचार प्रक्रियेत प्रामुख्याने दोन पक्ष असतात. एक अत्याचारा करणारा आणि दुसरा अत्याचार सहन करणारा. स्त्रियांवर अत्याचारास त्रास देणारा घटक हा मुख्यतः पुरुष असतो व हळूहळू पुरुषाकडील नातेवाईकांचा समावेश होतो कौटुंबिक आनंद हा स्त्रीसाठी क्षणभंगुर असतो.

कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीकडे ती मायेची सहानुभूती मिळावी म्हणून मोठ्या आशेने पाहत असते. सासू, सासरा, दीर, नणंद, जाऊ सतत या सर्वांबद्दलचा दृष्टिकोन आपलेपणाचा असतो. परंतु ही सर्व मंडळी एकाच पक्षातील असल्यामुळे अपक्ष असलेल्या स्त्रीला (वधूला) त्रास देण्याचे अनेक प्रकार घडवून आणतात व जुलूमाचा प्रश्न प्रभावी करतात.

प्रत्येक कुटुंबातून स्त्रीवर कमी-अधिक प्रमाणात अन्याय चालूच आहे. मुलींची अजूनही कमी-अधिक प्रमाणात का असेना लहानपणीच लग्ने लावून दिली जातात. तिच्या लग्नात हुंडा दिला नसेल किंवा तिला मुलगा झाला नाही तर तिचा अमानुष छळ होतो. काही स्त्रिया छळाला कंटाळून आत्महत्या करतात. स्त्रियांची आजची स्थिती दयनीय आहे. संसारात प्रत्येकाशी तडजोड करत तिचे जीवन कंटाळवाणे झालेले असते. गरीब व अडाणी स्त्रियांना अबला ठरविले म्हणून ती मानसिक दुर्बलतेमुळे घरातच खितपत पडून राहिली पती निधनानंतर आजही काही प्रदेशात तिला सती जाण्यास भाग पाडले जाते किंवा विधवा स्त्रियांची अवहेलना केली जाते.

शतकानुशतकापासून भारतीय स्त्री ही उपेक्षित राहिली आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नासंबंधी समाजसुधारक व काही विचारवंतांनी समाजात जाणीव निर्माण केली. सुरुवातीस तिच्यावर प्रथा, परंपरेचे दडपण होते. त्यांच्या प्रश्नासंबंधी त्यांना विचारसुद्धा करता येत नव्हता आजही बालविवाह, लिंगभेद, उपासमार, हुंडा बलात्कार, घटस्फोट, विनयभंग, जाळपोळ, लैंगिक दुरुपयोग इ. असे अनेक प्रश्न स्त्रियांच्या संदर्भात भारतीय समाजात कमी-अधिक प्रमाणात दिसून येतात.

बलात्कार :-

Indian Penal Code ३७६ नुसार बलात्कार हा दंडनीय गुन्हा आहे. त्यामध्ये गुन्हेगारास आजीवन कारावास भोगावा लागतो. बलात्कार म्हणजे स्त्रीच्या संमतीशिवाय तिच्याकडून वैवाहिक सुख प्राप्त करणे होय. हा एक जुलूमाचा प्रकार आहे. भारताच्या तुलनेमध्ये पाश्चात्य देशात बलात्काराचे प्रमाण अधिक दिसून येते. लंडनमध्ये १२३६ महिलांच्या सर्वेक्षणानंतर असे आढळून आले की प्रत्येक ६ महिलांमध्ये एक महिला (स्त्री) सोबत बलात्कार झाला आहे. त्या पाचमध्ये एका स्त्रीने बलात्कारास विरोध केलेला आहे. बलात्कारासंबंधी जेवढे प्रकरण घडले त्यापैकी अर्धे स्त्रियांच्या घरी आणि अर्धे बलात्कारी पुरुषाच्या घरी, ज्या स्त्रियांसोबत बलात्कार झाला आहे त्यापैकी अधिकतर स्त्रिया तो लपवण्याचा किंवा विसरण्याचा प्रयत्न करतात. बलात्कारी पुरुषाविरुद्ध कारवाई करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. कारण न्याय व्यवस्थाच विलंबकारी आणि किचकट स्वरूपाची आहे. जणू न्यायालयात पूर्वापरस्थितीच निर्माण होते. उदा. बलात्कारी पुरुषाचा आमना सामना, वकिलाकडून विचारण्यात येणारे उलट-सुलट प्रश्न, सबुत इ. मुळे अधिकतर महिला आपल्यावर झालेला बलात्कार लपवण्याचा प्रयत्न करतात. काहींचा तर न्याय व्यवस्थेवर विश्वासच राहिला नाही. उदा. राजस्थान मध्ये कए १ अंगणवाडी काम करणाऱ्या स्त्रीवर काही लोकांनी बलात्कार केला मात्र त्या स्त्रीकडे ठोस सबुत नसल्याकारणाने त्या गुन्हेगारीविरुद्ध कसल्याच प्रकारची ठोस कार्यवाही झाली नाही. त्याचप्रमाणे वेगळा उत्तराखंड मागणीसाठी दिल्लीत मोर्चा काढण्यात आला. त्या मोर्चातील काही स्त्रियांवर पोलीसांनीच बलात्कार केला यातील दोषी पोलीसावर कसल्याच प्रकारची कार्यवाही झाली नाही म्हणून अधिकतर स्त्रिया स्वतःवर झालेला बलात्कार लपवण्याचा प्रयत्न करतात.

भारतामध्ये १९८८ मध्ये ७५०० बलात्कारासंबंधी नोंदवण्यात आले. १९९३ मध्ये ९६०० तर १९९६-९८ मध्ये यात वाढ झालेली होती. सरकारद्वारे करण्यात आलेल्या महिलाविरुद्ध गुन्हे च्या अहवालानुसार प्रत्येक ४० मिनिटाला एक स्त्रीसोबत बलात्कार होतो याचा अर्थ असा की, एका महिन्यामध्ये १२७५ आणि एका वर्षात १५३०० स्त्रिया बलात्काराच्या शिकार होत असतात. वयानुसार आकडेवारी बघितल्यास ५६.०९% बलात्कार १६ ते ३० वर्षांच्या स्त्रियांसोबत, ४.२% बलात्कार १० वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलीसोबत २२.८% बलात्कार १० ते १६ वर्षांच्या मुलीसोबत आणि १७% बलात्कार ३० वर्षांपेक्षा अधिक स्त्रियांच्या संदर्भात झालेले आढळून आले.

वरील विवेचनावरून असे आढळून येते की बलात्कार हा एक असा जुलूम आहे तो समाजाला सांगण्याची लाज वाटते.

अपहरण करणे :-

कलम ३६६ नुसार अपहरण करणे हा कायदानुसार गुन्हा समजण्यात येत असला तरी आजही स्त्रियांच्या संदर्भात जबरदस्ती, कपटपूर्ण किंवा फूस लावून किंवा लग्नाचे आमीष दाखवून पळवून नेण्याचे प्रकार घडत आहेत. भारतामध्ये प्रतिवर्षी जवळपास १५०० स्त्रियांच्या अपहरणाचे प्रमाण आहे दिवसाच्या संदर्भात विचार केल्यास प्रतिदिनी ४२ मुलींचे अपहरण केले जाते.

डॉ. राम आहुजा यांनी अपहरणासंदर्भात केलेल्या अध्ययनात असे आढळून आले की,

- १) विवाहित मुलांच्या तुलनेत अविवाहीत मुलींच्या अपहरणाचे प्रमाण अधिक आहे.
- २) पळवून नेणारा अथवा पळवून जाणारी हे दोन्ही एकमेकांच्या ओळखीचे असतात.
- ३) या दोघांचा परिचय त्यांचे घर किंवा शेजार यामुळे होत असतो.
- ४) अपहरण करण्यामागील उद्देश हा संभोग करणे किंवा विवाह करणे हा असतो. प्रकरणांमध्ये आर्थिक लाभासाठी अपहरण केले जाते.
- ५) अपहरणाचे मूळ कारण आई वडिलांच्या नियंत्रणाचा अभाव किंवा कुटुंबामध्ये स्नेहपूर्ण संबंधाचा अभाव हे आढळून येतात.

भारतामध्ये अपहरणाचे सर्वात अधिक प्रमाण हे उत्तर प्रदेश, राजस्थान, बिहार, मध्य प्रदेश तसेच आसाम या ठिकाणी अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

खून :-

खून या प्रकारामध्ये स्त्री आणि पुरुष या दोघांचाही समावेश होतो. मात्र स्त्रियांच्या तुलनेमध्ये पुरुषांच्या खुनाचे प्रमाण अधिक आहे. स्त्रियांच्या खुनाचे किंवा हत्यांचे कारणे दीर्घकालीन बिमारी, अनेतिक संबंधी, घरगुती भांडणे, त्याचप्रमाणे हुंडा किंवा माहेराहून मिळणाऱ्या वस्तूच्या किंवा पैशाच्या प्रमाणात कमतरता झाल्यास म्हणजेच खोट झाल्यास अत्याचाराची शृंखला लांबत जाते व त्याचा शेवट स्त्रीला ठार मारण्यात होतो. खून करण्याचे विविध प्रकार सासरच्या नातेवाईकांना माहित असतात. दोर, चाकू, तलवार, काठी, जाळणे किंवा प्रसंगी विजेचा शॉक देणे इत्यादी क्रूर प्रकार या जुलूमात घडतात याचा परिणाम स्त्रियांच्या आयुष्याची दोरी संपते व याच ठिकाणी अत्याचाराचा समारोप घेऊन शांतता प्रस्थापित होते.

बहिष्कृत करणे :-

स्त्रियांवरील अत्याचाराचे चित्रण आल्या मनात निर्माण केल्यास एक विदारक दृश्य आपल्यासमोर आल्याशिवाय राहणार नाही. कुटुंबातील (सासरकडील) सर्व नवीन नातेवाईकांनी स्त्री वाळीत टाकून न बोलता दूर राहण्याचा प्रयत्न करतात. घरातून बाहेर राहण्याची किंवा ठेवण्याची व्यवस्था करतात कारण माहेरी पाठवून मिटत नाही तर स्त्रीला होणारा त्रास पतीदेवाने प्रत्यक्ष पाहिले पाहिजे अशी इच्छा सासरच्या सर्व व्यक्तीची असते स्त्रीला सोडूनच सर्व सण-वार केले जातात. यातून स्त्रीचे जीवन एकाकी निर्माण होते म्हणूनच जुलूमाचा हा प्रकार देखील वाईटच आहे.

छेडछाड :-

स्त्रियांच्या विरोधात वाढत्या प्रमाणात होणारे गुन्हे ही आधुनिक स्त्रीसमोर महत्त्वाची समस्या आहे. त्यात स्त्रियांची सार्वजनिक ठिकाणी छेडछाड करून तिला मनःस्ताप देऊन तिचा अपमान करण्याची समस्या प्रामुख्याने महानगरात वाढत आहे. दिल्ली स्त्री छेडछाड प्रतिबंध कायदा १९८४ अन्वये या कृत्याची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, स्त्रियांची छेडछाड म्हणजे एखाद्या पुरुषाने शब्द, खुणा, दृश्य, अंगविक्षेप, हावभाव या मार्गांनी किंवा इशारे, अत्याचारामार्गे अश्लील (बीभत्स) शब्द, गाणी, पोवाडे यांच्या साह्याने सार्वजनिक ठिकाणी एखाद्या स्त्रीला त्रासदायक होईल असे केलेले वर्तन वा कृत्य होय.

स्त्रीची छेडछाड करून सार्वजनिक ठिकाणी तिला अपमानित करून मनःस्ताप देण्याचे प्रकार गावचा पाणवठा, आढवड्याचा बाजार, जत्रा संमेलन, सण-उत्सव, बस स्टेशन, रेल्वे स्टेशन, लोकलचा प्रवास, बस स्टॉप इत्यादी ठिकाणी होत

असतात. स्त्रियांना ऊचकट विचकट बोलणे, अश्लील हावभाव करणे, स्त्रीच्या नावाने अश्लील अविर्भाव करून हाक मारणे, गाणे म्हणणे, शिटी मारणे, डोळे मारणे, गर्दीचा फायदा घेऊन स्त्रियांना सार्वजनिक ठिकाणी अपमानित तर करतात शिवाय त्यांना मनःस्ताप देतात.

साधारणतः फारच कमी प्रमाणात अशा गुन्ह्यांचा विरोधात स्त्रिया पोलीस स्टेशनात जाऊन दाद मागतात कारण एकतर स्त्रिया दुबळेपणाचा फायदा घेणारे असे पुरुष प्रामुख्याने गुंड प्रवृत्तीचे असतात. त्यांचा तोच एक उद्योग असतो. शिवाय याबाबत सारे पुरावे गोळा करण्यात स्त्रीला अनंत अडचणी जाणवतात ज्यांनी हा प्रकार पाहिलेला असतो त्यापैकी बरेचजण उदासीनता स्वीकारतात. खुद्द काही स्त्रियादेखील कुठे या लोकांच्या मागे लागायचे असा विचार करून घशात अपमानाचे कंठ गिळतात. तर काही स्त्रिया अशा अपमानित झालेल्या स्त्रियांनादेखील तिचे नटणे-मुरडणे, आधुनिक पोशाख करणे याबाबत दोष देतात. तर काही याबाबतचे कटू अनुभव पचवून बोथट झालेल्या स्त्रिया हे असेच चालायचे अशी प्रतिक्रिया व्यक्त करतात शिवाय असे आरोपी हुशार वकिलांचे शहाणपण वाटेल तेवढा पैसा ओतून विकत घेतात, राजकीय लाग्याबांधाचा वापर करतात. प्रसंगी भ्रष्टाचाराचा वापर करतात व सहिसलामत सुटतात. बेसुमार शहरीकरण व वर्तमानाच्या नियंत्रणाचा अवघड झालेला प्रश्न यातून ही समस्या अधिकच फोफावत जाते या छेडछाडीच्या समस्येमुळे स्त्रीला घराबाहेर पडताना जीव मुठीत धरूनच बाहेर पडावे लागते.

हुंडाबळी :-

भारतीय समाजामध्ये हुंडा पध्दतीने आज उग्र स्वरूपा धारण केलेले आहे. जोपर्यंत हुंडा देणे वा घेणे हे वधू वराच्या सामंजस्यावर अवलंबून होते वधू वराची पिळवणूक होत नसे, मुलीची गुणवत्ता हिलाच महत्त्व दिले जात होते, तोपर्यंत ही प्रथा समस्या बनली नाही. पण पुढे तिला विकृत स्वरूप आले ती विवाहासाठी अत्यावश्यक अट बनली या समस्येतून अनेक समस्यांना चालना मिळाली.

हुंडा म्हणजे काय या संदर्भात मॅक्स रॉडिन म्हणतात, हुंडा म्हणजे विवाहाच्या वेळेला वराला त्याच्या पत्नीकडून वा तिच्या नातलगाकडून मिळणारी मालमत्ता होय. तर १९६१ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार हुंडा म्हणजे कोणत्याही एका पक्षाने लग्नापूर्वी दिलेली किंवा देण्याची मान्य केलेली कोणतीही मालमत्ता हाये.

स्त्री जीवनाची वाईट कहाणी म्हणजे हुंड्याची कहाणी होय. या प्रकारचा जुलूम अत्यंत घातक प्रकारचा असतो. स्त्री ही लक्ष्मी व सोबतच हुंडाही असा दुहेरी फायदा घेऊनही सासरच्या व्यक्ती समाधानी नसतात. स्त्रीला शेवटी हुंड्यामुळे जुलूम सहन करावा लागतो. हुंडा देणे वा घेणे हा कायद्याने जरी गुन्हा समजण्यात येत असला तरी ही आज सर्रासपणे समाजात हुंडा देताना वा घेताना आढळतो. किंवा हुंडा ही प्रथा अनिवार्य बनली आहे. हुंड्याशिवाय मुलीचा विवाह होणे अशक्यच आहे. शासनाकडून मे २००० च्या अहवालानुसार वर्तमान काळात दर ९० मिनिटांला एक हुंडासंबंधी हत्या होते. या हत्येचे प्रमाण एका दिवसात १६ आणि एका वर्षात जवळपास ६ हजार हत्या होतात.

हुंडा प्रथेने आज विवाहाला बाजारी स्वरूप आले आहे. विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे. इथे दोन जिवांचे मिलन होत असते पण आज त्या उदात्त भुमिकेतून न पाहता वधू-पित्याकडून संपत्ती उकळण्याचे विवाह एक साधन झालेले आहे. हुंडा पध्दतीमुळे वधूला जाळण्याचे हिंसक प्रकार आज मोठ्या प्रमाणात घडत आहेत. समाजातील सर्वच स्तरांत असे हिंसक प्रकार घडून येत आहेत. यामध्ये उद्योगपती, डॉक्टर्स, इंजिनिअर्स आदी जसे सुशिक्षित व प्रतिष्ठित आहेत तसेच अडाणी व निरक्षरही आहेत. विवाहाच्या वेळी हुंडा घेणे ही सर्वसामान्य बाब मानली जाते पण विवाह झाल्यानंतर या मागण्या आणखीन वाढतात. यामध्ये सोने-नाणे, दुरदर्शन संच, फ्रिज, स्कुटर, फ्लॅट आदी वधूपित्याला न परवडणाऱ्या मागण्या असतात त्या जर पुऱ्या झाल्या नाहीत तर वधूला जीवे जाळण्याचे प्रयत्नही केले जातात.

उपासमार :-

उपासमार हा एक कौटुंबिक जुलूमाचा प्रकार आहे माहेराला मागितलेली वस्तू का मिळत नाही, ती आणली पाहिजे हा तगादा जेव्हा सुरू होतो तेव्हा पहिले औषध म्हणून उपासमार करण्यात येते. एक-दोन दिवस हा प्रकार करण्यात सारसरची मंडळी हुशार असतात जेवण्याची सोय केलीच तर शिळे अन्न देण्यात येते, जे दिले जाते ते देखील पोटभर मिळत नाही, अशा

परिस्थितीत जुलूमी स्त्रीची शारीरिक व मानसिक अवस्था दुर्बल बनते. गर्भवती असल्यास अधिक भूक सहन करावी लागते अशा अवस्था म्हणजे जुलूम करण्याची प्रस्तावनाच असते हा प्रकार सामान्य कुटूंबात ही आढळतो.

अपमान :-

कौटुंबिक जुलूमात अपमान हा एक प्रकार आहे. स्त्री जुलूमी कुटूंबात एक निर्दयी जीवन जगत असते अपमान अमर्याद असतात. ज्यांना कुटूंबात कवडीची किंमत नाही तोही तिचा अपमान करतो, सतत टोमणे मारणे, शिवीगाळ करणे, घृणास्पद बोलणे इत्यादी प्रकार घडतात. अशिक्षित कुटूंबातील शिवीगाळ निव्वळ कनिष्ठ दर्जाची असते. स्त्रीची चूक काढणे हा एक स्वभावधर्म असतो पण त्यातून स्त्रीला मुक्तता नसतेच ती स्त्री अपमानित जवीन जगते.

एकंदरीत वरील विवेचनावरून स्त्रियांचा कौटुंबिक जीवनासंदर्भात अनेक समस्या आढळून येत असल्या तरी आज त्यांची तीव्रता काही प्रमाणात शिथिल झाल्याचे दिसून येते. आजची स्त्री ही जागृत स्त्री म्हणून पुढे येत आहे. ८ मार्च हा दिवस जगभर आंतरराष्ट्रीय महिलादिन म्हणून साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने १९७७ मध्ये एक ठराव करून एक दिवस स्त्रियांच्या हक्कासाठीचा दिवस म्हणून पाळण्याचे आवाहन केले तेंव्हापासून महिला दिन साजरा केला जाते. पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेने स्त्रियांचे नैसर्गिक हक्क नाकारून त्यांना गुलामगिरीच्या फाशात अडकवले. १८ व्या शतकात स्त्रियांच्या हक्काबाबत जागृती करणाऱ्या स्त्री संघटनांची स्थापना झाली. पाश्चात्य देशात स्त्री स्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले. सर्व क्षेत्रातील निर्णय प्रक्रियेत पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार मिळावे यासाठी चळवळी झाल्या. मतदानाच्या हक्कासाठी स्त्रिया रस्त्यावर येऊन लढल्या. विसाव्या शतकात अनेक देशांनी स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार दिला. त्यापासून जगभरातील स्त्रीवादी संघटनांनी प्रेरणा घेतली. प्रत्येक देशातील स्त्रियांचे काही प्रश्न वेगळे असले तरी स्त्रियांच्या मुलभूत हक्काबाबत जगातील स्त्रियांच्या समस्या जवळपास सारख्याच आहेत.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे, त्यामुळे भारताची मुळ संस्कृती ही मातृसत्ताक होती. प्राथमिक कृषिजीवी समाजाची सत्ता मातृसत्ताक, स्त्रीप्रधान असते, असा सिध्दांत बेंकोकने, बिकाँ यांच्यासारख्या संशोधकांनी मांडला आहे. पुरुषप्रधान आर्यांनी भारतावर आक्रमणे केल्यानंतर अनेक अमानवीय चालीरीती, प्रथा स्पष्ट करून त्यांनी येथील मुळ मातृसत्ताक व्यवस्थेचे महत्त्व नष्ट केले. वैदिक धर्मसुत्रे आणि स्मृती-पुराणांची पाने चाळली तरी स्त्रियांच्या अपमानाची, त्यांच्या दास्यत्वाची ढीगभर उदाहरणे सापडतील. स्त्रियांना गुलामगिरीच्या तुरुंगात डांबण्याचे धर्मादेश देणाऱ्या या ग्रंथांना पुरुषसत्ताक वैदिक धर्म व्यवस्थेने पावित्र्य बहाल केले. अनुकरणाच्या सिध्दांतानुसार मुळचा मातृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्येही पुरुष प्राधान्याचे बीजारोपण झाले. स्त्रियांची कुचंबणा आणि देह स्थिती ही प्रतिमा तयार करण्यात आली. तिला मानसिक गुलामगिरीच्या अधारावर मनूच्या विदीवर बळी दिल्या गेले हे एकदम घडले नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक स्तरावर मातृसत्तेचा वृक्ष तोडून त्यावर पुरुषसत्तेचे कलम करण्यात आले त्यांना खतपाणी देऊन वाढवले.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होणाऱ्या गुलामगिरीविरुद्ध अनेकांनी चळवळी केल्या. त्यामध्ये महात्मा फुले भारतातील आद्य क्रांतिकारक आहेत. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांना शिक्षणाची गरज असल्याचे म. फुल्यांनी ओळखले. शिक्षणाच्या संस्कारातूनच स्वातंत्र्याचे स्वभाव जागृत होतात, हे त्यांनी स्वनुभवावरून जाणले. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उध्दारी हे खरेच आहे. पण पाळण्याची दोरी जिच्या हाती आहे तिचे मस्तक आणि मेंदूही उन्नत असला पाहिजे. म. फुल्यांनी स्वतःच्या पत्नीला शिक्षण दिले. कुटूंबाचा आणि समाजाचा उध्दार करायचा असेल तर घरातील पत्नी शिक्षण घेतलेली असलीच पाहिजे. पतीपेक्षा पत्नीचे शिक्षण अधिक असेल तर त्या घरातील मुलंही पुढे जातात. पुरुषापेक्षा स्त्री सर्वच बाबतीत कुठेतरी कमीच असली पाहिजे, हा पुरुषी अहंकार त्यांचाच सत्यानाश करणार आहे. विवाह करताना वय, शिक्षण, उंचीच्या बाबतीत स्त्री पुरुषापेक्षा कमी असावी हा मनूवादी संकेत आतातरी झुगारला पाहिजे सृष्ट, सुजाण आणि संपन्न संततीची अपेक्षा असेल तर कुटूंबातील स्त्रियांजवळही ही वैशिष्ट्ये हवीत. ज्या कुटूंबामध्ये स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याची वहिवाट आहे त्यांचे आजही बरे चालते आणि बाकीच्यांची वाट लागली आहे. स्त्री दास्याचे किंवा स्त्रीगोणत्वाचे संस्थात्मक आधर, कुटूंब, धर्म, शासनव्यवस्था तसेच कला-साहित्य संस्कृती इ. क्षेत्रामध्ये उभे केलेले आहेत. ते मोडल्याशिवाय स्त्रियांच्या अस्तित्व, अस्मितेचा आणि स्वातंत्र्याचा प्रश्न निकालात निघणार नाही. भारतातील स्त्रीवादी

संघटनांनी या आधारभूत गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले, पाश्चात्य स्त्रीवादी चळवळीच्या धर्तीवर इथल्या स्त्रीमुक्ती चळवळीची ध्येय-धोरण ठरविण्यात आली, त्यामुळे या संघटनांना शहरी-मध्यम-उच्चमध्यमवर्गीय स्त्रीवादी संघटनेचे स्वरूप आले. कौटुंबिक स्तरावरील स्त्री पुरुष संबंधातील ताण-तणाव, तंटे बखेडे याच बाबींवर स्त्रीवादी संघटनांनी लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यापेक्षा व्यापक सामाजिक संस्थाबाबत चळवळीने फारशी भूमिका घेतली नाही. समाजातील महत्त्वाच्या भूमिका धार्मिक, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय प्रश्नांबाबत स्त्रीमुक्ती चळवळ जागृत राहिली नाही. त्यामुळे या चळवळीला स्वाभाविक मर्यादा पडल्या. या मर्यादा या बाहेर कसे यायचे याची कोंडी अजूनही फुटली नाही. अर्थात तरीही ही चळवळींनी स्त्रियांच्या मुलभूत प्रश्नांबाबत वैश्विक पातळीवर जनमत तयार करण्यासाठी जे योगदान दिले ते ऐतिहासिक आहे.

आज जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या बदलत्या युगभानाशी आणि व्यवस्थेशी स्त्रियांचे प्रश्नही नव्याने शोधून मार्गक्रमण करावे लागेल. एकविसावे शतक स्त्रियांचे असेल असे शास्त्रा संशोधक आणि विचारवंत सातत्याने सांगत आहेत. त्यांची भविष्यवाणी सत्य आहे. वर्तमान व्यवस्था तसे संकेत देत आहे. स्त्रियांची उपजत ऊर्जा तिचे बुद्धी-कौशल्य, कुटुंबातील आणि एकूणच व्यवस्थेतील मातृशक्तीचा यशोचित उपयोग झाला पाहिजे तशी संधी सर्व स्तरांतील स्त्रियांना उपलब्ध होण्यासाठी सामाजिक-कौटुंबिक स्तरावर सामूहिक प्रयत्नाची गरज आहे. आज अचूक एक क्षेत्र स्त्रीसाठी आणि तमक क्षेत्र पुरुषासाठी राहिलेले नाही.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीने अबला-सबलांचा प्रश्न निकालात काढला. शेतीकामापासून तर अवकाशयानापर्यंत स्त्रियांचे कर्तृत्वाचे क्षितीज रुंदावले आहे. हे क्षितीज कवेत घेण्याची इच्छाशक्ती जागृत करण्याची गरज आहे. स्त्रियांमधील अंधश्रद्धा कर्मकांड, उपास, तापास, देवी, देवता, सणोत्सव बुवाबाजीमध्ये खर्च होणारी ऊर्जा, ज्ञान कौशल्य विकसित करण्याच्या दिशेने वळवली तर जागतिक महिलादिन साजरा करण्याची गरजच राहणार नाही, कारण त्या वेळी सारे जग स्त्रियांच्या हातात राहील.

संदर्भ :-

- १) प्रा.डॉ.डी.एस. मनवर - भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या
- २) श्री.रा.ज. लोटे - भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या
- ३) श्री.भांडारकर, श्री.शब्बीर, श्री.पालकर - भारतीय सामाजिक समस्या
- ४) श्री.कांबळे सरोज - जातीव्यवस्था आणि भारतीय स्त्रीमुक्तीची दिशा
- ५) श्री.भागवत विद्युत / शर्मिला - स्त्री जीवनाची गुंतागुंत
- ६) प्रा.जयंत घाटगे - समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या
- ७) श्री.के.एम. कपाडीया - Marriage and Family In India.
- ८) डॉ.शरदचंद्र गोखले - सामाजिक विकासाचे प्रश्न आणि धोरण.

अशमयुगीन कालखंड ते स्वातंत्रोत्तर कालखंडातील स्त्रियांचे सामाजिक जीवन

प्रा .शिवराज पुरुषोत्तम बाजुळगे.

(इतिहास विभाग)

जयक्रांती कला व वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर.

प्राचीन कालखंडातील समाजव्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान पाहत असताना अगदी प्राचीनतम रानटी अवस्थेपासून त्यात बदल होत गेल्याचे आपणास दिसून येते टोळी जीवन किंवा रानटी अवस्थेमध्ये स्त्री पुरुष हा भेद फारसा दिसून येत नाही समाज टोळ्यांच्या अवस्थेमध्ये असताना तिचे मातृत्व ही तिला वरदान होते तिची शक्ती होती म्हणून अतिप्राचीन काळात स्त्री हि टोळीची प्रमुख कसे पण मधून मधून असणाऱ्या अडचणींमुळे ही स्थिती कमकुवत ठरत असे त्यामुळे पुरुषा श्रेष्ठ दर्जाचा ठरत गेला आणि स्त्री ही पुरुषाच्या आधारावर जगणारे असे मानले जाऊ लागले याविषयी वि.का.राजवाडे आपल्या भारतीय विवाहसंस्थेच्या इतिहासाच्या पुस्तकात असे म्हणतात की "प्राचीनतम रानटी टोळ्या स्त्री हा अर्थ इतर गाई-बैल घर इत्यादी मालकीच्या म्हणजे पुरुषाच्या मालकीच्या समजत असत"

1) टोळी जीवनात स्त्रीचे स्थान:-

या दरम्यानच्या कालखंडामध्ये यांची स्थाने कमी दर्जाचे नव्हते तरी टोळी समूहाचे ग्रहणी पण लेखी सांभाळत असेल त्यामुळे स्त्री कोणाही पुरुषाची गुलाब नव्हती तर ती स्वतंत्रपणे समूहांमध्ये वावरू शकत असेल एवढेच नव्हे तर प्रसंगी शिकारी सारखे का माहिती करत असेल शास्त्री बदल मालकी हक्काची भावना नव्हती त्यामुळे या काळात इतर वस्तूप्रमाणे स्त्रीची वस्तू म्हणून इतरांना देणे हा प्रश्न सहन होत नाही पुढे चालून टोळ्यांची जीवन स्थिर झाले व हा समाज कृषी अवस्थेत आला भटके जीवन संपून स्थिर जीवनाकडे वाटचाल सुरू झाली कुटुंब संस्था अस्तित्वात आली मी व माझे कुटुंब माझा परिवार माझे स्त्रिया भावनांच्या उदय झाला शेतीसाठी आवश्यक असणारे मनुष्यबळ निर्माण करण्याचे प्रचंड सामर्थ्य तिकडे असल्यामुळे याही काळात स्त्रीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.

2) कृषी क्षेत्राचा आधारस्तंभ म्हणजे स्त्री:-

टोळीच्या वास्तव्यानंतर मानवी जीवन स्थिर होऊ लागले टोळी वास्तव करणारे मानवी जीवन स्थिर झाले व त्याला अवस्थेचे सामाजिक स्वरूप प्राप्त झाले मानवाने वस्तीसाठी नैसर्गिक संपत्तीची तोफ केली व वास्तव्य करण्याजोगी घरी त्यांनी निर्माण केली यातूनच स्त्रियांनी शेतीचा शोध लावला सर्वात प्रथम नदीच्या किनारी प्रदेशांमध्ये वगाळ मृदेमध्ये तरी आणि शेती करण्यास प्रारंभ केला म्हणून प्रजनन सामर्थ्य असलेल्या स्त्रियांनी क्षेत्रांचा शोध लावला म्हणून त्यांनी कृषी क्षेत्रात आधारस्तंभ उद्गाता म्हणून देखील ओळखण्यात येते.

प्राचीन कालखंडातील समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्री व पुरुष त्याचे वेगळे गट अस्तित्वात नव्हते पुढे चालून रम विभाजनामुळे हे गट निर्माण झाले पण स्त्री ही मुक्त होती स्वतंत्र होती तरीही कृषी संस्कृतीची जननी होती त्यामुळे समाजात अत्यंत महत्त्वाची आणि आदराचे स्थान होते.

3)सिंधू संस्कृतीमधील स्त्रियांचा दर्जा :-

मराठी संस्कृतीचा आरसा म्हणून ओळख असलेल्या व नागरी संस्कृतीचा दर्जा प्राप्त असलेली संस्कृती म्हणजे हिंदू संस्कृती होय भारतीय सामाजिक जीवनाचा आरसा म्हणजे सिंधू संस्कृती होय या संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना समानतेची वागणूक देण्यात येत असे समाजात स्त्री व पुरुष असा भेदभाव करण्यात येत नसेल तरीही गुलामच असली पाहिजे ही भावना अस्तित्वात नव्हती पुरुषाप्रमाणे त्रिवर्ग हादेखील दोन वर्गांमध्ये विभागलेला होता काही स्त्रिया प्रशासकाच्या दास असत या कालखंडामध्ये समान या भूमिकेतून लोक वावरत असत समाज व्यवस्थेच्या माध्यमातून निर्माण करण्यात आलेल्या व्यवस्थेमध्ये तरीही अडकलेली आपणास दिसून येत नाही म्हणूनच हिंदू संस्कृती ही नागरिक प्रधान आणि प्रगत होती कारण ती मातृसत्ताक संस्कृती होती

4)वैदिक कालखंडातील स्त्री जीवन :-

सिंधू संस्कृतीच्या अस्तानंतर आर्यांनी आर्य संस्कृतीचे बीजारोपण केले या संस्कृतीमध्ये सामाजिक जीवनामध्ये स्त्रियांना अनेक अधिकार प्राप्त झाले होते त्यामध्ये शिक्षण लेखन कला यांचे अधिकार स्त्रियांना प्राप्त झाले होते

1) स्त्री शिक्षण :

" समाजाची प्रगती अथवा अधोगती ही प्रमुख्याने त्यांना दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक दर्जावर अवलंबून असते . शिक्षण हा देखील त्यांच्या प्रगतीचा आधार म्हणून बहुतेक कालखंडामध्ये याच महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे

वैदिक काळातील वेदा अध्यायाना पासूनच शिक्षण पद्धतीचा उदय झाला या काळातील स्त्रिया सुशिक्षित होत्या त्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होत्या उपनयन संस्कार झाल्यानंतर शिक्षणाचा प्रारंभ होत असेल या काळात अनेक स्त्रिया बुधवार म्हणून उदयास आल्या उदाहरणात लोपामुद्रा गारणी शकुंतला यासारख्या विद्वान स्त्रियांचा उदय हा या दरम्यानच्या कालावधीमध्ये झाला मात्र वैद्य कालखंडानंतर मुलांवर होणारा प्रकार बंद झाला आणि मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत गेले रामायण आणि महाभारत या कालखंडामध्ये तर स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा हा तुमचं खालावलेला आपणास दिसून येतो

वरील सर्व समाजव्यवस्थेचे अवलोकन केल्यानंतर असे लक्षात येते की स्त्री ही धर्म संस्कृती आणि शिक्षण या क्षेत्रांमध्ये सर्वोच्च शिखरावर विराजमान झालेली आपणास दिसून येते मात्र नंतरच्या काळात बालविवाह जाचक निर्बंध असल्यामुळे राहिल्या यामुळे नंतरच्या काळात सुसंस्कृत स्त्रीचा दर्जा हा अधिकाधिक खालावत गेल्याचे आपल्याला आपल्या निदर्शनास येते.

5)स्त्रियांच्या अवनतीचा कालखंड - उत्तर वैदिक कालखंड :-

स्त्रियांच्या उन्नतीला प्रारंभ उत्तर वैदिक कालखंडात झालेला आपणास दिसून येतो काढून वैदिक कालखंडामध्ये अर्थाचे जीवन हेच बनले आता 35 समाज जीवनामध्ये आणि शेतीप्रधान ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये सहभागाची गरज भासू लागली याचाच परिणाम हा स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनावर ती झाला त्यांच्या शिक्षणात फारसे महत्त्व उरले नाही तरी शिक्षणाचा अधिकार हा केवळ श्रीमंत लोक आवडतात मर्यादित राहिला एवढेच नाही तर स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनातील सहभाग देखील कमी झालेला आपणास दिसून येतो यातील प्रमुख बाब म्हणजे आर्य आणि अनार्य यांमधील संबंध निर्माण केले त्यामुळे स्त्रियांचे स्थान धोक्यात आले.

उत्तर वैदिक कालखंडातील समाजजीवन हे लॉबी विलास बनले त्यांच्या याच जीवनशैलीला परिणाम हा स्त्रियांच्या जीवनावर ती देखील झाला बालविवाहाचे प्रमाण याच दरम्यान या कालावधीमध्ये वाढले भारतीय समाजव्यवस्थेत यावर अमानुष पाचवी व अघोरी पदांचा प्रारंभ हा उत्तर वैदिक कालखंडात झाला असे आपणाला दिसून येते.

6) बुद्ध कालखंडातील स्त्रियांचा दर्जा :-

उत्तर वैदिक कालखंडात निर्माण झालेली सामाजिक अस्थिरता आणि स्त्रियांच्या जीवनात निर्माण झालेली अंधकारमय स्थिती दूर करण्याचा प्रयत्न तथागत गौतम बुद्धांनी आपल्या कार्यकाळात केलेला आपणास दिसून येतो त्यामुळे बहुजन समाज आणि स्त्री वर्गात समता मानवता या मुद्द्याकडे आकर्षित झाला यामध्ये प्रामुख्याने सामाजिक आणि धार्मिक बंद नाणी जखडलेल्या सामाजिक रूढी परंपरा त्रस्त झालेल्या अत्याचाराच्या ओझ्याखाली जगणाऱ्या स्त्रियादेखील बौद्ध धर्माकडे आकर्षित झाल्या कारण तथागत गौतम बुद्धांनी स्त्रियांना मानवी हक्क प्रदान केले स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला त्यांना दुःख मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले समाजाचा सर्व पातळीवर त्यांना एकाच समानतेच्या सतरा खाली त्यांना संघात घेतले नाव गाव जात आणि पंथ प्रदेश विसरून स्त्रिया संघमय झाल्या.

अशा प्रकारे मानसिक सांस्कृतिक विचाराच्या माध्यमातून तथागत गौतम बुद्धांनी स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनवले एवढेच नव्हे तर त्यांना जगण्याचे स्वतंत्र देखील बहाल केले.

7) शिवकाळ :-

शिवकाळ पेशवाई स्त्रियांना मानाचे स्थान होते राजघराण्यातील व सरदार घराण्यातील स्त्रियांना लेखन-वाचन शिक्षणाच्या संधी होत्या त्या काळात स्त्रियांनी कर्तृत्व गाजवले होते पुरुषांनी मान्यही केले मात्र रूढी-परंपरा धर्माच्या नावाखाली चालणारा स्त्रियांच्या बाबतीत कर्मठपणा सतीप्रथा बालविवाह जरठ-कुमारी विवाह विधवा स्त्रियांची दयनीय स्थितीत कुटुंब आंतर्गत होणारी घुसमट या सर्व गोष्टींनी स्त्रिया गाजल्या होत्या जन्माचे भोग म्हणून हे सर्व सहन करत होत्या.

8) ब्रिटिश राजवटीत स्त्रियांचे स्थान :-

ब्रिटिशपूर्व काळात स्त्री-पुरुष यांमधील दरी निर्माण झाली होती ती भरून काढण्याचा प्रयत्न कालखंडामध्ये झाला त्यांच्या व्यक्तिगत कर्तृत्वाला थोडीफार प्रतिष्ठा या कालखंडातच ब्रिटिशांनी स्त्रियांना शिक्षणाची संधी निर्माण करून दिली यामुळे स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये योगदान दिले आधुनिक कालखंडात स्त्रियांचे योगदान हे महत्त्वपूर्ण आहे ब्रिटिश राजवटीमध्ये राजवटीमध्ये राजाराम मोहनराय ईश्वरचंद्र विद्यासागर महात्मा ज्योतिबा फुले यासारख्या अनेक सुधारकांनी महिलांच्या उद्धारासाठी लढा निर्माण केला राजा राम मोहन राय यांच्या प्रयत्नामुळे हिंदुस्तान मधल्या सती प्रथेचे निर्मूलन झालेले विधवांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवण्यासाठी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी प्रयत्न केले विधवांना पुनर्विवाह करता यावा यासाठी विधवा पुनर्विवाह कायदा निर्माण करण्यात आला स्त्रियांच्या जीवनामध्ये सुधारणा घडून आणण्यासाठी पंडिता रमाबाई यासारख्या अनेक महिलांनी ही प्रयत्न केले महिलांच्या जीवनामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अखिल भारतीय महिला परिषद निर्माण करण्यात आली या परिषदेच्या माध्यमातून स्त्रियांसाठी शिक्षण बालग्रहा प्रथा निर्मूलन या सारखे कायदे करण्यात आले भारतीय इतिहासाचा कालावधीत भारतातील महिलांच्या स्थितीमध्ये परिवर्तन घडून आले यासाठी ब्रिटिशांनी स्त्रीभूणहत्या हुंडाबंदी बालविवाह आणि विधवा-पुनर्विवाह वरील निषेध या गोष्टींसाठी

ब्रिटिशांनी कायदे केले त्याचबरोबर भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांच्या हक्कासाठी प्रमुख्याने समता बंधुता यावर आधारित विविध कायदे करण्यात आले त्यामुळे महिलांवर होणारे अत्याचार थांबले स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रियांचे स्थान स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांच्या विकासाच्या कार्याला सुरुवात झाली स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्त्री-पुरुष समानतेसाठी निश्चित प्रयत्न करण्यात आले डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या साह्याने स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी भूमिका घेऊन स्वातंत्र्य समता बंधुता यावर आधारित राज्यघटनेची निर्मिती केली तर भारत सरकारने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक योजनांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या उद्धारासाठी प्रयत्न करण्यात आले असले तरी भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यम दर्जाचे आहे.

9) स्वातंत्र्य उत्तर काळ :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिला विकासाच्या कार्याला सुरुवात झाली होती स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्त्री पुरुष समानतेसाठी निश्चित प्रयत्न करण्यात आले डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेचा साह्याने स्त्री सक्षमीकरणाचे कृतिशील भूमिका घेतली होती स्वातंत्र्य समता बंधुता राज्यघटनेची आधार आहे भारत सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी आणि कायदे केले आहेत आणि धोरणे अंमलात आणली पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न झाले असले तरी अजूनही महिलांचे स्थान दुय्यम व गौणच आहे.

समारोप :-

प्राचीन मध्ययुगीन कालखंडात शिवशाही व पेशवाई चा कालखंड ब्रिटिशांच्या काळात स्त्रियांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल झाला या बदलाविषयी "महात्मा गांधी महात्मा गांधी पुढील विचार व्यक्त करतात जोपर्यंत महिला पुढे येत नाहीत तोपर्यंत समाजाचे राष्ट्राचे कल्याण होणार नाही".तर "महात्मा फुले यांच्या मते स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे" तर "राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या मते जिजाऊ मुळे छत्रपती घडले यशोदा मातेमुळे श्रीकृष्ण घडले कौशल्यामुळे राम घडले त्यामुळेच स्त्री माता गुरुस्थानी मी प्रथम वंदना करतो" आणि "डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते स्त्री हि जात समाजातील अलंकार आहे,आपल्या मुला-बाळांचा कुटुंबाचा आणि कुळाचा लौकिक स्त्रियांवर अवलंबून असतो,स्त्रियांच्या प्रगती वरच समाजाची प्रगती अवलंबून असते."

आज एकविसाव्या शतकात प्रवेश करून बरीच वर्षे संपलेली आहेत विज्ञान युग व संगणक युगात ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला आहे. शिक्षण खेड्यापाड्यापर्यंत तळागाळापर्यंत असले जरी असले तरीदेखील स्त्रियांवरील अन्याय आणि अत्याचार थांबले नाहीत हे भयंकर चित्र ही आपणास नाकारता येत नाही स्त्रीदास्य परंपरा निरक्षरता,अंधश्रद्धा,हुंडाबळी,लैंगिक अत्याचार उन्हातानात काबाडकष्ट करणे कौटुंबिक अत्याचार या समस्यात अडकून पडलेल्या कोट्यावधी स्त्रिया हेही चित्र संबंध जगामध्ये पहावयास मिळते.आज स्त्रिया घरी सुरक्षित नाहीत आणि घराबाहेर सुरक्षित नाहीतच आदिवासी,मुस्लिम स्त्रिया यांची अवस्था वाईट झाली आहे.ही दोन परस्पर विरोधी चित्रे आज आपणास पहावयास मिळत आहेत . सामाजिक प्रथा या वेगवेगळ्या कालखंडात सुरू असलेल्या आपल्याला दिसून येत होत्या खऱ्या अर्थाने सिंधू संस्कृती मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती वैदिक संस्कृतीने कुटुंबपद्धती स्वीकारली परंतु उत्तर- वैदिक कालखंडामध्ये मध्ये पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली.आणि सामाजिक व्यवस्थेला मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती चा विसर पडला स्त्रियांच्या जीवनामध्ये पितृसत्ताक

कुटुंब पद्धतीमुळे अमुलाग्र बदल घडून आला.तरी आज स्त्रियांनी सर्वच क्षेत्रामध्ये प्रगती केलेली आपणास दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) गायधनी रं.ना.राहुरकर व.ग.:- प्राचीन भारताचा इतिहास-कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,पुणे.
- 2) डॉक्टर.एस.एस.गाठाळ - "भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री-जीवन" कैलास पब्लिकेशन,औरंगपुरा,औरंगाबाद.
- 3) डॉक्टर जयसिंगराव पवार:- "भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास" निराली प्रकाशन,पुणे.
- 4) मा.म.देशमुख:- "प्राचीन भारताचा इतिहास",विश्वभारती प्रकाशन ,नागपूर.
- 5) डी.डी.कोसंबी:- "प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता",डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.
- 6) डॉक्टर हेतसिंह बघेला:- "भारतीय संस्कृती का विकास" ,रिसर्च पब्लिकेशन,जयपुर.
- 7) प्राध्यापक पी.जी.जोशी:- "प्राचीन भारत" ,अभय प्रकाशन, नांदेड.
- 8) डॉक्टर्स पद्मजा पाटील डॉक्टर शोभना जाधव "भारतीय इतिहासातील स्त्रिया" ,फडके प्रकाशन ,कोल्हापूर.
- 9) डॉ. अनिल कठारे व डॉ विजया साखरे :- "प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती",विद्याबुक पब्लिकेशन,

आहे हे असं आहे कथासंग्रहातील मध्यवर्गीय स्त्री जीवनचित्रण

डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

मराठी विभागप्रमुख,
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर जि. लातूर

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात परिवर्तनाच्या बदलत्या ज्या प्रक्रिया सुरू झाल्या आहेत त्यामुळे विलक्षण गतीने स्त्री-जीवन बदलत आहे. नवे विचार, नवे आचार अस्तित्वात येऊ लागले. स्त्री ही पायाची दासी आहे. हा विचार अस्त पावत आहे. दुहिता, पत्नी आणि माता याच केवळ स्त्रीच्या भूमिका आहेत. हा विचारही काळाबरोबर पडद्याआड गेला आहे. आज जागतिकीकरण, यंत्रयुगात, माध्यमांच्या युगात स्त्रिया सर्व क्षेत्रांत मोकळेपणाने वावरत आहेत. स्त्री-दास्य-विमोचन लढयातील एक पर्व संपले म्हटले जात आहे. तरी अद्याप स्त्रीकडे पाहण्याचे दृष्टीकोन पूर्णतः बदलले नाहीत. मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा स्त्री उपयोग करू शकत नाही. राजकीय हक्क ती वापरते; पण अद्याप तिला समाजात दुय्यम स्थान आहे. आजची स्त्री अर्थाजनासाठी बाहेर पडली आहे. तिच्या मनात आपण स्वतंत्र आहोत, आपण माणूस आहोत या जाणिवेचा उदय झाला पाहिजे. स्त्रीला समानतेची वागणूक मिळाली पाहिजे हा आग्रह धरला. असे डॉ. भालचंद्र देशपांडे यांनी ‘मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन’ या पुस्तकात म्हटले आहे. स्त्रीला झालेल्या हक्काची जाणीव व लेखन स्वातंत्र्याचा हक्क या दोन्हीतून स्त्री लेखिका लिहू लागल्या आहेत. देशपांडे म्हणतात, “स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जाणवतो तो लेखिकांचा कथा, कादंबरी, कविता, आत्मकथन या क्षेत्रातील उदंड उत्साह गेल्या दहा वर्षात जवळ जवळ ऐंशी टक्के कथा-कादंब-या लेखिकांच्या असतात.” वृत्ती गांधीर्याने लिहिणा-या, कलात्मकतेची समज असणा-या मूल्यविषयक या सुखवस्तू मध्यमवर्गीय स्त्रीवादी लेखिकांनी किती प्रमाणात जाणून घेतल्या आहेत हा प्रश्नच आहे. त्याच पुन्हा या स्त्रीवादी साहित्यातून अद्यापही ग्रामीण स्त्री उपेक्षितच आहे. जोपर्यंत ग्रामीण जीवनातून स्त्री मोठ्या प्रमाणावर सुशिक्षित होत नाही व आपले जीवन चित्रित करीत नाही तोपर्यंत त्यांची उपेक्षा होताना दिसेल. सध्या दलित साहित्यातून स्त्रिया स्त्रीवादी साहित्य लिहित आहेत. आत्मचरित्रासारख्या माध्यमातून त्या आपले विचार व जीवन चितारू लागल्या आहेत. फार थोड्या स्त्रियांनी कथालेखन केले आहे. शांताबाई, काशीताई, सौ. मुक्ताबाई दीक्षित (कृष्णाबाई), विभावरी शिरूरकर, सौ. कमलाबाई टिळक, सौ. वसुंधरा पटवर्धन, शिरीष पै, इंदिरा संत, कमला फडके, इंद्रायणी सावकार, स्नेहलता दसनूरकर, योगिनी जोगळेकर, सौ. लीला श्रीवास्तव, पद्मजा फाटक, मोहीनी वर्दे, सौ. जोत्सना देवधर, सौ. मथु सावंत, प्रतिमा इंगोले, आशा बगे, बेबी कांबळे, प्रज्ञा पवार, इंदूमती जोंधळे, अनुराधा पाटील, तृप्ती अंधारे इत्यादी कथा लेखिकांनी स्त्री जीवनाचे विविध पातळयावरून चित्रण केले आहे. शैलजा राजे, शकुंतला गोगटे, स्नेहलता दसनूरकर, मथु सावंत इत्यादी कथालेखन करणा-या कथालेखिकांपेक्षा थोडेच पण चित्त वेधून घेणारे कथालेखिकांचे लेखन अधिक महत्वाचे वाटते. गौरी देशपांडे यांच्या कथांतून आढळणारी स्त्री वेगळ्या चेह-यामोह-याची आहे. अविच्छिन्न स्वामित्व लाभलेल्या पुरुषत्वाचा व नव्याने जाग्या झालेल्या स्त्रीचा झगडा आता सुरू झालेला आहे. या बदलत्या परिस्थितीचे भान असलेल्या गौरी देशपांडे, सानिया, अंबिका सरकार, सिरूर, सुकन्या आगाशे, मथु सावंत, प्रज्ञा पवार इत्यादी नव्या लेखिकांचे लेखन आशादायी वाटते.

गौरी देशपांडे या स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री जीवनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रण करणा-या लेखिका आहेत. स्त्रीच्या भावजीवनाचे उत्कृष्ट चित्रण जीवनाची पारंपारिक चौकट ओलांडून जाणा-या स्त्री पुरुषांचे चित्रण करताना माणसाच्या मनाचा तळ शोधण्यावर भर देतात. गौरी देशपांडे यांच्या ‘आहे हे असं आहे’ या संग्रहात एकूण 24 छोट्या छोट्या कथा आहेत. यातील सर्वच कथा या स्त्रीविषयक समस्या, भावना, मानसिकता मुक्त स्त्रीच्या अविष्काराच्या आहेत. ‘कावळ्या

चिमणीची गोष्ट' या पारंपारिक कथेतून स्त्री पुरुषांच्या नीती-अनीतीचा वेध घेतला आहे. यातही स्त्रीमनाचे कंगोरे, तिच्या असाहयतेचे पदर काव्यात्म भाषेत उलगडून दाखविले आहे. माणसाचा स्वार्थीपणा, त्याची गरज त्यातच पुरुषी स्वभाव, अहंकार व स्त्रीला हवे तसे राबवून घेण्याची पुरुषांची वृत्ती याचीही एक रूपक कथाच होय. तसेच गौरी देशपांडे यांनी 'विनाशकाले उळे' या लघू कथेतून संकटाच्या भोव-यात सापडलेल्या एका स्त्रीची कहाणी रेखाटली आहे. तिचे आत्मगतही व्यक्त केले आहे. मनाला भिडणारं, प्रथम ती त्याच्यासह पोराबाळात रमलेली असते. ती दुसरी पत्नी घेऊन घरी येतो. तेंव्हा तिची मानसिकता आणि तो जेव्हा एकटा येतो तेंव्हा तिची मानसिकता आणि तो जेव्हा घरी येतो तेंव्हाची मानसिकता लेखिकेने चितारली आहे. स्त्रीच्या भावावस्थेचे हे सुरेख चित्र होय. 'सवय' या कथेतून लेखिका एका दुष्ट माणसावर विश्वास टाकून प्रेम करण्याच्या सवयीत सापडल्यामुळे तिच्यावर संकटे येतात. याचे चित्रण केले आहे. एकूणच स्त्री जीवनाची उलघाल किती विचित्र असते. कारण येथे स्त्रीनं पुरुषावर जीवापाड प्रेम करावं आणि त्याने मात्र दुस-याच बाईशी लग्न करावं याची तिला खंत वाटते. पुरुषाने दिलेला धोका तिच्या जीवनात सवय लागू नये म्हणून सावध करून गेला. मात्र त्यामुळे तिच्या जीवनातून प्रेमाचे, मायेचे गणितच चुकत गेले. गौरी देशपांडे यांच्या कथेतून नायिकांवर खूप मोठ्या प्रमाणावर अन्याय करून गुलामी लादली जाते. 'सोन्याचा टुकडा' या कथेतूनही स्त्री जीवनाच्या एकाकी जीवनाच्या भावविश्वाचे चित्र साकार होते. या बहुतेक नायिका परितक्ता असतात, किंवा त्यांनीच विभक्त जीवन जगतात त्यामुळे त्यांच्या जीवनात एकलकोंडाची पोकळी निर्माण होते. सुखलोलूप जीवन भोगणारी व सुखातील मुक्त जीवन तिनं झुगारून दिलेल्या पुळचट परंपरेचं, रूढी-प्रथाचं भुषण वाटतं; पण तिची एकाकीपणाची पोकळी मात्र -हृदयाला ठेच पोहचवते. बिनधास्तपणा, निगरगडपणा, धाडसीपणा, कथेच्या मूळात नेत असला तरी शेवटी जोडीदार हवा ही कल्पनाही सुप्तपणे सांगून जातो. म्हणून या कथेतून येणा-या स्त्रिया पुरुषावर जीवापाड प्रेम करणा-याही आहेतच. त्यात धोका आहे. हे त्यांना माहित आहे. पुरुषांनी स्त्री ला खेळणं म्हणून राबवावं आणि कळसूत्राच्या बाहुलीप्रमाणे नाचवावं याबद्दल तिरस्कारही धुमसत राहतो कधी कधी स्त्रीचा मुक्तपणाही त्या टिपायला कमी करीत नाहीत. पुरुष दुबळा आहे. स्त्री सबला आहे अशी भावनाही ती व्यक्त करून जाते. दुबळ्या पुरुषाला आपल्या जाळयात गोळून त्याला कुत्र्याची उपमा देणारी मुक्त जीवन जगणारी कौटूंबिक अवस्था सोन्याचा तुकडा या कथेत व्यक्त होते. 'सोन्याचा तुकडा' ही उपमा प्रामाणिक कुत्र्याला मोलकरणीने दिलेली असते. या कथेतील नायिका एका गरीब बिचा-या तिच्यावर जीवपाड प्रेम करणा-या पुरुषालाही सोन्याचा तुकडा ही उपमा तिचीच मुलगी देऊन जाते. त्याचबरोबर ना. सी. फडके यांच्या कथेतील नायिकाही पुरुषांना उद्देशून 'कुत्रे मेलं' असे म्हणते. येथे त्या प्रेम करणा-या पुरुषाची मानसिकता आणि तिच्या जीवनात निर्माण झालेली कोंडी चित्रित करून लेखिकेने स्त्री पुरुषांच्या मानसिकतेचा वेध घेतला आहे. 'आहे हे असं आहे.' या कथेतून गौरी देशपांडे यांनी प्रथमपुरुषी निवेदन केल्यामुळे ते तिचेच आत्मगत, स्वगत असल्याचा भास होतो. इथे महाविद्यालयीन जीवनातील आठवणींना उजाळा येतो. तिच्या प्रेमाविषयी कल्पना फार वेगळ्या आहेत. ती म्हणते, "माझ्या मते प्रेम या भावनांचे फक्त मनाशी संबंध असल्याने मला त्यात फारसं वावगं वाटत नव्हतं. किंबहुना मला प्रेमात पडायला फार आवडतं." मार्सडन असाच तिचा मित्र. त्याच्या प्रेमात पडते. प्रेमजीवनाचे चित्रण व पुढे एखाद्या हिंदी चित्रपटातील नायक नयिकेच्या प्रेमविरहाप्रमाणे विरहाचेही चित्रण येते. 'आहोटी' या कथेतून लेखिकेने प्रेम आणि लग्न यांच्या आधुनिक कल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. लेखिका म्हणते, "मध्यमवर्गीय रोमँटीक बुर्जुआसारखा प्रेम आणि लग्न यांचा संबंध काय लावायचा हे करताना मी महत्वाची प्रिन्सीपल्स सोडून देत नाही का? कित्येक वेळा मी टिच्वून म्हटलं आहे की, प्रेम ही दोन व्यक्तिमधली व्यक्तिगत बाब असते, तर लग्न ही सामाजिक व कायद्याची बाब आहे." उद्यालक ऋषीची बायको या कथेतून लेखिकेने सिल्पी आणि कमला यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे त्यांच्या विचारांचे, आचारांचे तसेच खेळकर भांडखोर वृत्तीचे सुरेख चित्रण लेखिकेने केले आहे. चिंतन आणि आधुनिक विचारधारा याचे मिश्रण व पाश्चिमात्य संस्कृतीची पुढे चढलेली संस्कृती यातून दृग्गोचर होते. स्त्री पुरुषाचा संघर्ष यात चित्रित केला आहे. 'पाऊस

आला मोठा' ही कथा स्त्रीच्या पुरोगामी विचारांना जवळ करते आहे. स्त्रीनं बंधनात अडकण्याचं या कथेतील नायिकेला मुळीच आवडत नसते. अप्पा हा वयस्कर पण आपल्यापेक्षा अत्यंत कमी वयाशी त्यानं केलेलं लग्न ती तिची आई तिला झालेला ल्युकेमिया हा रोग मानवी भावभावनांचे पदर लेखिकेने येथे चितारले आहेत. तिचा बिनधास्तपणाही सावत्र आईच्या मृत्यूने कसा विरघळून जातो. याचे सुरेख भावबंध चित्रित होतात. स्त्रीच्या वास्तव मनातील कप्पे उघडे होतात. यातून लेखिकेची आधुनिक समाजाकडे पाहण्याची डोळस दृष्टी अधिक व्यापक व सखोल जाणवते.

‘राईट ऑन सिस्टर’ या कथेतून आधुनिक आणि पारंपारिक रीतीरिवाजांचे चित्रण घडत जाते. नायिका ही आधुनिक विचारांची असते. तर तिच्या घरच्या मंडळीचे विचार जुन्या वळणाचे असतात. उदा. “हरिहर, मुलीवर आरेडू नये. म्हातारपणी तेवढ्याच माया लावतात हो. मुले काय, दोन वेळा जेवण आढळणारे पुढ्यात, तर नायिकेचे विचार खुपच पुढे गेलेले असतात. उदा. नायिका म्हणते, मला वाटलं या बाप्यांना लग्न, मुलं बायका यांची इतकी अडचण होते, तर आपण मिळून एक गोष्ट करावी सगळ्या बायकांनी मिळून एक कॉलनी करावी मोठी तिथे प्रवेश फी सगळ्या पुरुषांना सदरा धुवून हवा ना टाक पैसे. चपाती करून हवी ना टाक पैसे, बाई हवी ना शेजेला टाक पैसे, मूल हवं ना नाव चालवायला, टाक पैसे मजा वाटली. हसू आलं. मंदावन्संना सांगू का? काय म्हणतील? माहित आहे काय? काय म्हणतील ते “डोकंबीकं फिरलयं का काय सिंधू! म्हणतील.” नाहीतर मरा मग या कथेतून येणारी स्त्रीची दुःखद कहाणी एकाकी जीवनाची कहाणी तिचा नवरा सातासमुद्रापार लेकीला घेऊन गेलेला असतो. तिकडेच त्याने दुसरे लग्न केलेले असते. लेकीच्या विरहाचे चित्रण व आईपणाचं दुःख या कथेतून येते. याचसाठी या कथेतून लेखिकेने पोक्त स्त्रीला दिवस गेल्यानंतर तिच्या मनाची जी अवस्था होते ती हळूवारपणे टिपली आहे. मथुराबाईना वयाच्या चाळीशीनंतर दिवस जातात. त्याच्या मनाचे चित्र येथे येते. पुरुषी वासनाला आणि मथुराबाईची आगतिकता हेच या कथेचे सूत्र आहे उतारवयातही स्त्रीला भोगवस्तू समजून तिच्यावर होणारा हा अन्यायच आहे. हेच लेखिकेला येथे सांगावयाचे आहे. ‘कलिंगड’ या कथेतून लेखिकेने अनाथालयातून मूल आणतांना जी जिवाची घालमेल होते. त्याचे सुरेख चित्र रेखाटले आहे. तिला लहानपणापासून कलिंगडाची आवड असते. तिचा प्रेमविवाह झालेला असतो. लग्न झाल्यावर आठ वर्षांनंतरही मूल होत नाही शेवटी ती अनाथलयातून मूल आणावयाचे ठरवते. तेंव्हा तिच्या जिवाची घालमेल होते व तिचे अनाथ मुलांविषयी जी भावना निर्माण होते. त्याचे चित्रण करून एक प्रकारे वांझ स्त्रीची समस्याच मांडली आहे. ‘जावे त्याच्या वंशा’ या कथेतून लेखिकेने दोन स्त्रिया पतीपासून विभक्त झाल्यावर एकत्र राहत असताना त्यांची मानसिकता ठिपली आहे. तसेच ‘परंतु मुर्खाचे’ या कथेत नायिका आपली प्रतिष्ठा जपण्यासाठी कशी मुर्खासारखे निर्णय घेते, वागते व त्यातून तिला कोणकोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागते. याचे प्रत्येकरी चित्रण केले आहे. ‘एकदा काय झालं’ या कथेतही लेखिकेने परपुरुषाचे व परस्त्रीचे एकमेकांना कसे आकर्षण निर्माण होते. याचे रोमँटिक मूडमध्ये चित्रण केले आहे. नायिकेला रस्ता ओलांडण्याची नेहमीच भीती वाटत असते. आणि एकदा रस्ता ओलांडताना धडकते. मुद्दाम दोघेही एकमेकांना ओळख देत नाहीत व परक्यासारखे वागू लागतात. फिरतात मौज करतात. असे प्रसंग चितारले आहे. ‘मायलेकी’ या कथेत लेखिकेने आपल्या मुलांना बोर्डिंगात ठेवणारा जो एक वर्ग आहे. त्या वर्गाच्या मानसिकतेचा वेध घेतला आहे. ‘इंडियन समर’ लेखिकेने या कथेत वाढत्या वयाबरोबर ट्रेकिंग, क्लब याकडे मध्यमवर्गीय वर्गाचा ओढा कसा सुरू होतो. अनु ही मध्यमवर्गीय जोडप्याची मुलगी ती सुद्धा ट्रेकिंगमध्ये नाव नोंदविते. तिथे तिचे रविकुमार बरोबर प्रेम जमते. तिच्या आईची तगमग सुरू होते. मानसिक ताणतणाव लेखिकेने चितारला आहे. ‘जागा’ या कथेतून वत्सलाबाई नावाच्या एका विधवा मोलकरणीच्या भावविश्वाचे पापुद्रे चितारून लेखिकेने ती एका बाप्याबरोबर राहण्यास कशी तयार होते. स्त्री कशाची भूकेली असते. हेच लेखिकेला येथे सांगावयाचे आहे. प्रेमात वय, घर, दार याला महत्त्व नसतं विधवेलाही शारीरिक भूक असतेच ना मोलकरीण त्यासाठी त्याच्याबरोबर निघून जाते.

गौरी देशपांडे यांनी 'आहे हे असे आहे' या लघुकथांतून जी पात्रे रंगविली आहेत. ती मध्यमवर्गीय सुशिक्षित, आधुनिक विचारांची, मुक्त स्त्रीजीवन जगणारी, नव्या विचारांची बहुतेक संभाषणात इंग्रजाळलेपणा असणारी, मराठी भाषेपेक्षा इंग्रजी भाषेचे कौतुक असणारी बोलताना सतत मराठी इंग्रजी शब्दांचा वापर करणारी आहेत. मूळ कथांतून जवळजवळ एक तृतीयांश इंग्रजी शब्द येतात. या आधुनिक स्त्रियांना समजून घेण्यासाठी त्यांच्या विचारांची खोली जाणून घेण्यासाठी वाचकालाही इंग्रजी येणे आवश्यक आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. मध्यमवर्गीय समाजातील स्त्रीच्या व्यथा येतात. इंग्रजी अध्ययनाने व पाश्चात्य संस्कृतीच्या आकलनाने स्त्री जीवनात बदल घडून आला आहे. त्यामुळे भारतीय पारंपारिक संस्कृती त्याची घुसमट सुरू झाली आहे. त्या व्यथांचे चित्र गौरी देशपांडे यांनी अत्यंत प्रत्ययकारी स्वरूपात चितारले आहे. त्यांच्या कथांतून प्रथमपुरुषी स्वागत असल्यामुळे, निवेदन येत असल्यामुळे अनेक वेळा कथेतील पात्रे बोलत नसून स्वतः लेखिकाच आपले स्वानुभाव, आत्मगत सांगते आहे. त्यामुळे त्यांची कथा अधिकच जवळीक साधून मनावर ठसत जाते. नव्या जाणिवेने लेखन करणा-या लेखिकांजवळ मूल्यविषयक श्रद्धा आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून मानाने जगता आले पाहिजे. आता तिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून बरोबर काम करावयाचे आहे. तिला महानगरीय, मॉल, संस्कृतीत फास्ट फूड युगासी जुळवून घ्यावयाचे आहे. उत्तरोत्तर आधुनिक स्त्रीवादासी सामना तिला करावयाचा आहे. तेंव्हा तिच्या नुसतेच प्रश्न निर्माण होणार नाहीत, तर जे जटील प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यांची उत्तरे देण्यासाठी तिला ठायी ठायी संघर्ष करावे लागतील. अविच्छिन्न स्वामित्व लाभलेल्या पुरुषत्वाच्या व नव्याने जाग्या झालेल्या स्त्रीचा झगडा आता सुरू झालेला आहे. त्या बदलत्या परिस्थितीचे भान असलेली गौरी देशपांडे यांची कथा आहे. या कथासंग्रहातील बहुतेक स्त्री पात्रे सुशिक्षित आहेत. इंग्रजी जाणणारी व परदेशात जाऊन आलेली आहेत. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत रूढलेल्या स्त्रीत्वाच्या व पुरुषासंबंधीच्या कल्पनेच्या पलिकडे त्यांची विचारधारा आहे. परंपरा, रूढी, प्रथा बुरसटलेले विचार झुगारणारी, मुक्तविहार जीवनाला सामोरी जाणारी विचारधारा त्यांच्या कथेतून व्यक्त होते. गौरी देशपांडे यांच्या 'आहे हे असे आहे' या कथांची मांडणी आधुनिक शैलीची असून अनेकवेळा ती रूपकात्मक व प्रतिमेच्या भाषेतून बोलत असते. मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजी शब्दांचा वापर होत असल्यामुळे सामान्य वाचकांना अनाकलनीय वाटते. पाश्चात्यिकरणामुळे कथेचा आशय आकार घेत असतो. कथेतून वावरणारी पात्रे जिवंत वाटतात. इंग्रजीचा सोस असणारी पात्रे मध्यमवर्गीयांना जवळची वाटतात. स्वचे -हृदयगत ती पात्रे व्यक्त करीत आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या कथेतून भाषिक सौंदर्य वाढविण्यासाठी काही म्हणी व वाक्प्रचारही येतात. धाकटी-धाकटी म्हणून किती दिवस घालतील पदाराखाली, आली गौर बस पाटावर, एकादशीच्या घरी शिवरात्र, रोजचे मडे त्याला कोण रडे, साप म्हणू नये धाकला, जशास तसे, विकतचं श्राद्ध, बिन-विरहाने वाढे त्याला प्रेम म्हणू नये, दादा पुता, आपणच आपलं, वईवरचं आंबट ओढून काढायचं आणि दुस-याच्या नावानं तमाशा, माझी काही लाकडं नाही पोचवलीत घाटावर अजून, मुलगे काय दोन वेळ जेवण आदळणारे, पुढ्यात पाप्याचं पितर इत्यादी कथेचा घाट, शैली या सर्वच बाबतीत जो नवेपणा जाणवतो व त्यांनी आपल्या कथेतून जो विषय हाताळला आहे. तो पाहता स्त्रीवादी वाङ्मयात त्यांचे स्थान अनन्यसाधारण असेच आहे. आज एक आघाडीच्या स्त्रीवादी लेखिका म्हणून ओळखले जाते. ते स्त्रीवादी कथासाहित्याचे मानदंड ठरतात.

निष्कर्ष :-

- 1) स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात परिवर्तनाच्या बदलत्या प्रक्रियांमुळे विलक्ष गतीने स्त्री जीवन बदलत आहे.
- 2) स्त्रीला झालेल्या हक्काची जाणीव व लेखन स्वातंत्र्याचा हक्क या दोन्हीतून स्त्री लेखिका पुढे येऊ लागल्या आहेत.
- 3) स्त्रीवादी साहित्यातून अद्यापही ग्रामीण स्त्री उपेक्षितच आहे. जोपर्यंत ग्रामीण जीवनातून स्त्री मोठ्या प्रमाणावर सुशिक्षित होत नाही व आपले जीवन चित्रित करीत नाही तोपर्यंत त्यांची उपेक्षा होतांना दिसेल.
- 4) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात कथालेखिकांनी सुध्दा अद्भुतता आणि रंजकता हीच वाट चोखाळली होती. जे कथालेखन केले ते मुख्यतः हरिभारुच्या काळात करमणूक या मासिकातूनच प्रतिकूल परिस्थितीत लेखन, वाचन केले आहे. त्यांनी आपल्या कथांतून नीती आणि धर्मसंस्कारच करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणते ना कोणते तरी रहस्य आणि स्त्रीच्या परवशतेचे चित्रण या काळातील कथालेखिकांनी केले आहे.

- 5) गौरी देशपांडे या स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री जीवनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रण करणा-या लेखिका आहेत स्त्रीच्या भावजीवनाचे उत्कृष्ट चित्रण जीवनाची पारंपारिक चौकट ओलांडून जाणा-या स्त्री पुरुषांचे चित्रण करून माणसाच्या मनाचा तळ शोधण्यावर भर देतात.
- 6) गौरी देशपांडे यांच्या 'आहे हे असे आहे' या कथासंग्रहातील सर्वच कथा या स्त्रीविषयक समस्या, भावना, मानसिकता, मुक्त स्त्रीच्या अविष्काराच्या आहेत. स्त्रीपुरुषांच्या नीती अनितीचा वेध घेऊन स्त्रीमनाचे पदर, तिच्या असहयतेचे पदर काव्यात्म भाषेत उलगडून दाखविले आहेत.
- 7) माणसाचा स्वार्थीपणा त्याची गरज, त्यातच पुरुषी स्वभाव, अहंकार व स्त्रीला गरजेप्रमाणे राबवून घेण्याची वृत्ती स्पष्ट होते. संकटाच्या भोव-यात सापडलेल्या स्त्रियांची कहाणी, तिचे आत्मगतही व्यक्त केले आहे.
- 8) पुरुषी, वासना, आगतिकता हेच या कथांचे सूत्र उतारवयातही स्त्रीला भोगवस्तू समजून तिच्यावर होणारा अन्यायच लेखिका मांडते. त्याचबरोबर मुक्त स्त्रीचा मुक्तपणाही त्या टिपून पुरुष दुबळा व स्त्री सबला आहे अशी भावनाही व्यक्त करतात. दुबळ्या पुरुषाला आपल्या जाळ्यात गोवून त्याला कुत्र्याची उपमा देणारी मुक्त जीवन जगणारी स्त्रीही रेखाटतात. तसेच स्त्रीवर खुप प्रेम करणा-या पुरुषालाही सोन्याचा तुकडा ही उपमा त्यांच्या कथेतील स्त्रीपात्रे देतात.
- 9) गौरी देशपांडे यांच्या कथातून सुशिक्षित आणि मध्यमवर्गीय समाजातील स्त्रीच्या व्यथा येतात. इंग्रजी अध्ययनाने व पाश्चात्य संस्कृतीच्या आकलनाने आणि ही स्त्री घराबाहेर पडून परदेशात जाऊन जीवनात बदल घडवू पाहणारी आहे.
- 10) आहे हे असं आहे या कथासंग्रहातील कथांची मांडणी आधुनिक शैलीची असून अनेकवेळा ती रूपकात्मक व प्रतिमेच्या भाषेतून बोलत असते. यातून कांही वेळा प्रथमपुरुषी निवेदन येते. ते आत्मगताला जवळ जाते तर काही वेळा तृतीय पुरुषी निवेदन येते. मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजी शब्दांचा वापर या कथांतील नायिका करतात.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) गौरी देशपांडे, 'आहे हे असं आहे', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1986
- 2) डॉ. आश्विनी धोंगडे, 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, 1993
- 3) (संपा.) सुमती लांडे, 'स्त्रीवाद' शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती, 2007
- 4) भालचंद्र फडके, 'मराठी लेखिका : चिंता आणि चिंतन', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, 1980
- 5) मंगला वरखेडे, 'स्त्रियांचे कथालेखन नवी दृष्टी, नवी शैली', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती 2005
- 6) शिवकुमार सोनाळकर, 'स्त्रियांचे कथालेखन : सामाजिकता आणि भाषिकता' प्रज्ञा प्रबोध प्रकाशन, सांगली, प्रथमावृत्ती, 2012

दलित कादंबरी : आशय आणि अभिव्यक्ती

प्रा. डॉ. केशव पाटील,

मराठी विभाग, शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

‘दलित’ ही संज्ञा अनेकवेळा व्यापक अर्थाने वापरल्या गेली आहे. तर बऱ्याच वेळा हा शब्द जातीच्या समुहाचा वाचक बनल्या गेलेला दिसतो. कधी कधीतर घडलितड हा शब्द संचित अर्थाने जातीवाचक मानल्याचेही आढळून येते. परंतु ‘दलित’ ही संज्ञा खऱ्या अर्थी व्यापक अर्थानेच मान्य ली पाहिजे. याचे कारण असे की, ‘दलित’ हा कोणत्याही एका किंवा अनेक जातीमध्ये सामावणारा शब्द नाही. समाजातील आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक इत्यादी घटकांनी मागसलेला मनुष्य हा दलित संज्ञेत येणारा असतो. मग तो कोणत्याही जाती- धर्मातला असला तरी तो दलितच असतो. कारण डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात “‘दलित’ म्हणजे एक विशिष्ट सामाजिक स्थिती अनुभवित असलेला समूह किंवा समाजगट” यावरून स्पष्ट होते की, दलित हा शब्द जातीवाचक नाही. ‘दलित’ ही संज्ञा जात ह्या शब्दात सामावणारी शक्ती नव्हे. फार तर तो समुहवाचक शब्द आहे असे म्हणता येईल. परंतु हा समूह केवळ एखाद्या किंवा अनेक जातीने मिळून बनलेला नसतो. समाजात राहणारी व्यक्ती (जात व वर्ग वगळता) समुहाने राहते. समुहाचे म्हणून जे संत, लोकमानस असतात ते पाळते ते असा समाज समूह होय. अशा समाजसमुहात राहणारा जो व्यक्ती केवळ आर्थिक वर्गवारीनेच नव्हे तर धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक इत्यादी सामाजिक अंगांनी मागसलेला असेल अशा व्यक्तींचा मिळून जो समूहगट तयार होतो त्या समूहगटाला ‘दलित’ अशी संज्ञा वापरता येईल.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात उदयाला आलेला आणि दलित समूहगटाचे आत्मभान जागृत करणारा दलित साहित्य प्रवाह म्हणजे तळागाळात खितपत पडलेल्या दुःखी, अन्याय सहन करणारा, कष्टमयी जीवन जगणाऱ्या माणसांची पोटतिडकिने वेदना मांडणारा साहित्य प्रवाह आहे. दलित साहित्यातून अतितीव्रतेने व्यक्त होणाऱ्या वेदनेच्या मुळाशी भारतीय संस्कृती, परंपरा आणि समजव्यवस्थाच कारणीभूत असल्याचे सर्वमान्य आहे. जगणे आणि सोसणे ही जीवनक्रिया या दलित समूहगटाच्या वाट्याला आल्यामुळे या साहित्यातील पात्र संघर्ष करताना दिसतात. दलित साहित्यातून येणारा अनुभवच वेगळा असून तो टाहो फोडणारा आहे अशी अनुभूती एवढ्या प्रखरतेने स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठी भाषेतून मांडल्याचे दिसत नाही. लेखकाची एकनिष्ठता अनुभूतीशी एकरूप होत असते. त्यांच्या जगण्याशी आणि जगण्यातील चटक्याशी ती एकसंघत्व साधत असते. अशी अनुभूती दलित साहित्यातून आल्याचे सहजतेतून दिसते.

दलित साहित्य प्रवाहात दलित कविता संख्यात्मक आणि गुणात्मक अंगाने खूप विकसित झाल्या. दलित कवितेने मराठी कवितेचा क्षेत्र विस्तार तर लाच परंतु एक नवे अनुभवविश्व मराठी काव्याच्या प्रांतात आणून मराठी कवितेला श्रीमंत केले (वामयीन दृष्टीने) असे म्हणता येईल. या खालोखाल दलित कथेने भरारी घेतल्याचे दिसून येईल. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मराठी कथेला न गवसलेले जीवनातील विविधांगी आयाम दलित कथा मांडू इच्छिते. उपेक्षित, दलित माणसांचे अंतरंग उलगडून दाखविते. खरातांची कथा आदिवासी माणसांचे भावविश्व मांडणारी कथा असल्यामुळे त्यांच्या कथेपासूनच आदिवासी साहित्य प्रवाहाला सुरुवात झाल्याचे स्पष्ट संकेत मिळतात. बाबुराव बागुलांच्या कथेनंतर आशय, अभिव्यक्ती आणि तत्त्वांचा सुंदर भावनात्मक आविष्कारच घडवून आणला. अशा अनेक दलित कथाकारांनी दलित माणसांच्या जगण्याचे आणि सोसण्याचे भावविश्व वास्तवातून उभे ले. असे दलित साहित्याचे वेगळे अनुभव मराठी साहित्याला अपरिचित असल्याने दलित साहित्यामुळे नक्कीच नव्या साहित्य प्रवाहाचा जन्म झाला असे म्हणता येईल. या साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विचारधारा असून दलित साहित्य चळवळीने या साहित्य प्रवाहाला समाजाभिमुख ले आहे. या साहित्य प्रवाहामध्ये कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, निबंध, आत्मकथन आणि ललित निबंध इत्यादी वडमय प्रकार निर्माण झालेले दिसतात.

दलित कादंबरीतून येणारे अनुभवविश्व इतर मराठी कादंबरीपेक्षा निश्चितच भिन्न आहे. गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या आणि हजारो वर्षांपासून अस्पृश्य मानलेल्या माणसांचे भावविश्व दलित साहित्य प्रवाहापूर्वी मराठी कादंबरीतून तुलनेने प्रखर स्वरूपात चित्रित झालेले नव्हते. याही पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, दलित कादंबरीतून येणारी पात्र आणि त्यांचा स्वभाव जगल्याचे आणि

जगविण्याचे वेदनामयी दुःख घेऊन अवतरणारे आहेत. भुके पायी टाहो फोडणारी माणसे जगण्यासाठी हक्क मागतात. मानवतेच्या दृष्टिकोनातून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही लोकशाहीची मूल्ये प्रत्यक्ष समुहगटत अवलंबली जावीत असे दलित साहित्याची एण भूमिका दिसते. अण्णाभाऊ साठेंची 'फकिरा' ही नवा संघर्षवाद मांडणारी कादंबरी आहे. दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या माणसांना साहित्यात आणून त्यांचं जगणं अण्णाभाऊ पोटतिडकीने मांडतात. अस्पृश्य व्यक्तीच्या पराक्रमाची कहाणी म्हणजे 'फकिरा' असेही या कादंबरीचे वर्णन करता येईल. अण्णाभाऊंच्या 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'अलगूज', 'आवडी', 'मयुरा', 'वारणेचा वाघ', 'पाझर', 'रानगंगा', 'वड्याचं कणीस', 'मंगला', 'वैर', 'कुरूप', 'अहंकार', 'रुपा' इत्यादी कादंबऱ्यांतून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण येते. तर 'चित्रा', 'फकिरा', 'वैजयंता', 'चंदन', 'माकडीचा माळ', 'गुलाम', 'चिखलातील कमळ', 'रानबोका', 'आघात', 'डोळे मोडीत राधा चाले', 'रत्ना' या कादंबऱ्यांतून दलित जीवनाचे चित्रण येते. अण्णाभाऊंनी विपूल कादंबरी लेखन केले आहे. त्यांच्या कादंबरीचे स्वरूप मनोरंजनाच्या पातळीवरचे आहे असे वरवर वाटत असले तरी त्याच्या अंतरंगात उपेक्षित माणूस सापडतो. त्याचं जगणं आणि सोसणं मोठ्या कलात्मकतेतून अण्णाभाऊंनी चितारलेले आहे. अण्णाभाऊंच्या कादंबरी लेखनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करता येऊ शकतो. भटक्या जमातींचे भावविश्व अण्णांनी चित्रित ले आहे.

शंकरराव खरात हे अण्णाभाऊ साठे यांच्यानंतरचे महत्त्वाचे कादंबरीकार मानले जातात. खरातांनी झोपडपट्टीत राहणाऱ्या माणसांचे अनुभवविश्व कादंबरीतून चित्रित केले. त्यांच्या समोर नेहमी एखादे उद्दिष्ट असते. या उद्दिष्टाची पूर्तता करण्यासाठी ते कादंबरीची रचना करतांना दिसतात. दारू आणि दारूची नशा माणसांचा संसार उध्वस्त करते. हे आशयसूत्र डोळ्यासमोर ठेवून खरात 'झोपडपट्टी', 'हातभट्टी' आणि 'फुटपात नं.१' या कादंबऱ्या ते लिहितात. फुटपाथावरील जगणे कसे भुकेकंगाल बनत जाते याचे वास्तवचित्र ते उभे करतात. फासेपारध्यांच्या जगण्यातील कृत्रिमता आणि पांढरपेशीपणा ते 'पारधी' या कादंबरीतून चित्रित करतात. खेड्यापाड्यातून शिक्षणाची क्रांती झाली पण क्रांतीचा ध्वज मात्र फडकलाच नाही. उलट शिक्षणाच्या नावाखाली कसा काळबाजार भरतो याचे अनुभवविश्व 'मसालेदार गोष्ट' मधून मांडतात.

शंकरराव खरात आणि अण्णाभाऊ साठे हे कादंबरीकार दलित समाजातील आहेत. दलित समाजातील भोगलेले अनुभवविश्व स्वतःजवळ असतानाही दलित माणसांच्या जीवनाचा तळ त्यांना गाठता आला नाही किंवा खरातांना अण्णाभाऊ साठेंच्या 'फकिरा' सारखी जबरदस्त कादंबरी लिहिता येऊ नये. या विषयी मनाला खंत वाटून राहते. साठे आणि खरातांकडे कादंबरी लेखनाची धाटणी असतानाही दलित कविता, कथा जेवढी समाजाभिमुख झाली त्या तुलनेत कादंबरी वास्तवाभिमुख होवू शकली नसल्याने दलित कादंबरी हा प्रवाह दलितांचे भावानुभव विश्व मांडणारा ठरला का ? किंवा तो रंजनाच्याच वाटेने वाटचाल करणारा ठरला ? या विषयी शंका-कुशंका निर्माण होते. जगण्याची तुलना सोसण्याशी न झाल्याने असा प्रकार घडला असावा. असे एक ना अनेक प्रश्न मनःपटलावर उभे राहतात. तरीही कादंबरीशिवाय कवितेतून दलित समाज जीवनाची दशा आणि दिशा कलात्मक पातळीवर उंची गाठणारी आहे.

ना.रा. शेंडे हे याच पिढीतील दलित कादंबरीकार आहेत. 'शृंगारलेले प्रेत', 'काजळीरात्र', 'तांबडा दगड', 'विलासनी', 'अंशुजा', 'गायत्री' अशा काही कादंबऱ्या त्यांनी वाचकांच्या हाती सोपविलेल्या आहेत. समाजवास्तवाचे शेंडेना चांगलेच भान होते. असे त्यांच्या कादंबऱ्यांतील आशयावरून वाटते. कादंबरी लेखनासाठी ते एखादा महत्त्वपूर्ण विषय निवडतात आणि त्यातून त्यांच्या कथानकाची जडणघडण होत जाते. 'शृंगारलेले प्रेत' मध्ये कला आणि नीती हा विषय चर्चितात तर 'तांबडी माती' मध्ये आदिवासी समाजाची सुधारणा याविषयी लेखकाची काळजी स्पष्टपणे जाणवते. 'गायत्री' मध्ये स्त्रीया आणि त्यांचे जीवन, त्यांच्यावर होणारे अत्याचार या अनुषंगाने चित्रण येते. समाजजीवनातील परंपरा, लोकजीवन, चालिरिती या घटकांचा शेंडे कादंबरी लेखनासाठी पुरेपूर वापर करतात, परंतु दलितांच्या अनुभवविश्वाला वाचा फोडण्यासाठी त्यांची कादंबरी फारशी धडपडताना दिसत नाही.

'अपराधी' आणि 'सोळा शिणगार' या कादंबऱ्यांचे लेखक नामदेव व्हटकर यांनी समाजातील अनाथ तरुणाच्या मनाची होणारी होरपळ चित्रित ली आहे. यासह तमाशात काम करणाऱ्या कलाकरांचे वास्तव जीवन मांडण्याचा प्रयत्न ला आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांचा विषय नवखा वाटतो. अनाथ तरुण आणि रंगमंचकावर काम करणारा तमासगीर समाजातील दलित घटकच आहे. याची जाणीव व्हटकरांनी करून दिली हे त्यांच्या कादंबरीतील नावीन्य आहे. उपेक्षित माणसांमधील नामदेव व्हटकरांनी दाखविलेली आपुलकी जिद्दाला निर्माण करणारी असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो. 'मुक्ति संग्राम', 'उज्ज्वला' आणि

‘आभाळाएवढी’ ह्या तीन कादंबऱ्यांचे निर्माते हिं. गो. बनसोड हे होत. बनसोडे यांनी ‘मुक्ति संग्राम’ मधून महार-मांग यांच्यातील स्वाभिमानाची संघर्ष चित्रित ला आहे. धर्मांतर करणे, गावकीची कामे नाकारणे याबद्दलचा नवा विचार मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी ला असून ‘उज्ज्वला’ मधून घडलेला विश्वासघात मानवी जीवनाचे भयाण रूप चित्रमयतेतून आले आहे. त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीचा विषय भिन्न असल्याने वामयीन जाणिवांना प्रगल्भता लाभली आहे.

ना.बा.जाधव यांच्या ‘डॉ. अंजना’, ‘अपर्णा’, ‘राजाभाऊ’, ‘दे दान’ या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागतो. यातून दलित जीवन फारसे डोकावत नाही. पण जाधवांनी कथानकाला उपकथानक जोडून कादंबरीची जडघडण केली आहे. ओघवती व साधी सरळ भाषाशैली वापरून व्यक्तिचित्रणाला कादंबरीचा सुरेख मिलाफ त्यांनी साधला आहे. केशव मेश्रामांनी दलित काव्याची जी निर्मिती केली ती दलित जीवनानुभावांचा तळठाव घेणारी आहे. दलितांचे दुःख मुखवटे धारण करून येत नाहीत तर शब्दांच्या सामर्थ्यावर जीवघेणा अनुभव मांडतात. परंतु त्यांचा हाच अनुभव कादंबरीतून पोकळी निर्माण करणारा ठरतो. मेश्राम ‘हकिकत आणि जटायू’ आणि ‘पोखरण’ या त्यांच्या कादंबऱ्यांतून दलितांच्या व्यथा साकारतात. ‘हकिकत आणि जटायू’ मध्ये आत्मकथनाच्या पातळीवर जाऊन अनुभव कथन करतात. दहा वर्षांचा कालखंड निवडून यातील जगणे मांडतात. परंतु कादंबरीतून येणारे त्यांचे अनुभवविश्व दलितांच्या अंतर्मनाची कोंडी फोडणारे नाहीत. ज. वि. पवार यांची ‘बलिदान’ ही कादंबरी चोवीस तासातील अनुभवाची गुंफण आहे. गावातील गटबाजीमुळे उध्वस्त होणारे जीवन, जगनची प्रेत यात्रा, अनाठई खर्च, पैशाचा चुराडा आणि वेळेचा अपव्यय या सारख्या अनेक घटकातून कादंबरीचे कथानक साकारत जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महानिर्वाणानंतर चळवळीला शैथिल्य आले. समाजात जनमाणसांची होरपळ होऊ लागली. नको त्या भानगडींना महत्त्व येवू लागल्याने गरिबांचे हाल झाले. या अशा समाज वास्तवाचे चित्र पवारांना रेखाटावे वाटले आणि त्यातून ‘बलिदान’ सारखी कलाकृती निर्माण झाली.

दलित कादंबरी समुहमनाचे अनुभवविश्व मांडणारी आहे. सामाजिक बांधिलकीचे तत्त्व जपणारी आहे. ‘फकिरा’, ‘मुक्ति संग्राम’, ‘इस्कोट’, ‘बलिदान’ या कादंबऱ्यांचा या अनुषंगाने आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले आत्मभान दलित कादंबरीने जपलेले आहे. दलित समाजाच्या तळतील लोकांना शिक्षण मिळवे आणि त्यांच्या जीवनाचा कायापालट व्हावा ही बाबासाहेबांची तळमळ होती. अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष आणि संघर्षासाठी संघटीत होण्याची गरज बाबासाहेबांना चांगलीच ज्ञात होती. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्वच सर्वगुणसंपन्न होते. ‘युगप्रवर्तक’ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर आधारीत असलेली कादंबरी हरिभाऊ पगारे यांनी लिहिली.

निशिकांत शेंडे यांची ‘कलंकमुक्ती’ ही कादंबरी दैववाद आणि नियतीच्या न्यात अडकलेली दिसते. परंतु या कादंबरीने एका कुष्ठरोग्याच्या वाट्याला आलेली सामाजिक उपेक्षा आणि त्याला जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष टिपलेला आहे. भीमसेन देठे यांनी ‘इस्कोट’ या कादंबरीतून धर्मांतरानंतर दलित आणि गावकी यांच्यात निर्माण झालेला संघर्ष वास्तवाच्या पातळीवर जाऊन चित्रित ला आहे. दलित कादंबरीतून असे वास्तव पहिल्यांदाच आल्याने देठे हे नवा विषय कादंबरीरूपाने हाताळतात ही बाब उल्लेखनीय आहे. ‘अमृतनाक’ ही भि.शि. शिंदे यांची कादंबरी आणि ‘शुद्र’ ही सुधाकर गायकवाड यांची लघुकादंबरी. ह्या कादंबऱ्या दलित माणसांचे भावविश्व मांडणाऱ्या असून त्या महत्त्वाच्या वाटतात.

बाबुराव बागुल आणि नामदेव ढसाळ हे दलित साहित्यातील प्रतिभाशाली व्यक्तिमत्त्वाचे लेखक होत. दलित जीवनाचे अंतरंग उलगडून दाखविण्यात त्यांची शैली प्रयोगशील बनते. नवानुभववाद ते मांडतात. त्यांनी अनुक्रमे ‘अघोरी’ आणि ‘हाडकी हाडवळ’ नामक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. ‘अघोरी’ मध्ये ग्रामीण पातळीवरचे चित्रण येते. अघोरीबाबा चमत्कार घडविणारा माणूस आणि गावाच्या विरोधात असलेला पाटील. यांच्यातील संघर्ष चित्रित होतो. बागुलांच्या लेखणीत दलितांचे भावविश्व पकडण्याची ताकद असतानाही त्यांची कादंबरीतील पकड मंत्रतंत्र, अघोरी विद्या आणि शृंगारिक चित्रणे करण्यात खर्ची पडल्याने लेखणीची पकड ढिली झाली आहे. ढसाळंनी ‘हाडकी हाडवळ’ मधून दलित टुंबातील काही आनंदाचे क्षण टिपले आहेत. पोटच्या लेकराप्रमाणे एकमेकांना जीव लावणारी माणसे या कादंबरीतून येतात. बायजा आपला दीर मानबा अंथरुणावर पडल्याने दुःखी होते आणि त्याला जीवनाचा मार्ग सांगते. अशा आशयाच्या कथानकातून कादंबरी पुढे सरकत जाते. काही घटना प्रसंगांतून उपकथान निर्माण होतात. मुळ कथानक गतिशील राहत नाही. विस्कळीतपणाच्या धोक्यातून ढसाळंची लेखणी विस्तारत जाते.

विजय शिरसाट यांच्या ‘कुस्ती’ आणि ‘कालगर्भ’ या कादंबऱ्यांतून ग्रामीण भागातील दलितांतर्गत संघर्ष, नेतृत्वाची गटबाजी आणि यातून येणारे दलितांचे शोषण प्रकर्षाने प्रकटले आहे. अशोक व्हटकर यांच्या ‘मेललं पाणी’ या कादंबरीतून चांभारांना कातडी पुरविणाऱ्या ढोर जमातीचे दुःख चित्रित झाले आहे. उपेक्षित माणसांच्या वाट्याला आलेल्या वेदना टाहो फोडण्याच्या असून वेदनेच्या मुळाशी तळाला बसलेल्या जाती-जमाती आणि स्पर्श-अस्पर्श ह्या मानवी भावना आहेत. असे व्हटकरांना वाटते. ‘जातीला जात वैरी’ या कादंबरीतही ढोर-चांभार यांच्यातील उच्च-नीचता ना.मा.शिंदे सांगतात. दलित कादंबरीमध्ये महार, मांग, चांभार, ढोर या जाती आपापसात कशा भांडतात, एकमेकांना कशा वाळीत टाकतात. एकमेकांचे शोषण कसे करतात. याचे वास्तव चित्रण येताना दिसते.

बी. रंगरावांच्या ‘सोमा’ आणि नामदेव कांबळे यांच्या ‘राघववेळ’ या कादंबऱ्यांतून दलितांच्या कौटुंबिक जिव्हाळ्याचे क्षण टिपलेले आहेत. दलितांच्या जीवनात जसे दुःख, दैन्य, लाचारी, गरिबी, अपमान हे जसे पाचविलाच पुजलेले असले तरी प्रेमाचे, जिव्हाळ्याचे, सुखाचे आनंदाचे क्षणही असतात. अशा क्षणांचे चित्र या कादंबरीकारांनी रंगविले. घसोमाड मधून येणारे कचरू महाराचे पाच सदस्यांचे टुंब आणि त्या टुंबातील नाते संबंधातील जिव्हाळा बी. रंगरावांनी सुरेख रेखाटलेला दिसतो. मुरलीधर जाधवांची ‘कार्यकर्ता’ ही कादंबरी असून एका दलित स्त्रीचे विद्रोही चित्रण ते करतात. कादंबरीतील घटना-प्रसंगातील आशयानुरूप प्रचलित समाज व्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह रंभाच्या रुपाने जाधवांनी प्रभावीपणे व्यक्त ला आहे.

भाषिक आविष्कार हा वामय निर्मितीतील महत्त्वाचा घटक मानला तर भाषा वापराच्या काही रूढ संकल्पनाही मान्य कराव्या लागतात. साहित्याची भाषा आणि व्यावहारिक भाषा ह्या भिन्न मानल्या गेल्या आहेत. साहित्य हे अशिललेतेपासून नेहमी मुक्त असावे. जगण्यातील सामर्थ्य भाषिक व्यवहारातून चित्रित झाले पाहिजे. निवेदनाच्या भाषेतून सौंदर्यकृती निर्माण झाली पाहिजे अशी एक ना अनेक मते साहित्यातील भाषेच्या संदर्भात नोंदविलेली दिसतात. परंतु या रूढ संकल्पनांना दलित कादंबरी नकार देताना दिसते. वेगवेगळ्या जातीसमुहातून प्रगटणारी व्यावहारिक भाषांचा स्वीकार दलित कादंबरी करताना दिसते. हे समूहगट ज्या विभागात, प्रांतात राहतात तेथील बोली भाषेचा प्रभाव त्या त्या मातीतून निर्माण झालेल्या कादंबरीतून जाणवतो. या संदर्भातील विलास कांबळे यांचे विवेचन महत्त्वाचे वाटते ते लिहितात की “दलित कादंबऱ्यांतून भेटणारे स्त्री-पुरुष वेगवेगळ्या प्रादेशिक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध असल्यामुळे प्रादेशिक भाषांचे वेगळेपणही दलित कादंबऱ्यांतून प्रकटलेले दिसते. सांगली, सातारा, कोल्हापूर भागाकडील बोलीभाषेचा प्रत्यय ‘फकिरा’, ‘चित्रा’, ‘वैजयंता’, ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’, ‘जागृती’, ‘आक्रंदन’ या कादंबऱ्यांतून येतो. पुणे व पुणे परिसरातील बोलीचा प्रत्यय ‘झुलवा’, ‘कार्यकर्ता’ या कादंबऱ्यांतून येतो. बीड, उस्मानाबाद-मराठवाडी भाषा ‘कुस्ती’, ‘काळगर्भ’, ‘कल्लोळ’, ‘घस्मशानभूमी’ या कादंबऱ्यांत व्यक्त झाली आहे. खानदेशी वऱ्हाडी बोलीभाषा ‘राघववेळ’, ‘उनसावली’, ‘हाडकी हाडवळ’, ‘हकिकत आणि जटायू’, ‘माझं गाव ठाय’ या कादंबऱ्यांतून प्रकट झाली आहे. तर महाराष्ट्र-कर्नाटक बोलीचा प्रत्यय ‘नापत’, ‘श्राद्ध’, ‘जोगण्याचे दिवस’ या कादंबऱ्यांतून येतो.” दलित लेखकांनी आपापल्या प्रांतातील बोलीभाषेला महत्त्व दिल्याचे दिसते. पात्रांठी येणारे संवाद हे कथानकाला जिवंत रूप देण्याचे कार्य करतात ते बोलीभाषेमुळेच. कादंबरीतील आशयाच्या गरजेपोटी सहजतेतून काही अशिल शब्दही येतात. शिव्याही येतात. या अशा भाषा वापरामुळे रूढ संकल्पनांना धक्के बसत गेले.

दलित कादंबरीचा प्रवाह प्रवाहित राहिला. या प्रवाहात सामर्थ्य घडविण्याचा प्रयत्नही झाला. याबद्दल कुणाचे दुमत नसावे. परंतु यातील बहुतांशी कादंबऱ्या स्वप्नाळू, चटकदार, रंजकतेच्या वाटेने वाटचाल करणाऱ्या ठरल्या. हे विसरून चालणार नाही. तरीही दलित कादंबरीने समाजातील महार, मांग, चांभार, गारुडी, ढोर, देवदासी, आदिवासी, तमासगीर, वेश्या, मुरळी, झोपडपट्ट्यातून राहणाऱ्यांचे जीवन, अनाथ, मांगगारुडी इत्यादी जाती-जमातीतील माणसांच्या जीवनांचे वेधक चित्रण केले आहे. तसेच दलिता-दलितांतर्गत असणारा संघर्षही टिपला. त्यामुळे दलित कादंबरीतून येणारे मानवी जीवनाचे चित्रण विविधांगी व विविध स्तरांना स्पर्शनीय झाले आहे. असे मराठी साहित्यात होणे गरजेचे होते. ते दलित कादंबरीने केले. त्यामुळे मराठी कादंबरीचा क्षेत्र विस्तार झाला हे विसरून चालणार नाही. जगण्यातील संघर्ष आणि जीवनातील यातना दलित कादंबरीने पडद्यावर चित्रित केल्या हे या कादंबऱ्यातील महत्त्वाचे गुणधर्म या काळातील समीक्षकांना विसरता येणारे नाहीत.

संदर्भ :

१. थोरात हरिश्चंद्र, कादंबरी विषयी , पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती २००८, पृ. ५
२. देशपांडे बालशंकर, कादंबरी : विवेचन आणि विश्लेषण, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९८,
३. पवार गो.मा., म.द. हातकणंगलेकर (संपा.), मराठी साहित्य: प्रेरणा व स्वरूप , पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती
- ४ नेमाडे भालचंद्र, टीकास्वयंवर, सात प्रकाशन औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती १९९०,
- ५ दडकर जया , एक लेखक एक खेडे, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती १९७३
- ६ पाटील मृणालिनी , लांजेवार ज्योती , धनकर मदन (संपा.), समकालीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रवाह, विजय प्रकाशन नागपूर
७. पाटील विश्वास , अदिम प्रतिभा आणि युग, सत्यकथा, जून १९७७
८. लिंबाळे शरणमार(संपा.), साठोत्तरी मराठी वामयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन पुणे , आवृत्ती २००७
- ९ खोले विलास (संपा), गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, लोकवामयगृह मुंबई, प्रथमावृत्ती २००२

प्राचीन भारतातील स्त्रियांची स्थिती आणि दर्जा एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

कु.विशाखा सोनाजी पुंडगे

संशोधक विद्यार्थीनी एम.ए.समाजशास्त्र विदितय वर्ष

मार्गदर्शक: प्रा.डॉ.कृष्णा शेंडे, विभाग प्रमुख समाजशास्त्र.

पिपल्स कॉलेज,नांदेड

प्रस्तावना:-

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात पुरुष प्रधान संस्कृती बहुतांश स्वरूपात दिसून येते स्त्री आणि पुरुष हे समाजरथाची दोन चाके असली तरी स्त्रियांना दुय्यम स्वरूपाची वागणुक दिली जाते असे अमेरिकेमध्ये ख-या अर्थाने 1960 साली Womens studies ची सुरुवात झाली. 1975 नंतर या अध्ययनाला जोरदार चालना मिळाली एक स्वतंत्र शाखा म्हणून स्त्री अध्ययनाचा विकास होऊ लागला. 1970 च्या दशकात जगभरातील स्त्रीया स्त्री या नात्याने जवळ आल्या व त्यातूनच अनेक देशात स्त्री चळवळ जोर धरू लागल्या. भारतामध्ये देखील भारतीय प्राचीन समाजाच्या इतिहासातील स्त्रीचे कर्तृत्व नव्याने शोधण्याची परंपरा सुरु झाली आणि त्यातूनच इतिहासाकडे बघण्याचा एक स्त्रीवादी दृष्टीकोन विकसित होऊ लागला.

प्राचीन भारतात स्त्रियांना अतिशय आदराचे स्थान होते. वेदाध्ययन, शिक्षण, विवाह, इत्यादी बाबतील स्वतंत्र होते. मात्र हळु हळु त्याची स्थिती बिघडू लागली आणि मुस्तीमांच्या आगमनानंतर स्त्रियांना अतिशय वाईट दिवस आले होते. मात्र इतर स्त्रियांची स्थिती अतिशय असमाधान कारक व असंतोषजनक होती. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे 19 व्या शतकात भारतात राजकीय नियंत्रणाबरोबरच परकियांच्या सांस्कृतिक आक्रमणाचा धोका निर्माण झाला परिणामी भारतीय धर्मसमाज संस्कृतीला धक्के बसू लागले. त्यासाठी समाजाला जागृत करण्याची आवश्यकता तत्कालीन विचारवंतांच्या लक्षात आली. आपल्या समाजात सुधारणा घडून आनल्याशिवाय अशी जागृती अशक्य आहे. हे त्यांच्या लक्षात आले प्रामुख्याने स्त्री विषयक समस्या भयानक होत्या. सती प्रथा, बालविवाह, विधवा, अशा प्रकारे त्या समस्यांचे स्वरूप होते. पुरुष प्रधान संस्कृती असल्याने शतकानुशतके स्त्रियांच्या स्थितीत कोणताही बदल झाला नव्हता. स्त्रीचे स्थान गौणमानले जात असे. ती पुरुषांच्या पायाची दासी आहे असे म्हटले जात असते. ही स्थिती सुधारून स्त्रियांना सम्मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्याकरीता 19 व्या शतकापासून झालेल्या प्रयत्नाचा आढावा येथे घेण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात प्राचिन भारतिय स्त्रियांची स्थिती आणि दर्जा या विषयाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाचे उद्दिष्ट:-

1. प्राचिन भारतीय स्त्रियांचे स्थान व त्यांचा दर्जा कशा प्रकारे होता.या आढावा घेणे.
2. प्राचिन मध्ययुगीन, वैद्यकीय काळ, व मुगलकाळ, या कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती काय होती याचा अभ्यास करणे.
3. प्राचिन कालखंडातील स्त्री पुरुष समानतेचा आढावा घेणे.

अध्ययनाचे गृहीत कृत्य:-

1. प्राचिन भारतीय समाज व्यावस्थेत स्त्रियांना अतिशय आदराचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

2. मात्र हळू हळू त्यानंतर स्त्रियांना 19 व्या शतकात दुय्यम दर्जा प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.
3. स्त्री पुरुष विषमता जास्त असल्यामुळे स्त्रियांना आपली प्रगती करता आली नाही.

अध्ययन संशोधनाची पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्रामुख्याने प्राथमिक आणि दुय्यम साधन समुग्रीची वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये संशोधकांनी संदर्भ ग्रंथ आणि वर्तमान पत्रे याचा वापर केला आहे.

विषय विश्लेषण:-

प्रगत समाज व्यवस्थेत स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात उभी आहे. हे सत्य समाजव्यवस्थेला नाकरता येणार नाही. आज बदलत्या समाजव्यवस्थेत स्त्री आपले कर्तव्य प्रत्येक क्षेत्रात बजावतांना दिसून येते. पण या स्त्री ची स्थिती प्राचिन भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये कोणत्या प्रकारची होती, प्राचीन समाज व्यवस्था स्त्री कशा प्रकारे वागवणुक देत असे त्यांचा दर्जा व स्थिती काय होती हे, या शोध निबंधातून संशोधकाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

राजघराने व उच्च वर्गातील स्त्रीयांची स्थिती :

शाही परिवारातील तसेच उच्च वर्गातील स्त्रीयांची सर्व साधारण स्थिती अतिशय चांगली होती. राणी, राजकन्या,यांना विशेष सम्मानाचा दर्जा व सवलती होत्या मुगल काळातील या स्त्रीयांना राजकीय अधिकार होते. या कालखंडात कांही निवडक स्त्रीयांनी विविध क्षेत्रात उल्लेखनिय कार्य केले बाबरची मुलगी गुलबदन बेगम हीने केलेली महत्व पुर्ण रचना म्हणजे हुमायुनामा हा होय.

मुगल सम्राट फार मोठा जनानखाना बाळगीत असत त्यामागे स्त्री म्हणजे भोगविलासाचे एक साधन माणले जात असे अकबराच्या जनानखाण्यात (रणीवास, हरम) पाच हजार स्त्रीया होत्या. जनानखाण्यातील स्त्रीयांचे जीवन चांगले होते. त्यांना स्वतंत्र स्नान गृहे, बागबगीचे अशा सोई सवलती पुरविल्या जात असे. उच्च वर्गातील या स्त्रीयांना शिक्षणाचे स्वातंत्र्य होते. मात्र त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था ही घरीच करण्यात येत असे.

हिंदु स्त्रीयांची स्थिती :

मुगल काळातील हिंदु स्त्रीयांची स्थिती बरी होती, त्याचा सामाजीक दर्जा कमी होता, त्यांना वडील धा-यांच्या आज्ञेत रावे लागत होते. मात्र गृहलक्ष्मी या नात्याने हिंदु स्त्रीयांना धार्मिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा होता. कारण की ती सहधर्मचारीनी होती. हिंदु स्त्रीयांचे विवाह अतिशय कमी वयात होत असे. हिंदु मध्ये पुर्नविवाहाची प्रथा नव्हती (पण कांही खालच्या जातीत हिंदु स्त्रीयांचे पुर्नविवाह होत असेत) उच्च आणि श्रीमंत वर्गात बहुपत्नीत्व होते. घटस्पोट घेण्याची प्रथा नव्हती. हिंदु स्त्रीयांना संपत्तीचा वाटा मिळत असे.

समाजिक दोष:

उच्च उच्च वर्गातील स्त्रियांच्या एकुण खुशालीच्या जीवनावरून मुगल काळी स्त्रीयांची चित्र रेखाटने योग्य होणार नाही. कारण एकुण समाजाच्या लोक संख्येत उच्च वर्गाची संख्या अगदीच कमी होती. सर्व सामान्य गरीब व खालच्या वर्गातील स्त्रीयांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती. ही स्थिती मुसलमान व हिंदु स्त्रीयांच्या बाबतीत सारखीच होती. सामाजीक दोषा शिवाय मुगल काळात स्त्रीया संबंधी पडदा पध्दती, दासी प्रथा, सती प्रथा, हे महत्वाचे दोष होते.

पडदा पध्दती : भारतात सुरु झालेली पडदा पध्दती (घुंघट प्रथा) म्हणजेच इस्लामाचा प्रभाव मानला पाहीजे मुसलमानांमध्ये ही पध्दती सर्वत्र प्रचलित होती. आणि अतिशय काटेकोरपणे पाळली जात असे. भारतात

येण्यापुर्वी त्यांच्या मुळ प्रदेशात मुसलमान स्त्रीय पडदा घेत. भारतात आल्यावर ती प्रथा सुरुच राहिली हिंदु स्त्रीयामध्ये मात्र पुर्वी पडदा पध्दती नव्हती. ती मुसलमानांच्या आगमनानंतर सुरु झाली. या प्रथेचे महत्वाचे व खरे कारण मुसलीम सत्ताधीशांची भोगविलासा होती. या पडदा पध्दती मुळे स्त्रीयांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्यावर बंधने आली व त्यांची बौद्धिक प्रगती खुंटली हे खरे असले तरीही तत्कालीन स्थितीत दुसरा त्यांना पर्याय नव्हता. पडदा प्रथेतून घराचा उंबरठा ओलांडत असतांना पडदा घेणे सुरु झाले. तसेच वडील धा-यासमोरही पडदा घेतला जाऊलागला आजही ही पध्दत उत्तर भारतामध्ये पाहावयास मिळते.

1. दासी प्रथा: मध्ययुगीन भारतात फारमोठ्या प्रमाणावर स्त्रीया गुलाम होत्या त्यांना दासी म्हटले जात असेत. त्यांची खरेदी विक्री होत असतांना दिसून येते. अर्थात सौंदर्याला सर्वात अधिक महत्व असल्याने अशा स्त्रीयांची किंमत जास्त होती. मनोरंजन इत्यादी बरोबरच प्रामुख्याने घर कामासाठी दासीचा उपयोग करून घेतला जात असे. मुगलांच्या उतरत्या काळात स्त्री नौकरांना (गुलाम नव्हे) तर दासी म्हणत असेत. मराठे शहीत विशेषतः पेशवे काळात, बटकी असा शब्द प्रयोग आढळून येतो. राजे सरदार श्रीमंत लोक आपल्या पदरी अनेक दासी बाळगत असत. दासींच्या संख्येवरून उच्च वर्गाची प्रतिष्ठा मोजली जात असे. मात्र दासींना गुलामात प्रमाणे वागणुक न देता चांगली वागणुक दिलीजात असल्याचे दिसून येते.

सती प्रथा:

या सती प्रथेला केव्हा प्रारंभ झाला हे सांगणे कठीण आहे. मात्र प्राचिन काळापासून भारतात सती प्रथा अस्तित्वात होती. पती मृत्यु हा स्त्री जिवनातील सर्वात दुःखाचा प्रसंग आहे. विशेषतः मध्य युगीन भारतात मुलिनंचे विवाह अल्पवयात होत असल्याने बाल विधवाचे प्रमाण जास्त होते. हिंदु मध्ये स्त्रीयांच्या पुर्नविवाहाला मान्यता नव्हती. त्यामुळे पती मृत्यु नंतर त्या स्त्रीला आजन्म विधवा म्हणून जगावे लागत असे. विधवा स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण चांगला नव्हता त्या स्त्रीला अशुभ मानले जात असे. केशवपनाची प्रथा असल्याने विद्वरूप बनवून संपूर्ण आयुष्य एखाद्या अंधार कोठीसारख्या खोलीत विधवेला व्यतीत करावे लागत असे. त्या विधवा स्त्रीला कोणत्याही शुभ प्रसंगी उपस्थित राहण्याची परवानगरी नसे.

प्राचिन कालखंड :- भारतीय समाज व्यवस्थेत प्राचिन काळी मात्रसत्ताक कुटूंब पध्दती प्रचलीत होती. पुरुषा पेक्षा स्त्रीयांना श्रेष्ठ दर्जा प्राप्त झाला होता. समाजात आणि कुटूंबात स्त्रीयांना प्रतिष्ठेचे स्थान होते.

वैद्यकीय काळ :- उत्तर वैद्यकीय काळाला ब्राम्हणकाळ म्हणून ओळखले जाते. ब्राम्हणांनी धर्म ग्रंथ आणि साहित्या मधून मुलिनंचा जल्म हा कनिष्ठ समजून स्त्री एक उपभोगाची वस्तु मानल्या गेली. आर्यांच्या आगमनानंतर स्त्रीयांपेक्षा पुरुष हे श्रेष्ठ आहेत असे विविध धर्म ग्रंथांच्या माध्यमातून सर्व सामान्यांच्या मनात बिंबविल्या गेले. या काळात स्त्रीयांचा दर्जा दुय्यम व कनिष्ठ स्वरूपाचा होता. तीचे कार्य हे चूल आणि मुल ऐवढेच मर्यादित ठेवले होते.

मध्य युगीन काळ :- 19 व्या शतकात स्त्री दर्जा हा खालावलेला होता. स्त्रीयांना सामाजिक अर्थिक शैक्षणिक राजकीय, या सर्व अधिकारापासून वंचित करण्यात आले. बालविवाह, हुंडाप्रथा, जरठकुमारी विवाह, सती प्रथा अशा अनेक अनिष्ट प्रथा स्त्रीयांच्या संबंधी याच काळात निर्माण झाल्या.

अधुनिक समाज :- अधुनिक समाजात स्त्री पुरुषाच्या विषमतेमुळे महिलांचा खालावलेल्या दर्जात सुधारना घडून आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात येऊ लागले. त्या मध्ये महात्मा फुले यांनी स्त्रीयांच्या उन्नती करिता स्त्री शिक्षणाचे दार उघडून दिले. त्या मुळे स्त्रीयांचा सार्वजनिक राजकीय क्षेत्रात कांही प्रमाणात का होईना सहभाग

वाढला. भारतीय राज्य घटणेचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या दर्जात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी घटनात्मक तरतुदी केल्या.

सारांश :-

प्राचिन भारतात स्त्रीयांची स्थिती आणि दर्जा हा कांही काळापुरती आदराचा असल्याचा दिसून येते. परंतू भारतीय समाजात प्राचिन काळ सोडून दिलातर उत्तर वैद्यकिय काळापासून स्त्रीयांना भेदभावाची वागणुक दिली जात असे त्यामुळे त्या विषमतेच्या बळी ठरल्या आहेत. हे सर्व मान्य आहे. पण ही विषमता सामाजिक परंपरा आणि संस्कृती या दृष्टीकोणातून निर्माण झालेली असून ती कमी करण्याचा प्रयत्न आज समाजात झालेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

- 1.भारताचा इतिहास 1526 ते 1947 प्रा. नि.सी. दिक्षीत.
- 2.ऐतिहासिक परिपेक्ष्यातील स्त्रीया. प्रा.सुनिता बोर्डे खडसे. प्रा.संतोष खडसे.

भारतातील महिलांची सद्यस्थिती एक चिकित्सक अभ्यास

संशोधिका

प्रा. सत्वशिला दत्तराम वरगटे
जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य
महाविद्यालय, सिडको, नांदेड.

Abstract-

पुरुषप्रधान भारतीय समाजात महिलांना आपल्या मानवी अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते. महिलांना मिळणाऱ्या दुय्यम वागणूकीमुळे समाजात स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झाली होती. अगदी प्राचीन काळापासून महिलांचे हे दुय्यमत्व अधोरेखित करता येते. ब्रिटीश इतिहासकारांनी केलेल्या इतिहासलेखनात सतीप्रथा, बालविवाह, पुनर्विवाह बंदी, स्त्री शिक्षणावरील बंदी आदी मुद्यांच्या आधारे भारतीय स्त्रियांच्या दुरावस्थेचे वर्णन केले आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनी महिलांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळण्यास प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यानंतर भारताने कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार केला तसेच स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी विविध तरतुदी आणि कायदे देखील केले आहेत. आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्षे झाली आज भारतातील त्यातही महाराष्ट्रातील महिलांची स्थिती काय आहे हे पाहणे गरजेचे आहे. त्यामुळेच सदर संशोधनातून प्रामुख्याने महिलांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्थितीचे अवलोकन केले आहे. भारतात पुरुषप्रधान मानसिकता आणि धार्मिक प्रभाव यामुळे महिला अजूनही पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ समजल्या जातात. ही पुरुषप्रधान मानसिकता जोपर्यंत बदलत नाही तोपर्यंत महिलांचा समाजात दर्जा सुधारणार नाही.

प्रस्तावना:-

पुरुषप्रधान भारतीय समाजात महिलांना आपल्या मानवी अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते. महिलांना मिळणाऱ्या दुय्यम वागणूकीमुळे समाजात स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झाली होती. मध्ययुगीन काळात महिलांवर अनेक निर्बंध लादल्यामुळे स्त्रीचे समाजातील स्थान घसरले. १९ व्या शतकात झालेल्या सुधारणावादी चळवळीमुळे महिलांनाही समाजात पुरुषांप्रमाणे अधिकार मिळाले पाहिजे असा विचार सर्वप्रथम पुढे आला. स्त्री ही कुटुंब व समाज विकासात तसेच पर्यायाने देशाच्या विकासात महत्त्वाचा घटक असून तिचे सक्षमीकरण होणे आवश्यक मानले गेले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात समता, स्वातंत्र्य, बंधूता व न्याय या मूल्यांवर आधारित राज्यघटना भारताने स्वीकारल्यामुळे सर्वांना विकासाची द्वारे खुली झाली. समता हे तत्त्व स्वीकारल्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांच्या विकासाची जबाबदारी राज्याची मानली गेली. त्यादृष्टीने समाजातील इतर दुर्बल व मागास घटकांबरोबरच महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक सक्षमीकरणासाठीही विविध प्रयत्न करण्यात आले. कौटुंबिक स्तरावर गुणवत्ता वाढविण्यासाठी महिलांनी शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी होणे आवश्यक आहे. यातून त्यांच्याकडे बघण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनात बदल होईल व कौटुंबिक पातळीवर त्यांची गुणवत्ता वाढून लोकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल ज्यामुळे देशाचाही विकास होईल. या उद्देशातूनच शासनातर्फे महिलांसाठी विविध विकासात्मक व कल्याणकारी कार्यक्रम राबविण्यात आले.^१ महिलांच्या उत्थानासाठी विविध कायदेही करण्यात आले. मात्र तरीही सामाजिक क्षेत्रात महिला ह्या पुरुषांपेक्षा दुय्यमच आहेत. वर्तमान भारतातील प्रामुख्याने

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात स्थितीचा आढावा सदर लेखातून घेण्याचा प्रयत्न संशोधिकेने केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील बदलते स्त्री जीवन:-

स्वातंत्र्योत्तर भारतात राज्यघटनेने भारतीय इतिहासात पहिल्यांदाच 'स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समानता बहाल केली. राजकीय, आर्थिक आणि सार्वजनिक जीवनात स्त्री आणि पुरुष असा भेद केला जाणार नाही, हे राज्यघटनेने स्पष्ट केले. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यानुसार स्त्रियांना काही हक्क आणि विशेष अधिकार प्रदान केलेले आहेत. कलम १४ प्रमाणे स्त्रिया व पुरुष यांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात अधिकार व संधी यांची हमी, कलम १५ प्रमाणे कोणत्याही नागरिकाबाबत धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादीमुळे भेदभाव केला जाणार नाही. कलम १५-अ नुसार स्त्रियांची अप्रतिष्ठा होईल असे कोणतेही कृत्य होऊ न देण्याचे प्रत्येक नागरिकाचे मुलभूत कर्तव्य आहे. कलम १५ (३) प्रमाणे राज्यांना स्त्रियांसाठी अनुकूल तरतूद करण्याची मान्यता. कलम १६ प्रमाणे सार्वजनिक क्षेत्रात नियुक्तीच्या वेळी सर्व नागरिकांना समान संधी. कलम ३९ (अ) नुसार राज्य सरकारांनी धोरण तयार करतांना स्त्री पुरुष नागरिकांना उपजीविकेसाठी साधन मिळविण्याचा हक्क, कलम ३९ (क) समान कामाला समान वेतन अशा अनेक तरतूदी राज्यघटनेत केलेल्या आहेत. तरी आजही पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे स्थान दुय्यम आहे.

भारतातील स्त्रियांच्या दर्जाविषयीच्या (Committee for Status of Women in India) समितीने आपला एक अहवाल ३१ डिसेंबर १९७४ रोजी सादर केला. हा अहवाल 'समानतेच्या दिशेने' या नावाने ओळखला जातो. या अहवालात भारतीय स्त्रियांच्या जीवनाला प्रभावित करणाऱ्या सर्वच महत्वाच्या पैलूंची चर्चा केलेली आहे. या समितीच्या अन्वेषणानुसार या देशातील मोठ्या संख्येने स्त्रिया राज्यघटनेने त्यांना दिलेल्या हक्कांपासून आणि स्वातंत्र्यानंतर बनविलेल्या कायदांपासून वंचित राहिल्या आहेत.

भारतीय राज्यघटनेद्वारे प्राप्त समता आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार महिलांना मिळाला असला तरीही सुरुवातीच्या काळात त्याचा अवलंब महिलांकडून होत नव्हता कारण सार्वजनिक जीवनात व कौटुंबिक पातळीवर महिला दबलेल्या, वंचित होत्या. त्यामुळे मताचा अधिकारही त्या स्वतंत्रपणे बजावू शकत नव्हत्या. चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र असलेल्या महिलांना घराबाहेरील विश्वात आपल्या मताला काही महत्त्व आहे याची जाणीव नव्हती. म्हणजेच स्वतंत्र भारतातही पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांचे दुय्यमत्व अधोरेखित होत होते.

महिलांची सामाजिक स्थिती:-

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाबाबत कमालीचा विरोधाभास असलेला दिसून येतो. एका बाजूला स्त्रियांचे धर्माधिष्ठित गौरवीकरण तर दुसऱ्या बाजूला समाजात प्रत्यक्षात तिला कमालीचे दुय्यम स्थान दिलेले दिसून येते. भारतीय समाज प्रामुख्याने पुरुषप्रधान आहे तर काही आदिवासी आणि भटक्या जमातींमध्ये स्त्रीप्रधान समाजरचना दिसते. परंतु सर्वसामान्यपणे विचार करता भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. स्त्रियांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रात प्रगती व्हावी म्हणून शासन, महिला संघटना आणि स्वयंसेवी संघटनांनी विशेष प्रयत्न केले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय स्त्रियांना कायदेशीररित्या समान सामाजिक दर्जा मिळाला व त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक जाणीव जागृती झाली. एकेकाळी चार भिंतीच्या आत बंदिस्त स्त्री घराबाहेर पडून नोकरी करू लागली. विविध प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक कार्यक्रमात सहभागी होत विविध संस्था, संघटनांची सदस्य बनू लागली. स्त्रिया परंपरावादी

विचारांपासून दूर जाऊन नवीन आणि तार्किक आदर्श आणि मूल्यांचा स्वीकार करू लागल्या. पडदा पध्दती बंद झाल्याने सार्वजनिक जीवनात त्यांचा मुक्त वावर सुरू झाला. स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी तसेच त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे यासाठी बालविवाह कायदा (१९५४), हिंदू विवाह आणि घटस्फोट कायदा (१९५५), हिंदू उत्तराधिकार कायदा (१९५६), हुंडा प्रतिबंधक कायदा (१९६१) असे कायदे करण्यात आले. त्यामुळे महिलांच्या पारंपरिक दर्जामध्ये सुधारणा झालेली दिसून येते. बालविवाह प्रतिबंधामुळे, स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार मिळाल्यामुळे, आई वडिलांच्या संपत्तीत तिला अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जामध्ये सुधारणा घडून आलेली दिसते.

महिलांची शैक्षणिक स्थिती:—

समाजात बदल व विकास घडवून आणून इष्ट उद्दिष्ट गाठण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून शिक्षणाचा उल्लेख केला जातो. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व संयुक्तिकपणे विचार करण्याच्या बौद्धिक शक्तीचा विकास होतो. आर्थिक, राजकीय त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक कार्ये पार पाडण्याची पात्रता त्याच्या अंगी येते. स्त्रियांचे समाजातील निम्न स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर घटनेद्वारा मिळालेले समान अधिकार यामुळे स्त्री-शिक्षणाला एक नवीन दिशा मिळाली. मात्र आजही स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत समाजाच्या मनात द्विधा मनस्थिती दिसून येते.^३

पूर्वी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. महाराष्ट्रात थोर समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले यांच्या प्रयत्नामुळे महिलांना शिक्षणाची संधी मिळाली. त्यांनीच सर्वप्रथम पुण्यात १८४८ ला महिलांसाठी पहिली शाळा सुरू केली. स्वातंत्र्यानंतर महिलांना शिक्षणाची देखील संधी प्राप्त झाली. शिक्षण नसल्यामुळे महिलांना अनेक प्रकारच्या अन्याय अत्याचाराला सामोरे जावे लागत होते. मात्र भारतीय संविधानातील प्राप्त अधिकारामुळे आता स्त्रिया शिकू लागल्या आहेत त्यांची साक्षरताही उत्तरोत्तर वाढत आहे. १९९१ मध्ये महिला साक्षरता ३९.२९% होती, २००१ मध्ये ते प्रमाण ५४.१६% इतके होते तर २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील महिलांचा साक्षरता दर ६४.६४% इतका आहे.^४

महिलांचे उच्च शिक्षणातील प्रमाणही वाढते आहे. उच्च शिक्षणाच्या अखिल भारतीय सर्वेक्षण २०१७-१८ (All India Survey on Higher Education- AISHE)^५नुसार उच्च शिक्षणाच्या महाविद्यालयांच्या संख्येबाबत देशात महाराष्ट्राचा द्वितीय क्रमांक लागतो. त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग देखील मोठा असून महाविद्यालयीन तरूणांमध्ये ४५% महिला विद्यार्थी असल्याचे दिसून येते. तर पदव्युत्तर वर्गात महिलांचे प्रमाण हे पुरुषांच्यापेक्षा अधिक म्हणजेच ५२% होते. याचाच अर्थ पदव्युत्तर शिक्षणात महिलांचे वर्चस्व दिसून येते. बहुतेक मुले पदवी शिक्षणानंतर कुटुंबाच्या अर्थार्जनात हातभार लावण्यासाठी नोकरी व्यवसाय करतात तर मुली मात्र आपले उच्च शिक्षण सुरू ठेवतात त्यामुळे पदव्युत्तर वर्गात मुलींचे प्रमाण अधिक दिसून येते. शिक्षणात स्त्रियांचे प्रमाण वाढल्याने त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होऊन त्या निर्णय घेण्यास सक्षम झाल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्यावरील अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले आहे. आज स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या दिसून येतात.

महिलांची आर्थिक स्थिती:—

हिंदू धर्मात स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत खूपच दुय्यम अधिकार होते. स्त्री ही आर्थिकदृष्ट्या पुरुषावर पूर्णपणे अवलंबून होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच सर्वप्रथम 'हिंदू कोड बिल' याद्वारे विवाह, घटस्फोट, वारसा हक्क, दत्तक कायदा स्त्रीच्या हक्कात प्रदान करून तिला तिचे मानवाधिकार प्रदान केले. मात्र सनातनवाद्यांनी याला प्रचंड विरोध केला व हे हिंदू कोड बिल संसदेत मान्य होऊ

शकले नाही त्यामुळे बाबासाहेबांनी आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.^६पुढे या हिंदू कोड बिलातील काही बाबी तुटक स्वरूपात मान्य करण्यात आल्या आणि महिलांना त्यांचे अधिकार प्राप्त झाले.

आज महिला ही आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून नाही. नोकरी व्यवसायामुळे ती आज आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण आहे. १९८१ मध्ये नोकरी, व्यवसाय, उद्योग किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या ही केवळ १९.६७% होती तर १९९१ मध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या ही वाढून २२.२७% इतकी झाली.^७अलीकडच्या काळात मात्र महिलांचे रोजगारातील प्रमाण कमी कमी होत असल्याचे Deloitte अहवालात^८ म्हटले आहे. 'भारतातील महिला आणि मुलींचे सबलीकरण' अर्थात (Empowerin Women and Girls in India for the fourth Industrial Revolution) या अहवालात असे नमूद केले आहे की, २००५ मध्ये महिलांचा कार्य सहभाग हा ३६.७% इतका होता त्यात २०१८ मध्ये घट झाली असून आज तो केवळ २६% इतका आहे. याचा अर्थ गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा अभाव, महिलांवरील सामाजिक बंधने व संधीचा अभाव यामुळे महिलांचा रोजगारातील/कार्यातील सहभाग घटतो आहे असे या अहवालात नमूद केले आहे.

त्याचप्रमाणे आणखी एका अभ्यासानुसार जी-२० देशांमधील सौदी अरब वगळता केवळ भारतातच महिलांचे नोकरी करण्याचे प्रमाण हे कमी आहे. भारतात १५ ते २४ वर्षे वयोगटातील ४९% महिला शिक्षण, रोजगार आणि प्रशिक्षणात नाहीत. पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण केवळ ८ टक्के एवढे आहे. रोजगार क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग झपाट्याने कमी होत आहे. संघटित व असंघटित या दोन्ही क्षेत्रांत महिला रोजगाराचा दर हा २००५ मध्ये ३५% इतका होता तो आता केवळ २६ टक्के इतका आहे.^९म्हणजेच रोजगारात महिलांचे प्रमाण हे अल्प असल्याचे दिसून येते.

महिलांची राजकीय स्थिती:-

भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार दिले आहेत. स्वातंत्र्यापूर्वी स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. भारतीय संविधानाने वयाची २१ वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक स्त्री-पुरुष नागरिकाला मतदानाचा अधिकार दिला. तसेच आज स्त्रिया देखील विधानसभा, लोकसभा आणि इतर कोणत्याही प्रकारच्या निवडणूकीसाठी उभ्या राहू शकतात. राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे मिळालेल्या अधिकारांमुळेच इंदिरा गांधी ह्या देशाच्या पहिल्या पंतप्रधान बनल्या होत्या तर आज अनेक स्त्रिया राजकीय पद भूषवित आहेत.

स्त्रियांचा राजकीय सहभाग देखील सहज शक्य झाला नाही. भारतीय राज्यघटनेमुळे महिलांना राजकीय अधिकार मिळाले मात्र ते अधिकार वापरण्यासाठीची परिस्थिती महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात अनुकूल नव्हती. आर्थिक विषमता, स्त्री-पुरुष भेद, सर्वच क्षेत्रातील पुरुषांची आघाडी यामुळे महिलांना हे राजकीय हक्क बजावणे शक्य नव्हते. परंतु बदलता काळ, सामाजिक सुधारणांचा रेटा आणि १९७५ नंतरच्या स्त्री चळवळींच्या वाढत्या जोरांमुळे स्त्रियांच्या राजकीय हक्कांबद्दलची जाणीव वाढली. पुढे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढावा, त्यांना राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होता यावे म्हणून १९९२ मध्ये ७३ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यामध्ये ३३% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या.^{१०}या विधेयकामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग अधिक सुकर झाला.

स्वातंत्र्यानंतर केवळ पंचायत संस्थांमध्येच महिलांचा सहभाग वाढला नसून लोकसभेतही अल्प प्रमाणात का होईना महिला दिसू लागल्या आहेत. गेल्या पन्नास वर्षांत लोकसभेतील महिलांचे प्रमाण हे सरासरी ६% राहिले आहे. १९७७ साली झालेल्या निवडणूकीद्वारे स्थापन झालेल्या सहाव्या लोकसभेत सर्वात कमी १९ (३.४%) महिला होत्या. १९९९ ला स्थापन झालेल्या तेराव्या लोकसभेत

सर्वाधिक ४८ (८.८%) जागांवर महिला निवडून आल्या होत्या. १९ वर्ष २०१४ च्या सोळाव्या लोकसभेत भारतातून ६१ महिला निवडून गेल्या होत्या. महाराष्ट्रातील ४८ जागांपैकी केवळ ३ जागांवर महिला उमेदवार लोकसभेत गेल्या होत्या. १२ यावरून लोकसभेत महिलांचे प्रमाण हे अल्प दिसून येते. राज्यसभेत देखील महिलांचे प्रमाण हे कमी आहे २०१९ मध्ये एकूण २४४ राज्यसभा सदस्यांमध्ये केवळ २८ महिला राज्यसभा खासदार होत्या. १२ यावरून ३३% आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते मात्र लोकसभा आणि राज्यसभेत महिलांना आरक्षण नसल्यामुळे पुरुषांच्या तुलनेत महिला अल्पसंख्य असल्याचे दिसून येते.

सारांश:—

महाराष्ट्राला लाभलेला समाजसुधारणेचा वारसा त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध कायदे यामुळे महिलांना आपले सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय अधिकार प्राप्त झाले आहेत. यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात आज महिलांचे वर्चस्व देखील दिसते आहे. मात्र पुरुषप्रधान मानसिकता आणि धार्मिक प्रभाव यामुळे महिला अजूनही पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ समजल्या जातात. ही पुरुषप्रधान मानसिकता जोपर्यंत बदलत नाही तोपर्यंत महिलांचा समाजात दर्जा सुधारणार नाही.

अलिकडील काळात स्त्रियांवरील अत्याचारात वाढ होताना दिसते आहे. एकतर्फी प्रेमातून मुलींची हत्या होणे, तिच्यावर अॅसीड टाकणे, विनयभंग, बलात्कार यासारख्या गुन्ह्यांमुळे महिलांचे जीवन उध्वस्त होत आहे. घरगुती हिंसाचाराच्या घटना जवळपास रोज घडत आहेत, माध्यमांमध्ये त्याचे चित्र स्पष्ट होते आहे. या सगळ्यांच्या पाठीमागे स्त्रीचे दुय्यमत्व एवढेच कारण जबाबदार आहे आहे. त्यामुळे स्त्रीचा समाजातील दर्जा सुधारला पाहिजे आणि स्त्री-पुरुषांना समान संधी मिळाली पाहिजे असे सूचित करावेसे वाटते.

संदर्भ सूची—

१. सोलंकी, ललिता (२०१५) 'महिला आर्थिक सशक्तिकरण एवं पंचायतीराज (उज्जैन जिला के विशेष संदर्भ में)' नई दिल्ली: क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी.
२. प्रदिप आगलावे, 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृ. १५७
३. अनंतराम, शरयू आणि वंडसे, उमा (१९०१) 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान' (राष्ट्रीय अभ्यास समितीच्या अहवालाची संक्षिप्त आवृत्ती), मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन, पृ. क्र. १०५
४. Literacy Rate (2011) Census of India, <http://censusindia.gov.in/2011census/censusinfodashboard/index.html>
५. All India Survey on Higher Education- AISHE (2018), Government of India, Ministry of Human Resource Development, Department of Higher Education, New Delhi.
<http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action?documentId=245>
६. खांडेकर, आशा—गवई (२००९) 'महिलांच्या अधिकाराचे उल्लंघन', पुणे: सुगावा प्रकाशन, पृ. क्र. ५३
७. आगलावे, प्रदिप (२००३) 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या', नागपूर: साईनाथ प्रकाशन, पृ. क्र. १५७
८. Deloitte (2018) 'Empowerin Women and Girls in India for the fourth Industrial Revolution'
https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/in/Documents/about-deloitte/UNGCNI_black_final%20v6%20web%20high%20res.pdf
९. दै. दिव्य मराठी, १३ जुलै, २०१८ रोजी प्रकाशित झालेला लेख. स्त्रीशक्तीत भारताला २७% श्रीमंत करण्याचे सामर्थ्य, Retrieved from <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/EDT-LCL-strength-of-women-power-to-make-india-27-richer-5915571-NOR.htm>

१०. आपटे, ज. शं. आणि रोडे, पुष्पा (२००८) 'भारतातील महिला विकासाची वाटचाल', पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. ४५
११. चोरमारे, विजय (२००४) 'स्त्री सत्तेची पहाट', कोल्हापूर: एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, पृ. क्र. १३
१२. Women in Loksabha (2014) <https://www.downtoearth.org.in/news/61-women-make-it-to-lok-sabha-in-2014-against-59-in-2009--44447>
१३. List of Women Members of Rajya Sabha, as on 7 May 2019
https://rajyasabha.nic.in/rsnew/member_site/women.aspx

मुक्तिपर्व उपन्यास में दलित चेतना

प्रा.डॉ.पवार राजाभाऊ श्रीहरी

अध्यक्ष हिन्दी विभाग

जयक्रांती कला एवं वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर

समकालीन युग में साहित्यिक आन्दोलनों में विशेषकर आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य तथा दलित साहित्य उभरकर सामने आया है। इन आन्दोलनों में भी विशेषकर दलित साहित्य ने हमारे उपर सर्वाधिक प्रभाव छोड़ा है। जहाँ स्त्रीवादी साहित्य नारीयों की समस्याओं को लेकर लिखा गया वंही आदिवासी साहित्य आदिवासी समाज के यथार्थ को लेकर लिखा गया है। दलित साहित्य दलित समाज की यथार्थ कहानी कहने आया है। आज दलित साहित्य ने केवल भारतीय साहित्य में ही नहीं बल्कि विश्व साहित्य में हुई है। परन्तु अब वह हिंदी में अपनी छाप छोड़ चुका है। भारतीय साहित्य में दलित साहित्य की शुरुआत मराठी साहित्य में अपने पैर जमा चुका है। दलित साहित्य मनोवैज्ञानिक मुक्ति देनेवाला साहित्य है, समाजिक परिवर्तन एवं मानवीय मूल्यों की रक्षा करनेवाला साहित्य होने के कारण आज इस साहित्य की आवश्यकता एवं महत्त्व बढ़ गया है। वैश्वीकरण के इस दौर में सामाजिक असमानता बढ़ती जा रही है। ऐसे परिवेश में दलित साहित्य की आवश्यकता इसलिए है कि दलित साहित्य ही सामाजिक असमानता को दूर कर समाज में समता, बंधुता एवं न्याय की भावना बढ़ा सकता है।¹ आज हिंदी कि अनेकों विधाओं में अनेकों साहित्यकारों ने दलित चेतना को उभारा है। भारतीय समाज में प्राचीन कालसे वर्णभेद तथा वर्गभेद की भावना पायी गयी है। वर्णव्यवस्था के कारण निम्न जाति तथा निचले लोगों का शोषण होता आया है। दलित वर्ग को सर्वाधिक हीन, नीचा तथा अपवित्र माना गया है। इस वर्ग के साथ जानवरों से भी बदतर व्यवहार किया गया है। दलित साहित्य इसी दलित जीवन के यथार्थ को सामने लाता है। आमेप्रकाश वाल्मिकी के विचार से “ ‘दलित’ शब्द का अर्थ है। जिसका दलन और दमन किया गया है, दबाया हुआ, गिराया हुआ, उपेक्षित, घृणित, रौंदा हुआ, मसला हुआ, विनष्ट, मर्दित, पस्तहिम्मत, हतोत्साहित, वंचित आदि शब्द दलित को परिभाषित करते हैं। स्पष्ट शब्दों में कहा जा सकता है कि वर्ण व्यवस्था ने जिसे अछूत या अन्त्यज की श्रेणी में रखा-वह दलित है।² हिंदी बृहद काश के अनुसार दलित का अर्थ है-रौंदा, कुचला, दबाया हुआ, पदाक्रांत आदि।

हिंदी दलित साहित्य की धारा को आगे बढ़ाने का काम अनेकों साहित्यकारों ने किया है। इनमें विशेषकर डॉ.बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर, ओमप्रकाश वाल्मिकी, मोहनदास नैमिशराय, जयप्रकाश कर्दम, सुशीला टाकभौरे, सूरजपाल चौहान, श्योरांज सिंह बैचन, दयानन्द बटोही, डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे आदि साहित्यकारों के नाम लिये जा सकते हैं। इन साहित्यकारों ने विभिन्न विधाओं में दलित साहित्य को उभारने का प्रयास किया है। ऊपरी दलित साहित्यकारों में एक विशेष नाम मोहनदास नैमिशराय का है। मोहनदास नैमिशराय एक सफल दलित साहित्यकार हैं। इस महान दलित साहित्यकारने अपने साहित्य में दलित चेतना को अंजाम दिया है। मोहनदास नैमिशराय का जन्म 5 सितम्बर 1949 में उत्तर प्रदेश राज्य के मेरठ शहर में हुआ है। उन्होंने अपनी प्रतिभा के बलपर हिंदी में विविध विधाओं में लेखन कार्य कर हिंदी साहित्य को समृद्ध किया है। विशेषकर दलित चेतना उनके साहित्य की आत्मा रही है। मोहनदास नैमिशराय के साहित्य में ‘अदालत नामा’ नामक नाटक, ‘आग और आंदोलन’, ‘सफदर एक बयान’ नामक कविता संग्रह आते हैं। उनके कहानी संग्रहों में ‘आवाजें’(1999) तथा उपन्यासों में ‘मुक्ति पर्व’ (1999), ‘स्वतंत्रता संग्राम के दलित क्रांतीकारी’ (1999) और ‘जखम हमारे’ (2011) आदि उपन्यास आते हैं। मोहनदास नैमिशरायने विभिन्न विधाओं में साहित्य लिखकर दलित चेतना को अभिव्यक्ति प्रदान की है। उन्होंने अपने बचपनसेही बुद्ध वन्दना का प्रारंभ कर दिया था। बचपन का सुना अम्बेडकर का भाषण उनकी

स्मृती में था। जिसे उन्होंने अपनी आत्मकथा ‘अपने अपने पिंजरे’ में अंजाम दिया है। मोहनदास नैमिशराय का समग्र साहित्य दलित जीवन के यथार्थ को सामने लाता है। उनका साहित्य आंबेडकरवादी विचारधारा को लेकर चलता है। वह दलितों के जीवन संघर्ष की गाथा को प्रस्तुत करता है। साथ ही वह समाज में स्वातंत्र्य, समता व बंधुता को लाना चाहता है।

मोहनदास नैमिशरायने ‘मुक्तिपर्व’ उपन्यास की रचना 1999 में की है। यह उनका दलित चेतनासे ओतप्रोत सफल उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में उन्होंने दलितों की मुक्ति, आजादी को लेकर सवाल उठाये हैं। मोहनदास नैमिशराय प्रस्तुत उपन्यास की भूमिका में लिखते हैं- “उपन्यास का कथानक भी इसी तरह के विषय के आसपास घूमता है। जब आजादी मिलने के बाद भी दलितों को न्याय नहीं मिल पाता है। तब वे यह सोचने के लिए मजबूर होते हैं कि यह आजादी आखिर किसके लिए? उनका मुक्तिपर्व कब आएगा?”³ इसप्रकार उपन्यासकारने प्रस्तुत उपन्यास में दलितों की मुक्ति की बात की है। ‘मुक्तिपर्व’ उपन्यास में बंशी नामक मुख्य चरित्र है। पूरे उपन्यास में बंशी के दलित परिवार को जातिगत भेदभाव का सामना करना पड़ता है। बंशी की पत्नी सुंदरी है। बंशी और सुंदरी सुनित नामक बच्चे को जन्म देते हैं। इस बच्चे के नामकरण से ही उपन्यास में दलित चेतना की झलक मिल जाती है। सुनित जब पढ़लिखकर बड़ा होता है तो दलितों के साथ हुआ भेदभाव उसे स्पष्ट दिखाई देता है वह उपन्यास में सोचता है- “क्या हमारे हिस्से में देवी-देवता नहीं है, हमारे कौन से देवी-देवता है। हम किनकी पूजा करें, न मंदिरों में उनके लिए प्रवेश है और न मस्जिदों में। क्या वे इंसान नहीं। उन्होंने आखिर कौन सी गलती की है, उन्हें मंदिरों में प्रवेश की इजाजत क्यों नहीं है।”⁴ इस प्रकार उपन्यास में लेखकने दलितों के साथ कीये गए भेदभाव का भंडाफोड किया है। हमारे समाज में चाहे हिंदू हो या मूसलमान दोनों भी दलितों के साथ जातिगत भेदभाव करते हैं। आजादी के बाद भी हमारे समाज की अवस्था यही है। उपन्यासकार मोहनदास नैमिशरायने प्रस्तुत उपन्यास में इस भेदभाव को विशद किया है। उपन्यास में उपन्यासकार लिखता है-“ सच बात तो यह थी कि सुनीत मेहनत इसलिए ही कर रहा था कि उनकी जाति का सिर उँचा हो, उनके मान-सम्मान को जो अब तक आघात लगे हैं, उनसे उबरकर वे आगे आए। बंशी ने डॉ. आम्बेडकर के बचपन की दबी हुई कहानी सुनीत को लाकर दी थी, जो एक ही बैठक में उसने पढ़ डाली थी। पढ़ने के बाद सुनीत बार-बार यही सोचता कि, जब बाबा साहेब आम्बेडकर इतनी गरिबी में पढ़ सकते हैं तो वह क्यों नहीं पढ़ सकता। आम्बेडकर ने तो सारे दलित समाज का सिर उँचा किया था। उन्हें गुलामी से छुटकारा दिलाया था। उन्हें एहसास दिलाया था कि वे गुलाम नहीं हैं। उन्हें गुलामी की ओढ़ी हुई चादर उतार कर फेंक देनी चाहिए”⁵

इस प्रकार मोहनदास नैमिशरायने अपने उपन्यास ‘मुक्तिपर्व’ में दलितों की मुक्ति के लिए आवाज उठायी है। प्रस्तुत उपन्यास में बंशी का बेटा सुनीत खूब मन लगाकर पढ़ता है। लेकिन प्रारंभ से अंत तक स्कूल में उसके साथ जातिगत भेदभाव किया जाता है। प्रस्तुत उपन्यास में दलित वर्ग को लेकर उपन्यासकार लिखता है-“दलित समाज के लोग जहाँ भी थे हाशिये पर थे। गाँव हो या शहर उनकी बस्तियाँ शेष समाज से अलग-अलग ही होती थी। उनके घर अलग से पहचाने जाते थे। उनका व्यवसाय दूसरे लोगों से अलग था। वे जितना अपने आपको ढोते उतना ही गुलामी को भी। इसीलिए उनके भीतर जैसे घाव होते वेसे ही बाहर भी दिखलाई देते। वे अपने घावों का जितना भी इलाज करते नए घाव उतने ही हो जाते। उन्हें इतिहास से काटकर रख दिया गया था। अब वर्तमान से भी काटने के प्रयास हो रहे थे, पर इतिहास से काटकर अलग रख देने में जितनी सफलता मिली, उतना वर्तमान से काटने में सफलता नहीं मिल पा रही थी। अब वे न दीन थे न हीन बल्कि जुझारू बन रहे थे। अपने आपसे ही सबाल जवाब करते।”⁶

इसप्रकार उपन्यासकार ने दलित चेतना को अंजाम दिया है। उपन्यास में सुनित आखिरकार पढ़ लिखकर अध्यापक बन जाता है। वह अपने दलित समाज का इतिहास भी बदलना चाहता है और वर्तमान भी। निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि, मोहनदास नैमिशरायने अपने प्रसिद्ध एवं चर्चित उपन्यास ‘मुक्तिपर्व’ में दलित चेतना को सही अंजाम

दिया है। उपन्यास के प्रारंभ से अंत तक दलितों के यथार्थ जीवन का अंकन करते हुए उनकी समस्याओं को सामने लाने का यथार्थ प्रयास उन्होंने किया है। सुमित्रा द्वारा सुनीत को यह कहना कि-“वे दिन बीत गए जब पढ़ना- लिखना ब्राह्मणों का काम था। सचमुच दलितों की मुक्ति का संकेत करता है। प्रस्तुत उपन्यास में दलित चेतना कुटकुटकर भरी पड़ी है। देश में आजादी के बाद भी दलितों को मुक्ति नहीं मिली थी। इसलिए उपन्यासकारने यह सवाल उठाया है कि दलितों की मुक्ति का पर्व कब आएगा? निःसंदेह उपन्यासकार दलितों की मुक्ति की कामना करता है। उपन्यासकार इसमें सफल भी रहा है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) दलित साहित्य और वैश्विकता- डॉ. हणमंतराव पाटील, डॉ. इबतवार दशरथ तुकाराम-प्राक्कथन से
- 2) कृतिका- जनवरी दिसम्बर 2012- सम्पादक, डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव-पृष्ठ संख्या -187-डॉ. अर्चना श्रीवास्तव का आलेख
- 3) मुक्तिपर्व -मोहनदास नैमिशराय -भूमिका से
- 4) मुक्तिपर्व -मोहनदास नैमिशराय- पृष्ठ संख्या 49,50
- 5) वही- पृष्ठ संख्या-71
- 6) वही -पृष्ठ संख्या -75

समकालीन हिंदीकहानियों में नारी विमर्श

डॉ.शिवसर्जन होनाजी टाले

,हिंदी विभाग

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय मुखेड़

आधुनिक युग में जिस तेजी से परिवर्तन आ रहा है, उसी का एक परिवर्तन नारी में भी हुआ, उसका परिणाम राजनीति समाज एवंपरिवार पर हुआ।हिंदी कहानी विधा का प्रारंभ लगभग प्रेमचंदजी से मानते हैं।लेकिन नारी विमर्श स्त्री विमर्श यह शब्द आज उपयोग में आते हैं, जिनका संबंध अनौपचारिक रूप से सभी साहित्य में आया है। 1965 के बाद का काल भारत सरकार स्त्री मुक्ति, स्त्री स्वतंत्रता, स्त्री जागरण के लिए उपाय और योजनाओं के तहत कई सारे प्रयास कर रहा है। स्त्री सुधार का कार्य प्राचीन काल से होता रहा, लेकिन उसकी मुक्ति यूरोपीय राष्ट्रों में पहले हुई। उसे सम्मान का दर्जा मिला। इसीलिए आज विश्व महिला दिन के रूप में 8 मार्च को मनाया जाता है। हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श से अलिप्त न रहा। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक गद्य पद्य के रूप में स्त्री विमर्शको लिखा गया। स्त्री सुधार की कहानी प्राचीन भारतीय धार्मिक ग्रंथों में भी मिलती है उसके साथ साथ सीता, द्रौपदी जैसी विद्वत् स्त्री भी लांछन और पुरुष अत्याचार की शिकार रही। उसी को रामायण कथा महाभारत जैसे महाकाव्य में इसका चित्रण किया गया।

प्राचीन आदि अश्वयुग में पुरुष और स्त्री एक समान थी। दोनों जंगल में अपनी उपजीविका चला रहे थे। स्त्री अपने बलबूते पर शिकार करती और खाती। वह अपने पेट के लिए पुरुषों के हाथ की तरफ नहीं देखती थी। उस काल में स्त्री सक्षम थी। वह पुरुषों की तरह हर एक कार्य में निपुण थी। उसका अधिकारअबाधित था। सामाजिक जीवन के बदलते चक्र में मनुष्य एक जगह बस्ती बनाकर रहने लगा। तभी से स्त्री का पिछड़ापन शुरू हो गया। मनुष्य बाद में खेती करने लगा। उसी से अपनी उपजीविका चलाने लगा। तब उसे ऐसे पक्ष की जरूरत पड़ी जो घर के काम काज करें। तभी से स्त्री के पक्ष में चूल्हा-चौका आ गया।स्त्री हैं एक आदर्शवादी ग्रहणी के रूप में सामने आने लगी। उसने अपने स्वतंत्र वादी पक्ष को पुरुष प्रधान विचारधारा में कहीं खो दिया। उसी के बलबूते पर पुरुषों ने नारी को शोभायमान वस्तु के रूप में उसकी लूट करने लगा। अब स्त्री लूट का साधन बनने लगी। एक कस्बा दूसरे कस्बे पर आक्रमण करता और लूट के रूप में स्त्री को लूट लेजाता। टूटी हुई स्त्रियों के साथ संबंध बनाकर अपने कस्बे को और अधिक विस्तृत करने की, ताकतवर करने की योजना बनाई।

काल फिर से परिवर्तित हो गया अब राजा- महाराजाओं का काल था।एक राजा दूसरे राजा पर आक्रमण करता तो पराजित राजा की सेना की और राजा की स्त्रियों कोरखैल , पत्नी तथा दासी बनाकर रखते थे। इसी कारण बहु पत्नी, अनमेल विवाह , वेश्यावृत्ति, दासी प्रथा आदि का जन्म हुआ। युद्ध और निरंतर चलते संघर्ष के कारण कई सारे पुरुष युद्ध में मारे जाते हैं, उनकी पत्नियां विधवा हो जाती है और तभी से विधवा समस्या बहुत बड़े पैमाने पर सामने आयी। तब समाज में विवाह बाह्यसंबंधों को जायज समझा जाता था। कोई पत्नीइसका विरोध करती तोउसका पति उसे छोड़ देता था। तभी तलाक जैसी गहन समस्या सामने आने लगी। उसी के बाद एक और घिनौनी प्रथा का जन्म हुआ जिसमें जिंदा स्त्रियों को पति के मरणोपरांत उसकी जलती शैया पर डाल दियाजाता था। उसे बाद में सती प्रथा कहा गया।

लगभग 17 वीं सदी के उपरांत एक नया यूग जो स्त्री मुक्ति और स्त्री पर होने वाले अन्याय , अत्याचारों को उजागर करने वाला था। इस युग की शुरुआत यूरोपीय राष्ट्रों में हुई। उसके तुरंत बाद अमेरिका श्वेत रसिया और भावेशवी शताब्दी के चलते आशिया खंड का कुछ क्षेत्र नारी मुक्ति पर कार्य करने लगा। लेकिन भारत जैसे राष्ट्रों में पितृसत्ताक प्रणाली के द्वारा स्त्रियों को निम्नसमझा जाता था। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के समय नारी सुधार के लिए कार्य करने वाले भी व्यक्ति थे, जिनमें राजा राममोहन राय , महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले आदि समाज सुधारकों ने कार्य किया। उनके कार्य की छाप हिंदी साहित्य पर भी पड़ी। हिंदी कवियों ने नारी को श्रद्धा कहा, नारी के ऊपर होने वाले अन्याय और अत्याचारों को हिंदी गद्य और पद्य में प्रस्फुटित किया। स्वतंत्रता के बाद भारतीय विद्वानों द्वारा स्त्री के विकास हेतु नए नए दरवाजे खोले। जिसका परिणाम 1960 के बाद की स्त्री घर से बाहर निकलकर पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करने लगी। घर गृहस्थी में अपना आर्थिक योगदान देने लगी। गृहस्थी का मूल्य इसी काल में मूल्य समझ आने लगा। इसका प्रभाव हिंदी कहानियों पर भी हुआ, हिंदी कहानियां अब नारी विषय को लेकर लिखी जाने लगीं। नारी का दायरा इस काल में घर और गृहस्थी से दूर वाणिज्य आर्थिक और सामाजिक क्षेत्र में भी बढ़ गया।

आज की नारी सब पर भारी होने के साथ-साथ कई समस्याओं से जूझ रही है। कानून कितना भी क्यों न सख्त हो, लेकिन उसके ऊपर होने वाले अन्याय - अत्याचार आज भी जैसे के वैसे हैं, इसका दर्पण हिंदी कहानियों में दर्शाया गया। समकालीन हिंदी कहानियों में नारी के विभिन्न रूपों को महिला लेखिका एवं पुरुष कहानीकारों ने प्रकट किया। उनमें निरुपमा सेवती, कुसुम अंसल, कमलेश्वर, अमरकांत, कृष्णा सोबती, मन्नु भंडारी, जगदीश चतुर्वेदी, महीप सिंह, सुभाष पंत, दीप्ति खंडेलवाल, चित्रा मुद्गल, मालती जोशी, मृदुला गर्ग, मोहन राकेश, कृष्णा अग्निहोत्री, ममता कालिया, निर्मल वर्मा, सुधा अरोड़ा आदि का नाम उल्लेखनीय है।

आज का युग यह विभक्त कुटुंब प्रणाली का योग है। पति पत्नी के बीच उत्पन्न ना झगड़े आज के युग में उससे उत्पन्न ना तलाक जैसी गहन समस्याओं का उद्गम मृदुला गर्ग जी ने अपनी कहानी 'वितृष्णा' में किया है। आज नारी स्वतंत्रता की बातें अधिक की जाती है, किंतु यहां नारी स्वतंत्रता कितनी प्रतिशत नारियों को प्राप्त है यहां बड़ा सवाल है। आज भी मध्यम वर्ग और निम्न वर्ग की नारी की स्थिति स्वतंत्रता के बाद भी जस की तस है। इसी का उच्चारण मृदुला गर्ग अपनी कहानियों में करती है। दो विभिन्न संस्कारों एवं आर्थिक असमानता में फंसे पति-पत्नी की अनमेल जोड़ी का उदाहरण राजेंद्र यादव अपनी कहानी 'टूटना' में करते हैं। कहानी का पूर्वार्ध किशोर और लीना के साथ रहने का तथ उत्तरार्ध दोनों के अलग होकर जीने का है। लेकिन इस रिश्ते का अंत आखिर में तलाक में हो जाता है, जैसे-“देखो किशोर आज से बल्कि इसी क्षण से हम लोग साथ नहीं रहेंगे तुम्हारे हंसने बोलने चलने सब में शेखी और दिखावा लगता है।”¹ लीना बाद में मेहता के पीछे पागल है यह बात किशोर की नजरों से नहीं छुटती। कहानी में अनमेल विवाह की समस्याओं को दर्शाया है, चाहे वह आयु, आर्थिक और सामाजिक क्यों न हो जिसके परिणाम अच्छे नहीं हैं।

मन्नु भंडारी अपनी कहानी 'एक कमजोर लड़की की कहानी' में पत्नी और प्रियसी के बारे में लिखती है। इस कहानी में प्रेम किसी से और विवाह किसी और से होनेवाले छटपटाहट को भंडारी जी ने व्यक्त किया। ठीक उसी तरह मेहरुन्निसा परवेज अपनी कहानी 'बंजर दुपहर' में महानगरीय जीवन में चल रहे यांत्रिकीकरण और नारी की छटपटाहट को व्यक्त करती है। पति-पत्नी के जीवन में हो रहे दोनों की नौकरी के व्यस्तता के कारण उनका विवाह एक जीवन समाप्त हो जाता है। सपना के माध्यम से लेखिका ने नारी की नई मानसिकता

को उजागर किया है। मालती जोशी जी ने नारी के अपने परिवार के प्रति, अपने माता-पिता के प्रति अनेक अनेकभावों को और उनके त्याग को 'स्वयंवर' कहानी के माध्यम से चित्रित किया है। पिता के मृत्यु के पश्चात प्रभा केवल 18 वर्ष की आयु में स्कूल में नौकरी कर लेती है। अपने भाई को डॉक्टर और बहन विभा को बी.एस.सी कराती है। लेकिन वह इन जिम्मेदारियों को निभाते निभाते उसकी जिंदगी के सुनहरे पल बिताते चले जाते हैं। अब अतिथि भी कहते हैं कि "देखने आते हैं उससे और मांगते हैं विभाग को जैसे लड़की ना हुई तरकारी हो गई...छठ कर लेंगे।" 2 आज ऐसी बहुत सारी लड़कियां अविवाहित हैं जिससे पढ़ने लिखने के बाद उनकी आयु के कारण उनकी शादी नहीं होती। ठीक उसी तरह शिवप्रसाद सिंह अपनी कहानी 'नन्ही' में पारंपरिक परिवेश में विधवायें अभी भी वैधव्य को भाग्य समझकर स्वीकार करती हैं। कहानी में नन्ही अपने पति के मरणोपरान्त दूसरी शादी नहीं करती। इसी को अपना नसीब समझकर सुनील को जलाती रहती है। वह कहती है "मैं कमजोर थी बाबू भाग्य से हार गई।" 3

चित्रा मुद्गल की कहानी 'चेहरे' एक ऐसी भिखारिन की कहानी है, जो टिकट घर के पास लाइन में खड़े लोगों से भीक मांगने वाली है। जब किसी की जेब कटती है तो उसी पर इसका इल्जाम आता है चाहे लाख शपथ ले फिर भी पुलिस वाले उसे ले जाते हैं। पुलिस वालों के चंगुल से भागकर उसी जगह फिर से भीख मांगने आ जाती है साथ में छोटा बच्चा भी है क्रोध में वह ललकारती है-"दम है तो लगा हाथ बुला उस बड़े बाबू को देखती हूँ कौन हीलाता है मुझको यहां से।" 4 वह भिकसे कमाया हुआ पैसा हफ्ते के रूप में पुलिस वालों को भी देती है। कमलेश्वर वेश्याओं के यथार्थ जीवन पर आधारित अपनी कहानी 'मांस का दरिया' लिखते हैं। कहानी में जुगनू नाम की वेश्या को डॉक्टरी जांच के बाद कहा गया कि उसे कोई पोशिंदा मर्द नहीं है अपितु तपेदिक का असर जरूर है। यह बात ग्राहकों को पता ना चले इसलिए वह सोचती है-"कैसे बीतेगी यह पहाड़सी बीमार जिंदगी, सहारा कोई और भी तो नहीं कोई हुनर नहीं... इस बुरे समय में कोई देखने वाला नहीं है।" 5 अकेलापन का एहसास हो रहा है, सब ग्राहक उससे दूरी बनाए रखे हुए हैं। इसका अनुभव भी वह कर रही है। पुराने ग्राहकों से रुपए लेकर वह अपना इलाज कराती है। उसी समय पुलिस भी हफ्ते के लिए सताने लगती है। वह तो केवल अब मांस का टुकड़ा बनी बैठी थी, कोई भी आए और काट कर ले जाए। उसकी भावनाओं को समझने वाला कोई ना था।

उपरोक्त कहानियों के आधार पर हम कह सकते हैं कि आधुनिक स्त्री का विमर्श परंपरागत रूप से अलग न होकर उसी के तरह का है। केवल उसका स्वरूप परिवर्तित हो गया, लेकिन स्त्री पर होने वाले अन्याय-अत्याचार जस के तस हैं। स्त्री सुधार, आर्थिक परिवर्तन की यह रेखा और लंबी और सीधी होना अनिवार्य है। प्राचीन पुरातन से लेकर आधुनिकता के इस मायाजाल में काम, मोह माया, कांचन आदि के रूप में स्त्री को देखा जाता है वह नारी ना होकर केवल भोग्या है, केवल नौकरानी है, इस मानसिकता में बदलाव आना अनिवार्य है। आज के युग में प्रशासन सख्त और कठोर कानून का अवलोकन करना चाहिए। स्त्री विकास के लिए प्रगतिशील योजनाओं का निर्माण सरकार की ओर से होना महत्वपूर्ण है। स्त्री के स्वभाव में होने वाले पुरुष प्रधान संस्कृति के प्रति क्रोध को निर्मित होने से पहले ही उसे आनंद और प्रेम में परिवर्तित करना आज के युग की मांग है। नहीं तो पृथ्वी नाम मात्र ग्रह बन जाएगी, मानव जाति को शेष रखने के लिए स्त्री सम्मान आवश्यक है नहीं तो आदमी नामशेष होने की कगार पर है उसे। इतिहास बनने में इसे ज्यादा देर न लगेगी।

संदर्भ ग्रन्थ :

- १) राजेंद्र यादव- टूटना -टूटना तथा अन्य कहानियां - पु. क्रमांक -172
- २) मालती जोशी- स्वयंवर- पु. क्रमांक -58
- ३) शिवप्रसाद सिंह- नन्ही -एक यात्रा सतह के नीचे- पु. क्रमांक -38
- ४) चित्रा मुद्गल- चेहरे - पु. क्रमांक -24
- ५) कमलेश्वर-मांस का दरिया- मेरी प्रिय कहानियां- पृष्ठ क्र.87
- ६) कमलेश्वर -नई कहानी की भूमिका
- ७) डॉ. इंद्रनाथ मदान -हिंदी कहानी पहचान और परख
- ८) सुरेंद्र- नई कहानी: प्रवृत्ति और पाठ
- ९) डॉ. विनय -समकालीन कहानी: समांतर कहानी

